

84
2

84
2

समायोजन

84
2

250

+

अथ

भवनदीपिका

सहादेव दांडेन प्रणीत

श्रीगणेशाय नमः श्रीसिद्धेश्वर्यै नमः । मन्त्रानां त्राणकर्तृविधभवमहादुःखदेहप्रहर्त्री संहर्त्री किल्बिषाणां प्रवृत्तद्विनिर्मुक्तप्राणहर्त्री ।
 गधर्त्री । मन्त्रीयाधो धितामानततनदृष्टा कौस्तुभकर्तृधर्त्री सर्वसहापास्तभवतु भगवान् भव्यकर्त्री स एव नः १ मोक्षे कर्तृवत्कर्तृ-
 रचना चूंजीतरो घन हार्तकरो घनिवर्तु करसिकः । व्यातो धर्मडले मो मा सा नि पु णे स पा र क ण भु क्ता रा धि पा रं ग म स्त स श्री वि ने
 कंठही सितगुरोः पादीवृत्तं संश्रमे । २ सिद्धतवागीश्वरो नित्यं श्रीममहादेवबुधेन बुद्धु ॥ तदर्थं जातं च विभाव्यपुत्रा आख्यायतेः सक्त
 रसरितुष्टौ । ३ अन्वी सासक्तचिन्ता विवर्तक विज्ञासिना । भवानंदीप्रकाशेऽपंतने नुमुदमुत्तं । ४ कनवानंदवागु को मंदस्ममधीः कृ-
 च । तथापि पत्रवृत्ते हंतत्रमेशरांशिवः ५ पत्रकैरपि टीका पां विवृता नैव ही धितिः । आशयोऽत्र तस्य सप्तस्य पुंस्कृत्तिह ६ अनातो अ-
 सिद्धतवागीश्वराणां वृत्ता सप्तपिनैः पंडितैर्गो ज्ञातैः । पदुदाविंत दूतमोर्ता अस्ता बुभो जारजातकौ ७ गुरुदेवप्रसादेन सस्य कु भावनमाऽ
 गते । मोत्रसाधो मथाशकी देवानां प्रिय एव नः ८ । पद्यस्य मृतास्तोषमेधतिन कृतो मम । तथापि न सति स्तुत्या भविष्यं सेव पंडिताः १० प्रा-
 रिप्सितनिष्प्रसहसमांतिका मनवा श्रीगोविंदचरणानुसंधानह पमंगलमाचरन्ते क श्रीगोविंदस्वाभिलषितं प्रार्थयते श्रीगो विंदेति । अत्र
 श्रीसहितगोविंदस्य पदं भोजं श्रीगोविंदमोवी पदं भोजं जमिसादिविग्रहः श्रीः लक्ष्मीः । पदं भोजे सत्रोपमितसमा सः कचिसदं देवे व पा-
 ठः नखचंडेति रूपकं संचारे छोरिति संचारनिष्ठ संचारे छस्तस्येत्यर्थः । इच्छरिति विंदुरिच्छरिसुखस्यो तनिपातः अत्र संचारेण विषयिता
 व्याख्यातस्य विषयस्य निगारण इति शयोक्तिः तन्मूलसाधारण धर्मश्च मलसाधुत्वं तम सं धरति धेनमसिगा हं धकार आतदस्यर्थः । अ-
 त्रगांधका रेण विषमिणति गूठार्थस्य विषयस्य निगारणतगाहं धकारा मदेन विषायेण नि गूठार्थस्य ही धिति ग्रंथस्य विषयस्य नि-
 गारणतगाहं धकारा मदेन विषायेण नि गूठार्थस्य ही धिति ग्रंथस्य विषयस्य नि गारणतगाहं धकारा मदेन विषायेण नि गूठार्थस्य ही धिति ग्रंथस्य विषयस्य नि

नेयम् चरितं तिस्रो भोक्ति मूल साधारण धर्मश्च विषया नव भासरूपः । संलिति प्रार्थना पांलो ह । अवलं वत मित्यत्र हल्लिङ्गं वेदः प्रपारा मित्यदिदेकवच
 नांतं । इदं चाश्रुपा र्थक संघत मोतिवर्गकत्व परं तच्च विषयावभासो यथापकत्व पर्यवसिते प्रसिद्धं संघेत मसि संचारे ठो निर्लुक्माश्रयत्वे च दमरीची
 नां नखचं दमरीची नां च निगू र्थदी धितिग्रथ व्याख्याने छो ग्रंथ कर्तु विषयावभासकत्वरूपमाश्रयत्वं स्वतोऽसंभक्त स्वमं पोजके श्रीगोविंदतिष्ठे स्वातु
 हृद्य एतिरुक्तग्रंथ कर्त्र मिलित निरुक्त व्याख्यात निर्वी इक स्फुटि वि शेष संपादकत्वे र्म र्म यस्मिन् एव च एतस्य ग्रंथ कर्त्री श्रीगोविंद चरणानुसंधानरू
 पमंगल माचरितं श्रीगोविंदः स्वाभिलषित निरुक्त स्फुटि वि शेष संपादक तया प्रार्थित श्रैते न च ग्रंथ कर्तुः श्रीगोविंद विषम को रत्नात्मो भावो भिष्यत्
 त इसेत संधावका मित्यव धेयं । अत्रे दं पद्यं वदुषु पुस्तके पुन इत्थं तदति नैत इत्थं कर्तुः पद्यं किंतु के न चेति स्थित निति च हवः । इदं नी वदु विद्यु
 काषा संप्रदायातुरो धेनवगुरुतमकारलक्षण मंगलांतरमाचरंत्ते वशिष्ठावधाता पच कीर्षितं प्रतिजानीते न मरुत्ते तिनचात्रगुरु निनिक डवचने
 नैवाभिमत सिद्धास कीर्षित निरर्थक मिति वार्थ । विद्यागुरुणा मने कत्वे न च दुःख च न वले न सकल विद्यागुरु ला भेपि पित मंत्रो पदेष्टा दिगुरु ला भापवि
 द्यागुरु परंपरा ला भापवात त्सा र्थक्यात् । कचि सुत्सु के सवी नित्य च सार मिति पाठस्तदा निगूठ मित्यस्य विशेष सार मिति बोध्यं । श्रीभवार्त्त इति श्री सहितोयो
 भवार्त्त स्मृत्यसिद्धं तवागीश्वर सिद्धी ते सिद्धांत करणे वगीश्वर सिद्धं तवा चामीश्वर निवार्थः । तनु पद्यात् तनु इत्यत्र परमत्वं तपरमम हस्तरिमा एवत्वं
 प्रातिप्रसक्त लात । ईश्वरस्यै व परिमाणवत्त्वे माता भाव इत्यादिना पदार्थात् इति स्वपमेवेश्वरे परिमाणवत्त्वे तवा धात्र्यं मरमत्य त्यपरम हस्तरिमा एव
 त्वं रूपत्वे परमरत्न मित्यादा वचन्या संभवश्चेत्यत आह स्वी कृष्टात्मन इति उक्तृष्टत्वमात्र प्रातिप्रसक्त लात्वं ति सवी कृष्टत्वं च सवी वधिके कृष्टत्वेन च
 परमरत्न मित्या है परमत्वा निमित्ते त्ते सवी वधिके कृष्टत्वेन संभवः तत्र कामि न्याद्यवधिके कृष्टत्वं संभवा दिति वाच्यं । स्व सजातीय पावदवधिके कृष्टत्वे
 त्वस्यैव परमत्वरूपत पारत्वा दोषावदुत्ताद्यवधिके कृष्टत्वं संभवात् । साजात्यं च त्वस्य मभिया हत पदार्थता वदुत्तरत्वादिता बोध्यं । अत्रे दंतत्वं परम

पदशब्दोक्तवर्णानेव स एव च शाब्दबोधविषयः न त्वितरेणोपि माताभावात् परमपदस्य वस्तुगता स्वसंज्ञातीयपादवधिकोक्त्या श्रवणवो
 धकत्वमिति मुक्तिस्वीकारेणैवानतिप्रसंगात् तत्तत्साजान्यत्वादितान्तत्साजान्यदो परमपदशक्ति कल्पनागौरवेण परमपदजन्यशाब्दबोधोपाविषयता
 या अनुभवविरुद्धत्वेन च तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारस्यैवोचितत्वादिति। ननु चेवं परमपदार्थोक्त्या अप्युपपत्तिरिति तत्रोक्त्या न सर्वसाधारण एकः संभ
 वति। तथा हि उक्तवर्णानां वराधिकांशमकृष्टरत्नाद्यवपि परिमाणदियत्किंचिन्ममाद्यमाधिक्यसत्त्वेन परमरत्नमित्यादिव्यवहारपक्षेः किं ननु गतत
 तद्वैतमैरूपः तद्यथा क्वचिद्व्यं क्वचिद्व्यं क्वचित्स्पर्शः क्वचित्क्रिया क्वचित्जातिः परमो वणिजित्सादोऽव्यमुक्तः। परमरत्नमित्यादौ रूपमुक्तः परमो वापु
 रित्यादौ स्पर्शमुक्तः परमोऽव्यदसादौ क्रिमुक्तः। परमं शब्दसादौ तात्त्वादितिरुक्तः। नच परमशब्दस्य नार्थता मतिः शक्यता वच्छेदकोक्त
 र्थभेदादिति वाच्यं। रुढिसंबन्धे तो कर्षपदवत् रूपस्यारवतोपाधिविशेषरूपस्योक्त्यस्य शक्यता वच्छेदकता वच्छेदकस्यैव त्वेन तदादिमदस्यैव ता
 नार्थत्वाभावात्। तथा चात्र पूर्वोक्तान्यतमा संभवेपि जगत्स्थितिप्रलयकर्तृत्वरूपस्योक्त्यः परम
 शब्देनोच्यते इति भावः। नचैवमुक्त्याणामननुगतत्वेन परमशब्दस्यानियतोक्त्यवधिकत्वापत्तिरिति वाच्यं। ततोऽद्वैतस्य बोधकपदसमभिप्राहण
 दर्शनात् ननु क्वचित्प्रसंगाभावात् अतएवात्रापि पदस्य परमत्वविशेषणता वच्छेदकत्वविशेष्यता र्थवत्। अन्यथा भिन्नोक्त्या सत्त्वकाद्यभावेन न
 दानर्थक्यात् तथाच परमशब्दः स्वसंज्ञातीयपादवधिकोक्त्या श्रवणवो धकत्वमिति मुक्तिः सप्तोक्त्यस्तं परमत्वाभिमतं तत्तत्र बोधयतीति पर्यवसितं। नच रूप
 दित्तत्वाणोक्त्यस्य सावधिकत्वं प्रमाणं भवति वाच्यं। रूपादीनां रूपत्वादिनाऽनाधिक्यत्वेपि उक्त्यत्वेनानुभवसिद्धस्वरूपसंबन्धरूपावधितानिरूप
 कत्वरूपसावधिकत्वांगीकारतः। नचैवमुक्त्याः सर्वज्ञत्वं नित्यज्ञातादिमत्त्वं जगदाद्यध्वल्येति। तन्न उच्यते हेतुगर्भविशेषणस्य प्रसंगात्। तर्हि किं
 आत्मशब्दसमभिप्राहणं परमशब्देन सर्वज्ञादित्तत्वाणोक्त्यः क्वचित्प्रतीयते इति चेन्न। प्रमाणपरमात्मानमित्यादौ वतत्यतीत्युपगमात् किंचि

तु परमत्वं न सत्यादिकर्तृत्वं नापि सार्वज्ञ्यादिकं परमश्रद्धासावात्मा चेति कर्मधारयानुपपत्तेः। तथा हि मानुषब्राह्मणः शास्त्राणामनुष्ठानाद्यप्रयोगानां वि-
शेषतावच्छेदकविशेषणतावच्छेदकयोः परस्परव्यभिचारित्वस्य कर्मधारयनियामकत्वेन निरुक्तं परमत्वविशेषणतावच्छेदकस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वत्वा-
व्यभिचारतर्कितुं भ्रमरहितत्वं परमत्वं तस्य बहुधादिताधारणेनात्मत्वव्यभिचारित्वसंभवः आत्मत्वस्यापि परमत्वव्यभिचारित्वं जीवस्य भ्रातृत्वात्सृष्टे-
र्वेसाकुः। तदपि नाएतन्मतेषु अस्मिन्निहेतुगभाविशेषणस्वारस्यात्। न च कर्मधारयानुपपत्तिः। परस्परव्यभिचारित्वघटकविशेषणतावच्छेदकस्य विशेष्यता-
वच्छेदकव्यभिचारित्वं हि न सर्वत्र विशेष्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छेदकतया प्रतीयमानस्य विशेष्यतावच्छेदकव्यभिचारित्वं नीलोत्पलमित्या-
दावसंभवात्किंतु नानाव्यक्तिकविशेषणतावच्छेदकस्य लेविशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकप्रत्ययस्य तत्तत्प्रकृतेषु विषयसंभवति परमश्रद्धासावात्मात्वेन तत्तत्प्र-
कृष्वेव बोधकत्वादि विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदके लक्षणाश्रयेरुपादिलक्षणालक्षणे आत्मत्वव्यभिचारसंभवात्। किंच विशेष्यतावच्छेदकविशेषणतावच्छे-
दकयोः परस्परव्यभिचारित्वं नैककर्मधारयनियामकं चेदतत्तत्तु विभक्तिरिव संततसमयस्यादिप्रयोगानामसाधुत्वपत्तेः किं त्वन्यतरव्यभिचारित्वमेव तस्या-
त्मत्वे परमत्वव्यभिचारमादायैवास्ति। तच्चैवं मानुषब्राह्मणः शास्त्राणामनुष्ठानादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यं। शास्त्राणामनुष्ठानस्य च दत्ततरुणादिसमशील-
त्वेन तन्मतेषु इष्टापत्तेः। मानुषब्राह्मणस्यादिप्रयोगापत्तेश्च उत्पलनीलमिति प्रयोगापत्तिवारणाय जातिप्रवृत्तिनिमित्तके गुणक्रियाप्रवृत्तिनिमित्त-
कं विशेषणमेवेति नियमवत्तथाप्युक्तजातिप्रवृत्तिनिमित्तके व्याप्यजातिप्रवृत्तिनिमित्तकं विशेषणमेवेति विशेषणविवेकभावशून्यविवेकवत्त-
लमिति समीचीनकारदेवकारणात्। एतेन परस्परव्यभिचारित्वं न कर्मधारयनियामकं चेदतत्तत्तरुणाद्यनुगोधात् तान्यन्यतरव्यभिचारित्वं मानुषब्राह्मण-
स्यादिप्रयोगापत्तितादवस्थात्किंतु विशेष्यतावच्छेदकविशेषणतावच्छेदकव्यभिचारित्वमेव तन्नियामकमिति संप्रदायमतमया प्रमेयधर्मः प्रमेयवाह-
मानित्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च। तच्चान्न कर्मधारयः किंतु एतद्विद्वद्वैदिकवशात्समाप्त इति वाच्यं। तथा सति च दत्ततरुनीलोत्पलमित्यादाव-

पितृणां तु शक्यत्वेन कर्मधारयो छेदप्रसंगात् अनुभवस्य च शक्यमिति तौ पितृत्वस्तु तत्तु अस्य तस्य भित्तिरिति सिद्धिः सिद्धिः कर्मधारयनिपातकंगुणबद्ध
अस्य सादावनुपपत्तेः किं तु विशेष्यतावच्छेदकविशेषणतावच्छेदकयोः सामानाधिकरण्यात्मात्रं निपातकं मानुषाणां इत्यादि प्रसंगोपपत्तेस्तु अनुपरमेव परिहृत
त्वादस्य भावस्तत्तेष्वनुपपत्तात्रं निपातकं मानुषाणां इत्यादि प्रसंगोपपत्तेस्तु अनुपरमेव परिहृतत्वात् न च भावस्तत्तेष्वनुपपत्तितादृशस्यादिसेवसां। अ
त्रैश्वर्यजगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकालित्वरूपी कर्षविशेषणमुखेनानुमानप्रमाराप्रसिद्धिर्न। तच्च जमंसकटके कार्यत्वाद्धटवदित्याकारकमितरकर्तृक
त्वबाधसहकृतमीश्वरमेव कर्तृत्वेन व्यवस्थापयति। एतन्तत्त्वमस्तत्तत्तेश्वरगारेऽनुसंधेयं न च परमात्मन इत्यसंगतं परममपदार्थतावच्छेदकोत्कर्ष
स्यैश्वर्यसत्त्वेष्विआत्मपदार्थतावच्छेदकस्य तत्राभावात्। न च आत्मपदार्थतावच्छेदकत्वात् तत्त्वजातिरिश्चरेस्तीति वाच्यं। प्रमाराभावेन तस्या एकादिशेति चेन्न
द्वयस्य सुषारिकं प्रति चसुः संयोगादिवत्समानसं प्रति संनिकर्षविधम्। त्वमनःसंयोगविजातीयसंयोगत्वेन हेतुरिति सर्वशिक्षितं तत्र कार्यतावच्छेदक
कोटिप्रविष्टतपाजौ कल्पनिसिद्धिपात्रमत्यजातेः श्रौतात्मभवहारवलेनैश्वर्यसंबंधकत्वात् तत्तस्या एवलाघवेनात्मपदशक्यतावच्छेदकत्वाच्चैश्वर्यत्म
साधारणात्मत्वजातिमिच्छेददृष्टत्वात्। अधिकं त्वमस्तत्त्वतामत्यजातिविचारेऽनुसंधेयं। केचित्तु परमात्मन इत्यत्रात्मशरीरज्ञानवद्वाचकः आत्मत्वजातौ माता
भावेनात्मशरीरस्य तानावच्छिन्ने शक्तेः। परमशरीरार्थः सर्वविषयकत्वरूपोत्कर्षः सचात्मपदार्थतावच्छेदके ज्ञाने न्वेति परमसुंदरइत्यादौ परमशरीरस्य म
भिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकतिष्ठेत्कर्षबोधकस्य दृष्टत्वात् तत्राच सर्वविषयकज्ञानवत् इत्यर्थ इत्याहुस्तत्पौष्टिकादमात्रं। उक्तमुक्तिः सिद्धात्मत्वजातेरेवात्म
पदशक्यतावच्छेदकत्वेनाघवेनानेतज्ञानात्मपदशक्यतावच्छेदकत्वेनैवैवत्वात् इहादिप्रकाराद्यतिनिगमनधिरात्रात्र किंचात्माज्ञानानि तादोपानरुणाप
त्तिः। न च लक्षणपातस्यात्मपदवाग्यज्ञानवा नित्यर्थकतमानदोषइति वाच्यं। निविष्टताक्षणिकत्वापत्तेः। लक्षणविनाप्युपपत्तौ लक्षणमागौरवाच्च। अकृते अ
मिति हेतुगर्भविशेषणस्वारसाच्च। अन्येतुआत्मशरीरस्य नानार्थत्वादत्रात्मशरीरेश्वरपरोक्षत्वात् तत्त्वजातिविशिष्टपरः तत्रमानाभावात् न च त्वमशरीरार्थतावच्छेदक

अथ सजगत्कर्तृत्वादिरूपतया पौनरुक्त्यमिति वाच्यं आकाशादिपदवदात्मशब्देष्वेति निरवधिं त्रिशक्त्यंगीकारेण सार्वज्ञादिरूपैश्चर्मस्पर्शवान्
 स्पर्शतावच्छेदकसंगीकारेणादौ धादिताहः । तदप्यात्मपदस्योक्त्युक्तिसिद्धात् तत्त्वविशिष्टपरत्वे नोपपत्तौ नानार्थसकृत्स्ननागौरवादिदोषस्तत्वेनोपेक्ष्यमिति
 दिक् । अथ विशिष्टेयारम्भा नेविशेषणं आरम्भे पतत्राप्पम्यादौ तु गभैत्वविशेषाच्चादावोमिति आख्यातुमवतारयति । एकरूपस्येति । केवलस्येति । विचि
 त्सहकारिरहितस्येति पावता । इत्यर्थेति शेषः । विचित्रेति । विचित्रकार्यकारित्वस्य विचित्रसहकारिनिमित्तत्वादिति भावः । एतेनेकरूपस्य चैवादेव सचर्मणा
 हर्ष्यादिविचित्रकार्यकारितात्कथमेतदित्याशंका निरस्ता । इदमुपलक्षणं एकरूपस्यैश्वर्यस्य सत्त्वादिकर्तृत्वे प्रस्ताप्येतां सत्त्वादि कर्तृत्वप्रतिपादकाग्राम
 विरोधोपि दृष्टव्यः । नन्वोमिसस्य ग्रहप्रतिपादकतमानविचित्रसहकारिता भवत्यत आह । ब्रह्मेति । तथा च ब्रह्मादिशरीररूपविचित्रसहकारित्वान्नोक्त
 दौष इति भावः । नन्वोक्तत्वात्कथमेतादृशार्थलाभस्तथा हि । त्रिविधत्वावदोक्तवृत्तः सकृदाग्राहकाराणां लोपमिवाततः परं । संधिर्गुणोत्पत्तिरूपततोमोप्र
 तावो भवेदिति वाक्यरूपः । अवतेष्टिलोपश्चेति च शब्दमुचितमनुविधाय केनेत्येव ज्वरत्वरस्त्रिभुवि सवामुपधायाश्चेति वकारस्योदविधायकस्य स
 हकृतेन निष्पन्नो मन्ततः औणादिकः अश्च इत्युच्चेत्कारोकारमकारेभ्यः सामासिकश्च तत्र प्रकृतेन तावदशः तस्यार्थत्वेन लोके प्रयोगाभावात् विशिष्ट्या
 नाकासत्वाच्च । प्रकृतार्थलाभाच्च । अतएव तद्वितीयम् । तस्य रूपं ब्रह्म प्रतिपादकत्वेन प्रकृतार्थलाभात् । ननु तृतीयः । तस्यानवयत्वेन चतुर्थीलोपासंभवादे
 मेष्टापत्तेः । नच स्वार्थतर्गतत्वात् तदवयवत्वेन धाकाभाव इति वाच्यं । लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया अमिसंगीकारे ब्रह्मणि
 चैवार्थविशेषनिर्देशेन चोणादिकस्यैव स्वार्थतर्गतत्वादित्यत आह । अकारेति । औणादिकस्य कृते जत इत्यनेनैव व्यस्यत्वात् सिद्धेः स्वरादिषाठः सामासिकस्याप्य
 व्यस्यत्वात् । अथ निर्देशस्य लोपजननात्तया समुदायस्य मिश्रणयोगात्कथं चिदुपपत्तेः तथा च लुप्तचतुर्थ्यतः प्राप्तिकोशब्दादेव प्रकृतार्थलाभ इति भावः
 अथ सप्तमसि कत्वावेदकादकाराद्यास्त्वयोदेवा आसविष्णुमहेश्वराः । अन्ते प्रतीपता नोपेक्ष्य निर्वर्त्तनीति कीर्त्तयति वाक्यादेताद्वयरात्मकास्तं मन्तव्यं तं

शरणदा रणा सोमिति पदमिति वाक्याच्चास्पमोगरूढत्वसिद्धारूप्यस्यैव परमात्मशब्दात्मात्मनोरुत्पत्त्यनवयवमिति विधेयकोटौ योगार्थस्य
 धिकस्य निवेशान्नपौनरुत्पत्तिमिति वाच्यं तथाप्येकस्यैव रस्यारद्वयभावेऽनुभवविरोधोऽप्यरिहरस्येति चेन्न। सामासिकस्य रूढोक्तानां भावात्। तथा हि
 तत्रैव रूढिर्भेदावयवार्थस्यातिप्रसक्तत्वे पञ्चपञ्चकजमित्यत्र पञ्चकजनिकर्तृत्वस्य कुमुदपिसन्नेतपत्त्वविशिष्टेरूढिः अत्रच योगार्थस्य तत्तच्छिण्वच्छिन्नात्म
 नोननिप्रसक्तत्वेनैव निर्वीहेरूप्यतन्गीकारात्। उपदर्शितवाक्यस्य च सामासिकोत्पादिकयोर्द्वयोः पञ्चकयोर्द्विकृत्य रूढत्वस्य तत्पादकतयाप्युपपत्तेः। वस्तुतस्तु
 योगरूढत्वेऽपि न सति। निराकारत्वेनात्र रूप्यार्थस्यानन्विततया योगार्थस्यैवाव्यवपात्। नच योगरूढस्य लेख्ये योगार्थपरिहारितेति प्रवादानुरोधेन रूप्यार्थसहित
 स्यैव योगार्थस्यान्वयमिति पञ्चक्यर्थमेतदिति वाच्यं। यद्यपि पञ्चकजमित्यादौ केवलयोगार्थस्याप्यन्वयपात्तिरुक्तप्रवादस्यैव वस्तुगत्तारूप्यार्थभिन्नेऽस्यानयो
 गार्थान्वय इति तत्परत्वात्। अतएवाप्यपञ्चकजादिपदे पञ्चत्वादिकं प्रयोगोपाधिरित्येतेनैकवाक्यत्वे अस्तु वा योगरूढस्य लेख्यार्थसहितस्यैव योगार्थस्यान्व
 यमिति पञ्चक्यार्थपिनदोषः। अस्मिन् तत्र तच्छिण्वच्छिन्नात्मविश्वसितोर्थः स च योगरूप्यभूतभूतभूतयोगार्थस्तत्तच्छिरीरमेव निरवच्छिन्नरूढपर्थ आत्मत्वरूप
 मात्रं आकाशादिपदेति रूढिन्नरूप्यगीकारात् तत्रचावच्छिन्नतानि पञ्चकसंबंधेन तत्तच्छिरीरदेरन्वयः एकपदार्थयोरप्यन्वयस्य योगरूढिस्थले दृष्टत्वात्।
 तथापि पञ्चकजमित्यत्र पञ्चकजनिकर्तृत्वेन पञ्चकयोधवद्वत्तत्तच्छिरीरत्वेनात्मबोधः विशिष्टस्य चाभेदसंबंधेन परमात्मशब्दार्थत्वपदधर्तितनपौनरुत्पादिसंभा
 वनापि। केचिन्तु तत्तच्छिरीरवच्छिन्नात्मयोगार्थः रूप्यार्थस्तु स्वरूपमात्रं सर्वस्य विशिष्टवानतु परमात्मशब्दोपस्थापित इति तनपौनरुत्पादिनवारूप्यार्थसहित
 स्यैव योगार्थस्यान्वयमिति निपत्तमग रूढपर्थयोगार्थयोर्भेदेन परमात्मशब्दार्थोत्पत्त्यादिना रूढत्वसहितयोगार्थान्वयस्य लेख्योः परस्परवि
 रोधोपस्थितो भावेनान्वयोनतुत्वात्। अतएव सति पञ्चकजनस्तीति वाक्यजन्यशब्दयोधानेतरं पञ्चकजनिकर्तृत्वमिति संज्ञाया भावानुपपत्तेः। नचात्र
 विरूढपर्थयोगार्थयोः परस्परभेदेनान्वयमेति विशिष्टस्य परमात्मशब्दार्थः त्वमइति वाच्यं। अनुभवविरोधादिति दिक्। ब्रह्मादीनां र्जातपादनादिति अत्रेदं बोध्यं। ओ

मिथस्य केवलमौगिकत्वपक्षे अकारादिपदानां तत्रादिस्य रविशेषावच्छिन्नामपरतपातत्रछरीरविशेषरूपपर्यतावेच्छेदकमेवादेवद्वन्द्वः। नचै
आदिपदव्यञ्जातिविशेषविशिष्टतत्तछरीरपरतपापदार्थभेदस्य संभवतीति वाच्यं। तथासति अकारादिपदार्थानां परमात्मनि अपोपपत्तयाः। नेदात्वमात्मपक्षे
नच भेदान्वयमपवास्तिति वाच्यं। नामार्थयो रिति मुत्तन्निविर्धेन तदसंभवात्। नच तेषां निपातार्थतया परमात्मनि भेदान्वयपक्षे संभवत्येवेति वाच्यं। अकारादीनां तत्र
छरीररूपपदार्थकत्वेन मकारस्यादित्वाभावेन च यादृशो सत्यइत्यनेति पातत्वात्संभवात्। नच निपातत्वे कश्चमोपि सस्याप्यमत्वमिति वाच्यं। स्वराद्यं तर्जितत्वा
दिस्य पूर्वमेव दिदिनत्वात् नचामपार्थकाद्रेदान्वयोस्त्विति वाच्यं। निपातरूपा अपार्थक्ये नैव भेदान्वयपातः अन्यथा चैवः उच्चैरिमादव्ययोर्चैः पदार्थो हि ताचैत्रा
दे भेदान्वयपापत्रो रिति योगरूढत्वपक्षे ताका रदिपदानामुक्तरीत्या तत्र छरीरपक्षे चैव परतपापदार्थभेदादपि द्वन्द्वः संभवति। नच तस्य हेतुयोगार्थस्य तत्र छ
रीरस्यावच्छिन्नता निपातमकेन भेदसंबन्धेन कथं रूपं न्वयः नामार्थयो र्भेदेन्यपाभावादिति वाच्यं। विभिन्नतामार्थयो र्भेदेना नत्वमेपि एकनामार्थयो र्भेदेना
न्यमेवा धकाभावात्। अतएव चैत्रस्य न्येत्पादावेकदेशान्वयमी सा लाघवेन च नत्पदस्य जस्यत्वे पुंसि च एवकारवत्त्वं उच्यते। शब्दं जीकारपक्षः संगच्छते न
त्पक्षे चैत्रस्य निरूपितत्वेन जस्यत्वे तस्या अपत्वेन पुंसि तस्य पुनर्निरूपितत्वेन जस्यत्वे तस्य पुनरापत्वेन पुंस्यत्वेन चैत्रजस्यपुंजस्य पुमानित्याकारकान्व
यबोधस्यैकतामार्थयो र्भेदेनान्वयप्राप्तीकारं विना संभवदुक्तिकत्वात्। दीक्षितौ नम इति। अत्र स्वापकर्षवैधानुक्रमः प्रयोक्तव्यापारेण नमः पदार्थः त्रयोक्त
तदेकदेशभूतापकर्षान्वमि अवधित्वमवधि मत्वानमः स्वस्तीत्यादिसंविहितवृत्तुर्था अर्थः तथा च परमात्मावधिकग्रंथकृत्पकर्षवो धनकूलो ग्रंथकृत्
पारइत्यवयवबोधः। नन्वेव परमात्मने इत्यवधित्वा धर्षिकार्थचमी स्पृष्टतु चतुर्थी। नच चतुर्थीः प्रचम्पापवादकत्वात्तदोद्यति वाच्यं। तथासति सर्वोत्प
पदविभक्तयः षष्ठ्यपवादिका इत्यनुशासनविरोधापत्तेरिति चेदत्र के चित्तादिना त्विततादृशार्थविवक्षाया मेवमचमीति प्रकृतै चतुर्थ्येव पुंजस्यते शेषो अस्त्या
चतुर्थीत्तदपवादकत्वेनोक्तानुशासनमपि प्राप्नुवस्तु तस्य स्वावधिकोत्कर्षवत्तया शापनं नमस्कारः स एव नमः पदार्थः तदेकदेशभावात् नमि विषयत्व

विषयित्वं वाचतुर्थ्यः तथाच ग्रंथकृदधिको लक्ष्यवत्तया परमात्मविषयकज्ञानानुकूलोऽर्थकृद्वापारद्वयकारकः शब्दबोधः ईश्वरं प्राणमनीसाद्य
 वपुर्गुरुपनमस्कारखनमादिधात्वर्थः। दयात्वं विशेषः तत्रज्ञानस्य धातूपस्थाप्यतया ईश्वरदेः कर्मताप्रकृते च ज्ञानस्य नमः पदार्थत्वेन धातुपस्थाप्य
 तया न परमात्मनः कर्मता ता एषां नमस्कृत्येसादौ नमः पदं तात्पर्यग्राहकं धातुरेवोक्तं ज्ञानानुकूलव्यापारार्थकः द्वितीयमाच धातुपस्थापितज्ञानान्वयि
 विषयित्वं प्रसाप्यते इति नारायणस्य कर्मतया द्वितीयोपपत्तिः। स्वयं भुवेन मस्तु स्यादौ तु इत्येव ज्ञानेन नमः पदार्थः अनुकूलव्यापारे धात्वर्थः धातुपस्था
 पितज्ञानान्वयिविषयित्वं चतुर्थ्या प्रसाप्यत इति तत्र द्वितीयाप्रसक्तिरिति वदति। अपरं तु अधिता निरूपकापकर्षप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारे नमः
 पदार्थः कृत्तित्वं चतुर्थ्यर्थः पदार्थैकदेशोऽवधित्वेन्येति। कर्त्ता च विशेष्यतया तदेकदेशे ज्ञाने प्रसक्तिवैशिष्ट्यात् तथाच परमात्मकत्ववधितानिरूपकाप
 कर्षप्रकारकस्य विशेष्यकज्ञानानुकूलव्यापारे नमस्तत्त्वप्रयोजः नमस्तस्याप्यहारात्। अतएव गुणवत्तमाज्ञापनं स्तुतिः प्रमुद्विषयस्य स्वापकर्षवोधानु
 कूलव्यापारविशेषः सतत्त्वमस्कार इति मंगलवाद्देशे चिंतामणिकारेणोक्तं धितस्त्वस्तु त्वत्त्वमपकर्षधितस्त्वत्त्वमस्कारत्वमुपदर्शितं संगच्छते
 अपूर्ववदिति प्राहुः तनुपरमात्मनः सर्वसादि द्वितीयविशेषणमनर्थकं। न च नमस्कार्यता प्रयोजकरूपप्रदर्शकत्वेन सार्थकं हेतुर्गमिप्रयमविशेषणस्यैव त
 त्प्रदर्शकत्वादिति तत्र आह व्याख्यायां तस्य चेति। परमात्मन इत्यर्थः। रूपांतरमपीति। अपिना हेतुर्गमिप्रयमविशेषणपरिग्रहः। इज्जविशेषणयो रपीत्येवावभा
 रावोर्ध्वः। सर्वप्राणिन इति। तापभेदेन पृथिव्यादौ कालातीते चरासमं। आसे प्राणिनिकीनां भूतशब्दं प्रवक्ष्यते इति नानार्थको ज्ञानभूतशब्दस्य प्राणिवाचक
 र्वनिमित्तं ज्येति निमित्तं प्रेरणा। प्रकृत्यनुकूलव्यापार इति यावत्। स चैषात्मक ईश्वरसलभः। धात्वर्थता यच्छेदकप्रवृत्तिमता प्राणिनां कर्म तेति ध्येयं। पृथि
 तिष्ठत इति। इत्थं सर्वतीति प्रतीकशेषमते इत्यर्थकं। नन्वीश्वरस्य सर्वप्रकारत्वमाभावाः वैश्वानरस्य तत्तत्कामे प्रवृत्तिसंभवादि सत आह अतपीति तद्विज्ञानं
 याचाचापदिप्रेरणवाशिच्चारं भवता है प्रवृत्तिरमया। ते सन्वयमतिरेकं। अंतर्ज्ञकार्यं प्रवृत्तिश्च एतत्तत्त्वैरणमाहेतुत्वेन सादृश्येति तस्यामेन कार्यमात्रे

अथ हि हार प्रेरणा हेतुत्व सिद्धौ सर्वप्राणि प्रेरकत्वमीश्वरेति ह्यमिति भावः। अतएवेश्वरस्य सर्वप्रेरकत्वेऽप्युक्तिः। अतो जंतुरनीशो पद्मात्मकः सुरदुःख
यो ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्वर्गमेव वेति। स्वर्गो नरकः। स्वर्गस्वर्गो ईश्वरनिष्ठः। पद्मसूक्तो अत्र सर्वेतादिविदुषो न सर्वप्रेरकत्वेनेश्वरके हिः स्तुतिः।
ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले तैस्तु शसना सर्वकालत्वं कर्तृकत्वं। तत्र प्रागभावाधिकरणस्य कृत्तितं तथा च विष्टम्भेति तत्ते इत्यत्रानन्व
यः ईश्वरस्य प्रागभावाधिकरणस्यैवेति चेन्न तत्पूर्वकालत्वं हि न तस्यागभावाधिकरणस्य कृत्तितं प्रागभावस्य सर्वव्यापि ह्यत्वात् किंतु तदधिकरणस्य
कृत्तित्वं सप्रतिपक्षि स्यात् कृत्तित्वं तत्रानेकदोषः ईश्वरस्य अधिकरणस्य कृत्तित्वं सप्रतिपक्षि स्यात् कृत्तित्वस्य विष्टं प्रसक्तत्वात्। केचिन्मुमुक्षुमादयस्त
पितीत्याद्यनुरोधात् समानकालीनत्वस्य व्यतिरेककार्यत्वेन त्को नानार्थत्वात् प्रकृतेऽपि तस्यैव त्वत्वं तदुपेक्षिते इत्युक्तः। तन्नर्थात् किंचित्प्रागपूर्वकालत्व
स्य मुख्यादाने सत्वात् तद्वत् पूर्वकालत्वस्य सर्वसाधारण्येन त्को नानार्थत्वे मानाभावात् न हि सममिवाह तत्त्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नपूर्वकालत्वो ध
कत्वं क्वा प्रसप्येति नियमः मानाभावात् मुक्ता व्रजतीत्यादावसंभवाच्च। यदि च पूर्वकालत्वस्यैव क्वा वाप्येति मुख। अहमिदं दिशस्य काले मुखं व्याप्य
स्वपितीत्यादिप्रागपत्तिरिति विभाज्यते तथापि न सति। आदानाश्रये स्वायाश्रयत्वस्य विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव बोधस्य तात्पर्यं विषयत्वागीका
रेणैव समानकालीनत्वात् तदभावात् विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति त्रीत्याद्ये विज्ञेयतावच्छेदकविशिष्टाद्योः समानकालीनत्वमनस्योत्सर्गिकादिति दिक्।
मतांतरमाह विष्टं भवेत्त्यादि वदंती संतेन संयोगसाधनस्य विष्टं भवेत् जीवात्मसाधारणनपौर्णार्थानाधापकत्वेन तत्कथनमुपपन्नमत आह। धार
णेति संयोगविशेषः विशिष्टः संयोगः। विलसणसंयोग इति भावः तत्वेन क्षणस्वरूपलाभापधारणात्मक इति विशेषणाननु ईश्वरे आकाशधारकत्वा
भावात् सर्वभूतविष्टं भूतानुपपत्तिरत आह भूतेति मूर्तेति। तथा चेश्वरस्य सकलव्रह्मांडादिरूपमूलसंयोगितमानानुपपत्तिरिति भावः। अतएवेति
विभुनिष्ठसंयोगबोधकपदसममिवाह तमदेन विभोरसंयाद्यत्वादेवेत्यर्थः विश्वव्यापीति। आपित्वनिरुक्तसंयोगित्वं तथैव तासमात्। अन्यथाप्याप्य

लस्यप्राप्तिविहयकत्वस्यासादशस्यवेतः रसाधारणता। प्रकृतोपलब्धकत्वानुपपत्तेश्च विश्वशक्तिरिति। आपुच्छेतिमिति बहुपचारः बहुव्रीहिर्वाक्यं
 न्यौश्वरस्यब्रह्मादिधारकत्वेमात्राभावइत्यत आह। प्रपलेत्यादि। पतनप्रतिबंधकत्वाधारणत्वंपतनप्रतिबंधकसंयोगवत्त्वंधारकत्वंएवंचब्रह्मादिप
 तनं प्रपलवदात्मसंयोगप्रतिबंधपतनत्वान्मह्यादिपतनवदित्यनुमानादितरवाधस्तदुक्ततादीश्वरस्यब्रह्मादिपतनप्रतिबंधकसंयोगवत्त्वेति हेतुसिद्धे
 ब्रह्मादिधारकत्वमिति भावः। मातां तरसाह। अतएवेति। प्रपलवदीश्वरसंयोगस्यब्रह्मादिपतनप्रतिबंधकत्वादेवाद्यावेति। एतस्यन्यस्यस्यप्र
 सासनेमागीत्यादि। प्रसासनेइंद्ररूपः प्रपलवइति कुसुमानलभाचार्यः धावाएथिवीति अत्र द्विवचनं छंदस्तु कृते नद्यावाप्यप्यविसर्गः। विधत्तेइ
 तिप्रथमादिवचनोर्तधावाक्ययोर्विशेषणं। श्रुतिरपीति। अपिनापूर्वोक्तानुमानपरिग्रहः। अगत्त्वसंयोगस्येति। संयोगवत्त्वे भागवतइत्यर्थः। ननुप
 तनप्रतिबंधकसंयोगस्यविष्टंनधात्वर्थत्वेनब्रह्मादिदौतत्कर्मत्वानुपपत्तिः धातोः कृत्वावृत्तिन्यापाराबोधकत्वेनधात्वर्थत्वावच्छेदकफलशालित्वा
 भावात्। नचद्वयोर्ज्ञानविषयित्वादिवत्ब्रह्मादिनिरुक्तसंयोगाश्रयत्वरूपयोगाकर्मत्वमेवास्त्विति वाच्यं। तथासतीश्वरस्यापि निरुक्तसंयोगाश्रयत्वे
 नविष्टंनकर्मत्वापत्त्याइत्येतेइश्वरविष्टमितिष्टतिब्रह्मादिइश्वरविष्टमितिष्टतीतिप्रयोगापत्तेरितिचेन्न। पतनप्रतिबंधकत्वस्यपतनानुसाररूपकत्वप्र
 योगकत्वरूपत्वात्प्रयोगकत्वंचद्वयानुसादप्रयोगकोनगिरित्यादिप्रतीतिसिद्धस्वरूपसंबंधविशेषः। एवंचप्रकृतधातोः पतनानुसाररूपकत्वावृत्तिन्या
 पारबोधकतयाब्रह्मादिवाधात्वर्थत्वावच्छेदकपतनानुसाररूपकत्वान्वयित्वात्तत्रमुख्यकर्मत्वमेवाच्योक्तब्रह्मादिदौविष्टंनकर्मत्वानुपपत्तिः। अथेश्वर
 सापिधात्वर्थत्वावच्छेदकपतनानुसारवत्त्वमोक्तप्रयोगापत्तेरपरिहृतेवेतिचेन्न। इश्वरसंयोगप्रयोगपतनानुसादवत्त्वमिदं ब्रह्मादिदौ नतु ईश्वरे इश्वरसंयो
 गप्रयोगपतनानुसादवत्त्वमिदं ब्रह्मादिदौ नतु ईश्वरे इश्वरसंयो
 गप्रयोगपतनानुसादवत्त्वमिदं ब्रह्मादिदौ नतु ईश्वरे इश्वरसंयो

रसंयोगस्याप्रयोजकत्वात् अस्यथागुरुत्वोच्छेदसंज्ञात्। नूतपदस्य मूर्तपरत्वेन साणाकल्पने गौरवं च अथेषामप्रमादका नूतपदं कृत्वा या नमू
तं परं उपितुं नूतत्वविशिष्टवाचकमेव आकाशतेजोवाद्यादीनां धारणान्वयायोग्यत्वात् न्वयः घटेन नूतमाहरेत्तदेव दृशदृश्यदृशत्वविशिष्टवाचकत्वे पिसिद्धि
इदृशस्यायोग्यताः तच्च पातः। नूतपदे मूर्तपरमित्यस्यापि नूतपदधारणान्वययोग्यगुरुत्ववद्भूतं तादृशितात्सर्वकमित्यर्थः न तु लक्षणाया मूर्तत्वविशिष्ट
परमित्यर्थस्तथैव तात्पर्यादिति चेन्न। न तथापि सर्वपदार्थान्वयानुपापता सर्वघटानीलाइसादृश्यायोग्यत्वस्य दुरुत्वात्। एतेन नूतपरमु सति न त्वेनौत्पत्तिम
त्परं वृत्तादित्यादिना प्रज्ञां तादृश्याधिष्ठे न पदं चाद्ये स्वहसुपादानमस्य विशेष्यवृत्तिरूपसंबंधपरं द्वितीये तु धारापरमित्यप्यपास्तं। लक्षणां विनैवे
पपत्तौ लक्षणाकक्षविशेष्यवृत्तिरूपसंबंधपरं द्वितीये तु धारापरमित्यप्यपास्तं। लक्षणां विनैवोपपत्तौ लक्षणाकल्पने गौरवात्। मतानुसारेणेति। स्वी
यमतानुसारेणेत्यर्थः। इदमिति। सर्वभूतानीत्यादित्याच नूतपदं पथाश्रुतमेवेति भावः। तत्रैवेति ईश्वर एवेत्यर्थः तस्य तिस्रो गतिकेति। ईश्वरप्रतिभोगि
केत्यर्थः। तथा च प्रभुप्रतिभोगिकसंयोगोपपत्तयेव तद्वारकतया स्वप्रतिभोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन्मत्वेन स्वस्वरच धारकत्वानुपपत्तिरतन्मते पि धारणे
विविधं भवत्येवादिती भावः। ननु तथापीश्वरानिरिक्ताकाशान्भुप्रांतमतेतद्यावत्तत्तत्वेत्येष नूतपदं कृत्वा वच्छेदकत्वं मनसोपिः स नमवे। नभूता
त्मकत्वाद्विदं च दीधितिकारसंभते मूर्तत्वं च स्य दसमवापिकाराता वच्छेदको जातिविशेषः नूतत्वमपि तदेवेति परार्थरंबुतेऽभिधानात्। तदेवेत्यस्य
मूर्तत्वमेवेत्यर्थः। तथा चाकाशस्य नूतपदं वाच्यत्वा न दोष इति चेन्न। तथाप्युपदर्शितरीत्यानेजोवापृथ्वादायस्यैव पदार्थान्वयानुपपत्तेर्दुरुत्वात्।
न चैतन्मते संयोगसामान्यमेव विष्टं भवदार्थं न तु धारणमिति। न दोष इति च आत्मा सति सर्वमूर्तसंयोगित्वस्य तस्या धारणस्योक्त्यानाधामकत्वेन त
त्कथनस्यानुपपत्तत्वापत्तेः। वस्तुतस्तु आकाशमनसोरतिरिक्तत्वात् न गीकर्तृमनेष्विविति गमता विरहस्यास्य दसमवापिकाराता वच्छेदकतेया सिद्धस्य। नूत
त्वस्य श्रोतभूतमवधारण नुरोधेनाकाशसंबंधमात्रं कल्प्यते नूतपदं कृत्वा वच्छेदकत्वं च कल्प्यते मुरेव वाधका भावेन लक्षणायोगात्। तथा चाकाशस्यापि नू

तपदवा अत्रमसतमेवेति दीधितिग्रन्थे तदेये सस्य स्पंदस मनापिकारणात्बहे दकमेवेत्यर्थो नतु मते समेवेति तथेव तस्यैव दिति नतद्दोषः । अस्य
 था सर्वत्राकरो भूतव्यवहारस्य लक्षणोपपादने गौरवात् भूतं मते निति स ह मयोगानुपपत्तेः श्वेतत्रायेक परस्य पदवा अत्र लक्षणं कृत्वा गीकारे ति गो रवा
 त् । न च भूतत्वस्य भूतत्वा नात्मकत्वेनेन सा कर्मा तुल्यव्यक्तिकत्वा द्वा मते त्वं कथं जातिरिति रिति वाच्यं । भूतत्वस्य भूतत्व व्याप्यत्वादेवा दोषादिति त ए तदभिप्राये
 रो वचे श्वरस्यैवा कश्च तपा भूतपदवा अत्र ने सुक्तं । केचित्तु शब्दनिमित्तकारणात् ने नक्तं । नानां वीर्याणां मृदंगादीनां वद्वत्समवायिकारणात् ने नकांश्च नत द
 तिरिक्तमित्यभिप्रायेणे दमित्वा हस्तदण्डगरीसा सर्वपदार्थान्वयाः । नुपपत्तिग्रहणमस्यैव स्पष्टमिति दिक् । नन्वीश्वरे नित्यसुखे माना भावः न च नित्यं विज्ञान
 मानंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभिरीश्वरे आनंदो धना तसिद्धिरिति वाच्यं । तत्रानंदपदेनानंदजनकत्वस्य दुःखाभावकत्वस्य वा बोधनात् श्रुतिस्वरसमि
 द्दस्य विज्ञानानंदमोर्वै लक्षणभेदबोधस्य नित्यसुखस्वीकारेण्युपपादयितुमशक्यत्वेन पयाश्रुतत्वागत्यावश्यकत्वात् न च नित्यं ज्ञानं नृमपिन संधेदिति
 वाच्यं । नृमपि धर्मिग्राहकमानसि द्वा दित्यत आह । नित्यमिति । ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वरूपनिर्दिष्टतास्य सिद्धेः स्वर्गः । आनंदविशिष्टत्वेति । न च तथीया अस्पष्टत्वादि
 त्यादि । प्रतिपादयतीति श्रुतिविशेषणं । नतिपादयतीति कुत्रिहाह । तत्र श्रुतिः प्रतिपादयतीति ह तो रित्यर्थः । प्रतिपादयतीति । श्रुतौ विशेषणस्य विशेष्य
 न्वयिनाः न्ययस्य सुखं नन्वात् अतएवा हतापापिगोः स्वेक हापि प्रागवासां मन्त्री राणी लज्जश्रुता वारुणादेर्गो विशेषणतया कपसा धनत्वो धइति भावः ।
 न च ब्रह्म विशेषणतपोपस्थितस्य नित्यस्यैव कथमावदेन्येष्टक विशेषणत्वेने पस्थितस्याप्यत्र विशेषणतया न च पइति सुखात्तेति वाच्यं । स्वर्गं कं मा
 मजेतेत्यादौ का मना विशेषणत्वेनोपस्थितस्यैव स्वर्गस्यैव विशेषणतयाः न्ययस्य सर्वसंभवत्वात् । नन्वीश्वरे नित्यसुखं गी कोरपुराणसुखपोः कार्यका
 रणाभावानुपपत्तिः । सुखत्वस्य नित्यसाधारणतया कार्यतानवच्छेदकत्वादित्यत आह । तथैवेति । सिद्धिर्नित्यसुखे इति । नित्यसुखे सिद्धे सतीत्यर्थः । न नृपासना
 त्मकबोधस्योपासकनिष्ठतया पस्थेति वक्ष्यमाणं नुपपत्तिरत आह म्येति । अप्रतिहतेति । न प्रतिहता दद्याप्येति त्रिपदवद्गुणीहिः प्रतिहतं त्वं चस्य विजयसिद्धिः

नृपहितत्वं तत्रार्थविरोधः स च शब्दो लक्ष्यो वेत्तव्येदेतत् । स्वविषयसिद्ध्यनुपहिते लक्ष्यधिकरणे छात्रायावेति फलितार्थ इति बोधे सं- अत्र न नमस्कार
स्यो लक्ष्यकथने न तन्मस्कारकृतो ग्रंथकारस्य नमस्कार्यविषयिण्यशुभमीहिततिवीहकत्वबुद्धिर्भवेत्तेन च तत्त्वो ज्ञपरमेश्वरविषयका नुरागात्म
कभावातिशय इत्येतदध्यस्तभावध्वनिसंज्ञानकारश्च काव्यलिंगसमर्थनीयस्यार्थस्वाक्यलिंगसमर्थनीयमिति तत्त्वसाक्षात्तमकृतसमर्थनीयनेक रूपस्य
श्यादिविचित्रकार्यकारित्वं तत्समर्थने च विभक्तिगोचरकलाप्रतिपादकोऽप्येन कृतमिति तत्समत्वम् । अपरे तु अत्र ओगादिकुरु उहव ओगाहः पद्यच
पे ईश्वरपदस्य ओगाहव्यतिरेकस्तद्व्यापि विज्ञापणानि ॐ नोश्वायनमः परमात्मने इत्यस्य परममुत्पद्यमानदात्मपदस्य लभः । यद्यपि प्रतिमत्सत्त्व
मित्यनुसारात् परमः सर्वविषयक आत्मा तानपेक्ष्यति वा अस्य विज्ञापणानि पूर्ववत् । जीवपक्षे परमात्मने नम इत्यन्वयः । परमेश्वरपदमात्रं तरमात्मने इत्य
स्त्रप्रयोगे नमोऽस्मादिने जीवाय नम इत्यर्थः ॐ मित्यादि विज्ञापणानि ॐ श्रीश्वराभिन्नामो सदृशायां सा दृश्यात् सर्वोणीति । सर्वोणि भूतानि शरीराणि
पार्थिवादी निविष्टा भूतत्राकाशकर्मफलभोगाय तत्तद्भोकेष्वविष्टस्य कायस्य हं संपाद्येति पावत् । परितः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठते विद्यमानाय अखण्डेति । अ
खण्डजनवर्द्धिप्रवाहः आनंदस्य समाधिजन्यस्य बोधः समाधिपदार्थः । सर्वस्य ब्रह्मात्मस्य तथा भूताय । पूजाप्रयोग इति समासादितस्योक्तिरिति ध्वनिर्विधिति
एतेन शिष्यप्रदोषो विरहितः तथा च अश्लेषालंकारः तेन च जीवेश्वरयोरोपमालंकारे व्यप्यत इत्येतत्सम्यक्स्थानं कारमुलालंकारे ध्वनिर्विधिति हरिस
लमतिशयवित्तिरेण मंगलाचरणं नंतरं स्वस्य ग्रंथस्य च नाम प्रदर्शनीयमिति संप्रदायानुप्रदर्शयति । दीधितो मध्यपतेति निखिलतंत्राणां भित्ति । अ
त्र तंत्रशब्दोऽतच्छ्रीपद्यपरस्तेन तानचमरुतिकेचित् । वस्तुतस्तु तंत्रशब्दस्य शास्त्रपदत्वेऽपि न सति । शास्त्रे सर्वशास्त्रार्थोपन्यासेन सकलशास्त्राध्य
यनभावात् नारहितस्यापि स्वशास्त्राध्ययनभावताभ्यामेव सर्वशास्त्रार्थसारचिरीय संभवत् । दीधिति प्रकाशः । अर्थे च । अधिचिंतामणि । चिंतामणोर्ध्वताम
णितामकग्रंथे च तनुते विस्तारयति । तार्किक शिरोमणिः । तार्किकाणां शिरःसंयधीनमिति तार्किकः शिरोमणिर्यथकारश्च शिरःसंयधित्वेनोत्कर्षो विवक्षितः

तः। उक्तं हि मणिः शिरसि धार्यते। श्रीमान्कांतिमान्ज्ञानसमृद्धिमांश्च। तथा चोक्तं शैर्मणिरपि स्वसंबंधेनात्ममणौ प्रकाशं विस्तारयतीति श्लेषः
 तैकारः। नन्वत्रार्किकशिरसि मणिर्हो धितितनुते इति वाक्यार्थे समोपेक्षी मानिति विशेषणस्यापादानात्समाप्तपुनरावृत्तदोष इति चेदत्र केचित् श्रीमा
 निसम्यविशेष्यत्वात्तार्किकशिरसि मणिरित्यस्या विशेषणत्वाच्चेत्तदोषावतारइसाद्रुक्तादसततथासति केकारः स्मरकां प्रकसेसादिमसिद्धतदुदाहरणे विवे
 णुत्वनस्य विशेष्यस्य सुवचनमाप्तपुनरावृत्तस्य द्वाप्यदोषतापत्तेः। अस्मैतु रूपकतावीजाभावादेव ननु समाप्तपुनरावृत्तदोषः। तथा हि निरका
 सत्तमेव तेषां रूपकतापी जेतुं नाजनिता न्यवबोधकत्वरूपाकां हाराहर्षपरमानयेत्यदौ घटीपाक्रमेतेत्यादिशाब्दबोधानंतरं घटकमेकानयनानुक्त
 लक्ष्मिमानिसादिशाब्दबोधानुपपत्तेः तत्र घटीपाक्रमेतेत्यादिशाब्दबोधस्य पूर्वमेव जातत्वात्। किंतु अजनितासर्वविषयतमानकाण्यनुपपत्तिरित्याहु
 स्तदप्यस्तनकिंकारः स्मरकां प्रकसेसादावपि वेणुस्वन्वाद्यंतर्भावेन शाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयतमेतदोषो छेदपत्तेः। तत्र वेणुस्वनत्यादिबहिर्भावेन
 शाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयत्वमत्र तृतीयांतर्भावेन शाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयत्वमित्यस्य च शपथनिर्णयत्वात्। वस्तुतस्तु तत्रैव समाप्तपुनरावृत्तदो
 षः पत्रप्रकृतगवार्थोपपत्तावपि पत्रके चिह्निते एवमुपपत्तये पत्राकेकारइत्याहो ननु प्रकृतगवार्थोपपत्तिजनकविशेषणपादानेन तथासति अथा
 पिसुनवे पञ्चजनपतिश्वासः प्रमाणधिकुः अपमृद्वपतिनिशभजनः पद्मिनीनामिसादावप्येतदोषापत्तेः तथा चात्र श्रीमन्मन्त्रदीधिनिविस्तारकत्वं
 रूपप्रकृतगवार्थोपपत्तिजनकत्वानेन तदोषगंधोपीतिदिक्। स्वयं चैतरेण्योत्कंषयेतमत्राह। परजुष्टेति। मतनेति। मतने न चिंतनेनास्वाद्योनु
 भूयमानो रसो यो यस्या इत्यर्थः। अत्र परिकरालंकारः अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषण इति लक्षणात्। प्रकृते चरुति विशेषणद्वयमौद्विस्तार
 कत्वसामर्थ्याभिप्रायमिति तत्समन्ययः इतरग्रंथेषु स्वग्रंथापकर्षोत्तमनाह। न्यायमिति। अधीतेननुजानीने सर्वे इत्यस्याधीतेत्यनेनान्ययः योपता
 विरहत्वं किंतु तनुते इत्यनेनान्ययः। ततश्च सर्वपर्यावर्धयेत्यस्मिन्ननान्ययः। कुतुकादिति किमाह मान्यपि अस्याप्यश्वस्य किमपि अतिवचनी

यं विज्ञानमिति निर्वचनं ह्यसामिति भावः। सुधिप इति संबोधनके चनेत्यस्य विशेषणं वा। तथा च सुबुद्धीतां दिवा एव न्यापरहस्यं जलं न न तु सर्वा
 ध्ये तद्वैयर्थ्यमिति भावः। यद्वा केचन विज्ञानमिति तेका कानके पीतार्थः। तेन ह्यस्यैव न्यापरहस्यं तत्त्वं नान्येषां एवं च ध्वनमा आदेव न्यापरहस्यं तानमिति
 न्युपेयं न्यापरहस्यं तात्कालिकत्वात्पक्षेः सूचितः अत्र प्रयोगोक्तमूलकारः पर्यायेन तु गम्यस्वयं भङ्गातराश्च प्रमितित। अस्मात्। पदेव
 स्यैव विवक्षितं तस्यैव केनचिद्गतातरेण। मिधानं पर्यायोक्तमिति सार्थः प्रकृते च संज्ञापर्यायः प्रकाशं तरेण निहित इति तत्समन्वयः। स्वयं प्रत्यक्षनिर्देश
 स्वयं तत्पक्षाह मात्या निति अत्र च विनिवेदयामीत्यत्र न मा मा नां कर्म संतेषां मुपनिषत्पुण्यं विभाज्येता संपापक्षेः किं तु तेषां साक्षिकं कर्म तत्ता स्येपानां
 स्येपानि वेति ध्येयं अत्र च का अलिगमलं कारः लक्षणं तत्त्वं अत्र च निपुणं विभाज्येति समर्थनीयं। तच्च भावेत्यादिना समर्थितमिति तत्समन्वय इति। आ
 रब्धायाऽत्र प्रलपितत्वादीति। आदिनोपेक्षणीयत्वमस्ति हः। ननु पूर्वापरेत्याद्यसंगति प्रदर्शनविशिष्टे प्रतिज्ञाकर्तृत्वा न्वपादनुमाननिरूपणसंग
 ति प्रदर्शनविशिष्टप्रतिज्ञाविषयत्वलाभः वैशिष्ट्यवसमानकालीनत्वसंबंधेन विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति न्यायेनाद्यप्येव विशेष्यतावच्छेदकस्य समानक
 लीनत्वे संबंधेन वैशिष्ट्यविधेयभासते इत्यस्य तिलकोक्तं कर्मकृतीत्येतादौ व्युत्पत्तिरिति हत्वा तत्र च पूर्वापरेत्यादिपक्षेऽप्यसंगति प्रदर्शनविशिष्टप्र
 तिज्ञाया मन्वयेन तदुभयस्य विशिष्टफलत्वात्संभवश्च तोभावाप्यमाह। संगति प्रदर्शनस्येति विशेषणं स्येतादि। अनुमाननिरूपणं प्रतिज्ञाया इति। विशेष
 णं स्यादा इत्यादि। इत्यर्थ इति। इति भावार्थ इत्यर्थः। विशिष्टस्य विशेषणं विशेष्यो भवानतिरिक्तत्वेन तदुभयस्य विशिष्टफलत्वात्संभवा इति भावः। स
 तेन एकैकस्य प्रत्येक फलत्वेना न्वयेन मृच्चपार्थक्यं चकारा संगतिः। याममं गच्छन्तीति वक्तुं न्यायनिश्चयेति ह्यसंगतं। उच्यते इति तस्मात्सं
 गति प्रदर्शनविशिष्टप्रतिज्ञाया मेव फलत्वेन समुच्चितपो र्वमस्यान्नाभिप्रेतत्वेनादेषात्। केचित् प्रसक्तोपजीवकत्वादिति समुदितया कमेव प्रतिज्ञाती
 त इति प्रतिज्ञा बोधकपदेन विवक्षितं मन्वया प्रसक्तवित्तादि विज्ञाविशेषणान्वयानुपपत्तिः तथा चैकस्मिन् प्रतिज्ञापदाप्येतदुभयमेव न चकारा

संगतिः एकदेशे एकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिपुलकत्वेनैव समुदायस्य तत्पुलकत्वेनैः संगतिप्रदर्शयन्निबन्धनं तु संगतिभिन्नां प्रतिपादनद्वारा
 नैकवाक्यताप्रतिपादकत्वमुक्तप्रतिज्ञावाक्यस्वकिंतु संगत्यंशप्रतिपादनद्वारेणैव सूचयितुमिच्छाहः । ननु संगतिप्रदर्शित्येकवाक्यताप्रतिपत्तिपुलक
 कत्वेन प्रकृतोपयोगस्तदेव संभवति । यद्येकवाक्यताप्रतिपत्त्यैव प्रकृतं तत्रैव च समावाहकत्वात् अहं प्रयोजनवतामिति । तदेकवाक्यताज्ञानेति पूर्व
 यथैव प्रयोजनवताज्ञानेनेत्यर्थः । भावइति । तथा च प्रकृतं तदेकवाक्यताप्रतिपत्त्यस्यैव प्रयोजनवता आप्यत्वेन पूर्वग्रंथे कथ्यमाना प्रतिपत्तिः पूर्वग्रंथोपप्रयोग
 जनवताज्ञानसंपादनद्वारा नदेकवाक्यताप्रतिपत्तिरेव तत्प्रयोजनवताज्ञानरूपतया वाच्यं यथैव प्रयोज्यत्वेन प्रकृतं छावनद्वारा यथैव प्रयोज्यत्वेनापे
 क्षेति भावः । एकवाक्यत्वस्य मतिरत्र चेति । ननु साकांक्षत्वात् काव्यविभागो वा भिन्नार्थावकाशस्य प्रत्येकं साकांक्षत्वात् तद्विषयतादवस्थमत्र आह विभागे
 इति । ननु पूर्वपरग्रंथयोरपि तस्यैव तिर्यकप्रमुक्तत्वेन ननु भावकत्वरूपपरस्परसाकांक्षानसंभवातीत्यत आह परस्परार्थेति । तथात समन्विताहृतप
 रार्थस्मरितार्थजिज्ञासासाकांक्षानिविष्टा सा च पूर्वपरग्रंथयोः संभवति अतएव वस्तुतः करणकृत्वा नंतरं कोमेसा कथने किमस्य कार्यमित्याकांक्षा
 चेतीति भावः । तावन्मात्रं चेति । विभागे साकांक्षत्वमात्रं चेत्यर्थः सोऽनित्यार्थः । अस्मात्तः । हेतुहेतुतादृशेन सप्तमीचीनसदृशेन रूपेण मिकरे मितदेव
 सदनेन तस्य धारणास्तिग्धत्वेन सुषेवं सुखेन संयं संपादयामितस्मिन् सदने सीदति ए अमृतं भवतीति हीणमेदः सारमृतेति । कुचि नो
 भइति पाठः । अथैकत्वं एककल्पमासीत्यतस्तेति इदमुपलक्षणं तस्मिन्निष्ठादेर्विद्येदेकत्वं पामिकिमर्थमित्याकांक्षा भवतीत्यपि इष्टं । तेन स्वनिवृत्त्याकां
 क्षात्प्रापकत्वं तत्रिकर्षाकांक्षोत्पन्नकत्वरूपपरस्परसाकांक्षत्वात् । वस्तुतस्तत्पन्नदोर्निमसंबंधाद्युक्तत्वं सदने कल्पयामितस्मिन् सीदति पश्य
 वसाने परस्परसाकांक्षात्सुटमेव तेन तदुत्पाप्याकांक्षानिवृत्तकत्वात् तत्रिकर्षाकांक्षोत्पन्नकत्वात् अतएव तस्मात्परस्परसाकांक्षत्वेनैव न स्यो नमिति म
 त्रेत्याकांक्षोत्पन्नकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । अतएव तस्मिन्निष्ठादिमंत्रस्यैव साकांक्षत्वमुपपादितं ननु सोऽनमिति मंत्रस्य पूर्वपरस्परार्थत्वमेवाधुक्तिस्तु क

तिमपस्थालामिप्रामेणे निपरांतस्यो नमिति प्रेयसा नुनवसिद्धां कां इत्येस्यसा दानुपपादनेपि एतयोश्चेत्युत्प्राऽभिप्रायविषयत्वावगमात् निरुक्तं
न्यतरत्वं स्पष्टं चेन्नं केतुवे। नुं के इत्यादि साधारणेन वक्तुं मशक्यत्वाच्च प्रमाणतन्वविषये च न मेवेति प्रत्यक्षादिचतुष्टयधर्मिकं प्रमाणोत्तरभेदपरिच्छेद
वेस्यार्थविभिन्नतास्यैकेषीति। नच संगते निरूपणीयनिष्ठत्वेन ग्रंथादन्नि तथा कथमेतदिति वाच्यं। स्वरूपासिद्धिवारणाय स्वाश्रयप्रतिपादकत्वेनैव हेतु
ताय छेदकसंबंधतया तेन संबंधेन तस्याग्रयक चिन्तात्। तथेति लिंगविधये साभि। एकवाक्यतापत्रयोरेवेति। एकवाक्यतापत्रप्रतिपाद्ययोरेवेत्यर्थः।
संगतिव्यवहारेणोत्पत्त्यवोपदृशितपरंपरासंबंधेन संगतिव्यवहारेणोत्पत्त्यर्थः। नातो निरूपणापोरेव संगतिव्यवहारदनुपपत्तिः। अनुप्रवेशात् संग
गतिलक्षणघटकीभूतानंतराभिधानविशेषणत्वेन प्रवेशात्। संगस्य भवत्। एकवाक्यताघटितसंगस्य भावात्। ननु संगतेरेकवाक्यताघटितत्वेन
लिंगज्ञानकाल एव तद्वृत्तकृत्यैकवाक्यत्वनिश्चयात् सिद्धसाधनमिति चेदतत्पुरुचुरणः संगतिघटकमेकवाक्यत्वं निरुक्तं रूपं किंतु एकवाक्यत्वात्ताप
त्रपद्यत्तत्तद्विस्ताररूपं निरुक्ते कवाक्यत्वं च साध्यमिहा शयाभौता दोष इत्याहुः। अपरे तु संगतिलक्षणो नैकवाक्यत्वं निवेशागौरवात्। किंतु हेतुतावच्छेद
कसंबंधव्यतिरेकताया चैकवाक्यताया पत्रपत्रपद्यत्तद्विस्तारविशिष्टत्वाश्रयप्रतिपादकत्वेनैव हेतुतावच्छेदकसंबंधतया न क्वापि व्यभिचारः ग्रंथ
स्त्वेवं योजनीयः संगतिलक्षणसंगते नियमेन शाप्यतेनेनेति संगतिलक्षणः संगतिविशिष्टधीनियामकः संबंध इति प्रावत्। तत्रैकवाक्यतायाः प्रवेशः।
संगस्य भावादित्यस्य निरुक्तसंबंधेन संगस्य भावादित्यस्य शयात्रोक्तदोष इत्याहुः। अत्रेति भिन्नतात्पर्यस्य त्वरूपमेकवाक्यत्वं संगतिलक्षणे निवेश
मतो न सिद्धसाधनमिहाहुः। केचित्तु संगतिलक्षणे एकार्थकत्वरूपैकवाक्यत्वस्यैव प्रवेशो न तु साकांक्षत्वं दलस्यापि। तथा चानुमानग्रंथविशेषकवि
शेषणविशेष्यभावापत्रसाकांक्षत्वाविशिष्टकलरूपैकवाक्यत्वप्रकारकसिद्धरूपेणालिगता न काले। तत्र त्वयोक्तदोषांध इति वदति। पत्र अनुमान
ग्रंथत्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारकानुमितौ तादृशसिद्धरेवावरोधित्वा न दोष इति तन्न। अनेतराभिधाने सस्यातिप्रसंगवारणाय तदभिधानंतरत

नफलसंगतिप्रदर्शयवित्तस्य संगतित्वेन संगतिप्रदर्शयन्नित्यर्थः अर्थेकादिति जैमिनिस्त्रेपि एकार्थकत्वं स्वजन्मावांतरवाक्यार्थज्ञानद्वारा महा
वाक्यार्थज्ञानजनकत्वमेव प्रतिपत्तिश्च शब्दमानसंवासान्। तस्यैव संगतित्वेन संगतिप्रदर्शनफलत्वात्। शब्दाद्यात्मिकैकवाक्यताज्ञानेकप्रसंगतित्वेन
संगतिप्रदर्शनफलत्वमिति चेत्तद्वेहि। अथोपजीवकत्वादिति पंचमर्थः ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं तस्य च तन्मात्रप्रयत्नसाध्यानंतरनिरूपणोपात्त
र्थेचयः निरुक्तपंचमर्थेपि स्वघटकजिज्ञासाजनकानुमानत्वधर्मितावच्छेदककानुमानज्ञानगतेषु साधनत्वज्ञानविषयानुमानज्ञानगतेषु साधनत्वानिरु
पकस्यैव प्रयोज्यलोचने महावाक्यार्थप्रतीतिलक्षणोपस्थितेकप्रयोज्यत्वेलाघवाद्मुखायोगात् महावाक्यार्थप्रतीतिलक्षणोपस्थितानुमानज्ञानगत
साधनताज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वेप्येवमित्यतः न स्य चानुमाननिरूपणान्वयेतिरुक्तैकवाक्यतायोग्यतावच्छेदकतया भास्तेवाक्यसमूहो हि द्विधा स्व
व्यार्थप्रतीतिमात्रजनकस्तद्वारा महावाक्यार्थप्रतीतिजनकश्च प्रकृते चानुमानग्रन्थस्य मर्यादात्मकमहावाक्यव्यवस्थेन स्वार्थप्रतीतिमात्रजनकत्ववर्धन
तद्वारा महावाक्यार्थज्ञानजनकत्वरूपैकवाक्यत्वप्रकारतया भिन्नतः। घटेन तुल्यमाहरेत्यादौ घटे तुलाहरणकरणात्पक्षेऽस्ति द्विधा न छिन्नेत्यस्य प्र
कारतया भिन्नत्वम्। तदर्थमेवोपजीवकत्वेन तन्मात्रप्रयत्नसाध्यानंतरनिरूपणान्वितपंचमर्थनिरुक्तसंवेधलक्षणा संगतित्वस्य प्रदर्शनम्। त्वन्निरुक्तपंचम
र्थस्योपजीवकत्वेन सत्वेन कथं तत्र संगतित्वस्य प्रदर्शनमिति वाच्यम्। न हानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं तस्य निरूपणान्वये सामानसंविस्तर्धितमनिरूपणप्रय
जकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यापि तत्रान्वयात्। न च तत्रापि जिज्ञासाजनकानुमानत्वधर्मितावच्छेदककानुमानज्ञानेष्टसाधनताज्ञानविषयत्वक
प्रयुज्योपजीवकत्वे इति वाच्यम्। तत्रापि जकज्ञानविषयत्वरूपपारिभाषिकविषयत्वस्योपजीवकत्वे सत्वात् संगतिलक्षणोपस्थितानुमानज्ञानविषयत्वस्य
प्रवेशात्। जनकपरस्यैव प्रयोजकत्वपरत्वाद्वा तस्योपजीवकत्वेन निरुक्तानुमानज्ञानेष्टसाधनताज्ञानेनिरुक्तानुमानज्ञानज्ञानजनकत्वप्रकारेणानुमा
नज्ञानात्तच्च सात्मकं तत्रानुमानसंबंधितावच्छेदकप्रत्यक्षत्वप्रकारकज्ञानतत्सहकारीतदुद्बुद्धोपजीवकत्वप्रकारेण संबन्धोपस्थितजनकत्वप्रकारेण

सोपजीवकत्वरूपसंबंधज्ञानमित्येतादृशप्रणाल्याः वसेयं। शिष्यावधाने कथं संगतित्वेन संगतिप्रदर्शनफलत्वमिति चेत् संगतिवधरकृत
 मानर्तमाननिरूपसाज्ञानादित्येवैह। निरूपणस्यैवैः शब्देन प्रतिपादनलक्षणप्रतिज्ञातुनिरूपणघटितसंगतित्वज्ञानोपयुक्तप्रदर्शयन्नि
 हेत्वर्थकेन ज्ञानप्रत्ययेन तस्याः संगतित्वेन संगतिप्रदर्शनहेतुत्वोच्यते। तदप्येवमनोहरं योग्यतायाः प्रकारतया शाब्दान्तरस्यैवार्थ
 कासंभवात्। उपदृष्टिरीत्येवोपपत्तौ योग्यतावच्छेदकस्य शाब्दान्तरप्रयोजकेतरविशेषवाधादिलक्षणाप्रतीकत्वात्प्रपासवैयर्थ्याच्च। पदस्य
 कवाक्यताप्रतिपत्तिरनुमित्यात्मिकासंगतिप्रदर्शनफलत्वं शिष्याणामवधाने शिक्षात्मकेतत्फलत्वं प्रदर्शनफलत्ववदिति। तदप्यवधान
 पदस्य रक्षादुपेक्षमिति हि। असत्वादिति। आदावसत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षेतीतीति प्रत्यक्षे सादीतीत्यर्थः। अनुचितइति आख्येयग्रंथस्य स्वरसंबन्धि
 तस्यैवधारणसंप्रदायसिद्धमिति भावः। पञ्चदशितिकृतेष्वप्याप्तनंतरं पक्षधर्मेतानिरूप्यते इति चिंतामणिग्रंथस्योपेक्षेतीति प्रकारेण धृतत्वाच्चा
 नित्यमः परंतु नित्यमः क्वचिदेव क्वचिदस्यपि धारणमिति तदसत्। तत्राप्याप्तौ निषण्णानंतरमिति संप्रदायसिद्धपाठमिच्छेताव्याप्तीतीति प्र
 कारेण धारणात्। केचित्तु प्रत्यक्षेतीति पाठनिर्देशे प्रत्यक्षानंतरमिति प्रत्यक्षे पदसत्त्वेन तत्पत्तीकधर्मापत्तिरिति प्रत्यक्षवितीति पाठनिर्देशात्सा
 हः। तच्च तथाप्येकाराहतप्रत्यक्षेतीति प्रतीकधारणमेव कुतो न कृतमिति वाच्यं। प्रत्यक्षवितीति श्रुतौ कारसहितपरिसंज्ञतदेकदेशं जनघटितस्य
 बुद्ध्यानिष्ठाप्यधारणे प्रकामाधिक्यापत्तेः न च प्रत्येतीत्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यं। असेसस्यार्थश्च सत्त्वात्। पदैकदेशो हि सः प्रत्यक्षे इति न प्रत्यक्षेति वत्स
 दमेव। प्रत्यक्षपदगतअकारो हि इह उकारे परेऽप्येव रूपताप्राप्तः। सुष्ठुपासे सत्रदेकार इव अचि परेपकारमायं। यदि च तत्र पकारे वर्णीतरंतर्ह्यपि उ
 कारो वर्णीतरंतर्तु तत्र सुष्ठुले वपथा सुधी शक्त अचि परे तथेव प्रयोगात् तथेहापि प्रत्यक्षे इत्येव प्रत्यक्षशक्तं इव परे तथे वप्रयोगादिति परे तु यथा
 सुष्ठुपासपदमखंडमेव सुधी कर्तृकोपासनाविषयादिरूपविशिष्टार्थशक्तं तथा प्रत्यक्षोपजीवकत्वपदमखंडमेव प्रत्यक्षकार्यत्वविशिष्टमिति स

वेसर्वपदोद्देशा इति मतानुसारेण तु तदनुभवविरोधादिप्रसक्तपाऽप्रयोजकतरमेव प्रत्यक्षयितीतीति प्रत्यक्षविशेषादीतीत्यर्थः क्वचित्तथैवपा
 रः इति शब्दः स्वरूपपरः। एतस्य च प्रतिजानीत इति क्रियाविशेषात्तात्पर्यः सर्वत्र प्रतीकस्मृतिविशेषात्तात्पर्यः सर्वत्र प्रतीकस्मृतिविशेषात्तात्पर्यः
 एवं च पूर्वोपर्युक्तैकवाक्यता प्रतिपत्त्यर्थं शिष्यावधारणार्थं च पाप्रत्यक्षविशेषादिति संगतिप्रदर्शनविशिष्टानुमाननिरूपणविधयः प्रतिज्ञानकर्तृ
 तिसमुद्दितात्वपूर्वो धर्तृभावः। उभयत्रैव प्रमितिप्रमाणयोरेव। तत्प्रदर्शनेति संगतिप्रदर्शनेत्यर्थः। अत्र प्रत्यक्षपदस्वरूपे प्रतिगतमस्य प्रत्यक्ष
 मिति यौगिकफलचरुदं अनुमातपदेकराव्युत्पत्त्यास्वरूपपरं भावव्युत्पत्त्या फलपरमिति रीत्यो न पत्रमूलस्य संगतिप्रदर्शनेपरत्वमवसेयं। अतएव नि
 रूपणकमनिपातकत्वेन फलयोः स्वरूपयोश्च संगतेरकांक्षितत्वोद्भवः। जिज्ञासोपयोगि त्वादिति। स्वरूपयोः कार्यकारणभावः किं प्रत्यक्षकार्यमिति ज्ञा
 सायामुपपुक्तः फलयोः कार्यकारणभावस्तु किं प्रत्यक्षफलोपजीवकफलकमिति जिज्ञासायामुपपुक्त इति भावः। केचित्तु। स्वरूपयोः कार्यकारणभा
 वः साक्षाजिज्ञासायामुपपुक्तः फलयोः कार्यकारणभावस्तु परंपरया साक्षात्कारानुमितोः कार्यकारणभावेऽहीतएव साक्षात्कारत्वनुमाने प्रत्यक्षा
 कार्यत्वेन जिज्ञासासंभवादिति भाव इति वदन्ति। आहुतिलस्वरसोद्भावनंतदी जेतु फलयोः कार्यकारणभावस्याप्युक्तपुत्त्या साक्षादेवोपयोगसंभवे परंपरयो
 पयोगवर्णनान्नोचितं उभयत्रापि संगतेरकांक्षितत्वेन नदप्रदर्शनेन नतपत्तिश्चानवप्रत्यक्षस्वरूपनिरूपणानंतरमनुमितेः प्रत्यक्षफलनिरूपणान
 तरमनुमानस्वरूपस्य च निरूपणत्वरूप फलयोः फलस्वरूपयोश्च संगतेरकांक्षितत्वेन नदप्रदर्शनेन नभवन्मतेऽपि नूनतानादवस्थमिति वाच्यं। स्वरू
 पतश्चेत्यनुक्तममुच्चापकचकारेण तस्यापि लाभात्। यत्तु तथा सति फलतः स्वरूपत इत्यत्र चार्थफलस्वरूपयोरेव नान्यमुपसंग इति तत्र। आकांक्षाधभा
 वेनैवाभेदान्वयकारणसंभवात्। अतएवेति संगतेरनंतराभिधानव्याप्यत्वादयोऽप्युपजीवकत्वादित। उपजीवकमित्यनुक्तत्वादि। वह्निमान् धूमादिसा
 दयिवतज्ञानताप्यस्योधिकपापंचस्याप्रत्यक्षोपजीवकत्वोऽनंतराभिधानव्याप्यत्वाभादिति भावः। आहिति पद्युपजीवकं तत्तन्निरूपणानंतरमनुमितेः

ਸ਼. ੨੧.

92

[illegible]

जुपदं अचयिता वछेदक सामानाधिकरणेन स्वार्थवैधर्ष्येति सर्वे पदं तात्पर्यग्राहकं । पदं । सर्वे पदार्थे मेदप्रतियोगिता न वछेदकत्वरूपं व्यापक
त्वं प्रत्यक्षप्रमितेन देकदेशे मेदेऽचयः व्युत्पत्तिवैधियात् । व्यापकत्वमनर्थप्रतियोगितया तस्य चाप्रतयता तथा पदार्थे कदेशे नुमितुपजीवक
त्वे । तथा च प्रत्यक्षप्रमितिनिष्ठमेदप्रतियोगितान वछेदकत्वाभाववदनुमितुपजीवकत्ववती प्रत्यक्षप्रमितिरेति शब्दोच्यते । अथवा सर्वपदव्याप्यता
ता वछेदकावच्छिन्नार्थकं व्याप्तौ तथा पदार्थोच्यते । तथा च तादृशसंबंधेन नुमितुपजीवकव्याप्यता वछेदकावच्छिन्नभिन्ना प्रत्यक्षप्रमितिरेति सादृश्ये
धः । भवति हि तद्भाष्ये इत्यादि प्रत्यक्षे अनुमितुपजीवकत्वाभावादिसाक्ष्याभावात् नुपपत्तिरेव मन्यत्रापीत्याहुः पक्षादीति । आदिना साध्यहेतुपरिग्र
हः । गुरुत्वादिसादाविति । आदिना ध्येयकपरिग्रहः । व्याप्तादीति । आदिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । पतनादीति । आदिना त्रुटिपरिग्रहः । गुरुत्वादीति ।
आदिना ध्येयकपरिग्रहः । परंपरमावेतीति । वाक्योत्पत्तिस्थितविकल्पार्थः । तथा च क्वचित्सात्त्विकचित्परंपराया व्याप्तादि प्रत्यक्षनिरूपितौ पजीवक
तातद्वत्त्व इत्यर्थः । अथमतः तेषां गतत्वं प्रत्यक्षकलनिरूपितसाक्षादुपजीवकत्वस्यानुमित्या वछेदेन सत्तात्पर्यपर्येषकत्वमिति चेन्न । मरु
मौ वच्छिन्ननिरूपणांतरं सधर्मावच्छिन्नस्य निरूपणं तद्धर्मावच्छिन्नमौ रूपजीव्योपजीवकभावस्यैव संगतित्वं प्रकृते च प्रत्यक्षप्रमितित्वा वच्छिन्नानि
रूपणांतरं ननु मिति त्वा वच्छिन्ननिरूपणाप्रमितिप्रत्यक्षप्रमितित्वा वच्छिन्ननिरूपितौ पजीवकत्वस्यैव संगतित्वपर्यवसानात् तन्नः संयोगस्य प्रत्यक्ष
प्रमितित्वानवच्छिन्नत्वात् । मुनिनेति । मुनितागौ तमेत आहतः । तात्पर्यविषयीकृतः प्रत्यक्षानुमानोपमानश्रुतः प्रमाणातीति विशेषोद्देशकराणा
त् । उद्देशे क्रमेण संगतेरेव बीजत्वात् । अथ मुनिनेता दशोपजीवकत्वाद्देहसंज्ञादुष्टत्वेऽपि प्रकृतग्रंथे किमाघातमिति चेन्न । नरोः स्रजं गतयेव
प्रयोजनवत्वेनादुष्टत्वात् तस्य दुष्टत्वेन देहाप्यपितृणादिनिमुख्यतस्तत्रैव संगतेरभिधेयत्वात् तत्र कर्त्तव्यं दादरेण न दनु सनु मणि क्का रस्यापित दा द
त् । अतएव नानाकारेणामातीकत्ववैधनायेव मुखादराभिधाने केचित्तु मुनिना नत्रास्त्राभीवर्जिता मणिकारेणैव स्पर्शः ननु उक्तं पजीवक

ताया एव अनंतराभिधानप्रयोगकलेनोपजीवकतोलकस्य पुरस्कृतत्वानुपपत्तिः। उपजीवकतोलकस्योपजीवकता निष्ठत्वेनोपजीव
कतोलकस्यैव स्यात्प्रमितिवशात्तात्त्विकरूपानुपपत्तिश्चेत्यत आह उपजीवकतोलकस्यैव सादि। केचित्तु नवीनमतानुसारेण प्रत्यक्षफलस्यैव सादि
ग्रन्थः न त्वनंतराभिधानव्याप्तासंगतिरिति प्राचीनमतमनुसृतम्। तथाहि न त्वनुमितेः प्रत्यक्षप्रमित्युपजीवकत्ववत्प्रत्यक्षप्रमितेरप्यनुमित्युपजीव
कत्वेन प्रत्यक्षप्रमित्यनंतरमनुमिति निरूपणे किं वितिगमकमिति तदुच्यते। यत्तु माह प्रत्यक्षफलस्यैव सादि। तथा चानुमिति निरूपणे चरप्रत्यक्षप्र
मिति निरूपणे नुमाननिरूपणानंतरं प्रत्यक्षप्रमाणानिरूपणे अनुमानोपजीवकत्वादनुमानानंतरं प्रत्यक्षनिरूप्यत इति वक्तव्ये तस्य च संगति
प्रदर्शकत्वेन संभवति अनुमित्युपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षप्रमितित्वाव्यापकत्वेन प्रत्यक्षप्रमितित्वावच्छिन्ननिरूपणसंगतित्वा संभवत्। सामान्यध
र्मप्रकारकज्ञानस्य तद्विशेषधर्मप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेनामित्युपजीवकत्वज्ञानस्य प्रत्यक्षप्रमितित्वरूपतद्व्यंतरधर्मप्रकारकज्ञानस्य
जनकत्वा संभवत्। सामान्यविशेषभावस्य व्याप्यव्यापकभावान्तरैकादिति भावः। न त्वेव प्रत्यक्षप्रमित्यनंतरमनुमिति निरूपणेऽपि अनुमिति
निष्ठप्रत्यक्षप्रमित्युपजीवकत्वं संगतिर्न स्यात्। आकाशसंयोगव्याप्यगुरुत्वगान्धर्वमाणुरित्याद्याकारकानुमितिसात्मकपरा मर्षजन्यानुमितौ प्रत्यक्षप्रमि
त्युपजीवकत्वाभावे तस्य प्रमित्युपजीवकत्वस्यानुमिति ताव्यापकत्वादत आह। अनुमितयस्त्विति। तथा चानुमितिसात्मकपरा मर्षजन्यानुमितावधि
परंपराया प्रत्यक्षप्रमित्युपजीवकत्वान्न दोष इति भावः। ननु तदुच्यते किं न त्वनुमितिरूपेण तदुच्यते सामानाधिकरण्येनोपजीवकत्वं न संगतिः किंतु तदुच्यते
वच्छेदेनोपजीवकत्वमेवेति कुत इत्यत आह पुरस्कृतश्चेति अयमनुमितित्वावच्छेदेनोपजीवकत्वरूपोत्कर्षः वत्सर्गोभित्तकम्। प्रत्यक्षप्रमिति निष्ठप्र
त्यक्षत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्युपजीवकत्वव्यावर्तकः। तथा चानुमिति च व्यापकोपजीवकतोलकस्यैव अनुमितित्वावच्छिन्ननिरूपणप्रयोगकजि
ज्ञासा जनकज्ञानविषयत्वरूपसंगतिपदशक्त्यावच्छेदकवत्तत्रापुरस्कृतः ननु प्रत्यक्षप्रमिति निष्ठप्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्युपजीवक

तुल्यः प्रत्यक्षप्रमितित्वावच्छिन्ननिरूपणप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसंगतिपदशक्तावच्छेदकाभावादित्यर्थः तथा च
त्रावच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकत्वस्य संगतिपदशक्तावच्छेदकवत्तया संगतित्वसामानाधिकरण्येनोपजीवकत्वस्य तदभावात्तसंगतित्वमि
ति भावः ननु सामानाधिकरण्येनोपजीवकत्वेऽपि कुतो न संगतिपदशक्तावच्छेदकवत्तया तत्प्रकारकज्ञानस्य तत्सामानाधिकरण्यधर्मप्रकारकजि
ज्ञासोऽतिहेतुत्वमभ्युपगमापि तत्र जिज्ञासाजनकत्वघटितसंगतिपदशक्तावच्छेदकग्रहसंभवादित्याशंकापामाह ५ लक्ष्मीति हेतुगभीवि
शेषपदे तथा च स्वरूपसंबंधरूपत्वावच्छेदकताकावच्छिन्नकार्यतादिग्रहस्य निष्ठत्वावच्छेदकव्यापकताग्रहनिमित्तत्वेन प्रत्यक्षप्रमितित्वावच्छि
न्नतया प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण कार्यत्वग्रहसंभवात्तथा विधकार्यत्वेऽनंतर्भाविधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूप
संगतिपदशक्तावच्छेदकग्रहसंभवः । अथ निरवच्छिन्नतया प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण कार्यत्वग्रहेण धकाभावः । अतएव स्वर्गीदोति
रवच्छिन्नतया स्वर्गत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण ज्योतिषोमादिविरूपितकार्यत्वग्रहइतिसिद्धांतइति चेन्न प्रत्यक्षप्रमितौ प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्य
मात्रेण कार्यताग्रहेऽपि तस्य संगतिपदशक्तावच्छेदकवत्तया संभवति न प्रपञ्चहिमेन रूपेण कार्यताग्रहस्य तत्रैव तेन रूपेण कार्यताज्ञानं जिज्ञा
साजनकं अतः प्रत्यक्षप्रमितित्वसामानाधिकरण्येन कार्यताज्ञानं प्रत्यक्षप्रमितित्वावच्छेदेन जिज्ञासाजनकं न भवति कार्यत्वज्ञानाविशेषे जिज्ञासा
जनकज्ञानविरहादतस्तदवच्छेदेन निरूपणोत्थापकोपजीवकत्वमेव निरूप्यसौलभ्यस्यैव संगतिपदशक्तावच्छेदकवत्तया ननु सामानाधिक
रण्येनोपजीवकत्वस्येति भावः । एतदनुसारेणोपपद्यीताद्यपि न ग्रंथोपोजः सर्वत्रोत्पादित्यर्थोऽपि स्वस्वरूपयोर्निरूपणविनिर्गमकूपरतमात्रे
ऽप्येति शङ्कः प्रत्यक्षपुलक्यावच्छेदेनेति प्रत्यक्षप्रमितित्वावच्छेदेनेत्यर्थः । तत्तत्रानुमित्युपजीवकत्वात् आशंक्यतश्चोपपद्यपि साक्षात्कारमात्रस्य
भोगतत्त्वाधनेतरत्वेन विहितनिषिद्धात्तत्राजमत्वात्तत्रादृष्टकारणतस्य तदन्तरापास्तत्वेनैव तत्सिद्धेः कार्यमात्रं प्रमितित्वकारणता

22

कृतिराध्वं दानीतनमकृतिरतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतिभोगित्वादित्यनुमानाधानेदानीतनमकृतिराध्वतानुमितुपजीवकत्वमिहाभिप्रेतमित्या
हुः॥ यत्तुतथापिपत्रराज्यादिघटकप्रत्येकपदार्थोपस्थित्या मनसैवशक्तेर्मत्कर्त्तव्यत्वादित्यनुमानाधानेदानीतनमकृतिराध्वतानुमितुपजीवकत्वमिहाभिप्रेतमित्या
पदार्थोपस्थित्या मनसैवशक्तेर्मत्कर्त्तव्यत्वादित्यनुमानाधानेदानीतनमकृतिराध्वतानुमितुपजीवकत्वमिहाभिप्रेतमित्या
कृतिमत्कर्त्तव्यत्वादीनां सर्वेषामेवमानसुवो ध्यायन्तिरित्यनुमानाधानात्॥ किंच नहितस्यसंप्रतितीतददृष्टमात्रस्य प्रयोजकत्वं किंतुमानस
राजादिवो ध्यायामिजन्यं सनसाक्षात्परया वा तज्जनका दृष्टादेरपितथा च तददृष्टप्रयोजकत्वात्॥ दिवो ध्यायमानसत्वेपित्प्रत्यक्षप्रमिता
वेता दृष्टादृष्टप्रयोजकत्वात्॥ घृतमितुपजीवकत्वं निराधामेव न स्यात्॥ दृष्टादृष्टप्रयोजकोपिमानसस्य ब्रह्मादिवो ध्यायमानसमस्ति संसारस्यानादि
त्येनकरादिदन्मिनिरूपस्यापि स भवान्॥ अविचात्रतद्विषयकमित्यनुमानापरिच्छेदिका नर्बन्निर्गमामिस्मिकामिति ब्रह्मदेदीधितिकारस्यार्थनिश्चायिका
प्रामाण्यानुमितिरप्युपजीव्यत्वेनाभिप्रेता तथा च मानसराजादिवो ध्यायमानसस्य प्रत्यक्षप्रमिता वृत्तिराभा घृतमितुपजीवकत्वाभावापि प्रामाण्यानुमितुपजी
वकत्वान्नोक्तदे॥ कदेव इति॥ नन्वीश्वरप्रत्यक्षसाफल्येपि प्रत्यक्षप्रतितिवा ब्रह्मेदेन नानुमितुपजीवकत्वमत आह॥ तथा चेति॥ अल्पेवेति प्रत्यक्ष
त्वं न फलतावच्छेदकं निसंसाधारणत्वात् किंतु जन्मप्रत्यक्षत्वमेव तदवच्छेदेन नानुमितुपजीवकत्वमस्तीति भावः॥ निरूपितप्रत्यक्षत्वस्य निरूपितप्रत्यक्षत्व
तिनिरूप्यतावच्छेदकस्य जन्मप्रत्यक्षत्वस्येति पावत्॥ बहिमतयेतो देशपक इत्यत्र पवतत्वावच्छेदेन बहिमतत्वात्त्वमवदत्रापि द्वारत्वावच्छेदेन दृष्टत्वावच्छेदे
त्यर्थमित्याशयेनाह दृष्टमात्रद्वारकमिति॥ एतेन केषां विदुर्दक्षरत्वादिदोषाद्वाचनं प्रसक्तं॥ दृष्टमात्रद्वारकत्वच दृष्टेतराद्वारकत्वेनातिदृष्टद्वारकत्वेन
अविशेष्ये वैपश्ये विशेषणे दृष्टेतरत्वेनादृष्टनिवेशे गौरवं चेसाशयेनाह॥ अष्टेति॥ तत्त्वचसुज्जकादृष्टजनकनिरूपितत्वं॥ उपजीवकत्वमिति नि
रूप्यतावच्छेदकायच्छेदेनोपजीवकत्वमित्यर्थः॥ अतएव तत्त्वमिति विहाय तथात्वमित्युक्तं दृष्टद्वारकत्वमिहादरणीयमित्यनुमितुपजीवकत्वमिति निरूप्यतावच्छेदकाव

केदेनेससावियसितयेततवमितेवोक्तमितिधेये। अहृष्टद्वारकोपजीवकत्वमेति। दृष्टादृष्टसाधारणमेतिमथाश्रुतव्याख्यानेतुपक्षपीसादिनोद्भा
 वितस्यैवअभिचारस्येतरस्येसादिनोद्भावगतोनरुत्तापतिरतस्तसाग। इत्युच्यतेनहृष्टद्वारकोपजीवकत्वमेवानंतपीभिधानेप्रयोजकतामाहस्यमत्वे
 समेवानुमित्यनंतरिकेननिरूपितमित्याशंकपाइतरस्येतिहीधित्ववन्तारः अमेतुपक्षपीसादिनाअभिचारः स्वशृष्टेनोक्तः अत्रत्वविनिगम्यवा
 दितित्वशृष्टेनोक्तइतिनपोनरुत्तपतयाचनिरुक्तप्रथाश्रुतव्याख्यानेमेवादरणीयमित्याहुः अविनिगम्यत्वमेवोपपादयति। अहृष्टद्वारकोपजीवक
 त्वंचैतिनेकतरमात्रनिष्ठंअभिचारीतिपावत। तमेवोपपादयतिप्रत्यक्षकलेति। अहृष्टद्वारकोपादानेति। कामेनात्रप्रत्यक्षहेतुस्तत्तथागादिप्रकृत
 धीनंप्रकृतिश्चोपादानप्रत्यक्षजन्याप्रकृतिप्रत्युपादानः प्रत्यक्षहेतुत्वादितिभावः। अहृष्टद्वारकत्वस्यजनकादृष्टजनकत्वनिरूपितत्वरूपत
 पाकार्यमात्रजनकस्येश्वरीयोपादानप्रत्यक्षसादृष्टानुमित्योहेतुत्वादितिभावः। इत्थंनहृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्यअभिचारित्वान्वादरणीयत्वमिति
 शेषसंबलितइतरस्येसादिहीधिसंयोगेधः। केचित्तु। अविनिगम्यत्वादितिनास्तिविनिगम्यपस्यादितिवद्विहीणाः विनिगमकत्वादिसर्थः। आ
 नंतपीभिधानानिपात्रकत्वादितिमावतअभिचारोतिशेषः नृत्तावतिगमकत्वादिसेवसंमुखतः कथंनलिखितमितिवाच्यं। फलोपधानाभाव
 सस्युत्तरप्रतीसर्पमेधलिखनात्। विनिगमकेत्यत्रकृत्यस्येनस्वरूपयोग्यताकथनादिसाहुः अभिनवास्त्वत्रापितत्वमित्येवपाठः दृष्टद्वार
 कमित्यस्यदर्शनात्मकव्यापारद्वारकमित्यर्थः। तथाचदर्शनात्मकव्यापारद्वारकत्वमानाधिक्यरूपेणजन्यत्वत्वेनसामुपजीवकत्वमेवेहभिजेत।
 अनुमित्यनुभवसापादोद्भावेनेवानुमित्युपजीवकत्वान्नअभिचारः। नत्वेवसद्वारकं तत्त्वमित्येवात्त्वित्यतआहइतरस्यनिसद्वारकोपजीवकत्वमे
 त्यर्थः अविनिगम्यत्वादिति। मानसामकनिरिध्यासतद्वारकस्यमननात्मकानुमित्युपजीवकत्वस्यतत्त्वसाक्षात्कारेविसत्त्वादितिभावइत्याहुः। त
 दसतापत्रास्यरोवहिमानित्यनुमित्यस्ततोवहिसिद्धिर्वाक्यमवतइतिदर्शनात्मिकाबुद्धिततोवहिसिद्धिस्तद्वारकत्वमेवेतवान्देशइतिविशिष्टवेधि

अत्राहं हि प्रत्यक्षं तत्र निरुक्तं पञ्जीवकत्वस्य नुमित्तिरिति रूपितस्य प्रत्यक्षे सत्त्वेन व्यभिचारो यत्तेः सर्वदर्शविरोधाच्च विरुद्धोतीति अदृष्टद्वारा
 पदानादिगोचरकृतिसाध्याद्यनुमाने पञ्जीवकत्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणाच्च सुरादिसाधारण्येन तस्य कृत्य अभिचारो गाराद्वारा नंतराभिधानव्याप्यत्व
 रूपसंगतित्ववत्तयोपपादयतीत्यर्थः परंप्राप्येति तज्जनकव्याप्तिप्रत्यक्षद्वारेत्यर्थः परंपरानुधावने प्रमाणादाहवस्तुतइति पञ्जीव्यतानसा
 मासंप्रतिमतः संयोगस्य हेतुत्वेन नुमनसापिमानाभावात् अतएवेद्विप्रजन्मत्वाविहायेद्विप्रमं होत्यतिक्रमिष्युक्तमिति तत्र विनिगमनावि
 रहादेयमनसोपि हेतुत्वमिहः अथेवमिद्विप्रजन्ममित्येववृत्तमुचितमिति चेन्न फलसाधारण्यवुरो धेनमूलस्थापञ्जीवकत्वपदेन प्रयोप्यता पाद
 वधिवसितेत्वेन तपोक्तेः न घृतथा संतीद्विप्रोपजीवकमित्येवोच्यतामिति वाच्यं एतस्यैतद्विवरणं त्रकत्वेन निरनुपेक्ष्यते अपरेतुपसुमा
 राप्रामाण्यप्रहार्थप्रमाणांतरमपेक्षिते दृष्टितदुपजीवकमुच्यते प्रकृते च नित्येनापीद्विप्रमाणाप्यप्रहार्थमनुमानावेक्षणात्तादृशोपजीवकत्व
 माविवक्षितं किंतु त्वत्तौ तदपेक्षितत्वरूपमुपजीवकत्वमिति स्फुटीकर्तुमिद्विप्रपेक्षोत्पत्तिक्रमिष्युक्तं नन्विद्विप्रोपजीवकमिति अनेनानु
 मानाधीनजन्मेत्युक्तं वपीदमेव बीजमिति आहः इति ध्रुतावनुमितिकरणाभिसंयुक्तमिति वावच्छिन्नकरणाभिसंयुक्तं तेन जन्मज्ञानत्वावच्छिन्न
 करणसमनसं इद्विप्रपेक्षोत्पत्तिकत्वाभावेपितइति व्याप्याप्याभिज्ञानत्वेनैवेति एवकारेण जन्मत्वात्भावव्यवच्छेदः इदंच प्राचीनतपेन त
 पनपेक्षासेरननुगतत्वेन तानत्वेनैवेति एवकारेण जन्मत्वात्भावव्यवच्छेदः इदंच प्राचीनतपेन तपनपेक्षासेरननुगतत्वेन तानत्वेनैव करणत्वा
 दिति ध्येयं नच प्राचीनतपे व्याभिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वेपिकथमीश्वरज्ञानेन तत्करणत्वमाभिज्ञानत्वं हि व्याभिज्ञातवत्पराधीनतया विधुपर
 स्परेयश्लेषावगाहितानत्वं इदं विषयतावने श्वरज्ञानेमानाभावादिति वाच्यं यथाकथं हि सर्वविषयकज्ञानवत्त्वस्य सर्वज्ञत्वरूपत्वेति अलक्ष्यप्रमा
 त्वपटकसर्वविषयताशालिज्ञानवत्त्वस्यैव न तत्तस्यास्तत्रावश्यकत्वात् वस्तुतो विज्ञेयविशेषणमिति व्यापेन व्याभिज्ञातकपदाधीनगाहिपहम

मा

म. टी.
१६

षोडशनुमित्युदयेन कारणतावच्छेदक्यापिज्ञानत्वं नोक्तं किंतु व्याप्तिघटकतावत्पर्याय। बुद्धिहिज्ञानत्वमेव। न च विशिष्टवैशिष्ट्यावगा
हिताश्रमेपिविशिष्टविशेषणकरोधे विशिष्टविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वान्नेदं सम्प्रगतिवाच्यं। तथा हेतुतायां साक्षात्भावत्वात्। न च तथापि हेतुज्ञानत्वा
देवतत्करणातावच्छेदकत्वमस्त्विति वाच्यं। वि
निगमनाविरहेण तत्प्रत्यक्षात्संभवात्। केचित्तु व्याप्तिघटकलघुपक्षिचित्तदर्थज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वनपेक्षैश्चरज्ञानेन तत्प्रसंगेऽनुमिति
भावयतोपीत्योदितं यावत्तारुः। अनुमितिकरणत्वं। अनुमितित्वावच्छिन्नकरणत्वं। करणीभूतं। व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितित्वावच्छिन्नक
राणि। अथेष्टरज्ञानस्योपादानप्रत्यक्षत्वेनैव हेतुत्वं ननु व्याप्तिज्ञानत्वेनेति चेत्। किमीश्वरज्ञानस्य व्याप्तिविषयकत्वं नास्ति किंवा तत्सत्त्वित्वात् हे
तुतायां तत्तावच्छेदकं। नाथः तत्सर्वविषयकत्वात्। नासंजन्यव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतायां लाघवाव्याप्तिज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वेनाक्तं प्रत्यक्ष
रज्ञानेपि सत्त्वात्। न किंचिदपेक्षेत्येति क्वमिति। नित्यत्वादिति शेषः। तथा च नानुमानत्वावच्छेदेनेदियाप्यजीवकत्वमिति भावः। नन्वीश्वरज्ञानस्या
नुमितिकरणत्वेन तस्य कार्यजनकत्वव्याघात इत्यतः उक्तमनुमितिभावयतोपीति। तच्चानुपपन्नं भावयत इत्यस्य जनपत इत्यर्थकृतमातस्यानुमि
तिजनकत्वेकरणात्निषेधासंगतेः। करणात्तिरिक्तजनकतायां ज्ञानाभावादित्यत आह। भावयत इत्यादि। उपादानप्रत्यक्षविधया। उपादानप्रत्य
क्षत्वेन। अप्रमाश्रयः। कार्यत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितोपादानप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजनकतायाः सत्त्वेपि नानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितमा
प्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकरणत्वनिषेधासंगतिः। तद्वत्स्यैकधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितकरणत्वस्य तद्वति धर्मतएव चिन्नजन्यतानिरूपितमा
प्तिज्ञानप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजनकतायाः सत्त्वेपि नानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकरणत्वनिषेधासंगतिः। तद्वत्स्यैक
तजनकतायात्मकत्वात् तद्वर्मावच्छिन्नकरणत्वस्य तद्वर्मावच्छिन्नजनकतायात्मकत्वात्। यद्वाचिष्यतासंबंधावच्छिन्नजनकतासत्त्व्या

१६

नुमितिकरणत्वनिषेधे बाधकाभावः तस्य विषयता संबंधावच्छिन्नजनकतानात्मकत्वात् । अथवा जनकत्वं द्विविधं । स्वतन्त्रोत्पन्नमावासा
 नैकस्मिन्नेकं तदेवकरणं तत्तदनपेक्षत्वं परंतदेवभावकत्वं । भूमासाविति धातुनुराहत् । तदेवोपादानेत्यादिनाभिहितं । तथाच द्वितीयजनकता
 सत्त्वमिता धृज्जनकतालाभाय दीधितौभावपुनरुक्तं । अस्माच्च पिदुत्वादकत्वात्तर्भावेन तद्व्याख्यातं । अथवा जनयन इत्येवमेतत्तत्तन्भावमनौ
 जनयत इत्यनयोः समानार्थकत्वं भवत्येवमेव । किंवा वपत इत्यस्य केवलं जनयत इत्येवमेव । एतेन भावयतो जनयत इत्यनयोः समानार्थकत्वं
 स्वभूभवतां केवाचिद्वपत इत्यस्य केवलं जनयत इति व्याख्या ननुपेक्ष्य । ननु पुन सर्वधेनकरणातास एव करणाता निबोधक प्रसासति पदार्थः ।
 सच न फलसामानाधिकरणं । फलकरणापोः सामानाधिकरण्येन न्यायपरहेतुत्वेनैवानतिप्रसंगात् । नपि व्यापारसामानाधिकरण्येन तस्य फल
 करणातावच्छेदकत्वेनाताभावः । नापि सर्वधेनसामान्यगौरवात् । अधिकरणफलप्रसविकरणत्वमस्या तस्य करणाता निबोधकत्वात्संभवाच्च । इ
 ष्वरज्ञानेतादभावेन करणाताभावसाधने स्वरूपा सिद्धेऽप्यत आह अनुमितिफलोपहितेति । अजनितपरामर्शस्य व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिप्रति
 स्वरूपयोग्यत्वात्तानामर्थस्यानुमितिकरणाता सामान्यनिबोधक प्रसासति त्वं न संभवतीति करणातापदस्य फलोपहितकरणातापरत्वमप्युपेक्ष्य
 लोपहितेऽप्युक्तं । विशेषणज्ञानत्वेनेति । तृतीयार्थः । वच्छिन्नत्वतस्त्वनिष्टजनकत्वनिरूपितजन्यत्वरूपजन्यत्वपदार्थेकदेवेजनकत्वेऽचितं ।
 ननु व्याप्तिज्ञानस्य व्यापारवत्कारणत्वरूपकरणत्वानुपपत्त्यापामर्शव्यापारकत्वेऽपि परामर्शसर्वधेनकरणात्वेमानाभावः । करणातापानिप्रम
 णमकारणाताघटितत्वेन सर्वधेनविशेषघटितत्वेऽपि परामर्शसर्वधेनहेतुत्वापेक्षया लाघवाद् अनुमितिप्रतिव्याप्तिज्ञानस्य समवायेनैव हेतुत्वांगी
 का एतत् । नच कालिकादि सर्वधमाद्यविनिगमनाविरहः । असंभवात्कालिकादिसर्वधेनहेतुत्वेऽधिकरणाव्याप्तिज्ञानस्य फलप्रतिकर
 णत्वापत्तेर्गौरवाच्चेत्यत आह सर्वत्रेति । अयं भावः ततावद्यापारवत्कारणं करणं नष्टस्यापि करणस्य स्वब्रह्मव्यापारद्वारा फलप्रतिकरणत्वेन त

५.१

१७

दनुपपत्तेः कारणतां फलव्यापारस्य तदव्यवहितपूर्ववर्तित्वेति चेदगौरवात् किंच व्यापारकारणं फलप्रतिकारणत्वे कारणत्वसंबंध
विशेषघटितत्वेन तत्र तत्संबंधावच्छिन्नत्वं निवेदयेत् तत्रैव व्यापारत्वनिवेदयेत् व्यापारस्य प्रकारतया तदव्यवहितत्वेति चेदगौरवात् तद्विरोधमिति व्यापारसं
बंधावच्छिन्नकारणत्वमेव कारणत्वकारणस्य सर्वव्यापारसंबंधेनैव हेतुत्वेन भूयते। एवं च व्यापारस्य कारणत्वानुपपत्त्या गुरुणा विप्रसृ
तसंबंधेनैवामुचितिप्रतिहेतुत्वेन तुल्यतापिसंबंधात्तरेति। ननु कारणस्य व्यापारसंबंधेन फलं प्रतिहेतुत्वे व्यापारस्य फलत्वे व्यापारसंबंधे
न कारणभावादेव फलभावावपपत्तेः व्यापारस्य फलं प्रतिहेतुत्वेनाभावावपपत्तिरिति चेत्। व्यापारस्यैव फलं प्रतिहेतुत्वं कारणशून्यत्वात् तद्व्यापार
तभावादेव फलभावावपपत्तेः कारणस्य फलं प्रतिहेतुत्वेनाभावावपपत्तिरिति चेत्। अथ फलस्य क्रियात्वेन त्रिधा व्यापारकत्वावत्तानि पमात।
व्यापारस्य निष्कारितपाः कारणत्वेनान्वयव्यतिरेकाभावात् कारणस्य फलं प्रतिहेतुत्वमिति चेत् प्रकृतैः पिदीपतां दृष्टिः। कारणस्य व्यापारच निष्कर्षेनां
प्रवृत्तिरेकाभावात् कारणस्य फलं प्रतिहेतुत्वमिति चेत् प्रकृतैः पिदीपतां दृष्टिः। कारणस्य व्यापारच निष्कर्षेनां प्रवृत्तिरेकाभावात्
हेतुत्वसिद्धेः। यथा च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथा सिद्धिरेव व्यापारिणा विद्यापारस्य नान्यथा सिद्धिरिति वितुलं। उपजीव्यविरोधसमूलस्य
भेदाविशिष्टत्वात्। यथा हि व्यापारस्य हेतुतायां कारणहेतुत्वमुपजीव्यं न पृथक् कारणस्य हेतुत्वानुपपत्त्या व्यापारस्य हेतुत्वात्। एवं कारणस्य हेतुतायां
व्यापारहेतुत्वमुपजीव्यं। व्यापारस्य हेतुतां विना व्यापारत्वानुपपत्त्या कारणस्य व्यापारसंबंधेन हेतुत्वानुपपत्तेः। तस्माद्विनिगमकाभावाद्युक्तिर्नो
त्पद्यते। कारणव्यापारयो ह भयोः फलप्रतिहेतुत्वेनैवोपपत्तेः। ननु व्यापारस्य फलं प्रत्यहेतुत्वेन व्यापारत्वानुपपत्तिस्तज्जन्तत्वे सति तज्जन्त
जनकत्वस्यैव व्यापारत्वादिति वाच्यं। निरुक्तव्यापारत्वस्य निष्पन्नगर्भजनकतागर्भत्वेन गौरवात् तज्जन्तत्वे सति तज्जन्त्या तु कलत्वेनैव व्यापार
त्वात्। व्यापारस्य हेतुत्वेनैव कारणसंबंधत्वेनैव व्यापारत्वोपपत्तेः। अतएव सर्वत्र व्यापारस्य फलं प्रत्यहेतुत्वेनानुमितिप्रतिपत्तिरिति चेत् तद्व्यापारस्य हेतुत्वात्

१७

सिद्धिश्चिद्वत्तु धर्मताज्ञानजन्यं नानुमिति रिति चिन्तामणिकारेण सन्तुमिति लक्षणा मसंज्ञं समा लोच्य पांकां चिरित्यादिनाऽनुमिति
 लक्षणां तरेहीधितिकारेणैव रूपनीति धेयं । पुनरेव व्यापारसंबंधावच्छिन्नकारणत्वमेव कारणत्वं न तु व्यापारवत्कारणत्वमिति अत्र ईश्वर
 ता न स्यादृष्टादिव्यापारवत्कारणत्वावच्छिन्नप्रतिकारणत्वाच्च कार्यमात्रे कारणतापत्तेः । न चैवापत्तिः तथा सत्वे कस्यैव तत्प्रत्यक्षानुमित्युपनि
 तिशाब्दकरणतया प्रमाणचतुष्टयमूल्ये अवधारणार्थे धापत्तेः । यत्नसाधारणोपधापकतासंबंधेन व्यापारवत्त्वसन्निकारणत्वं व्यापारवत्त्वसत्प्र
 धारणकारणत्वं वा कारणत्वं वा कारणत्वं असाधारणत्वं तु कार्यता नवच्छिन्नजन्यता निरूपितत्वं ईश्वरज्ञानस्यैव कार्यत्वावच्छिन्नप्रत्येव हेतुत्वा
 दोष इति तत्र असाधारणप्रत्येवो गौरवात् तदुक्त्यज्ञानमात्रे आत्मनः कारणत्वापत्तेश्च तस्यात्ममनः संयोगरूपव्यापारवत्त्वजन्यता न तावच्छिन्न
 प्रतिकारणत्वाच्च । न च आत्मौ जन्मज्ञानमात्रकारणत्वेपि न क्षतिः । इयमेव संकरेण पाधैरसंकरेणैकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वापत्तेरिति वाच्यं । आ
 त्मनः प्रमाणत्वापत्तया तथा वक्तुमशकत्वात् । यदप्यनुभवत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्यता निरूपितकारणत्वं प्रमाविभाजकधर्माव
 छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वं वा प्रमाणत्वं धट्टकमतौ नात्मनः प्रमाणत्वमिति तदपि न । अनुभवत्वव्याप्यत्वादिप्रत्येवो गौरवान् यदादेः
 प्रमाणत्वापत्तेर्दुर्द्विरताच्च । तस्यैद्विषयसंयोगरूपव्यापारवत्त्वात् । नैविक विषयतासंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिविषयत्वे न हेतुतया प्रत्य
 क्षत्वस्यानुभवत्वव्याप्यत्वेन प्रमाविभाजकत्वेन निरुक्तधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वाच्च । कारणतायां तादृश्यसंबंधानवच्छिन्नत्वनि
 वेशेन तदापत्तिवारणोचते नैवात्मनोपितदापत्तिवारणसंभवे कार्यतायां निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वविषयतावैयर्थ्याद्विषयैद्विषयैकिकर्षादेरपि नि
 र्विकल्पकादिव्यापारवत्कारणत्वेन प्रमाणत्वापत्तेश्च गौरवाच्च । व्यापारसंबंधावच्छिन्नकारणत्वस्य कारणतारूपत्वेन न कोचिदोषः । ईश्वरता न ता
 दीनां विषयता तादृश्यादिसंबंधेन हेतुतया व्यापारसंबंधो वच्छिन्नकारणत्वोभावेनाकारणत्वमवधारः कस्याप्यस्तीति सत्यमृष्टादिव्यापारेन तत्तत्सं

म. टी.
१८

बंधेभ्यश्चरतादीनां कारणत्वं। लक्ष्यानुसारेण लक्षणाप्रणयनं तुल्यं सारानुसारेण लक्ष्यानुसारेण विभागः तदुक्तमभिपुक्तैः। सिद्धतुगममा
त्रहिकं पुनर्विदुः। न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणं निवृत्तं न प्रिति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं सर्वत्रकुराणस्य व्यापारस्य बंधेनैव फलतोपधा
यकत्वादिति। एतेन सर्वत्रगुरुणा व्यापारसंबंधेन कारणस्य फलं प्रतिहेतुत्वानिमित्तमस्याप्रयोजकत्वादित्यसंगतमिति सुक्तं वेदितव्यं। पतुष्व
पारस्पर्यस्य निमित्तमकत्वेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सिद्ध्या तेन संबंधेन कारणत्वानुपपत्तिरिति तत्र। आसीनतमेव स्य निमित्तमकत्वं बंध
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्यव्यवृत्तिरिति। किंवा दीनां कारणत्वं निर्वहामकारणतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगित्वेऽप्यधिकारणप्रतिवेदो कारण
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव न स्वाध्वहिति तत्तद्व्यतिरेकत्वस्य सानाधिकरणोभयसंबंधावच्छिन्नभावाकार्यनि
वृत्तेऽप्रतियोगितावच्छेदकतातदनवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य कारणतावच्छेदकत्वेनैव नुपपत्तौ भावादिति संक्षेपः। न त्वीश्वरीयव्याप्तिज्ञाने विशेषण
ज्ञानत्वेन स्वजन्यपरात्मपर्यवसायानुमितिफलोपहितकरणतानिर्वहकप्रसाससमावेनानुमित्यकरणत्वसाधनेकाधः स्वरूपासिद्धिश्चरता न
स्पष्टविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वात्तात्तत्वाविशेषणतात्वेन स्वजन्यस्मृदिपरात्मसंबंधेनानुमितिकलोपहितकरणत्वादित्याह। विशेषण
ज्ञानत्वेनेति तृतीयाध्यायवृत्तिर्भवति जनकतापामन्वितं। जनकतापामिति सप्तम्यर्थः। वच्छेदकत्वं। अभेदेन सामानाधिकरणपान्वितमस्यासौ तस्यान्व
यः। नास्मदीति। तथा ब्रह्माणाधिकरणप्रसाससास्वजन्यपरात्मसंबंधेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकलोपहितकरणत्वादित्याह। विशेषणज्ञान
त्वेनेति तृतीयाध्यायवृत्तिर्भवति जनकतापामन्वितं। जनकतापामिति सप्तम्यर्थः। वच्छेदकत्वं। अभेदेन सामानाधिकरणपान्वितमस्यासौ तस्यान्वयः।
नास्मदीति। तथा ब्रह्माणाधिकरणप्रसाससास्वजन्यपरात्मसंबंधेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकलोपहितकरणत्वादित्याह। विशेषणज्ञान
त्वेनेति तृतीयाध्यायवृत्तिर्भवति जनकतापामन्वितं। जनकतापामिति सप्तम्यर्थः। वच्छेदकत्वं। अभेदेन सामानाधिकरणपान्वितमस्यासौ तस्यान्वयः।
नास्मदीति। तथा ब्रह्माणाधिकरणप्रसाससास्वजन्यपरात्मसंबंधेन व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकलोपहितकरणत्वादित्याह। विशेषणज्ञान

१८

मान्यस्य स्वस्वसिद्धेरसंभवात् अनुमितेरेकविशेषवाधेऽपरविशेषप्रकारकत्वनिपमादत आह नित्यस्येति। स्वरूपयोग्यत्वे कारणतावच्छेदक
धर्मत्वे। आशय इति। तथा च नित्यत्वविशिष्टस्वरूपयोग्यत्वमापक फलावश्यभावाभावेन नित्यस्येश्वरज्ञानस्य नित्यत्वविशिष्टस्वरूपयोग्यत्वं
आपक फलावश्यभावाभावेन नित्यस्येश्वरज्ञानस्य नित्यत्वविशिष्टस्वरूपयोग्यत्वाभावस्य स्वरूपयोग्यत्वाभावपदेव सन्नस्य जन्मप्राप्तिता नत्व
स्यैवानुमितिस्वरूपयोग्यत्वरूपतामंगीकृत्य साधनेनैकविशेषवाधाभावादनुमितिकरणता सामान्यभूत्य त्वनातिरुमितिभावः। एतेतावच्छेद
कारणेनाप्रत्यासन्नस्यापि स्वजन्यभूत्यादिरूपप्रत्यासत्त्वभाववतोपिकारणत्वात् स्वरूपयोग्यत्वात्। करणत्वाभावसाधकः करणता सामान्य
भावसाधकः। यद्यप्यलोपहितकरणता निर्वीहकप्रत्यासत्तिशून्यनतत्करणता सामान्यभूत्यनिति सामान्यमुख्यापसरणस्य दंडादौ व्यभिचा
रेण संभवादिति भावः। सामान्यत इति। आपतेरिति शेषः। अनभिधानात् प्रत्यक्षादेष्टं तस्य सौलभ्येन सामान्यतो व्याप्तेरनभिहितत्वादिति भावः। य
दा एतेन नित्यस्य साद्व्याप्तिपक्षमेव। व्याप्तिपक्षमेवाह। सामान्यत इति प्रत्यासत्त्वभावत्वेन प्रत्यासत्त्वभावस्वरूपत्वाभावसाधकत्वा नभि
धानात्। तथा च नित्यस्य साद्व्याप्तिपक्षलोचनपानित्यत्वसमानाधिकरणप्रत्यासत्त्वभावस्यैव तत्साधकत्वमित्यारण्यस्य दंडादिकमात्रपक्ष
मान्यमुख्यापसौ व्यभिचार इति भावः। अपवातेनेसादिग्रंथो विशेष व्याप्तिमालंभे च तथाहि। अरण्यस्य दंडादेरिति दंडात्तर्पणप्रत्यासत्त्वभावः।
अनुमिति फलोपहितकरणता निर्वीहकप्रत्यासत्त्वभावः करणत्वाभावसाधकः अनुमिति करणत्वसामान्यभावसाधकः यथा प्रत्यासत्त्वभाव
वत्परणस्य दंडादौ स्वरूपयोग्यत्वेन व्यभिचारान्निहकप्रत्यासत्त्वभावस्य निरुक्तकरणत्वाभावसाधकत्वमिति भावः। सामान्यत इति निरुक्तप्रत्या
सत्त्वभावस्य निजनिमित्तपक्षमर्शकास्मदादिव्याप्तिज्ञानमादाप्यभिचार इति भावः। यदा अनित्यपक्षमर्शकास्मदादिव्याप्तिज्ञानमादाप्यभिचार
रकारणाव नित्यत्ववदिति निरुक्तप्रत्यासत्त्वभावस्य हेतुत्वसंबन्धवत्तेनेत्यादिग्रंथः। तथा हि एतेन नित्यस्य साद्व्याप्तिपक्षलोचनपानित्यत्वसमानाधिकरणप्रत्यासत्त्वभावस्य

योग्यस्या तदा फलवत्संभाववत्स्यादितिके ससद्भावेनः अरण्यदंडादीरिति दृष्टं तर्था मेव प्रत्यासत्तभावः तित्त्वद्यदितिनिरुक्तप्रत्यासत्तभा
वः कुर्यात्ताभावसाधक इत्यस्य निरुक्त एवार्थः । तथा च यथा अरण्यदंडादी वप्रत्यासत्तैपि स्वहपमो ग्पत्वं दृष्टं मेवं नित्यद्यदितिनिरुक्तप्रत्यासत्त
भाववत्सपि कुर्वन्तिते नुमिति स्वरूपमो ग्पत्वं मधि व्यतीत प्रयोजकत्वं संशयान्निरुक्तप्रत्यासत्तभावसंशयान्निरुक्तप्रत्यासत्त
प्रभावेन निरुक्तकारणत्वाभाव सिद्धिरिति भावः । सामान्यतश्च । अनुकूलतर्कविनेन निरुक्तप्रत्यासत्तभावस्य निरुक्तकुर्यात्ताभावसाधक
त्वा नभिधानात् । तथा चोक्तमिति मूलक निरुक्ततर्कसत्त्वेन नित्ये तदा पाद्यफलवत्संभावभावान्निरुक्तप्रत्यासत्तभावसाधक
पदार्थितमभिचारसंशयनिरासेनैव अरण्यदंडादीरिति निरुक्तप्रत्यासत्तभावेन निरुक्तकुर्यात्ताभावसिद्धेर्न कोपि दोष इति स्वस्मद्दृष्टं वधा तव्यं य
थाश्रुते प्रत्यासत्तभावसाधक कुर्यात्ताभावसाधकत्वा नुत्तरा प्रत्यासत्तभावो न कुर्यात्ताभावसाधक इत्यसंगतं सादिति दिक् । अनुमिति
फलोपहितकुर्यात्ता श्रुत्यादिति पाठेन नुता दृष्टकुर्यात्ताभावेपीत्याह नित्यस्वरूपमो ग्पत्तात्त्विककुर्यात्तात्वे वेत्त आह नित्यस्वेति वाच्ये
नित्या चेतस्वरूपमो ग्पत्तापि तत्रेति भावः । प्रत्यासत्तभाव इति दीधित्युक्त इत्यादिः सामान्यतः प्रत्यासत्तभाववत्कुर्यात्ताभावसाधकान्नभि
धानादिति दीधिते रुक्ताप्येतात्पर्यादिति भावः प्रतिबंधाकस्य चिन्मत्तद्वरणमुखेन संबंधकोटौ विशेषणान्नखिनेन सप्रयोजनं वक्तुमुपक
सते । पत्तिरिति । भवत्वेवेति । तथा च वाधः स्वरूपसिद्धिचेति भावः । एवमिति यथा कथंचित्त्वजस्य वा पारसंबंधेन धामितान्नानुमिति फलोपहित
स्वेति । पूराप्रयोजेति । स्वअधिकरणे सादि । असंभवादि । तथा च न वाधादिति भावः । न न्वी अरण्यदंडादी तस्य यथा कथंचित्त्वजस्य वा पारसंबंधेन क
लोपहितत्वेपि नित्यस्वेत्यादिसाक्षैरभंगान् । अतिता न त्वस्वेव स्वरूपमो ग्पत्ता रूपनयानुमितिं प्रति च रूपमो ग्पत्ता दधता दृष्टमिति साक्षेनाश्र
कते न चेति । अवाधः अभंगः स्वरूपमो ग्पत्ता दृष्टक संबंधेनेति । सचकार्मेत्वकारणत्वमोरवच्छेदकः संबंधः । अतीयायो द्यदितत्वं फलोपधानेनितं

कूलोपधातस्त्वफलसंबंधस्थितिबोधप्रतीतिरिति कार्यत्वकारणत्वयोरेव छेदकसंबंधव्यतिरिक्तफलसामानाधिकरण्यात्सकफलसंबंधसाधुत्वव
रूपभावपदार्थत्वेन निवेदनीयत्वादिति भावः । अथ संधिविशेषव्यतिरिक्तलोपधातुनिवेदोऽप्यकाशादिति नित्यत्वे सादिसंयोगादिसंबंधे
नेति तृतीयाधेयव्यतिरिक्तफलसामानाधिकरण्यात्केन फलसंधेयत्वेनान्वितं । निष्प्रयोजनकर्मिणिसत्येति व्याप्तिममोजनहिकृत्वादेर्द्वयत्वसं
प्रेषाद्यद्वयनकत्वव्यतिरिक्तत्वात् । न च साधो निरुक्तफलोपधानि निवेदो नित्यत्वात् । काशादेः संयोगादिसंबंधव्यतिरिक्तफलोपधानसंभवात्तद्व्यतिरिक्त
तद्व्याप्तिनिष्प्रयोजनिकैरवस्थाभिरुक्तफलोपधानि निवेदो न कृत्वा लादेस्तादात्म्यादिसंबंधेन च दृजनकतमानित्यवकाशादेस्तादात्म्यसंबंधादिव्यतिरिक्त
फलसंबंधाभावात्तद्व्यतिरिक्तत्वात् । सार्थक्यमिति भावः । कलायोगे सादिकश्चिद्विस्तमेकोऽर्थः । एतन्मनेच निष्प्रयोजनस्यैव प्रयोजनस्य
अविति स्वरूपयोग्यत्वविवृतस्यति । फलोपहितकरणात्संबंधपुरुस्कृतत्वादिति धर्मः । कश्चिद्विस्तस्वरसोद्गन्तही । जनुसहकारिगिरहृदशाया फला
मृगव्यवच्छेदस्वरूपकरणात्प्रतिपक्षे सत्त्वेनेतरसकलसहकारिसंभधानदशाया फलायोग्यव्यवच्छेदस्वरूपेति प्रसक्तत्वात्सकलसहकारिव्यतिरिक्तत्वेन
भेदव्यवच्छेदफलमो गम्यवच्छेदकारणकरण । फलोपहितकरणमेव निरूप्यमित्यसंगतः । हे । धितिकारेण फलोपहितस्य साधुत्वाकरणात्तत्र
स्वनिरूप्यत्वाभिप्रायेणैव व्यतिरेकव्याप्तिगमकतयैसादृशकत्वात् । एवमेव क्लृप्ते इद्विषयसंयोगादेरेव सात्त्विकारकरणात्तत्रासंबंधुन रिखाद्यग्नि
संध्यासंगतिश्चेति । व्याप्तिरान्वेनेवेति । एवकारेण जन्मत्वात्तर्कव्यवच्छेदः । ननु नित्यत्वेति व्याप्तिवत्त्वान्नित्यव्याप्तिरान्वेनेवेकरणात्तत्रासंबंधुन रिखाद्यग्नि
अहोऽनित्यइवेति सादि । अप्रयोजकत्वादिति । नचैवं कृत्वा लादेर्द्वयत्वरूपेण घटजनकत्वापत्तिः । केषु परिहरणीयेति याच्यं । अथ ताज न कृत्वा व
त्तरूपेण कारणत्वं संभवति तस्याधारण रूपेण कारणताया अस्याप्यत्वेन व्याप्यधर्मकारणतावच्छेदके संभवाति व्यापकधर्मस्य स्यात्सिद्धत्वेन चोक्तं
पितपरिहारः । नच तुल्यत्वापतपानुमितिप्रत्ययि जन्मव्याप्तिरान्वेनेकरणात्तस्यादिति वाच्यं । तच्च द्वयत्वकपालत्वाद्योह अपारे वजातिरुपतमः

भ. १.
२.

कृपा ललादिनाहेतुत्वेपीहमयापि तानत्वस्वजनत्वव्यवहिततयाऽननुगमेनमाप्तिज्ञानत्वेनेवहेतुत्वात्। नचैवंमाप्तेरप्यननुगततयाका
नत्वेनेवहेतुतास्यादितिवाच्यं। दृष्टान्तेः। यत्नतत्त्वमोरेकोनयनद्वितयापेरेकमितिप्राचीनमतमनुसृत्यमाप्तिज्ञानत्वेनेवहेतुताभिधा
नान्। अदृष्टादीति। आदितात्वमनोयोगादिपरिग्रहः। तेनास्मदीयादृष्टेनेववृत्तादोरूपादिबुद्धीश्वरेष्वप्यनसंभवेनादृष्टविरहेणफलभावात्
पप। प्रित्तिपिसमाहितं। अतः स्वैरज्ञानस्याप्यनुमितिकुरणतयाप्रमाकरणात्तवछेदकावछेदेनापजीवकत्वस्यानंतयोभिधानातिवा
मकत्वात्। ननुदृष्टकरेवेसादिनापर्वयद्वारयोवछेदेनदृष्टवान्वाकरणात्तवछेदकावछेदेनादृष्टद्वारेकोपजीवकत्वस्यानंतयोभिधाना
निधामकत्वंलघ्वंतदपिनसंभवंतीश्वरज्ञानेः। भावादतश्चाहत्वायेति। तथाचैतत्कर्मैकरणात्तवछेदकसामानाधिकरणेनेवादृष्टद्वारेको
पजीवकत्वस्यानंतयोभिधाननिधामकत्वमितिभावः। स्वजनकैति। इहस्वजनकादृष्टजनकविरूपितत्वमदृष्टद्वारकत्वजन्मत्वमेवचोपजीवक
त्वमभिमतंअनुपदमेवचेतस्योजनन्यकोभविष्यति। अदृष्टजनकत्वमिदंदिपेपिनास्तिगंगादृष्टेनादिनास्त्वगादिजनकादृष्टेत्संज्ञेतः स्व
जनकैति। गंगादृष्टेनादिजनकादृष्टस्वजनसर्वानुमानजनकत्वमानाभावात्। अथगंगादृष्टेनादिनापृष्टीणमिदंदिपेनादृष्टजनकमतः स्वजन
कैतिवार्थमितिचेन्न। लाघवेनानन्यथासिद्धत्वाद्यद्यदित्साश्वरं परसाधारणजनकत्वोभावस्येकादृष्टजनकत्ववदकत्वात्। नचतथासति
स्वजनकत्वनिवेशप्राप्तौरेवेणसासाजनकत्वाभावस्येवतद्वदकत्वमुचितमितिवाच्यं। स्वजनकत्वनिवेशेणजनकतदृष्टजनकत्वनिवेशेनलाघ
वात्। एतन्नात्रस्वजनकैतिनरेपपदनुमानजनकमिदंदिपकस्याप्यदृष्टस्याजनकतादृष्टानुमानविशेषेतादृष्टोपजीवकत्वस्यास्वप्रकृतनिकीर्त
दितिनिरस्ततादृष्टानुमानविशेषमानाभावाच्च। नास्तीतिशेषद्वानादिगोचरकृतिसाध्यायनुमानस्येदिमजनकादृष्टजनकत्वोदितिभावः। करण
तावछेदकधर्मसामानाधिकरणमिति। इदमप्यसामानाधिकरणमित्यर्थः। सचितमितिअदृष्टद्वारकानुमानोपजीवकत्वनिष्ठाभाववर्तितयोगित

२०

वासुचितमित्यर्थः तादृशोपजीवकत्वे इन्द्रियत्वसामानाधिकरण्यापेक्षास्तीति सूचितमिति पाठः। तथा चेद्विषयसामानाधिकरण्यापेक्षादृशानु-
मानोपजीवकत्वनास्तीति सूचितमिति फलितं अपि नानिस्ते इन्द्रियसुतरामनुमानेनापेक्षत इत्यस्य समुचितत्वादि तभावः। चतुर्धर्मेणैतस्य ब्रह्म-
वपवविभागानुक्तत्वावयवकर्तृजनके नैसादिः प्रयोजनेन प्रकृत्यादावपक्षीणत्वेन जनकत्वाभावादिति। तथा चेत्तत्कले उपजीवकत्वेन तत्त्ववैविध्य-
मित्यतिभावः। केचित्तु धर्मैरादेः खंडचक्षुः प्रयोजकत्वे मानाभावः। दृष्टिप्रतिबंधकत्वे चोपसाक्षादित्यपि तदुपयोगसंभवादित्याहुः। एवं उप-
जीवकत्वस्य जनकता रूपत्वे अदृष्टद्वारकेति। दीपदानादिगोचरकृतिसाध्यात्वाद्यनुमानस्यैव तर्कः तद्वत्तात्पर्यं तदनुमानस्यैव तर्कमिन्द्रियनिष्ठसाध्याप्यमिन्द्र-
यासाध्यात्। तदुपादानादिति। न चेश्वरत्वात्तस्यासाक्षाद्विषयजनकतया तदुपादानेपिन तद्वारणमिति वाच्यं। अदृष्टद्वारकत्वस्य स्वजनकत्वादृष्टाजन-
कनिरूपितत्वस्यैव विवक्षितत्वेनैव तद्वारणस्यैव विषयजनकत्वादृष्टं तदपि जनकतया तद्वारणत्वात्। एतेन दृष्टद्वारकत्वादेः प्रकृत्यद्वारकोपजीवकत्वे तात्पर्यमि-
ति निरस्तं। इत्थं विचारवाणान्। न च दृष्टद्वारकोपजीवकत्वं पुरस्कृतप्रत्यक्षमेवानुमानानंतरं केन निरूपितमत्राह। अदृष्टेति। उभयत्र सत्त्वा-
दिति। इन्द्रिये दृष्टद्वारादीपदानादिगोचरकृतिसाध्यात्वाद्यनुमानोपजीवकत्ववदनुमानेनैव कर्ममात्रजनकत्वादृष्टं सपादकविहितकर्मप्रवृत्तिजनके-
पादानप्रत्यक्षसंपादनेन निरुक्ते इत्योपजीवकत्वं पुरस्कृतप्रत्यक्षमेवानुमानानंतरं केन निरूपितं इत्थं। तेष्वप्युक्तानात्मकानुमानोपजीवकत्व-
स्य प्रत्यक्षसत्त्वाद्वत्ताह अदृष्टेति। उभयत्र सत्त्वादिति यदि इन्द्रियं स्वजन्मादृष्टजन्यवदनुमानजनकतदनुमानेपिनिरुक्ततदिन्द्रियोपजीवकत्वात् सत्त्वा-
दिति भावः विनिगमकत्वं आनंत्यमिधाननिषामकत्वं। अत्रेदमवधेयं। हीधितो दृष्टद्वारवेति वा शब्दः संभवत्कृत्वा तद्वत्तद्विज्ञानमात्रपरो न तु स-
र्वेति पूर्वकत्वात्परः। इत्युक्तं तस्यानुमानत्वेपि पूर्वकत्वस्य परिष्कारश्चास्तीति। तथाहि। निरूप्यता बहिर्द्वारवर्ति-नमुपजीवकत्वमे-
व संगतिः अर्वाच्यं न त्वं यस्यापकत्वस्यापकतो घटक संबंधश्च स्वासमानाधिकरण्याक इत्येत्यं भवति हीन्द्रियोपजीवकत्वमनुमानगतसिद्धात्

म. टी.

२१

मे. द.

संबंधेन निरूप्यता व छेदकानुमितिकरणत्व व्यापकं करणता व छेदकभेदेनैव करणत्वस्य भेदेनैकस्येन्द्रियोपजीवकत्वसमाताधिकरणस्य
व्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नकरणत्वस्य सर्वज्ञानुमितिकरणत्वसत्वात्। इन्द्रियगतमनुमानोपजीवकत्वं च निरुक्तसंबंधेन प्रत्यक्षकरणतुल्याप
कंसकं श्रवणवृत्तिमनस्ताद्यवच्छिन्नकरणत्वस्य सामानाधिकरणत्वात्। न चेंद्रियगतवृत्तिभिरकरणत्वमादाय निरुक्तसंबंधोपपत्तिरि
तिव्याप्यसकलेंद्रियकस्य नुगतेन्द्रियस्य स्वाभावेनेन्द्रियत्वेनाकरणत्वात्। न चेंद्रियत्वं जातिः पृथिवीत्वादिसंकरात्। यदि चेंद्रियनिष्ठेष्वे
कत्वेषु वैजात्यमुपेयविज्ञातीयेकत्ववत्त्वमेवानुगतमिन्द्रियत्वं। न च तेन करणत्वेनाभावः। चक्षुष्याद्यवच्छिन्नकरणत्वेनैवोपपत्तिरिति वा
च्यं। यदि शेषयो रिति न्यायेन तदावश्यकत्वात्। न च नित्यवृत्तिस्तथा प्रसक्तस्य सज्जन्तानां व छेदकत्वेन कथमिन्द्रियत्वेन करणत्वमिति
वाच्यं। नित्यवृत्तेरपि जन्मतावच्छेदकत्वांगीकारात्। रातेनैकत्वजन्मतावच्छेदकनित्यव्याप्यतेजस्यैकत्वमात्रवृत्तिवैजात्येन साकर्षण्येनेन्द्रियैक
त्वेपु वैजात्यसंभवस्य निरस्तमिति विभाव्यते तत्सुतिः। प्रमाविभाजकधर्माव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूप्यतत्त्वस्य संबंधघटकका
रणत्वेन विवेकात्। भेदप्रतिषेधोपि तावच्छेदकव्यापकत्वेन च भेदसाधारण्यं। तथा च प्रसक्तत्वस्य प्रमाविभाजकप्रसक्तत्वापकतया प्रसक्तत्वा
वच्छिन्ननिरूपितेंद्रियत्वावच्छिन्नकरणत्वमादाय न निरुक्तसंबंधोपपत्तिः। अथैवमनुमितित्वस्यापि प्रमाविभाजकानुमितित्वव्यापक
तया नुमितित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नकरणत्वमादाय कथं निरुक्तसंबंधेनेन्द्रियोपजीवकत्वस्यानुमितिकरणत्व
व्यापकत्वोपपत्तिरिति चेन्न। तद्विगतेन साधकानुमितिप्रतिपत्तिरिगविशेष्यकतत्साध्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकरणत्वमादायैव
तदुपपत्तेः। अथवा प्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वमेव संबंधघटकं। अथैवैकत्वं च तत्त्वस्याप्यधिकरणत्वमतो न कोविदोपपत्तिः

रा. म.
२१

लंस्मानुधावनेन। रीधितौ अथेति। पदुपजीवकं निरूप्यते तदुपजीव्यं निरूप्येवेत्युपजीवकनिरूपणे रोडयजीव्यनिरूपणां नंतर्यं निबमो
नेत्यर्थः। निरूप्यापि निरूप्येवः अपिरवधारसो न तु कार्यनिरूपणात्मा गित्यर्थः। पदुपजीव्यः समुच्चये क्वचित्कारणानि निरूप्येव
निरूप्येव कार्यनिरूप्येव सादित्यर्थः। इति हेतु एवकार्यत्वात् सा सेतुपजीवकं उपजीव्यं निरूप्यनिरूप्यत एवेति उपजीवकत्वे उपजीव्य
निरूपणोत्तरत्वात् सा सेतुपजीवकं उपजीव्यं निरूप्यत्वनिबमो नेत्यर्थ इमाहुस्तस्मै त एवकार्यत्वात् सा सेतुपजीवकत्वात्। क्वचिदित्यादिना
नंतर्यं निबमो अपि कारोद्भावनेन न संगतेश्च। न वापि शब्दलब्धेन कारणं निरूप्य कार्यनिरूपणोत्तरं निरूप्यत्वनिबमो अपि कारोद्भावनात्
इति न अमुल्लेख्य अपि कारोद्भावना संगतपरीक्षात्। अनुभवेन तस्मै त एवकार्यत्वात् सा सेतुपजीवकं उपजीव्यं निरूप्यत्वनिबमो अपि कारोद्भावनात्
मस्यैवोक्तत्वादिति चेन्न। यथा श्रुतमियमस्या निरूप्योपजीवके अपि कारोद्भावनात् निरूप्यत्वनिबमो अपि कारोद्भावनात् सा सेतुपजीवकत्वात्
वा निरुक्तानंतर्यं निबमो एव यमवसानात् यमाशा चतुष्टयस्याप्येकप्रयोजनकत्वेनावश्यं निरूप्यत्वेनानंतर्यं किं निबमो क्वचित्
कारणमात्रस्य विनिर्ग्रथोत्थानेनाहस्यनिरूपणानुवादेनानंतर्यं निबमो एवोक्तत्वाच्च। एतेन विशिष्टनिबमो एव निबमो एवोक्तत्वाच्च। एतेन विशिष्टनिबमो एव निबमो एवोक्तत्वाच्च।
सौपकोप्यं यः कारणां निरूप्यकार्यनिरूपणानामुच्चैषा विशिष्टसंबन्धितक्वचिदित्यादिग्रंथेनोक्तं यत्रैव अपि कारोद्भावनादिति परा
स्तु उक्ती सैव स्वरस्यादिति हेतुः। निबमो संभवे कानुपपत्तिरित्यत आह व्याख्यायां तथा चेति हेतुवंचमीत्युक्तं पदं वसितं ज्ञा
नज्ञाप्यत्वाधिकं वंचमीत्यर्थेति तथा चानुधितौ निरूप्यत्वे सत्यनुमानोपजीवकत्वमस्ति न तु तन्निरूपणानंतरं निरूप्यता विषयत्वमित्यु
क्तं निबमो अपि कारोद्भावनादिति भावः। पद्यपि निरूप्यत्ववृत्तकनिरूपणोत्तरं उपजीव्यं निरूप्यणानुपजीव्यं तन्निबमो अपि कारोद्भावनात् अतु मिति निर

५. टी.

22

परास्वविशेषज्ञानसंसादकतया अनुमानविरूपणोऽपजीयत्वात् । तथा च प्रयोजकत्वं ईरमेव कुचिदितादिग्रन्थस्यापि अनुमाना-
नुरमनुमितेरिव प्रत्यक्षात्पूर्वमनुमानविरूपणा संभवनिता वता पित योरुपजीयोपजीवकभावावाधादितिरी साऽप्रयोजकत्वम
दर्शकत्वे संभवात् । एतेन सामान्य व्याप्तिर्भंगे विषयक्षेत्रे जीवकत्वे विशेष व्याप्तिरक्षतैर्विशेष महत्तां तद्विरहो विवृतिरेक सह चा
रेणातद्गुह्यसंभवादिति न प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् । इति हेतु प्रवश्यमुपपन्निरिति ब्रह्मास्तौ विशेष व्याप्तिग्रहका नुकुलतर्काभावेनाप्र
योजकत्वस्य दुर्वारत्वात् । तत्र ज्ञानजयेति । तत्र ज्ञानजन्य जिज्ञासा द्वारा प्रयोज्यत्वमित्यर्थः पंचम्यर्थ उपाधीव कत्वादिति पंच
म्यर्थः । आशयेनेति निरुक्त ति यथा भावे तद्ध्यायकत्ववचनसिन तज्ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पंचम्यर्थत्वानुपपत्त्या हेतुवचम्यनु
पपत्तिः । निरुक्त जिज्ञासा द्वारा प्रयोज्यत्वस्य पंचम्यर्थत्वे तु निरुक्त ति यथा भावे पित पंचम्यनुपपत्तिरित्याशयः । रा तेन प्रक्षोष
जीवकत्वादिसत्र पंचम्या ज्ञान प्रयोज्यत्वमर्थः वेदाद्यवर्तत इत्याहौ स्वज्ञानजन्येष्टसाधनताज्ञानजन्येष्टा द्वारा प्रयोज्यत्वस्य प्रकृते विनिरुक्त जिज्ञासा द्वारा प्र
योज्यत्वस्य पंचम्यर्थत्वे बाधकोभावात् । तद्विहित दूषेणाल्ल सत न र्थस्यै वा म्यत्र त न र्थत्वं । तथा सति दंडादूर इत्याहौ दंडत्वा दिवृटि
तज्ज्ञानत्वस्य पंचम्यर्थत्वे ना ल्ल स या त वंचम्यर्थत्वानुपपत्तेः । न वन्मते पि प्रकृत पंचम्यर्थस्य ज्ञान प्रयोज्यत्वस्य वस्तुतो जिज्ञासा द्वारा कस्य
वंचम्या ज्ञान जन्य जीज्ञासा प्रयोज्यत्वार्थकत्वं कृत स मि स पि केचित् । तस्य उपजीवकत्वस्य । अनंतराभिधान व्याप्यत्वे वै । अनंतरा
भिधान व्याप्यत्वस्यापि तद्गुटकत्वात् । सं + ह्यकारा प्रशास्त्री कस्य वेदाद्यवर्तत इत्याहौ पंचम्यर्थत्वे ना ल्ल स ताव सुवाच्यवचनवर्तत इत्यत्रेव +

गतिवद्वटकत्वात्निरूप्यनिवृत्तनष्टकित्वादावतिप्रसंगवारणाभावेनंतराभिधानव्याप्यत्वे सतिप्रसंगव्यवस्यत्वस्यैवसंगतित्वा
दिनिभावः॥नचोपजीव्यत्वेऽप्रसंगः॥उपजीवकत्वेमेवसंगतिर्निरूपणीयत्वमितिपूर्वपक्षिताशङ्क्यात्।अतएवसिद्धिर्निबोद्धवोरे
वसंगतित्वमिति वक्ष्यति।अथथोभयोरेवसंगतित्वस्वीकरिद्वयोरितिदित्वनंतिष्यचोत्रनमेवस्यात्।दीधितौसंगतिःसंगतिःसंगतित्व
विशिष्टाअनंतराभिधानव्याप्ताअनंतराभिधानव्याप्यत्ववृत्तिता।संगतित्वंनतद्व्याप्यत्ववृत्तिमितिपावतत्रप्रकाराभावादुपजीवक
त्वेऽप्रसंगस्यत्वमेवदर्शितत्वाच्चेतिहेतुःस्फुटत्वान्नोक्तः॥ननुप्रकारांतरेणसंगतित्वक्षणास्यथानुपपत्त्यानंतराभिधानव्याप्यत्ववृत्ति
संगतित्वक्षणांविषयतीत्यतःप्रकाशंनंतरासंगतित्वक्षणाप्रदर्शकः।आनंतरेत्यादिग्रंथः॥हिःप्रसिद्धोरसाशयेनाहव्याख्यायांसं
गतित्वक्षणात्त्यादि।अपिनापूर्वोक्तहेतुसमुच्चयः।तस्याःसंगतित्वविशिष्टायाःअनंतराभिधानव्याप्यत्वंतद्व्याप्यत्वावृत्तित्वंसं
गतित्वस्यतद्व्याप्यत्वावृत्तित्वंअनंतराभिधानव्याप्यत्ववृत्तित्वसंसंगतित्वक्षणात्ताभावमितिपावत।पदानंतराभिधानव्याप्यत्वस्य
संगतित्वक्षणावटकत्वाभावेहेतुमुपजीव्यत्वेऽप्रसंगेदोषमभिधातुंनस्यपूर्वपक्षमभिमेतासंगतित्वनिराकरायतत्साधारणोसं
गतित्वक्षणाप्रदर्शकः।आनंतरेत्यादिद्वयोरविसंगतित्वमिसंतपकोग्रंथः॥हिःशब्देनहेतुत्वत्वाभित्याशयेनाहसंगतित्वक्षणात्त्यादि।अ
नंतरेत्यादिरानंतर्याभिधानप्रयोजकंसाजिज्ञासाजनकंउज्ज्ञानंनद्विषयत्वार्थकत्वेप्रत्यक्षत्वादावतिप्रसंगइत्यत आहआनंतर्वा
भिधानेत्यादि।यथाचैवंनोक्तातिप्रसंगस्तथानुपपद्येवव्यप्रीभविष्यति।आनंतरेतिचातुर्वर्पादित्वात्साथेव्यज्जनेनानंतरंवरंभि
धानमित्यर्थत्वाभः॥जिज्ञासायाआनंतरेत्यमित्यर्थःयद्वाआनंतरेत्याभिधानमनंतराभिधानमित्यर्थत्वाभइति।तत्रप्रत्यक्षानंतराभि
१मुखेनाभिधानप्रयोजकत्वस्त्वनायप्यभूवृत्तितोक्तिः॥पनुअहविष्यत्यादिवदभिधानेनानंतरं१

सम्प्रक्रियाविशेषरातयाऽभेदेनाभिधानेन त्वये न प्रत्यक्षवित्यादिभूतस्य संगतित्वेन संगति प्रदर्शकत्वानुपपत्तेः। एतेनोक्तरीत्या मूलस्य
 संगतिप्रदर्शकत्वानुपपत्त्या न तर्क्येति पाठः। आमादिकस्य विभिरस्तु। अत एवान्तर्गते प्रयोजिकेति अभिधानान्तर्गते प्रयोजिकेति वा
 नोक्तमिति ध्येयं। जिज्ञासाजनकेति। किं वदति। जिज्ञासाजनकस्य सामान्यतो ब्रूवन्। ज्ञानस्याविषय इत्यर्थः। अतिव्याप्तिवारणां च
 प्रत्यक्षादिभिर्नूतानुमानादिभिः संगतित्ववारणां प्रयोजकान्तर्गतेति। प्रयोजकत्वं चात्र जिज्ञासाद्वारकमिर्न ग्राह्य। तेनानुमा
 नादिजिज्ञासाद्वारानुमानाद्यभिधानप्रयोजिकां प्रत्यक्षादिजिज्ञासाद्यनप्रत्यक्षत्वात् सवतिप्रसंगः। न वैवंशिष्यजिज्ञासायाऽ
 रसंवधिशिष्यापज्ञानेच्छाद्वारकत्वादसंभव इति वाच्यं। स्वीयज्ञानेच्छाया एव संनंतजिज्ञासापरार्थतया द्दारीभूतो ज्ञेयाया जि
 ज्ञासान्वये वाभावात्। एतेनासंभववारणा बद्दारीभूतो ज्ञेयाया द्यैवलक्षणां समन्वयः स्वज्ञानेच्छाया मित्त्वपरकीयज्ञानेच्छाया म
 पितुत्तमुक्त्या सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्। स्वसमानाधिकरणा जिज्ञासाद्वारकामत्वं वा प्रयोजकत्वेति वैश्वं। स्वयं जि
 ज्ञासापरमिति परास्तं। केचिन्नु आनंत्यस्य विशेष्यान्वयिनां च या जिज्ञासाया मप्यानंत्यत्वात् नैवोक्तरीत्या व्यग्रघटनया आ
 नंत्यमखेनाभिधानप्रयोजकत्वत्वात् नैवोक्तान्तिप्रसंगे प्रयोजकत्वे जिज्ञासाद्वारकमिन्नत्वं न देयमेवेत्याहुः सन्तः तथा चिप्रत्यक्ष
 कार्यजिज्ञासेधेयत्रफलेषा विधया प्रत्यक्षकार्यवज्जिज्ञासाया जज्ञासा तत्र प्रत्यक्षकार्येऽतिप्रसंगवारणा यत्र एव प्रकृतात्। अत्रो
 नंतराभिधानप्रयोजकफलज्ञानविषयेकलहनिधर्म इति प्रसंगवारणा यजिज्ञासाजनकेति। फलेच्छया अप्यनंतराभिधानप्रयोजक
 ता जिज्ञासात्वानुधावनं। लक्षणासंगमनाय येन क्रमेण जिज्ञासाया अनंतराभिधानप्रयोजकत्वं तं क्रममाह प्रत्यक्षस्येति। उरताप्रत्यक्ष

निरूपिते सतीत्यादिः। इति क्रमेण इति ज्ञान क्रमेण कार्यत्वकारणत्वावच्छिन्नयोः कार्यकारणभावसंबंधज्ञानक्रमेणोत्पत्तिभावः। अस्य
संबंधज्ञानंततः संस्कारः तत इदो धकसंघनिरिति। कार्यसामान्यज्ञानमिति कार्यसामान्यस्मरणमित्यर्थः। यद्वावच्छिन्नयोः प्राकृतं
धोगृहीतस्तदंशोऽहु इ संस्कारसहस्रततदमतररूपावच्छिन्नैकसंबंधिज्ञानस्य तदमतररूपावच्छिन्नावरसंबंधिस्मरणकत्वादिति भा
वः। सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्येति इष्टसाधनताज्ञानसहस्रतस्येति शेषः। विशेषेति सामान्यतो वृत्तादिज्ञानं विना कोष इत्यादिप्र
पञ्चनिकाया वृत्ताधवांतरधर्मप्रकारकज्ञानासाया अनुदवस्यानुभवसिद्धत्वेन निषतान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यधर्मप्रकार
कज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकज्ञानासाजनकत्वग्रहादिति भावः। विशेषस्त्वग्रेव श्यते। तत इति शब्दप्रयोगे इष्टसाधनताज्ञानादिसह
स्रतज्ञानासाज्ञानद्वारेति शेषः। वाक्यप्रयोगे वाक्यज्ञानस्य हेतुत्वात् शब्दप्रयोगः स्वज्ञानासाको धकप्रत्यवाक्यप्रयोगः। तत इति गुरोः
शिष्यीयप्रत्यक्षकार्यज्ञानेष्टादिद्वारेति शेषः। इष्टसाधनताज्ञानेने शिष्यीयप्रत्यक्षकार्यज्ञानरूपेष्टसाधनताज्ञानेन। अनुमा
नाभिधानेष्टादिद्वारेति शेषः। अनंतराभिधानं प्रत्याज्ञानंतरंशकात्मकानुमानाभिधानं। इति एवं च गुरोः प्रत्यक्षनिरूपणानंतरः शिष्य
प्रकारणत्वेन प्रत्यक्षज्ञानंततः कार्यत्वप्रकारककार्यसामान्यस्मरणानंतरः कार्यत्वावांतरधर्मप्रकारकज्ञानेष्टसाधनताज्ञानंततः
किमस्य कार्यमिति ज्ञानासाततः ज्ञानंततः वक्ष्यमाणा प्रत्याज्ञानाशब्दप्रयोगे इष्टसाधनताज्ञानादिकं टतात्वा यमिच्छातांतेन किम
स्य कार्यमिति शिष्यस्य प्रत्यक्षवाक्यप्रयोगः ततः गुरोः शिष्यज्ञानासाज्ञानंततो ज्ञानासा लिंगकं शिष्याज्ञानज्ञानं। ततः स्वेष्टसाधनताज्ञा
नान् शिष्याज्ञाननिरासेष्टाततः शिष्यीयप्रत्यक्षकार्यज्ञानेऽज्ञाननिरासेष्टसाधनताज्ञानंततः शिष्यस्य प्रत्यक्षकार्यज्ञानं भवेत्ति नीष्टा।

॥ टी. ॥ ततः शिष्यीयस्य कार्यज्ञानरूपेण साधनताज्ञानानुमानाभिधानेच्छाततः शब्दात्मकतदभिधानरूपेण साधनताज्ञानात्कंठतात्वाद्यभिधा
 २४ तारसंयोगविशेषेच्छाततस्तसंयोगविशेषरूपेण साधनताज्ञानात्कंठतात्वात्कंठदिवेशविशेषे विकीर्षिततः कं
 ठाद्यवच्छेदेन तदुपादानिकावेष्टाविशेषसाध्यैकाग्रतुतिस्ततस्तद्वैशेष्यविशेषस्ततः कंठतात्वाद्यभिधातारसंयोगविशेषस्त
 तः शब्दात्मकमनुमानाद्यभिधानमिति कुरीत्याप्रत्यक्षानंतरातनुमानाभिधानप्रयोगिकाकिमस्य कार्यमिति जिज्ञासातनुनकं का
 र्यत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं तद्विषयः कार्यत्वमितिरक्षणासमत्वपरतिभावेः तद्वैशेष्यजिज्ञासाप्रति। अनंतराभिधानप्रयो
 जकतावच्छेदकधर्मविधिभिर्जिज्ञासां प्रतिनेन समस्तत्वं न जिज्ञासासाधारणं न घटत्वात्तद्विधाभिः। समानविशेष्यकत्वेति। नन्वेवं
 सति जिज्ञासापदं व्यर्थं। अनंतराभिधानप्रयोजकेष्टानिवेशस्येव सम्पत्कारः। तथाविधकलेष्टाजनकीभूतफलज्ञानप्रकारेऽन्या
 येरुक्तविवक्षयेव वारणादिति चेन्न। अहंतेविवक्षितजनकताविशेषत्वाभावेव तदुपादानात्। अत्रवदंति। यत्र केनचित्प्रत्यक्षादि
 कं निरूप्य शिष्यजिज्ञासां विनैव शिष्यस्य घटत्वावांतरधर्मप्रकारकघटज्ञानं भवत्वित्याद्याकारकस्वेष्ट्याप्रत्यक्षाद्यसंबन्धेन
 निरूपितं तत्र घटत्वात्तद्विप्रसंगवारणात्तदुपादानमावश्यकं। तत्रेष्टसाधनताज्ञानादिद्वयप्रत्यक्षाद्यनंतरावच्छेदमिधानप्रयो
 जिकायोक्तेष्टासामान्यधर्मप्रकारकज्ञानमुदयानतनुनकं यदुक्तं घटादिज्ञानं तत्प्रकारत्वस्य घटत्वात्तद्वैशेष्यज्ञानेष्टायाभिव्य
 रकीयेज्ञानेष्टायाभिव्युत्पत्त्यासामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्। तदुपादानेन केष्टायाजिज्ञासात्वाभावात्तद्वैशेष्यज्ञाने
 मिष्टजिज्ञासेति युक्त्यास्वीयज्ञानगोचरेष्टायाएव जिज्ञासात्वात्। अतएवज्ञानेष्टेति विहाय सर्वतः जिज्ञासापदोपादानस्य सा

राम०
 २४

रस्य। अथैवं सप्तस्युक्तस्य लेऽन्तराभिधानप्रयोजिकायावत् कुर्वत्वादिना घटादिज्ञाना नु कृत्वा किं इत्यपि त्वादिना बटादि जिज्ञासा तर्जनक का
ज्ञानकज्ञाप्रविषये इत्युक्त्वा दावति प्रसंगो दुरुद्धर एवेति चेन्ता। अभिधानविशेषज्ञानं तर्कस्य परंपरया विशेष्यान्वयिनाऽन्वयान्ति
ज्ञासायाः प्रवितल्लभाभेनोक्तस्य लेकिं इत्यपि सादिबटादि जिज्ञासायावत्कृताया प्रत्यक्षाद्यभिधानानुनरत्वेनानतिप्रसंगार। केचित्तु काति
प्रसंगवारताय शिष्यजिज्ञासाया एव लक्षणा दृष्टकत्वमेवाकुर्वन्ति। तच्चित्वां। शिष्यवक्तृसाधारणा जिज्ञासायाः प्रत्येव जिज्ञासाय दार्थतया
शिष्यजिज्ञासाया एव। लक्षणा दृष्टकत्वा संभवार। जिज्ञासा परस्य शिष्यजिज्ञासा परताभ्युपगमे तु इष्टा परस्य शिष्यगतेष्टा परत्वम
भ्युपगम्यत इति तल्लक्षणा संभवेन जिज्ञासा परस्येव वार्थति। फलेष्टा जनकज्ञान प्रकारकत्वमिति धर्मादावतिप्रसंगस्य जिज्ञासा परतभा
वेष्टा ररणीयेनेष्टसाधनत्वाद्यतिप्रसंगवारता प्रकारेणैव वारतादिति। तच्चित्वां। तस्यो एकवाक्यत्वस्याप्रे निवेशनीयतया तेनैवोक्त
स्य लेऽनतिप्रसंगार। वक्तृनस्तु एकवाक्यतया पञ्चयनतद्देदकूटवृत्तत्वेकवाक्यत्वस्य लक्षणे निवेशेऽक्तस्य लेनेदकूटनिवेशेष्टे
लागौ रवेता जिज्ञासा परे पादनमेवोचितं। पञ्च जिज्ञासा परे नातिप्रसंगवारतां न भवति तत्रैव नेदकूटनिवेशस्योचितात्। अत्रादशैकवा
क्यत्वस्य निवेशेष्टे लक्षणे इष्टत्वेन फलेष्टाद्यनिवेशेष्टाद्यने जिज्ञासात्वेन जिज्ञासा निवेशाय जिज्ञासा परे पादनमावश्यकमत एव
ज्ञानेष्टत्वेना निवेशाऽवधिकरणाज्ञानेष्टाया अनिवेशेन ताद्यवा जिज्ञासात्वेन निवेशस्यैवोचित्यादिति अमेतु आनेतर्याभिधाने स्यान्त
र्थप्रयोज्यत्वं। तच्च नाभिधानगर्तकिं नु जिज्ञासागतमेव तथा च यदभिधानप्रयोज्या परभिधानप्रयोजक जिज्ञासा तर्जनकज्ञानविषयो
र्थसन्नस्य न संगतिरिति फलितं। तेनोक्तस्य ले दृष्टत्वादावतिप्रसंगः। न वा प्रत्यक्षत्वाद्यतिप्रसंगवारक जिज्ञासा दारकभिन्नप्रयोजक

भ. टी. २५ त्रिवेशप्रयत्नगौरवं प्रयोऽतलवगुरोः प्रसन्ननिरूपरा मित्वाद्युपलक्षितप्रणाल्याह्रतेन प्रसह्यदिज्ञितासाविह निहाराप्रसह्य
 भिधानप्रयोऽज्ञांशदाभिधानप्रयोजिको किमुपमानोपजीकमिति जिज्ञासाप्राप्तवोपमानोपजीवकत्वस्यानशब्देप्रसह्यदिसंगतित्वा
 पतिरित्याहः तदपि हिंसा जिज्ञासापदवैषम्यपरिआनंतव्यपदस्य प्रयोक्तव्यत्वे उदहरत्वाच्च किंच उदरशितप्रणाल्या अननु
 गमेन नियमवदिततयो गुरुत्वेन च निवेशासंभव एव। अपि वा प्रसह्यानंतरमनुमानं निरूप्य न इति मूले आनंतव्यस्य क्रिया विशेषणतया त
 स्स संगतित्वेन संगतिप्रदं कृतवानुपपत्तिः। अतएव यथाश्रुतानंतरव्यस्य सा विशेषणत्वम विप्रसक्तं। तथात्वे उपमानोप जीज्ञा
 जीवकत्वस्य शब्दे प्रसह्यदिसंगतित्वापत्तिश्च। असंभवापत्त्यासां मासतोऽवधानस्याभिधानव्यवधानस्य च जिज्ञासा व्यवधानमा
 रायविनिगमनाविरहेणानंतरव्य निवेशपितुमशक्यत्वात्। आनंतव्यस्याभिधानविशेषणत्वेतु असंभवापत्तेरेव विनिगमकतयाऽभि
 धानव्यवधानस्यैवानंतरव्य निवेशसंभवादित्वलमसह्यवेशेन। अन्यकारकज्ञानत्वमिति। विवक्षणीयावच्छेदकताययास्यधिकरणात्वस्य
 संस्कारादिसाधारता कार्यत्वादिसंस्कारकत्वेऽभावात्तत्त्वपर्थं तं। प्रत्यासत्तिरिति साया नाधिकरतपस्य प्रत्यासत्तित्वे विशेष्यभेदेनानंत
 हेतुतायसासमानविशेष्यकत्वमेव प्रत्यासत्तिरिति भावः। हेतुतायामिति। समानविशेष्यकत्वं प्रत्यासत्तिरित्यनुव्यज्यते। च दृष्टानेपि
 चरविशेष्यकज्ञानेपि। इच्छोदयादिति॥ विशेष्यतासंबंधेनेत्यादिः एतद्धाभापयत्प्रकारकज्ञानत्वं पथोक्तजनकतावच्छेदकताययास्य
 धिकरणांतत्वमित्यभिहितविशिष्टार्थत्वाभावात्। ननु यत्प्रकारकेसादिविशिष्टार्थाभिधानमेव किं प्रथं विषयत्वस्य विषयताय
 तावयास्यधिकरणात्वरूपत्वेन कार्यत्ववृत्तकैकदेशेऽनतिप्रसंगात्त आहवत्यकारकेती। यत्प्रकारकेसादीत्यर्थः। नेति। तथाचपथा

जिज्ञा

राम०

२५

अतस्त्वोक्तं यत्तु ज्ञानविषयत्वं स्यात्कार्यो धर्मिण्यपि प्रसंगः तत्तु विशेष्यता यस्यां स्यधिकरणात्वादिति विशिष्टार्थाभिधानमिति भा-
 वः। न च विषयत्वं स्य प्रकारता यस्यां स्यधिकरणात्वरूपत्वेनायं दोष इति वाच्यं। तथापि समूहात्वेन मादाप्रवृत्तादावतिव्याप्तेरपि
 रीत्यात्तु यत्तु यथोक्तजनकतावच्छेदकप्रकारता यस्यां स्यधिकरणात्वरूपत्वात् नोक्तो दोष इति। तच्चित्तम्। अवच्छेदककोटिभ्यो वि-
 श्रुतस्यैकदेशप्रकारतासाधारणत्वात्। अवच्छेदकता यस्यां स्यधिकरणात्वरूपत्वं संस्कारादिसाधारणकार्यत्वादिसाधारणता यामप्यभा-
 वात्। एतेन प्रकारतासंबंधेन यथोक्तजनकतावच्छेदकता यस्यां स्यधिकरणात्वरूपत्वं विप्रसृतं। कार्यत्वप्रकारकसंस्कारसत्वे विशेषध-
 र्मप्रकारकजिज्ञासा यस्यां प्रकारतासंबंधेन कार्यत्ववृत्तान्तत्वेनैव जनकतया कार्यत्वादावप्युक्तं यस्यां स्यधिकरणात्वरूपत्वं न च प्र-
 कारतासंबंधेन कार्यत्वस्य समवायेन च ज्ञानत्वस्य किञ्चिन्नजनकतावच्छेदकत्वात् न दोष इति वाच्यं। कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवा-
 द्वाहुक्तसंस्कारसत्वे च ज्ञानसत्वे विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासा यत्तु। वस्तुतस्तु प्रकारतादीनां प्रकारतात्वादिनैव संबंधत्वं न तु
 तन्नीयप्रकारतात्वादिने त्रियमानं जीकारे तन्नीयप्रकारितात्वेन तदंजीकारे प्रकारितात्वेन सायाम्भेदे तौ वता निवेष्टत संबंधावच्छि-
 न्नं यथोक्तजनकतावच्छेदकता यस्यां स्यधिकरणात्वरूपत्वं मेव सम्पदु। तावुवात्। एवं वसंगतिवत्स्यविशिष्टे कार्यरूपत्वमपि स्वरसतएव संग-
 छन इति ध्येयं किं विनुरूपसाधनत्वेऽतिप्रसंगवारणाय समाने विशेष्यकत्वप्रसासमवच्छिन्ना जनकतैव निवेशनीया। सर्वत्र सुखी-
 स्यामिति वत्प्रसिद्धोपरागेशसिद्धविशेष्यकैवेष्टा ज्ञापतेन व्यासिद्धकार्यत्वादातरधर्मप्रकारकज्ञानविशिष्टसिद्धकार्यादिवैव वि-
 शेषणाधून ज्ञानविशेष्यकैवेष्टा धनता ज्ञानादि छाता पतइति नेष्टसाधनता ज्ञान हेतुता समानविशेष्यकत्वप्रसासमवच्छिन्ना। कार्यत्वा

म. टी.
२६

रिज्ञासाधर्मप्रकारकज्ञानविशेष्यकार्यविशेष्यकमिति तद्देतुतासमानविशेष्यकत्वप्रसासमवच्छिन्नेवेति न कोपि रोष
इत्याहः। तादृशेति। आनंत्यविधानप्रयोजकत्वार्थः। वृत्तेषादीति। नन्वेतन्मते दृष्टेयादि साधारणोपायेषां तस्य जिज्ञासात्वात्वाप्य
त्वादेवेष्टसाधनत्वानमिप्रसंगे किं तादृशे त्वेन घटादावमिप्रसंगस्य कार्यतायां तादृशजिज्ञासावृत्तिरनिवेशो नापि कारणा संभकार
इत्येवंतन्मते तस्य मानहूयणोद्देशे पीपीति चेन्न। एकोपायविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादुपायंतरविशेष्यकेष्टाचारणा यविशेष्यतो
वीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतया जिज्ञासात्वव्याप्यकार्यत्वांतरधर्मप्रकारकजिज्ञासात्वावच्छिन्नकार्यतामाहमोक्तानिमिसंगवा
रायेवतदुपादानात्। अनंतसमिधानममोजकसमूहात्वं वनछायावपदादावमिप्रसंगतादवस्थाच्च। एतेनेष्टसाधनताज्ञानस्य समान
विशेष्यताप्रत्यासत्ताहेतुत्वेनोक्तीत्यातदुपायनसाध्यक्यं संभवतीति शांका निरुद्धता आनंत्यदृशजिज्ञासात्वसमाकाधिकुरोति विहाय तादृ
शजिज्ञासातमाप्येत्युक्तमिति ध्येयं। चत्वरुनिधर्मप्रकारक। कृतेष्टायां निषेधेनानंत्यविधानंतत्फलह निधर्म इति प्रसंगकारणा
येष्टात्वं विहाय जिज्ञासात्वानुधावनं। आनंत्येति। यादृशकार्यत्वांतरधर्मप्रकारकजिज्ञासाया मानंत्यविधानं तादृजिज्ञासायां य
मिचारादिति भावः। एवं प्रयोजकत्वं कत्वोपधायकत्वरूपमित्यभिप्रायेण प्रयोजकत्वस्य स्वरूपयोग्यतारूपत्वे तु शब्दप्रमाणेपि प्रस
सोपजीवेकत्वस्य संगतितायातः। उपरक्षितजिज्ञासायाः शब्दप्रमाणमिधानेयि स्वरूपयोग्यत्वात्। एवं युक्तविशेष्यकारणातामाह येष्टसा
धनतादावमिप्रसंगमिति दूषणं बोध्यं। अनवच्छेदकत्वादिति। तथा चेतादृशकार्यकारणाभावमाह यविप्रकृतत्वसंगमना संभव इति भावः।
नचकार्यत्वांतरपदार्थप्रकारकजिज्ञासायां निषेधेनानंत्यविधानकार्यत्वांतरतद्वर्गप्रकारकजिज्ञासात्वावच्छिन्नकार्यतामाह च

राम०
२६

प्रकृतलक्षणासंगमनीयमिति वाच्यं। कार्यत्वाद्यन्तरधर्मभेदेन कार्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्य जिज्ञासायासहेतुत्वात्। तादृशकार्यता
 माहमोक्तोतिप्रसंगतादवस्थात्वात्। निति। अमनिरूपितामनिष्टसाधनत्वस्यामनिरूपितामनिष्टसंगतित्वाभावादिति भावः। नमिष्ट
 साधनत्वस्य प्रत्यक्षानुमानयोरसंगतित्वे विसंगतित्वात्संगतिलक्षणातिप्रसंगइत्यत आह तस्यावेति। एवंरूपेति। अमथावटवहाविधा
 नंतरवृत्ताधिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयवृत्तादौ कथंसादिसंगतित्वाप्यनुसूतदिति भावः। अपरीक्षादिति। इष्टसाधनत्वस्य सा
 मास्यतः संगतित्वे विसंगतिलक्षणास्य विभिन्नतया प्रत्यक्षानुमानसंगतिलक्षणातिव्याप्तिर्दुरुद्धरेवेति भावः। अपरेनुसमानविशेषकत्वप्र
 त्यासत्तादृष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कार्यतावच्छेदकमिष्टत्वमेव न तु विविच्योपपत्त्यापि कार्यतावच्छेदककोटावन्तर्भावः। तथा च जिज्ञा
 सात्वत्वाप्यधर्मवच्छिन्नतादृशजिज्ञासावृत्तिकार्यताप्रतियोगिककारणातायादृशनिवेशान्नकायनुपपत्तिः। इत्थंच जिज्ञासात्वेन लक्षणी
 निवेशोपि स्वारस्येन संगच्छत इति आहुः। वस्तुतस्तु जिज्ञासान्वयाप्यधर्मवच्छिन्नत्वेन कार्यतासमानविशेषकत्वप्रत्यासन्नवच्छिन्नता
 दिनाजनकतावागविबलसाध्या। आनन्तर्गीभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकतावच्छेदकत्वकारकज्ञानत्वं तत्त्वस्य तानीपप्रकारितासंब
 धावच्छिन्नप्रयोजनजनकतावच्छेदकत्वस्यैव वासप्यत्वात्। नचेष्टसाधनत्वेऽतिप्रसंगः। इष्टसाधनताज्ञानस्य समानविशेषकत्वप्रत्यासमा
 हेतुत्वे कार्यतावांतरधर्मप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनेष्टत्वावच्छिन्नप्रतिदृष्टसाधनताप्रकारताविरूपितकार्यत्वावांतरक
 धर्मप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन ज्ञानत्वेनैव निष्ठुहेतुतवेष्टसाधनत्वस्य जनकतावच्छेदककोटावप्रवेशात्। जिज्ञासापद
 प्रयोजनंतु पूर्वोक्तमेवेति रहस्यं। स्वातंत्र्येति न चान्यथाप्यतिरेकीया स्वातंत्र्येतासामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाजनकत्वमिति वाच्यं। वि

५. टी. २० शेषधर्मप्रकारकव्यादिज्ञानंभवत्वित्याकारकजिज्ञासाजनकज्ञानस्यतादृशज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्यघटतादिरूपसाया
 मधर्मप्रकारकानिपमेनसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानाभावस्यत्वेतादृशेष्टसाधनताज्ञानाभावनियमेनेवविशेषजिज्ञासानुदयसंभवे
 नेष्टसाधनताज्ञानविधयेवतस्यविशेषजिज्ञासाजनकत्वेनतुस्वातंत्र्येतोत्याशयात्तान्नहतिः। असामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यस्वातंत्र्येण
 विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वमाहापमहत्तलक्षणागमनासंभवमयुक्तमितिः। एष्टसाधनताज्ञानात्मकसामान्यधर्मप्रकार
 ५ सा कज्ञानस्यतादृशजिज्ञासाजनकत्वमाहापमहत्तलक्षणागमनसंभवादितिभावः। नवेति। इष्टसाधनस्यस्यपदमपदेनोपात्ततुमशक्य
 तादितिभावः। केविदित्यस्यसोदावनं। तद्धीजंतुवद्वत्तव्याप्यधर्मप्रकारकघटज्ञानेष्टसाधनत्वकार्यतयाप्यधर्मप्रकारककीर्तता
 नेष्टसाधनत्वयोस्समहालंबनस्ययथोक्तसमहालंबनजिज्ञासाजनकत्वेनवद्वत्तादावतिमासिः। नचपदमप्यधर्मप्रकारकता
 नेष्टसाधनताज्ञानत्वमानंतयाविधानमयोक्ततावच्छेदकधर्मविच्छिन्नजिज्ञासानिष्टजमतामिरूपितजनकतावच्छेदकसधर्मः
 संगतिरितिवाच्यं। अत्रसंभवापत्तेः। इष्टसाधनताज्ञानस्यसमानविशेष्यकत्वप्रसासमाहेतुतयाकार्यत्वादेर्जनकतावच्छेदककोट्यव
 मवेशात्। वद्वत्तयाप्यसाधयेक्षपापत्यकारकज्ञानत्वस्यैव। गुत्वात्वाच्चननुतवापिसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यस्वातंत्र्येणविशे
 वधर्मप्रकारकजिज्ञासायामहेतुतादसंभवादुष्यरिहारएवेतिवेन। स्वातंत्र्येणावपयतिरेकाभ्यामेवतसिद्धेः। नवेष्टसाधनताज्ञानो
 ययतिरेकस्यव्याप्तिज्ञानादेरप्यनुमित्यादावहेतुतायेनेः। समाधेरप्युभयवतुल्यत्वात्। किंच+क्षीणान्वययतिरेकावितिवाच्यं।
 तथासन्नियतप्रवादेरपि व्याप्तिविषयकतानियमेनतदुपक्षीणान्वयवद्वत्तादिसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानमूमानंततनतक्षणाव

छिन्नायां वृत्तादिविशेषधर्मप्रकारकघटादिज्ञितासात्तावच्छिन्नाभाधिकरणातायां वृत्तादिविशेषधर्मप्रकारकघटादिज्ञानेष्टसाधनता
ज्ञानेतावच्छिन्नाभाधिकरणातायाः प्रयोजकत्वकल्पनामप्येवं वृत्तादिसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभाधिकरणातायाः प्र
योजकत्वकल्पनेतावत्तासा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकज्ञितासायां स्वातंत्र्येता हेतुत्वसिद्धान्तमन्तेऽसंभवसंभावना
पीति ध्येयं केचिन्नुपपन्नं वृत्तिज्ञानं स्वरूपतो वृत्तत्वप्रकारकं वृत्तत्वादिना वृत्तत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानमिष्टसाधनमिति ज्ञानं च वर्तते त
न्न वृत्तत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानं भवति ताकारेणोत्पादेतविकीर्णायो ह्युति साध्या ताज्ञानस्येव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यापि स्वातंत्र्येता वि
शेषधर्मप्रकारकज्ञितासायां हेतुत्वमावश्यकं। अन्यथा वृत्तिज्ञानं -। नावितादृशेष्टसाधनताज्ञानादिष्टायनेरिति प्राहुः। एतेन शिष्य
ज्ञितासायां योक्तव्येता संगतिस्तथा संगमनं न साधु सामान्यज्ञानस्य विशेषज्ञितायां हेतुत्वात्। शिष्यप्रज्ञातस्यासौर्वचिकर्तृनावा
श्यकत्वेन च शिष्यज्ञितासामर्थ्ये करणानि यमाच। किंतु प्रकारांतरेता तथा हि। स्वीयत्वप्रवेशे गौत्वा द्वेषथा च प्रकृतेज्ञानेष्टे वृत्तिज्ञा
सा तथा च गुरोर्निरूपितप्रत्यक्षज्ञानात्प्रत्यक्षकार्यत्वेन प्रत्यक्षकार्यज्ञानसा सामान्यज्ञानं ततो ज्ञाते शिष्यप्रत्य
क्षकार्यज्ञाने गुरोः स्वेष्टसाधनताज्ञानादिष्टासेव प्रकृते ज्ञितासा न तदृष्टप्रत्यक्षकार्यज्ञानसाधनतया वाक्येष्टादि क्रमेणानंततमिधा
नसित्वेव रीत्या प्रयोजिकायः प्रत्यक्षप्रार्थज्ञानेष्टाया जनकत्वस्य प्रत्यक्षज्ञानमिष्टसाधनमिति ज्ञानं तद्विषयः प्रत्यक्षकार्यत्वसंगतिः।
य। अन्यथापि तादृशज्ञितासा जनकज्ञानविषयत्वमिष्टसाधनत्वात् तद्विषयसंकेतथावितादृशज्ञितासा जनकज्ञानस्य विषयतया विशेषरो वि
शेषतात्वरूपविषयत्वं विवक्षितं तथा च यद्द्वयविशिष्टविषयकज्ञानेष्टसाधनताज्ञानत्वेन तादृशज्ञितासा जनकतासधर्मसंगतिरिति कलि

म.टी.
२८

तमि।मपियतस्तं।उक्तरीत्यामस्यस्यकार्यत्वादेरिष्टसाधनताज्ञानविष्टजनकतावच्छेदककोटवप्रवेशेनासंभवात्।सर्वतजिज्ञासापदस्यज्ञानसामा
मेष्टायामस्युत्पन्नताच्च।ननुज्ञानसामामेष्टावाचीजिज्ञासाशब्दोऽखंड एवेतिवाच्यं।आभावात्।इष्टाशब्दज्ञानेष्टाशब्दकाविहायताह
शशब्दोपादानेजीभावाच्च।उक्तरीत्यामस्यसाधनत्ववद्वटाद्यभिधानस्यलेखटलोपावतिप्रसंगश्च।शिष्यजिज्ञासायायसंगतिलक्षणासं
गमनेष्टावद्वयोद्भावनंनदपिनसंज्ञसंज्ञ।उक्तपुन्यासायामधर्मप्रकारकज्ञानस्यविशेषधर्मप्रकारजिज्ञासाहेतुत्वसिद्ध्याआपहोवाभावा
त्।नाप्यसंज्ञाभावीष्टयावित्रिरूपगोनगुणेःशिष्यीयप्रसक्तकार्यज्ञानेष्टयाविशेष्यकरतामियमात्।शिष्यीयप्रसक्तकार्यज्ञानेगुणे
रिष्टाभावस्यलेखगतिर्नास्तिवेत्यादिसमाधानस्यशिष्यजिज्ञासाभावस्यलेखगतिर्नास्तीत्यादिरीत्याममापिसुचतात्।किंचमनुताजाय
तेवेत्यादिनाकिमस्यकारणकार्यवेतिशिष्यप्रश्नजकजिज्ञासायातयहीधित्तसंगतिलक्षणासंगमप्रश्नेअनुमानएवमुत्पत्तिःप्रथ
मंजिज्ञासादुरुहे।जिज्ञासोऽपेक्षीत्याद्यभिधानंविच्छेदना।ननुतस्यशिष्यजिज्ञासाविषयएवगुरोरिष्टोवित्तसत्त्वादिना।सर्वकत्वेन
जिज्ञासापरविशेषवद्विरोधवद्विरोधोपीष्टएवेतिवाच्यं।उक्तरीत्याअविशेषेनैवोपपत्तेरेवमपिबिरोधांगीकारेनिष्ठातत्वायनेरिति।केचित्त
सामामधर्मप्रकारकज्ञानस्यस्वानंशेताविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वेपिइष्टायांज्ञानहेतुत्वस्यल्लुप्ततातदाहयैवतुष्ट
तासमन्वयः।ननुकार्यत्वादित्ज्ञानज्ञानमेवजिज्ञासाजनकंवद्वेष्टायांवद्विज्ञानवन्ननुकार्यत्वादित्ज्ञानमित्यसंभव एवेतिचेन्न।यद्येष्टा
यामन्वयस्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेपिज्ञानेष्टायांस्वविषयसिद्धरेवस्वरूपतःप्रतिबंधकत्वंतथायत्रस्वविषयविषयक
ज्ञानस्यकारणत्वेपिज्ञानेष्टायांस्वविषयीभूतज्ञानमेवकारणमित्यभिप्रायात्।पदाकार्यत्वादित्ज्ञानमेवजिज्ञासाजनकतदपिकार्यत्वा

राम०
२८

सिद्धिपदकमेवेति नासंभवः। अत्र वता दश जिज्ञासाजनकता वच्छेदकता वच्छेदकी भूताया ज्ञानविषयता तस्यैव अधिकरता तं विवक्षितं या दशविशि
शिष्टगोचरज्ञानज्ञानत्वेन ता दश जिज्ञासाजनकत्वं तत्त्वमिति क्लृप्तोर्थः तिनकार्यत्वं ७८ केसु परार्थे सिद्धसाधनत्वात् तेषां नातिप्रसंगः। प
दिष्टा प्रतिबुद्धादिज्ञानस्मृतत्वात् तेषां कारणात् किंतु बुद्धरूपसाधनमित्येता दश ज्ञानत्वादिनेव तदयदि शिष्टा गोचरज्ञानत्वसाधनता वच्छे
दकता या दश जिज्ञासाकारणात् ता वच्छेदकक्रोष्टिप्रविष्टत्वं तत्वं लक्षणाया वाच्यः। काचित्की जिज्ञासाया एव लक्षणा समन्वयः। तेन सर्वेषां
ता दश जिज्ञासानुद्वेषेपिनक्षतिः पञ्चार्थपूर्वस्य लेकस्या विजिज्ञासानोत्पन्नतत्त्वकार्यत्वादिकमलक्षणे वः अनुकार्यत्वादिज्ञाने येन रूपेण छा
तेन रूपेण तस्य ता तं पदिना स्तितकथं मिष्टा। ज्ञानेष्टयोः सामानप्रकारकत्वेन कार्यकारणाभावात्। यद्यस्तितरा विकल्पमिष्टा। तस्यैव तता
दशज्ञानत्वेन दशज्ञानं मे जातमिति सिद्धे र्वा प्रतिबंधिकायाः सत्वात्। न च शाब्दबोधत्वादिना सिद्धे स्तेन रूपेण तौ छेति वाच्यं। प्रकृतेशाब्दबोधत्वे
नोद्देश्यतायां मानाभावात्। कार्यमस्तीति शाब्दबोधेनापि तत्र वृत्त्यापत्तेः श्रेतिवेत्ता। रूपांतरेण सुवर्णात्वादिना सिद्धे विमुवर्णरूपांतरेण स्वत्वेन
छेत्वा तस्य सामानप्रकारकत्वेन सिद्धेः प्रतिबंधकत्वेपि वेत्ता रूपेण तस्याः सिद्धिरिति विषयो। यि प्रतिबंधकदिशि नि
वेश्यते अनुभवमिदं याज्ञाने छाया अनुसंधात। एवं च यत्र सामानप्रकारक सिद्धौ सत्यं यमि मरुता तौ नैष्टानि वर्तते तत्र सा सिद्धिर्न तद्विष
यि ताति फलवत्तात्कल्पते इति प्रकृतेन काप्यनुपपत्तिः कार्यत्वज्ञानत्वेन रूपेण सिद्धे विशेषरूपेणानुमानं कार्यमिति ज्ञानविशेषाविषय
कत्वात् तस्यैव च सामान्यरूपेण तौ छाविषयत्वादित्याहुः। एतन्मतेपि विषयमिष्टमस्यासमाहितुत्वेका पत्तिर्दीर्घा जनकता वच्छेदकेऽप्रवेशे तय

म. टी.
२५

दृष्ट्यादि कल्पो न संमंत्रसरावेति ध्येयं न चात्र तादृश जिज्ञासा निरूपिता याज्ञानविषयता तदवच्छेदकत्वमेव तत्क्षरायस्कृता इवादिवाच्यं (पद्यासं
निवेशे वैवर्थाभावात्। इष्टादीनां व्यावितमंडनम्या येन विषयत्वमिति प्राचीनमते इष्टाजनकन विषयत्वस्यैवैष्टाविषयत्वरूपत्वोच्यते।
न न संगतमेतत्संगतिवक्ष्यात्। किमस्य कार्यमिति प्रश्नज विक्रिज्ञासमा अनुमानानिरूपणात्। तथा सत्यनुमानत्वरूपत्वस्य तावच्छेदकवि
शिष्टेन ह्यस्या प्रतिपादकस्य तत्करणा अनुमानमित्युत्तरस्या संगत्या यत्नेः। किमस्य कार्यमिति प्रश्नस्य कार्यत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणात्
यविशेषधर्मबोधकारणानुमानं कार्यमिति वाक्यदेव निवृत्तेः। यद्वर्गविशिष्टधर्मविशिष्टसंबंधो यत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयते तद्वर्गविशिष्टेन
धर्मव्याप्यधर्मविशिष्टसंबंधबोधकोत्तरवाक्यस्यैव तत्प्रश्ननिवृत्तकत्वात्। आख्यातवादे किं करोतीति प्रश्ने यच्च तीत्युत्तरस्य पक्षात्कत्वं वि
नानुपपत्तेरिति वदतो ही धितिकृतोपीदं संमतमिति चेन्न किमस्य कार्यमिति जिज्ञासया ह्यस्य नानुमाननिरूपणात् किं नु तादृश जिज्ञासया
नुमानं कार्यमित्याकारकं यथयतः सामान्यतो नुमाननिरूपणात् न नश्च किमनुमानमित्याकारिका पुनर्जिज्ञासा तदवच्छेदकत्वात् ननु मानमिति वि
शेषतोऽनुमाननिरूपणात् तथा च न तत्क्षरायस्कृता संगतिः। सामान्यतो नुमानाभिधानप्रयोजिकां किमस्य कार्यमित्याकारिका जिज्ञासा माहायल
स्यासायाज्यात्। न चैवं विशेषतो नुमानाभिधानप्रयोजिकां किमनुमानमित्यादि जिज्ञासा माहायानुमानता देरपि संगतित्वापत्तिरिति वाच्यं।
इष्टात्तात्प्रसंग एवांतर्भावाच्च नाधिक्यमिति संप्रत्ययः। केचिन्नुपत्रको वदन्ति जिज्ञासया को वदन्ति प्रश्ने कंबुग्रीवादिमानिसेवो नरंतत्र प्र

य ५

तत्र ०
२५

वा

अवाक्यस्य घटपदानुबन्धेनोत्तरक्यस्य प्रश्ननिवर्तकत्वं तथा प्रकृते विक्रियस्य कार्यमिति जिज्ञासाया प्रश्नेऽनु
मिति करणानुमानमित्युत्तरवाक्ये प्रत्यक्षस्य कार्यमित्यनुबन्धेनानुमितिकरणानुमानं प्रत्यक्षस्य कार्यमिति वाक्या
र्थसंयत्ता प्रश्ननिवर्तकत्वमिति नोक्तदोष इत्याहुः। अने तु तद्वर्गविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः तद्वर्गव्याप्यत्वेन गृही
तधर्मावच्छिन्नविशेष्यकतद्वर्गविशेषधर्मप्रकारकज्ञानादपि निवृत्तेरनुभवसिद्धतयानुमितिकरणानुमानमित्युत्तर
वाक्येनापि किं प्रत्यक्षस्य कार्यमिति जिज्ञासाबोधकप्रश्ननिवृत्तिः संभवत्येव जिज्ञासोरनुमानत्वस्य प्रत्यक्षकार्यत्व
व्याप्यतया ग्रहावतथानिरूपणात्। न च प्रत्यक्षकार्यमिति जिज्ञासाया विषयीभूतं ज्ञानं कार्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकमिति
न दर्जनकेनोक्तोत्तरवाक्येन कथं तस्या निवृत्तिरिति वाच्यं। उक्तजिज्ञासायां कार्यत्वस्योपलक्षणात्तथा विषयत्वात्। न चानुमा
नत्वस्य प्रत्यक्षकार्यत्वव्याप्यताग्रहकाले कार्यत्वविशेषानुमानत्वप्रकारकज्ञानस्य सिद्धता कथमुक्तजि
ज्ञासेति वाच्यं अनुमानत्वप्रकारकज्ञानस्य सिद्धत्वे विनिर्दिष्टकार्यत्वविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायां बाधकाभावा
दित्याहुः। न व्याक्तयथोक्तलक्षणाया संगत्या आनंत्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकनिरूप्यतावच्छेदकधर्मप्रकार
कस्मरणाप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठसंबन्धः संगतिरित्येव लक्षणां पुनः। प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोरुपजीव्योपजीकभावसं
बन्धज्ञानानुमानपदार्थत्वरूपप्रकृतलक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकप्रकारेणानुमानस्मरणादनुमानपदार्थः क इति

२

भ. टी०

विशेष जिज्ञासयानुमितिकरामनुमानवदार्थ इति निरूपणादुपजीवकत्वे संगतित्वनिर्वाहात्। एवं च सर्वत्र पूर्वविरुद्ध
वशाविषययोः संबंध एव संगतिर्न तु निरूप्यता वच्छेदकधर्मः। एतदनुसारेणो वप्रसंगादिसंगतित्वरूपापह्यानी साहुः।
अपरे तु उक्ता संगतिरिति सा य आनंतर्येत्यादिलक्षणावाक्यमेवायथा व्याख्येयं। तथा हि। आनंतर्याभिधानप्रयो
जक जिज्ञासाया अनंतराभिधानस्य दृशा नंतराभिधेयज्ञानजनकत्वं तादृशत्वेन ज्ञानस्येष्टायाः सामान्यधर्मप्रका
रकज्ञानविधया जनकमभिधेयता वच्छेदकप्रकारेणाभिधेयस्मारसांधस्मात्सर्वव्योभिधेयता वच्छेदका वच्छेदेन
ज्ञातः उपजीवकत्वादिलक्षणाभिहितनिरूपितः संबंधः संगतिः। प्रत्यक्षत्वानुमानता वच्छिन्नव्योपजीव्योपजीवक
वरूपसंबंधज्ञानाभिधेयता वच्छेदकानुमानत्वप्रकारेणा नुमानस्मरणात्किमनुमानमिति विशेष जिज्ञासयानुकरणा
मनुमानमिसनुमानाभिधान। उपजीवकत्वेन लक्षणासमन्वयः। एवं च संगतियदस्यान्वयता विसंगच्छते। सप्रगुणं त
राभिधानप्रयोजक जिज्ञासाजनिका गतिरनंतराभिधेयता वच्छेदकप्रकारेण स्मृतिर्यस्मादनंतराभिधेयता वच्छेदका
वच्छिन्नत्वेन ज्ञाता उपजीवकत्वादिलक्षणासंबंधादिति व्युत्पत्त्या समीचीना निरुक्तानंतराभिधेयस्मृतिजनकसंस्कारजन
कज्ञानविषयरूपा गतिः संबंध उपजीवकत्वादिरिति व्युत्पत्त्या वा संगतियदस्य संबंधनिष्ठानंतराभिधानप्रयोजक जि
ज्ञासाजनज्ञानविषयत्वस्य प्रवृत्तिविहितत्वान्। एवं च निरूपितस्य निरूप्यविषयमाशास्य वा निरूप्यमाशान संबंधस्यैव सं

राम ०

गतिवा दसं वं धोप्यनुमानत्वादिः प्रसंगादावन्तर्भवतीति चिंतयित्वा हरित्यलपति शयविस्मरेता आनंतयेत्यादिकं
न संगतिलक्षणां वृत्तादावतिव्याप्तेः किंतु संगतेरानन्तर्याभिधानव्याप्यत्वाभावहेतुतयेदमुपमसंसंगतिलक्षणां तु
प्रसंगाद्यनमत्त्वमेवेति वदतां मतं दूषयितुमुपमस्य निश्चयवदन्तीति। वृत्तेति वृत्तपदवाच्यत्वेत्यर्थः। वृत्तेस्तीत्यतो
वृत्तपदवाच्यमस्तीति बोधादिति भावः को वृत्तः को वृत्तपदवाच्यः घटः। घटपदवाच्यः वृत्ते वृत्तपदवाच्यत्वे। आवेष
त्वादावपीति अतिव्याप्तिरित्यनुषङ्गते। आदिन्याप्रतियोगित्वपरिग्रहः। अभावत्वज्ञानानंतरं प्रतियोगित्वज्ञानात्को
स्यप्रतियोगीति जिज्ञासायां प्रतियोगिनो नंतराभिधानात्। संगसतिरेवेति। तथा वृत्तपदवाच्यत्वादेर्लक्ष्यतया तिस्र
संगभावानन्तर्येत्यादेः संगतिलक्षणात्वेन शेष इति भावः। नन्वेवं संगतेषां तात्त्व्याद्यात इत्यन आह उच्यतेति
एकप्रकृतानुकूलत्वस्यापरप्रकृतसंगतित्वाभावादाह प्रकृतं चेति। तावकत्वमित्यादीति। आदिना न घनिरेकप्रमुक्तस्य
तिरेकप्रतियोगित्वपरिग्रहः। इत्यत्र एतन्न स्रोतः। वृत्तकत्वं सप्रमर्थः। तस्याज्ञानव्याप्तिके मत्र व्याप्तावन्वयः। एतच्च
संगा वृत्तकव्याप्तिज्ञानभाववत इति फलितोर्थः। व्याप्तिरित्युपपत्तिरिति अनुमितिलक्षणा यो ह्यत संगत्येतादिः एवमत्र
पि। तावकत्वं ज्ञानसंख्याकत्वं तच्च द्विवृत्तकोपस्थायनया न ह्यृत्तकोपस्थिति विज्ञानज्ञानां संभवात्। क्वचिच्च
मात्रासहकारितया सहकारितां विना प्रमशोनतज्ञाना संभवात्। तत्राद्यमाह तवमिति। द्वितीयमाह तवमिति। किंता

भ० टी०

किं

यकं प्रमाणासहकारिः अनुमितीति। अनुमितिहेतुत्वसाधकप्रमाणासहकारित्वाच्चैवदितर्कनिरूपणमित्यर्थः। तद्यति
रेकप्रयुक्तमतिरेकप्रतियोगित्वं पथावेदेऽप्यचारमूलतववस्थया पथानंतरं प्रयुक्तमतिरेकप्रतियोगित्वं कर्तान्निरूपणं
जनकतासंबंधेन प्रवर्तकज्ञानस्वरूपसंबंधरूपप्रवृत्तिप्रयोजकत्वव्याप्यतया प्रवृत्तिप्रयोजकत्वरूपाचारमूल
त्वमतिरेकप्रयुक्तमतिरेकप्रतियोगित्वरूपो यो ह्युतस्य प्रवर्तकज्ञाने संभवादिति। तत्र घटकत्वात्। आधेयत्वादिनामा
धारत्वादिवृत्तकत्वाद्यभावेनो यो ह्युतमध्ये निवेशासंभवादाह एवमिति। अत्र वृत्तकत्वं वृत्तकीभूतवृत्तपदवाच्य
त्वादित्वरूपमित्यभिप्रायेणो वृत्तपदवाच्यत्वादीनामुपो ह्युतमध्ये निवेशः कृतः एवमनुवेष्टुं शक्यं त्वयनुपेक्षणी
यवृत्तिधर्मस्वरूपमित्यभिप्रायेणो वृत्तपदवाच्यत्वादेः प्रसंगमध्ये निवेशः कृत इति ध्येयं प्रसंग एवेति। एवकारेणाह
वृत्तपदवाच्यत्वस्योपो ह्युतत्वं व्यवच्छेदः। आहुरित्यस्य सखीजंतुः आधेयत्वादेरुपो ह्युतत्वाभावेन प्रसंगत्वेपि वृत्तपदवाच्य
त्वादेरुपो ह्युतत्वमेव प्रसंगत्वं पंचसंगतिभिन्नसंगतेरेव प्रसंगत्वात्। अन्यथा संगतिमात्रस्यैव प्रसंगत्वसंभवेनैक
संगतिपरिशेषा यतिरिति। स प्रसंगउपो ह्युतोऽवसरो हेतुता तथा निर्वाहकैककार्यत्वेष्टोऽसंगतिरिष्यते इति संगति
गतिगणनक्रमेण संगतिविशेषलक्षणमाह। तत्रेमादिना स्मृता यामिति अत्राविति शेषः जिज्ञासेति। अनंतराभि
धानप्रयोजकजिज्ञासेत्यर्थः। एवमग्रेपि। केवलमिति। अत्र वृत्तकत्वं वृत्तपदवाच्यत्वादेरुपो ह्युतत्वाभावेन प्रसंगत्वेपि वृत्तपदवाच्य

राम०

कुरुनेक्षणीयत्वज्ञानायेक्षणेोपि अस्मिन्मृष्टइत्यदिप्रतिसंधीनविशेषायेक्षणाया असंगतेः अस्मिन्निनि अर्थइति शेषः
जिज्ञासोदयादिति इदमुपलक्षणांस्वीयानुपेक्षणीयत्वज्ञानस्य जिज्ञासाजनकत्वसंभवाच्चेत्यपि उच्यते अस्य रसवीजंतुसंभवंता
त्मकप्रतिसंधानेन जिज्ञासानुदयः निर्तायात्मकंवतसर्वत्रदुष्करमिति ननु जिज्ञासिनार्थसिद्धत्वस्यानिधेयानिष्टत्वं तस्य स्वरू
पत एव जिज्ञासानिष्ठतावेवोपयोगेन तज्ज्ञानेपिवक्तव्यत्वाज्ञाने आनंतर्यामिन्नप्रयोजकजिज्ञासानुदयेन वसंगतित्वा संभव
स्येत्यत आहतस्यापीति पूर्वोक्त एव वक्तव्यत्ववदित एव पर्यवसानमिति पूर्वोक्तस्य सिद्धत्वाकार्यजिज्ञासानिष्ठनिष्ठवदितत्वेनैतस्य
सिद्धत्ववदितत्वेन परंपरेदुदिति भावः एतदन्तरं हेतुतायावक्तव्यत्वेपि उक्तप्रवृत्ता नोक्तीतत्र हेतुताकार्यत्वस्याप्युपलक्षिका
हेतुतापदस्याजहत्सार्थलक्षणाया कारणात्वं कार्यत्वं चार्थः अस्य तत्त्वेन विभागान्न बोद्धव्यमंग ॥ वक्तव्यतस्तु आश्रयता निरूप
कतामतरसंबंधेन हेतुतावत्वमेव हेतुत्वं तेन हेतुत्वकार्यत्वयोर्द्वयोरपि संग्रह इति धेयं ननु हेतुत्वस्यापिलाघवेनान्यथा
सिद्धत्वावदितसाक्षात्परंपरासाधारणाप्रयोजकत्वात्मकतया निबोहकत्वस्य तेनापेक्ष्यत आह निर्वाहकत्वमिति सूचितेति
एतेन हेतुत्वं कारणात्वं निर्वाहकं कारणानिर्वाहकं कार्यत्वमिति यावत् एककार्यत्वं एककार्येययोरिति युक्त्या एककार्यकारित्व
मितिकस्य चिन्मतमपि नादरणीयंतुक्तस्य लेसंगमनिर्वाहात् हेतुतायेति प्रयोजकत्वात्मकहेतुतावेत्यर्थः एतेन निर्वाहक
त्वमुपपादकत्वमेव एतद्वकारणात्कारणासाधारणाप्रयोजकत्वं अतो हेतुतायानगता र्थतैसपि परास्तं काश्चिन्नु एककार्यत्वमि

तस्यैककार्यं ययोरित्यादिव्युत्पत्त्यैककार्यकारित्वमर्थः। एककार्यप्रयोजकत्वमिति यावत् यथा व्याप्तिपक्षधर्मतयोरि-
 त्यादिशेषं पूर्ववदित्याह तन्निराकरणाथमाह एवमिति। एककार्यत्वं नैककार्यकारित्वं निर्वहकत्वेन गतार्थत्वात्।
 उक्तस्थले संगत्यनिर्वाहात्। बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्यांतरंगत्वाच्चेति भावः। केचिन्नुनिर्वाहकैक्यकार्यकैपइति पाठः।
 निर्वाहकैक्यं एकनिर्वाहकनिर्वाहकत्वं तदसत्त्वे सति तन्निवहिकनिर्वाहकत्वमिति यावत्। कार्यकैक्यं एककार्यप्रयोजकत्वं
 तदसत्त्वे सति तत्प्रयोजककार्यप्रयोजकत्वं। निर्वाहकैक्यकार्यत्वे इति पाठश्चिंतनीयः। तथा सति एकनिर्वाहकनिर्वाहकत्वा-
 द्वाभादित्याहुस्तच्चित्तं उक्तरीत्या निर्वाहकत्वस्यैककार्यप्रयोजकत्वार्थकत्वेन एककार्यत्वस्यैकनिर्वाहकनिर्वाहकत्वार्थ-
 कत्वेन दोषासंस्पर्शात्। देयमिति। यथा वैवंसंगतिर्लिंगकैक्यवाक्यतानुमानेन सिद्धसाधनं तथा प्राप्ते वाक्यं। अतिप्रसक्तत्वा-
 त्। यज्ञात्तेन रंति यमेन ननादृशजिज्ञासा न त्रातिप्रसक्तत्वात्। सर्वत्रेति। तथा च प्रशिष्यजिज्ञासां विनैव शिष्या यज्ञा ने छ-
 या लाभा दीक्षया वा केन विद्वथः कृतः संबकेनापि नाध्यापितस्तत्र स संगताव्यास्यानंतर्येत्वादिकं न संगतिलक्षणाप्रति-
 भावः। एतेन यत्र निरूपणा न त्रजिज्ञासा रूपमूलोपधानस्यावश्यकत्वं जिज्ञासाया निरूपणास्य जिज्ञासां विनाऽसंभवात्। न
 चेष्ट्यरहृतत्रं थस्थले कस्यापि जिज्ञासायाऽनिरूपणा न त्रलक्षणासंज्ञेति रिक्तिवाच्यं। तत्रापि गुर्वादिभिः शिष्यादिजि-
 ज्ञासाया नंतराभिधाना न जिज्ञासाया दृष्टदारेष्टरीयो नंतराभिधानप्रयोजिका मस्मदादि जिज्ञासाया दयवाच्यं

लसरासाम्नामादिति दूषणोद्भावनेयरास्तं प्रसंगेति। अथासतमत्वस्याविशेषेन संगतिमात्रस्यैव सर्वसंगतित्वाय
निरितिचेन्न। एतस्य संगतिसामान्यलसरात्वेन संगतिमात्रस्य सामान्यसंगतित्वापत्ताविष्टापत्तेः। अन्यनिरूपिताम
निरूप्यसंगादेरन्यनिरूपितामनिरूप्यसंगतित्वापत्तेर्वदधिधानानंतरं स्मृतस्य वदधिधेयस्यानुपेक्षणीयत्वं तस्य तत्र तत्र
संगत्यादिविशेषलक्षणादेवनिरासात्। एतेन प्रसंगाद्यसतमत्वस्य संगतित्वेन तदंतरमनिरूपिते पिते पितकार्यत्वा
देः संगतित्वापत्तिरित्यपि निरस्तं। अर्थलभ्यनिरूप्यनिरूप्यत्वस्य तत्राभावाच्च। तादृशकार्पत्वादेर्वस्तुगता संगतित्वविरहेणा
सतमत्वावटकत्वाच्च। न च तथापि प्रमेयवत्किमिति जिज्ञासयानिरूप्यगोप्रमेयमात्रस्य संगतित्वानुपपत्तिस्तादृशम
तमत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यं। अन्यतमत्वाप्रसिद्धिर्हितदूरकभेदाप्रसिद्धिर्निबंधनासावनसंभवति प्रमेयस्य प्रसंगतित्वेन
प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धावप्यनुभवसिद्धप्रसंगतावच्छिन्नभेदप्रसिद्धेः प्रसंगत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्यैवासतमत्ववटकत्वा
त्। तावदवच्छिन्नवस्तुमत्वात्मकस्यासतमत्वस्य सुबवत्वाच्च। कारणोपपत्तिश्च। कारणमंतर्भावमपि चारात्कारणात्वे। प्र
संगादिति पावत्। दीधितौ तुल्यत्वेपीति के सुतिकमप्येन पूर्वमनुल्लख्येवोपपादितत्वेन तुल्यत्वाप्रसक्तैः। यन्तुल्यत्वे
पीतिदृष्टद्वारकत्वादिविशेषणानिवेशेनोपजीवकतायास्तुल्यत्वेपीत्यर्थ इति तदुद्धारत्वाद्दुपेक्षं। न सतिः नोपजीवक
त्वादिति संगतिषदशक्तिपंचम्यनुपपत्तिः। पंचम्युपपत्तिमेवाह व्याख्यायां एवं चेति। न हेतुतायामिति। वस्तुतस्तु पंचम्याः

प्रयोजनार्थकत्वेऽपि हेतुपंचमीत्येव। कारकज्ञाय को भयसाधारणाय प्रयोजनत्वस्यैव हेतुपंचम्यर्थत्वात्। अनुशास
नांतराभावेन प्रयोजनत्वस्य स्वातंत्र्येण यंचम्यर्थत्वेऽसामंजस्याच्च। किंत्विति। एवं च संमानविजि वेद्यतया आनंत्याभिधा
नप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसंगतिलक्षणापि मूलतएव लब्धमिति ध्येयं। प्रत्यक्षोपजीवकत्वात्म्यत्वा
नंतरमित्यंशं व्यायं बहुवादिसंमतत्वादुपमानात् प्रागित्यंशं व्याख्यातुमवतारयति दीप्तिं लब्धत्वापेसादिव्याख्यायां
प्रमाणत्वेऽपि उपमानग्रंथत्वे। तर्थाः एतादृशशब्देन संगतिबोधकावसरतिशब्देन। तशब्दलाघवमिति। इदमुक्तं स
त्वांतथासति शब्दोपजीव्योपमानात् प्रागित्येवं शब्दनिष्ठोपमानसंगतिप्रदर्शनेन प्रत्यक्षैवोचितमित्यपि दुष्टं। अभि
धाने अनुमानस्य सादि। किं नियामकमिति प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्याविशेषादिति भावः। औत्सर्गिकत्वेन बाधकं विना नियत
त्वेन। आकांक्षां रेति। अनुमानानंतरमुपमानस्याभिधाने किं नियामकमित्याकारके तर्थाः शब्दस्वरूपमभिधाने उपमानो
पजीवकत्वस्य नियामकत्वेन शब्दस्वरूपमभिधाने किं नियामकमिति शब्दसंगतिप्रदर्शनेन प्रत्यक्षैवोचितमित्यपि दुष्टं। आका
वेष्टुपमानसंगतिप्रदर्शने प्रयोजकाकांक्षायाः सत्त्वाद् उपमानसंगतिदर्शने लाघवं उपमानग्रंथे तत्संगतिप्रदर्शने
त्वाकांक्षांतरकल्पने गौरवमित्याखंडलार्थः। पतुशिष्यावधानायैवोपमानग्रंथे संगतिदर्शने संभवान्नाकांक्षांतरकल्प
नगौरवमिति तन्नाशिष्यावधानस्यानुपेक्षणीयत्वरूपस्यासंगतित्वादिति शंका निरासद्वारेव संगतिदर्शने फलत्वं एवं च

प्रत्यक्षो यज्जीवकत्वाविशेषात्प्रत्यक्षानंतरमुपमानागनुमानाभिधानमनुमानानंतरमुपमानाभिधानं वा संगतमिसे
संगतत्वादिकं कायाः सत्तादत्रैवोपमानसंगतिर्दर्शने शिष्यावधानसंभवाद्वा ध्वं तत्र न दर्शने त्वसंगतत्वादिकं कातरक
त्वेने गोरवात् न संगतिरिति संगतिगतोऽपाठादिति भावः सुप्रतिपदत्वस्योपयोगमाह दुस्तु हत्वेने त्रिदुर्वेधत्वेने स
र्थः सुबोधत्वं सुप्रतिपदत्वं हीधितो अयं सिद्धत्वादिति अथायं सिद्धे बहुतरविप्रतिपत्तिकत्वस्य धर्मस्य ज्ञानं कथं सं
भवति न च गुरुकर्तव्याय सिद्धिः ~~काले निरुद्धा~~ संभवतीति वाच्यं अयं सिद्धे विरोधादिति चेन्न गुरुकर्तव्याय सिद्धि
हेऽग्राग्राय सिद्धिसंभवेन प्रसिद्धिकाले निरुद्धधर्मज्ञानसंभवात् अनुमानस्य चावकाशतिरिक्तसकलवादिप्रसिद्धत्वेपु
पमानस्य नैवायिकादिमात्रप्रसिद्धत्वेन यस्तु गुरोरस्तुपमानमिति कथं नंत देवकेषां चिदेव तत्संमतं ननु सर्वेषां मिस्तुप
देशात् व्याख्यायां न तु ज्ञातेति तथा चावसरसंगतिलक्षणव्याप्तिरिति भावः प्रमातेति चिंतामणोस्तत एव जातत्वा
न देवाकरतमोक्तं अत एव वक्तव्यत्वस्यावसरत्वादेव ग्रंथे शेषे ग्रंथांते इति शब्दस्येति समाप्तिवर्षावस्येत्यादि उपनिबन्ध
इति वक्तव्यत्वस्यावसरत्वे ग्रंथांते अत्रैव वक्तव्यं नास्तीत्येवमवसरसंगतभावस्त्वनप्यसमाप्तिवर्षावस्येति शब्दोप
निबन्धः संगच्छते अत्राथातद्वैषम्यमेव स्यादिति भावः अत्र च मल्ले बहुवादिसंमतत्वादिति पंचम्यर्थो ज्ञानप्रयोजक
प्राथमिकजिज्ञासाप्रयोजकत्वमिति ध्येयं केचिनु सजमावातरवाक्यार्थज्ञानद्वारा महावाक्यार्थज्ञानद्वारा महावा

क्यार्थज्ञानजनकत्वरूपैकवाक्यताप्रतिपत्तयेनिरूप्यमातो निरूपितनिरूपितसंगतिप्रदर्शनवन्निरूपयिष्यमाशानि
रूपितसंगतिप्रदर्शनस्याप्यावश्यकत्वेनानुमाने उपमाननिरूपितसंगतिप्रदर्शकं बहुवादीति मूलतन्तव्यावधेला
बुवायेति लाबुवायपूर्वपश्यंथैकवाक्यताप्रतिपत्तिलाबुवायअत्रैवानुमानेप्रत्यक्षसंगतिप्रदर्शकवाक्यएवउप
मानसंगतिउपमानस्यसंगतिं तन्निरूपितासंगतिं दर्शयति अनुमानइति शेषः लाबुवायआकांक्षादिलभ्याथमि
थतात्पर्यकल्पनलाबुवायअत्रैवानुमानएवउपमानसंगतिउपमाननिरूपितासंगतिं न तूपमानेनुमाननिरूपि
तामिति वार्थः सुप्रसिद्धतयेत्यादि अनुमानस्य बहुवादिसंमततया प्रथमं जिज्ञासितत्वेनावश्यवक्तव्यतया प्रम
ज्ञानंतरमुपमानात् पूर्वमनुमाननिरूपणा स्यावसरः अनुमाननिरूपणानंतरमुपमानस्यवश्यवक्तव्यत्वेनोप
माननिरूपणावसरः प्रतिबंधकजिज्ञासाभावेसत्यवश्यवक्तव्यमेव ह्यवसरः आनंतयेत्यादिकं हि निरूपितमि
रूपितसंगतित्वं निरूपयिष्यमाशानिरूपितसंगतित्वं च पूर्वाभिधानप्रयोजकजिज्ञासजनकज्ञानविषयत्वमेवतु
ल्यविति वेद्यत्वात्तेनानुमानगतावश्यवक्तव्यत्वस्यनोपमाननिरूपितसंगतित्वानुपयनिरित्याखंडलार्थः क्विदु
वादिसंमतनिरूपयिष्यमाशान्पूर्वमलवादिसंमतनिरूपणोवसरस्यसंगतित्वेपिनस्तितिरित्याह ओत्सर्पाकीमि
ति। आवार्थमुपसहरति तथा चेति आनुमानजनसंगतिप्रतिपादकवाक्ये अवसरसंगत्यावसरसंगतिप्रद

शनैः न अत्रानुमाने अनुमानस्य वा अवसरसंगस्योपमाननिरूपितावसरसंगस्येति वार्थः उपमाननिरूपणमिति संब
 मीतमुरुषः उपमानान्तरं निरूपणमिति वार्थः प्रमाणाख्याने अनुमानस्येति शेषः इदमुपलक्षणावदुवादिसंमतत्वरूप
 असंगसंगस्येति विदुष्यम् अनुमाननिरूपणोत्तरमुपमाननिरूपणोऽवश्यवक्तव्यत्वावसरत्वमत्रादिसंमतत्वरूप
 असंगत्वमिति तर्थातः पर्यवस्यतीत्याहुः उपमितीत्यादि अतिरिक्तांतमंतरपदस्यार्थः अतिदेशवाक्यांतर्गतोपमि
 तिविषयगवाद्यादिशब्दस्वशब्दस्वरूपलाक्षणिकतयातच्छक्तिग्राहकानुमानस्यापेक्षानसंभवातीति तदुपादानं न
 न गवयपदस्याविलक्षणत्वावटकशक्तिर्यहकानुमानस्यापेक्षास्तेवेति वाच्यं तथापि गवादिपदवहुवपदेविशिष्य
 शक्तिग्राहकानुमानस्यापेक्षणात् अथवा यमिति वैकल्यापत्तेः केचिन्तु शब्दातरेत्यन्तरपरमसासेन शब्दसममो
 नरग्राहकमिति वार्थः उपमिमिति नैत्यादिदेशवाक्यस्थयदशक्तिग्राहकमिति यावत् उपसितिग्राह्यगवयादिपदश
 क्तिग्राहकानुमानस्यापेक्षणांतरेपदमित्याहुः ग्राहकमिति अनुमानमिति शेषः किं वत्नमिति उपयोगीत्यनेन न
 नपः व्यापारमात्रेति मात्रपदेनोपमित्यादि व्यवहरेत् उपयोगीति स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य हेतुतयागवादिपदशक्तिग्राहका
 नुमानं विनाशक्यग्रहेणातिदेशवाक्यार्थशब्दबोधानुदयेनातिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापारसंभवादिति भावः इदं
 मपि ध्यावित्कोपयोगमादा योक्तं मानसशक्तिग्रहमूलकात्प्रत्येकपदार्थोपपन्नमाधीनमानसविशिष्टमलक्षणाद्वा

अ. टी.

निदेशवाक्यार्थज्ञातादप्युक्तस्मृतिसंभवेन निरुक्तानुमानस्य नियमेनानुपयोगात् न त्वपमिताविति इदमुपलक्षणां
नवोपमानेव रूपमाशाक्रमेण सादृश्यविशिष्टविण्डुदर्शनस्यैवोपमानत्वादित्यपि दुष्टं गोसादृश्यादीनां गोसदृशादि
चरसमपानां अविषयत्वात् अविशेषणत्वात् न तत्रेयां विशेषणत्वे शक्यं न संभवग्राहकानुमानस्य विशेष
साग्राहकतया साक्षादुपयोगः स्यादिति भावः अत इति अत्रैतिरूपयोः कलस्वरूपयो रूपमित्युपमानयो र
पधाने एवं संगत्युपवादकस्य निरुक्तानुमानीययोगस्यापेक्षितत्वेन व्यापारमात्रोपधाने तस्या किंचित्करत्वादिति
निभावः यद्यपि व्यापारं विनोपमित्यनुदयेन व्यापारोपयोगिनो नुमानस्य परव्योपमितावुपयोगो स्येव तद्व्यापि विषे
षसाग्राहकतया साक्षादुपयोगसंभवे परंपराप्रयता मुनुचितमित्याशयः उपजीव्यत्वेन उपमित्युपजीव्यत्वेन एवं
वहीधितिस्थोपमानेव दंभा वस्तुसत्यापमिति परं दुष्टं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकानुमानस्योपमिति विशेष
वसागवपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाविषयकत्वेन विशेषसाग्राहकत्वेनोपयोगेन संभवतीत्यत आह समानेति किंचि
द्वर्मावच्छिन्नशक्तिमत्त्वं हि सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तद्व्यावगवयपदे किंचिद्वर्मावच्छिन्नशक्तिमत्त्वेन गृह्यमाणो किंचि
द्वर्मेगवयपदशक्यतावच्छेदकत्वस्यापि ग्रहादिति भावः साधुपदत्वादिति अत्रेदमवधेयं वस्तुसमत्वरूपं पद
त्वमत्र हेतुतथाचासाधुपदे अभिचार इति साधितिवदिवशक्ति त्वरूपपदत्वं हेतुसदृशतावन्मात्रमेव सम्भूत एवमा

श्री

राम०

काशादिपदेपि सावच्छिन्नैव शक्तिः परान्निर्विकल्पकोपस्थिते रभावादिति न तत्र व्यभिचारः। यदि च परान्निर्विकल्पकोप
 स्थित्यंगीकारेणानिरवच्छिन्नैवाकाशादिपदशक्तिस्तदावहर्थप्रयुक्तत्वमपि हेतौ निवेश्यं गवपददंगवपत्वप्रवृत्तिनि
 मिन्नकंगवपदत्वादिसाधनुमानस्य साध्याप्रसिद्धादिनाः संभवात्संभवेवोपमिति वैयर्थ्यात्तत्परिसागः अतएव दी
 धीतो सामान्यतो दृष्टमित्युक्तमिति। केचित्तु गवपदस्य सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वज्ञान एव कीदृगावपदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वा
 निति यन्न संभवेन प्रश्नद्वारा सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकात्तु मानस्यापेक्षामाहुस्तन्न संभवति प्रश्नस्यैवाचित्कत्वे
 न तदर्थं तन्नियतापेक्षानो विसादिसतो विशेषणग्राहकत्वेन तदपेक्षामाहु गवमइति गवपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य
 ति। क्वचिद्गवपदप्रवृत्तिनिमित्तस्येति पाठस्तत्र गवपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वविशिष्टस्येत्यर्थः। तद्ग्राहकस्येति। सप्र
 वृत्तिनिमित्तकत्वबोधकानुमानस्येति शेषः। इदंच निरुक्तसप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकानुमानस्योपमित्युपजीव्यत्वं
 चिंतामणिकाकार्यतेशक्यतावच्छेदकपरिच्छेदस्यापि तिलवादिनष्टिंतामणिकाकारस्य मते। आचार्यमते त्विति ग
 वयत्वावच्छेदेन गवपदवाच्यत्वविषयिणी गवयोगवयपदवाच्यत्वाकाराशक्तिपरिच्छिन्नरेवोपमितिः। शक्य
 तावच्छेदकपरिच्छेदस्तत्संनिहित्याचार्यमतं। तु शब्दोऽस्वरसे स च शक्तिपरिच्छेदस्य सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोध
 कानुमानादिनैव संभवाच्छक्यतावच्छेदकपरिच्छेदरावोपमितिः। नवसामान्यतः शक्तिपरिच्छेदस्यानुमानेन संभवेपि गवय

५. टी.

त्वाद्यवच्छेदेन शक्तिपरिच्छेदस्योपपत्तिरित्येवेति वाच्यं अनुमानेन सामान्यतः शक्तिपरिच्छेदानंतरंगवत्त्वाद्यवच्छेदेन शक्ति
परिच्छेदस्य शब्दात्तावच्छेदकपरिच्छेदवत्त्ववसानेन तस्यैवोपपत्तिरित्येवेति वाच्यं इत्येवेति तथा चैतन्मते निरुक्तस
प्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकानुमानस्याप्युपपत्तिरित्येवेति वाच्यं किं गवयपदं क्विप्पुत्तं साधुपदत्वादित्याकारकार
कानुमानस्यैवेति भावः अतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दात्मकस्योपपत्तिकरत्वात्तत्र शब्दांतरसमयग्राहकानुमानस्यै
वस्यैवसाक्षात्तद्वारा व्यापारे फलेवोपयोगः संभवतीति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकानुमानापेक्षानुसरतांश्चिप्रथमि
त्युपमानस्याशाब्दत्वं बोधयितुमाह अत्रोपपत्तिविधिप्रयत्नं समाधातुं अगृहीतेति विशेषइत्यादि अतिदेशवाक्या
र्थज्ञानमिति गोसदृशो गवयपदवाच्यइत्युत्तरवाक्यादिति भावः सादृश्यविशिष्टदर्शनं सादृश्यविशिष्टस्य गवया
दिविंदृश्यदर्शनं इतीति इदंचाव्ययतानुसारेण सायणिकारमते सामान्यतोगृहीतगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तकस्य कीदृगा
वयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानिति प्रश्नः गोसदृशो गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तवानित्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं वयोगवय
पदप्रवृत्तिनिमित्तवानित्युपपत्तिरिति दुष्टं अत्र च सायाचीनमते अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं स्वजन्यातिदेशवा
क्यार्थस्मृतिव्यापारकं करणं सादृश्यविशिष्टविंदृशनंतत्सहकारित्वं सादृश्याविशिष्टविंदृशनस्य सहकारि
तयावश्यकत्वात्तदेवोद्धो धकीतया स्वजन्यातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं करणमित्यत्राये सा सादृश्यविशि

त

राम०

वृत्तिर्दर्शनस्योपमिति करणात्वाभिधानं न्यास्यमाचीनमतं न साधु। सादृश्यविशिष्टविण्डुदर्शनवनोऽतिदेशवाक्यार्थ
ज्ञानोत्तरमेव कविदुष्यमिति संभवात्। नान्येतन्मतं। अतिदेशवाक्यार्थस्मृतेरवहितोत्तरमेव सादृश्यविशिष्टविण्डु
दर्शने पुनः स्मृत्यवेसाभावेन तस्याप्यारत्वा संभवात्। किंतु सादृश्यज्ञानमात्रमुपमिति करणा अतिदेशवाक्यार्थ
ज्ञाने सादृश्यविशिष्टविण्डुदर्शनं च व्यापारः उभयत्रैव विशेषणी भूतसादृश्यज्ञानस्याहेतुत्वादित्याहुः। एतावता सप्र
वृत्तिनिमित्तकत्वबोधकानुमानोपयोगप्रदर्शनेन। उपमिति प्रतीति। इदमपि द्वावित्कोपयोगमादाय प्रत्येकवसार्थोप
न्याधीनमानससप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाज्ञानादप्युपमिति संभवेन सर्वत्रानुमानोपयोगाभावात्। नत्विति। उपमितावे
वविशेषणाग्राहकत्वेनोपजीवत्वादिति भावः। पद्यप्युपमानस्वरूपेपि सादृश्यकरणत्वं संभवं धेनानुमानोपजीवक
त्वमस्येव तथापि साक्षात्संबंधेन नास्तीत्याशयः। अदृष्टेति। अदृष्टजनिका वा प्रवृत्तिस्तदोपमिकमिष्यर्थः। उपमा
नोपजीवकत्वादिति विशेषणाग्राहकत्वेनेत्यादे। अनुमानत्वावच्छेदेनेति। आनुसंगिकगंगाजलसंयोगादेर्नोपमान
जनकादृष्टजनकत्वं मानाभावादेतो नोपमानत्वावच्छेदेनादृष्टद्वारका नुमानोपजीवकताहानिः। वस्तुतस्तत्तस्योक्तत्वे
जनकत्वेपि स यत्प्रवृत्त्या जातस्तत्प्रवृत्तिद्वारा नुमानोपजीवकत्वमस्मै नोपमान इति ध्येयं। अनयेव च दिशा पूर्वोक्तस
कत्वमेव प्रत्यक्षकलमिसादिसमर्थनीयं। अस्वरसेति। वस्तुवहुवादि संमतत्वादिसंयोगानोपजीवतयानुमानोपजी

भ.टी.

वक्तव्यावावृद्धादिसंमतत्वादिसंनिर्गतोपपत्तिरस्यतितन्मूलस्योदहारत्वापत्तेः मूलकारस्योपजीवकत्व
संगतेरभिप्रेतत्वेलावृत्तेनोपजीव्यत्वादुपमानागमिसेववकुमुवितत्वाच्चनिसस्येसादिव्यासेरभावेईश्वरज्ञानस्या
पुपमानत्वेनोपमानत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वानुवर्तनेस्वरसम्पदुदहरत्वाच्च। अनियामकत्वेइति। अत्रापिदेह
लीक्ष्यकस्यापेनानंतराभिधानइत्यस्याचयः दीक्षितीसंभवतिचेति। प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिप्रत्यक्षानुमानं प्र
त्यक्षनिरूपणानंतरंनिरूप्यं प्रत्यक्षोपजीवकत्वाद्यद्युपजीवकत्वमभवेतितन्निरूपणानंतरंनिरूप्यमुपमान
निरूपणानंतरंनिरूप्यशब्दवदित्येवंरीत्याव्याप्तिपरत्वमुत्प्रेक्ष्यानुमित्वादौव्यभिचारेउद्भावितेनव्याप्तिपरत्वेयंयं
किंत्वभिधानंसंगतिव्याप्यमित्येवंपरः पंचमीचनिरूप्यप्रयोज्यत्वेइतिपूर्वव्याख्यातमधुनानुपपत्त्यानंतरमित्यने
वप्रत्यक्षोपजीवकत्वादिसंनिर्गतप्रत्यक्षपदस्यतन्निरूपणपरतयोपजीवकपदस्योपजीवकनिरूपणविषयप
रतयानुमानं प्रत्यक्षनिरूपणानंतरंनिरूप्यं प्रत्यक्षनिरूपणतोपजीवकनिरूपणविषयत्वात्तद्यद्यन्निरूपणतोपजी
वकनिरूपणविषयस्तन्निरूपणानंतरंनिरूप्यं दंडनिरूपणानंतरंदंडजमत्वेननिरूप्यद्वटवदित्येवंरीत्याव्याप्ति
परोपपत्त्यः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यस्योचितत्वात्पंचमीचधूमादित्यादाविवहेतोवित्याशयः। निरूपणयोरपी
ति। अत्रिनिरूप्ययोः समुच्चयः तथाचनिरूप्ययोरिवनिरूपणयोरपिकार्यकारणभावः संभवतितत्राद्यस्यानुमित्वा

राम

दोषमिचारेणानंतराभिधानानियामकत्वेयं तस्य बाधकाभावेन तद्यात्वमिति भावः। यद्वा अविः कार्यकारणभावश्च न
तरं योऽसंभवति चेत्तस्यानंतराभिधानेनियामकः संभवति चेत्तर्थाः। एवं च निरूपणाद्योः कार्यकारणभावोऽप्यनंतराधा
ननियामकः संभवतीत्यर्थमुच्यते। नाप्यस्य पूर्वकत्वेनानुमानाभिधानेनानुमानाभिधानस्य सहाभिधानानंतरं त
र्था नानुमानपूर्वकत्वेनानुमानाभिधानानंतरमेव अस्य किं नाभिहितमिति स्वतंत्रेण स्पष्टेति भावेन मुनेरिच्छेयाभिधान
नियामिकावाच्या एवं चानंतराभिधाननियामिकापि मुख्यतः सैवेति तदन्वाचयाया विशदः। अतएव मुख्यत इच्छा
या एव नियामकत्वेन कार्यकारणभावोऽपि नियामकः संभवति न त्वत्रैव निर्वन्ध इति सूचनाय संभवति चेत्तु कंच स्वार्थः
नास्यायामिति ध्येयं। ननु कार्यकारणभावस्यानंतराभिधाननियामकत्वे संगतेरेव तन्नियामकत्वं फलितं तथा चा
नुमित्वा दोषमिचारे दोषो दुष्यति हर इत्यत आह व्याख्यायां एवं चेति। संगतीति संगतित्वेनेत्यर्थोक्तः संगतिगो इत्या
दिः न दोष इति तथा च संगतेरनियामकत्वेन नोक्तदोष इति भावः। यद्वा ननु निरूपणाद्योः कार्यकारणभावस्यानंतरा
भिधाननियामकत्वेन स्पष्टेव संगतित्वमुपेत्य तदात्मकसंगतेस्तन्नियामकत्वं संभवेन कुतस्तस्याग इत्यात आह एवं चेति।
नोक्तः कैरपि नोद्विक्तः। निरूप्य योरेव कार्यकारणभावस्य सां प्रदायिके संगतित्वेनोद्विक्तता न दोषः न संगतेस्तन्नियाम
कत्वस्यागो दोषः निरूपणाकार्यकारणभावस्य संगतित्वाभावेन तदात्मकसंगतेस्तन्नियामकत्वा संभवादिति भावः। अथ

म. टी.

वासं गतिगोहेतुतामात्रसंसंगतित्वोक्त्या निरूपणा हेतुत्वस्यापि संगतित्वेन संभवति चेत्सादिना संगतेरनंतराभिधाननित्या
मकत्वमिदानीमुक्तमिति मन्वानस्मनुसंगतगतास्य हेतुता यदस्य तिरूप्यहेतुता परतया वक्तुं गत्या निरूप्या निरूप्या
निरूपणा योः कार्यकारणभावस्य संगतित्वाभावात्तत्र तत्कथने विरोधः अनुमितौ व्यभिचारे तात्तदसंभवश्चेत्साशंकाया
माह एवं चेति नोक्तं इति किं त्वनंतराभिधाननित्यामकत्वमयानोक्तं किंतु तिरूपणा योः कार्यकारणभावस्यैवेति मदाशयाज्ञाने विरोधोद्भाव
दिता संगतेरनंतराभिधाननित्यामकत्वं मयानोक्तं किंतु तिरूपणा योः कार्यकारणभावस्यैवेति मदाशयाज्ञाने विरोधोद्भाव
नमपुक्तं असंगतेस्संगतित्वे कथन एव विरोधादिति भावः ॥ क्वा कथं विज्ञासांति ॥ प्रत्यक्षनिरूपणोपजीवकनिरूप
णकं किमिति जिसेत्सर्प्यः ॥ संगतिरेव परंपरयानिरूप्योः संगतिरेव कश्चिदित्यस्वरसवीजमनंतराभिधाननित्यामक
त्यनिरूपणा योः कार्यकारणभावस्य संगतित्वे संगतेरेव तन्नित्यामकत्वपर्यवसानेनानुमित्यादौ व्यभिचारः तिरूप्यका
र्यकारणभावात्मकसंगतेस्तन्नित्यामकत्वसंभवेन तस्यागतिर्वीजत्वं वा यद्वानिरूपणा योः कार्यकारणभावस्यानंतरा
भिधानप्रयोजकत्वासाजनानाविषयत्वानसंगतित्वं संभवति प्रत्यक्षनिरूपणोत्तरंतदुपजीवकनिरूपणाविष
यजिज्ञासयानुमाननिरूपणोत्तरसाक्षात्तादृशनिरूपणाविषयत्वमेव प्रसंगात्प्रसंगतिर्ननु परंपरया प्रत्यक्षनिरूपणो
पजीवकत्वमित्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः ॥ आदौ प्रत्यक्षमिति न च शब्दात्मकप्रत्यक्षाभिधानं विनापि प्रकारं

राम ०

तरेण प्रत्यक्षज्ञानसंभवादाहे प्रसक्षाभिधानं कुत इति वां अं। शिष्यस्य शब्दात्मकप्रक्षाभिधाने नैव प्रत्यक्षज्ञानस्य सुकर
त्वात्। एतेन ज्ञानात्मकनिरूपणा योः कार्यकारणभावः शब्दात्मकनिरूपणा योः योर्वैयर्थ्यकथं निया म क इति वरास्तं। शिष्यस्य
शब्दे नैव ज्ञानस्य सुकरनया तस्यैवैयर्थ्यसंभवात्। प्रयो म प्रयोजकभाव इत्यर्थ इति। वाक्यार्थज्ञानसंयादनद्वारा निरूप
णा योः प्रयो म प्रयोजकभावा इति भावः। अत्रोदसरत्वं वाक्यार्थज्ञानस्य प्रकाशतरेणापि संभवे मानुमानबोधकशब्दे प्र
त्यक्षबोधकशब्दा ये सन्तानि यमानि निरूपणा योः प्रयो म प्रयोजकभावो संभवश्चास्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः। अ
थ तत्पूर्वकमित्यादि सूत्र इति प्रतीकमधुत्वे वादिवा रा र्था तर्भावेणाभावाद्ये अथेति। सूत्रार्थमाह अथेत्यादिना इति शेष इ
ति। सूत्रस्यानुमानपदस्यानुमिति वरतया व्याख्यातेऽनुमानमित्यस्यापि शेषांतर्भावः। यथाश्रुतार्थकत्वेन मानमि
ति प्रतीकं उच्यते इत्येव शेष इति शेषः। पूर्वमिति पूर्ववदित्याहैः सर्वकाराणां विद्यते। यत्र लिंगता संबंधेनेतादिभ्यस्तस्या
कारणालिङ्गकत्वादिलाभः। यथांसेति खंडपटाधिकरणानं तो अत्रिवा रा दंतमहं। उपरिदेशो उपरिदेशावच्छेदेनः वृष्टि
मुदपरिदेशवतीति साध्यादुःसामा मतो दृष्टमिति अत्र च सामा मतो दृष्टकार्यकारणमित्रत्वेन दृष्टं तद्यथांसी
मिमुसतामत्वथीयाचमत्ययेन विवक्षितार्थलाभः सूत्रस्यानामुरतया कल्पांतरमाह। यदेति। वस्तुतस्तु सामा
मतः कारणात्स्य कार्यत्वे सचावर्तकत्वेन पूर्वसाध्यस्य कारणो तद्विगकं शेषः साध्यस्य कार्यतद्विगकं सामा मतो

भ. टी.

दृष्टसाधस्य कार्यकारणमित्रलिङ्गकं इत्येवाथोवाच्यस्य च कारिमां उल्गादिसाधका नुमानस्य तुरीयतापत्तिरतः
 कल्पांतरमाह पट्टेति। पूर्वमिति। अन्वयव्यतिरेकयोः पौर्वापर्यादन्वयव्यतिरेकितोः पूर्वशेषत्वसहचारेण गृ
 हीतं सहचारजन्मग्रहविषयः एतत्कल्मेव साध्यातासंबंधेन पूर्ववत्वादीत्याशयेनाह एवंवेति। ननु व्याप्तिप्रसङ्ग
 स्पेवानुमानतया व्याप्तादिप्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमितिलक्षणां संभवति नानुमानतस्तस्यामते आह। अत्र वेति। इत्ये
 वंद्यादि। अनुमितिकरणास्पृश्यपि नानुमितिसमुच्चयः एवं चानुमानयदस्यानुमितेयत्वात् तस्यैव पूर्वकानु
 मितिकरणात् प्रकारेणानुमाननिरूपणोपपत्त्यस्यैव पूर्वकत्वस्यापि प्रकारत्वाद्वा न प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूप
 णादिति हीधिलनुपपत्तिः इति मते चेति मते चेति। मते चेत्सुरसर्वीजंतुपूर्वमेवोक्तं।। यथा कृतार्थकमिति तृती
 यलिङ्गपराग्रहस्य व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपूर्वकत्वसंभवादिति भावः। एतन्मते च पूर्ववत्वादि विषयतासंबंधेन बोध्यं।
 ननु सूत्रेण तस्य शोषस्थापकदाभावेन कथं प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणमते आह हीधितौ तच्छब्देनेति। व्या
 प्तादिप्रत्यक्षमेति। प्रत्यक्षमात्रस्यैव पूर्वप्रकाशितत्वे विबुद्धिस्थया कृतत्वेन व्याप्तादिप्रत्यक्षप्रत्यक्षमर्थदिति भावः।
 व्याख्यायां यक्षादीनां पक्षधर्मतापरिग्रहः। अत्र वएतत्सूत्रे च। इत्यादीति। इति चार्थसंनिक्षेपस्य ननु ज्ञान
 मप्यपदेशमप्यभिचारि व्यवसायात्मकं मत्तस्मादिति हि सूत्रं। अत्रेति चार्थसंनिक्षेपस्य ननु ज्ञानमप्यपदेशमप्यभिचारि

राम ०

समिति जमयस्य समालक्षणां। कारालक्षणा नुतेधेन क्लीभूतप्रत्यक्षमाया एव तस्य तान्नेश्वरस्य साक्षात्सिः
सन्निकर्षः संबंधः। शावप्रमाया एकपदार्थः परपदार्थसंबन्धात्मकयोग्यतारूपगुणजमत्वेनार्थसन्निकर्षजमत्ताद
नित्यासिवासायैदियेति। तद्वन्नो योगजमानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणायायेति। सर्वशेषाकाप्रिनीत्याद्यलोकि क
सक्षेदुदियार्थजमत्वाभावादव्याप्तिवारणाय सन्निकर्षेति। वस्तुः कयात्मादिसंयोगजमवस्तुर्घटादिसंयोगवार
णावज्ञानमिति। नचैवमप्यात्ममनोयोगजमानुमित्यादेः कथं वारणा मिति वाच्यं। ज्ञानपदमहिम्नाविषयतासंबन्धा
वच्छिन्नैदियार्थसन्निकर्षजमत्वलाभेन तद्वारणात्। भ्रमवारणायाव्यभिचारीति भ्रममिच्छार्थकं। अत्र वस्तुः संयो
गत्वाद्यवच्छिन्नकारणात् प्रति योगिककार्यतासमानाधिकरानुमित्यवृत्तिनिजातिमत्वे सति भ्रमभिन्नत्वे च सति
जमत्वेन - वृत्तस्य सांबन्धः। वृत्त्यनेन शावत्तादेरवृत्त्यनेन ज्ञानत्वगुणात्तादेर्युदासः एतेनैदियार्थसन्निकर्षत्वस्यानु
गानतिप्रसक्तस्पर्धुर्वचतयानतद्वृत्तिनलक्षणां संभवति नापि प्रमेकं वस्तुः संयोगत्वादिघटितमप्याप्यपत्तेरिति निरस्त
यदुदियत्वेनार्थत्वेन सन्निकर्षत्वेन तज्जमयस्य व्यभिचारिज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणात्रयेताम्यर्थं। अत्र जमयस्य सत्त्वाव
च्छिन्नेनैदियत्वेन हेतुत्वं। इदियत्वं हि न जातिः इत्यगतत्वेष्टविधीत्वादिनासां कर्षात्। इदियेकत्वगतत्वे एकत्वजमता
वच्छेदकनिसमावृत्तजमैकत्वमात्रवृत्तिवैजायेन सां कर्षात्। इदियपरिमाणगतत्वे महत्त्वादिनासां कर्षात्। उवाचि

म. टी.

तेतद्रूपेताहेतुत्वेऽतिगौरवात् किंच च शुद्धत्वाद्यवच्छिन्ने च शुद्धादिना हेतुत्वावश्यकत्वादिति पत्तेन हेतुतायां मानाभाव
 इत्यभिप्रेत्योक्तमर्थत्वेनेति अर्थत्वं विषयत्वं। अथ विषयत्वेन रूपेण लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने एव हेतुत्वादलौकिकं
 कप्रत्यक्षेऽप्यतिरिक्ति चेन्न लौकिकविषयतासंबंधे न जन्मस्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विषयत्वेन हेतुतया विषयत्वावच्छि
 नहेतुताप्रतियोगिकाकार्पतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवरुणो नोक्तव्याप्त्याभावात्। विषयस्य हेतुत्वे विनक्षतिरित्य
 भिप्रेत्योक्तं सन्निकापत्वेनेति। अत्र संविकर्षत्वस्यैक्याभावेन च ह्यु. संयोगत्वद्यवच्छिन्नकारणातागर्भपूर्वोक्तनिष्ठ
 लक्षणा एव तात्पर्यं। केचित्तात्मानुमित्यादावतिप्रसंगवारणा ये द्वितीयार्थसंविकर्षोत्पत्तिरित्यस्यैद्वितीयार्थसंविक
 र्षातिरिक्तादनुत्पत्तिरित्यर्थः अतिरिक्तं वा न ज्ञानं तथा च ज्ञानाकरणाकमित्यर्थः संयत्त इत्याहुः। तन्निर्विकल्पकसंवि
 कल्पकमेवेन द्विधा विभज्यते अव्यपदेश्यं च सायात्मकमिति। अव्यपदेश्येनेनेति अव्यपदेशो नाम जात्यादिरूपं विशेष
 रामुपलक्षणां च तत्कर्मतद्विशेष्यं च व्यपदेश्यं तच्छून्यमव्यपदेश्यं तेन जात्यादिस्वरूपा वगाहि वैशिष्ट्यान्वगाहिज्ञानं
 निर्विकल्पकं। विशिष्टोऽवसार्योऽवसायः स एवात्मा स्वरूपं यस्य तद्व्यवसायात्मकं। तेन नो मजात्यादिरूपविशेष्यता
 पलक्षणा मतर वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सविकल्पकमित्यर्थः अत्र प्रत्यक्षपदस्य फलकरणा योरुभयत्र प्रयोगादु
 भयपरतया यतस्तद्विध्याहा रेणोद्देशं प्रत्यक्षं च न सन्नस्य प्रमाणाभितिकरणा लक्षणास्यापिलाभ इति केचित्।

राम०

प्रत्यक्षानुमानेनादिविमानसत्त्वादेवप्रत्यक्षादिप्रमाणालक्षणोविशेषणीभूताप्रमेयानेन सूत्रेणालक्षितेतिर्नधाहाइत्य
 व्याहुरितिदिक्।तेनेति।इदियात्मकप्रत्यक्षस्वस्वरूपज्ञानंचिनेद्वियार्थसन्निकर्षोत्पत्तेनकलीभूतप्रत्यक्षज्ञानासंभ
 वादितिभावः।अथथा।प्रत्यक्षमात्रपरामर्शोअसंगतिरिति।कूलतःस्वरूपनष्टेत्युक्तदिशस्वरूपयोरनंतराविधा
 ननिपातकस्याप्यपेक्षितत्वेनतदलाभादितिभावः।नत्रापिप्रत्यक्षंआसित्याहकमितिप्रत्यक्षविशेष्यकबोधेपिहितुः
 उवजीवंप्रत्यक्षानिरूपणोत्पत्त्यसत्त्वेनप्रत्यक्षज्ञानादशधातोर्वृत्तिग्रहासंभवेनविशेष्यता।वच्छेदकप्रकारकज्ञानाभा
 वेनचसहचारदर्शनंआसित्याहकमितिवाक्यात्तरस्यसहचारप्रत्यक्षत्वविशिष्टेआसित्याहकत्वेवैशिष्ट्यावगाहिशाद्य
 बोधासंभवादितिभावः।केचिनुसहचारदर्शनंआसित्याहक।मित्युक्तावपिनुत्पत्तिवेद्यतयाआसित्यसत्त्वस्येविसहचा
 रप्रत्यक्षजन्यत्वमाहेतानथाभिरूपणासंभवादिशेषज्ञानसंपादकतयेवप्रत्यक्षनिरूपणाहेतुरित्याहुः।ननुस
 हचारदर्शनंआसित्याहकमितिमूलेशनिपदंज्ञानमात्रपरंविशेषज्ञानतयासहचारज्ञानत्वेनैवहठत्वात्तनुप्र
 त्यक्षत्वेनव्यभिचारान्त्रथाचसहचारप्रत्यक्षेतिदीधित्यसंगतिरितिचेन्न।आसित्यसत्त्वतावच्छिन्नेसहचारप्रत्यक्षत्वे
 नानपव्यतिरेकाभ्यांविशिष्टहेतुत्वंसहचारदर्शनंआसित्याहकमितिमूलमपिदर्शनपदव्यासित्याहकपदघटक
 ग्रहणयोःप्रत्यक्षपरतद्हेतुत्वमितिपादकमित्याशयात्।दर्शनपदंप्रत्यक्षपरमेवजनकत्वंतुआसित्यज्ञानत्वावच्छि

म. टी.

ने सहचारज्ञानत्वेनेत्यमदेतदित्याशयाद्वा। अथवेतदवास्वरसादुक्तमादिनेति। आदिना तच्च व्याप्तिप्रत्यक्षे हेतुरित्यादि
 मूलव्याप्तिप्रत्यक्षत्वादित्यानुमाननिरूपणात्प्रतिग्रहः। अत्र निरूपणां नल्लक्षणादिकथनमात्रं किंतु यरी सादिसा
 धारणां। उक्तरूपेणानिरूपणां चानुमानमात्राणोपपादकतयानसरीत्यात्मकं। तेन मूलैउक्तरूपेणानल्लक्षणाद्यकथ
 नेपिन सतिः। केविनुं। व्याप्तादिप्रत्यक्षेति ह्येनानुतत्पुरुषः। अत्र प्रत्यक्षं च सुरुतदिकं ननु साक्षात्कारः। तस्यैवानु
 मानत्वात्तथा च व्याप्तादिपूर्वकत्वे सति च सुरुतदिपूर्वकत्वमनुमानल्लक्षणां यत्तदसन्नं प्रतिपदव्याप्तिसंस्तु
 ठेव। आदिनाल्लक्षणांतं तभिप्रायेण सहचारल्लिङ्गादिवदिग्रहः। एवं च सहचारादिपूर्वकत्वे सति च सुरुतदिपूर्वकत्वं
 लक्षणां सहचारादिज्ञानमेवानुमानं वतमर्थस्य व्यापारत्वादेवानतिप्रसंगादित्याशयः। सहचारयस्य हेतुनापि मत्वक्षपरविं
 दुपपरं। सहचारवद्व्याप्तिपरं पूर्वोक्तादिवद्व्याप्त्यसहचारमात्रपरं वा सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिनेत्यस्य लक्ष्यता व छेद
 केनेति शेषः। तन्निरूपणादित्यस्य तल्लक्षणादित्यर्थः। अर्थभावः सन्नं कृत्वा वद्व्याप्त्यां कृतं तदेवात्र लक्ष्यता व छेदको। क
 तल्लक्षणां कृतं तल्लक्ष्यता व छेदकज्ञानार्थप्रत्यक्षनिरूपणां हेतुरेवेति एवं च निरूपणास्य लक्षणादिकथनमात्रत्वेपि
 न सति रित्याहुस्तत्र तथा सति स्वरूपनिरूपणापोरेव कार्यकारणभावत्वाभेन कलनिरूपणापोः कार्यकारणभावत्वा
 भादुक्तदिशा संगत्यापनेषी प्रेरणानुमानपूर्व निरूपणापनेष्येति हि क। नरूपमात्रभिन्नत्वेनानुमाननिरूपणामप्युप

शाम०

मौनोपामारापवादिनां। अनुमानेनैव गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुयद्वा दिति सामान्यतोगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्ति
नकत्वसाधकानुमानेनैव। उपमानकार्येन निरूपणाधीनमिति वैयर्थ्यं किं न स्यादत आह अनुमाननिरूपणास्ये
ति। एकदेशिनां उपमानं ति उपमानाप्रामाण्यवादिनोक्तानुमानेनैवोपमानकार्यविशेषतः प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छे
दमुपगच्छेति। तेषामप्यप्राशयः उपमानप्रामाण्यवादिनामप्युपमिति पूर्वविशेषणाग्राहकत्वेनोक्तानुमानमाव
श्यकं। एवं गोसादृश्यस्य गवयत्वस्य प्रत्यक्षत उपस्थितौ गोसादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गौरवंगवयत्वस्य तस्यात्वे
लाघवमिति लाघवज्ञानसहकृतेनोक्तानुमानेनैव विशेषतोगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानुमितिसंभवाज्जोपमा
नप्रामाण्यमिति निरूपितं सर्वैरुपमानप्रामाण्यवादिभिर्निरूपितं एतेषां चाप्यप्राशयः। अनुमितेर्मायकताव
च्छेदकप्रकारकत्वनियमेनोक्तानुमानादिशेषतोगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानुमितिसंभवादुपमानप्रामाण्यसि
द्धिः। न च महानसीयवन्कोलाघवमिति लाघवज्ञानसहकृता सर्वतोवर्हिमानधूमादिसमुमानात्कथं विशेषतो महान
सोपवन्समुमितिरिति वाच्यं। तत्र वक्तृत्वेनैव महानसीयवन्समुमिति स्वीकारात्। ननु तत्र वक्तृत्वेनानुमिति स्वीकारेन
दुनरपर्वतोपहीनसीयवन्निमात्रवेति संशयापत्तिः समानप्रकारकबाधदुरद्वेव विशिष्टबुद्धिविशेषितभावकि
त्वप्रकारकानुमितेर्महानसीयवन्निमात्रवेति न कोटिकसंशयविरोधित्वा संभवादतो लाघवप्रतिसंधानस्य लेखापक

भ.टी.

नानवच्छेदकेनापिविशेषरूपेणानुमितिरूपेणातथाचकथमुक्तीत्योपमानप्रामाण्यसिद्धिरितिचेन्नतथाप्युपमि
नोमीत्यनुभवसाधेनोपमितित्वसिद्धेर्नदवच्छिन्नकरणातयोपमानप्रामाण्यसिद्धेरावश्यकत्वात्। अनुभवसाधा
नादेरेऽनुमितित्वस्याप्यसिद्ध्याज्ञानलक्षणादिनेवानुमानकार्यमप्यासिद्ध्यानुमानप्रामाण्यस्याप्यसिद्धिसंगा
नानवानुभवसाधसिद्धस्याप्युपमितित्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वमेवास्त्वितिवाच्यं। आस्याद्यप्रतिसंधनेनोक्तानुमा
नानवन्तारेषुक्तानुभवसाधोदयेनानुमितित्वव्याप्यत्वासंभवात्। नचोक्तानुमानानवन्तारेविशेषज्ञानाभावा
दुपमितिरवनसंभवतीतिवाच्यं। तदानीमानसविशेषज्ञानादेवोपमितिसंभवात्। एवंचसांकर्यावन्मासायानाधि
करणापस्याप्यभावेनानुमितित्वविरुद्धमेवोपमितित्वमितिप्रतिवाधोवोपमानप्रामाण्यसिद्धिरिति। अनुमानमि
त्रत्वेनोपमाननिरूपणाद्यर्थः। एवंचबहुवादिसंमतत्वादितिमूलमनुमानस्यबहुवादिसंमतत्वेनोपमानस्यनदंतर्भाव
प्रसक्तिरिति तद्विन्नत्वेनोपमाननिरूपितंनतपमानमिन्नत्वेनानुमानंअनुमानस्यात्मसंयतोपमानांतर्भावप्रस
क्तैरित्येतत्परंइत्यर्थः। अत्रचबहुवादिसंमतत्वादित्येवचमर्थः प्रयोक्तुंउपमानशब्दस्यानुमानमिन्नत्वेनोपमानमि
रूपणापरइतिध्येयं। हीधितौअनुमानोपमानयदयोःकरणासाधनत्वभावासाधनत्ववनेनफलयोःकरणाभावा
निरूपणास्यकार्यकारणाभावलाभइतिध्येयं। अत्रेदमवधेयं। प्रत्यक्षोपजीवकत्वादितिमूलमसंगतिपरत्वेत

राम०

स्मात्प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यप्रत्यक्षनिरूपणानंतरकालीनवदुवादिसंमतत्वज्ञानप्रयोज्यप्रत्यक्ष
कजिज्ञासाप्रयोज्यमाननिरूपणप्राक्कालीननिरूपणविषयोनुमानमित्याकारकः शाब्दबोधः यच्चम्यंतद्वयार्थस्यधा
त्वर्थनिरूपणोक्त्युत्पत्तिवैविध्येण यथाक्रममनंतरकालीनप्राक्कालीनत्वबोधवन्निवः पदार्थतत्त्वज्ञानंतराभिधाननिरूप
प्रकनिरूपणकार्यकारणभावपरत्वं तदा तस्मान्प्रत्यक्षनिरूपणोपजीवकनिरूपणविषयत्वे हेतुकप्रत्यक्षनिरूप
णानंतरकालीनवदुवादिसंमतत्वप्रयोज्यनुमानभिन्नेत्वप्रकारकोपमाननिरूपणप्राक्कालीननिरूपणविषयोनु
मानमित्याकारकः शाब्दबोधः प्रथमयच्चम्यंतार्थस्यधात्वर्थनिरूपणोऽन्वयः अथबोपजीवकपदस्योपजीवकनिरूप
णमात्रपरतयापंचम्यंतत्वस्यप्रत्यक्षनिरूपणोपजीवकनिरूपणत्वहेतुकत्वस्योपजीवकत्वहेतुत्वः द्वितीयं
चम्यंतार्थस्यचधात्वर्थनिरूपणोप्राक्कालीनत्वेऽप्यमानपदार्थनिरूपणोऽन्वयः निरूपणचलक्षणास्वरूपप्रामाण्या
दिभिर्ज्ञापनंतत्त्वज्ञानास्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुपूर्व्यापारः व्यापारश्च दृष्टव्यविषयताचात्रव्याप
रानुबन्धिनीतेन शाब्दस्य निर्विषयत्वेऽपि न क्षतिरिति । मिथ्यानुयायिनस्तु प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिस्यादितिरूप्यत इत्यंत ग्रंथो
क्तं केनचित्कल्पितो ननु वास्तविकः पाठः तथा सति शाब्दत्वेऽपि यथा शब्देनिरूप्यत इत्यत्राप्युपमानोपजीवकत्वादुपमानानंत
रशाब्देनिरूप्यते इति पाठपक्षः कित्वा अनुमानं निरूप्यते इत्येव वास्तविकः पाठः तावदेव सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्ध

भ. टी.

साध्यायोपपुजते इति मायलभ्यस्योपजीव्योपजीवकभावस्य प्रतिबंधकीभूतजिज्ञासानिवर्तकसिद्धत्वकथनेनावसर
 स्पवासंगतित्वलाभसंभवात्। अथाथशब्दार्थान्तरक्षारुतिः एतस्य चाभेदसंसर्गसाधात्वर्थनिरूपणोऽन्वयः। नार्था
 र्थस्य क्रियाविशेषतात्वस्य लेऽभेदसंसर्गसौवान्वयस्य साकाशतयाऽऽसिद्धितीयाविधक्तिकाशयशब्दार्थस्य नि
 रूपणा क्रियाविशेषतात्वेन स्तोत्रं च तीत्यादाविवान्नाप्यभेदसंसर्गत्वेन लभ्यात्। तथा च प्रत्यक्षनिरूपणानंतरस
 रावृत्तिनिरूपणाविषयो नुमानमित्याकारकः शाब्दबोधः। अथाथशब्दस्य प्रत्यक्षनिरूपणाद्यंतर्भावेन शक्तौ ना
 नार्थतापस्यानदनं तथा विस्तौवशक्तिर्विद्यातथावात्र प्रत्यक्षनिरूपणोपस्थापकपराभावेन कथं प्रत्यक्षनिरूपणा
 नंतर्यलाभ इति चेन्न अथ शब्दस्य निरूपणानंतरं प्रयोगस्तन्निरूपणावधिकानंतरं बोधकत्वयुक्त्याऽथ शब्दा
 देवमत्यक्षनिरूपणानंतर्यलाभात्। यद्वा नंतरस्य रावृत्तित्वमेवाथ शब्दार्थतादृशवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन
 घटात्। नत्वेनंतरस्य रावृत्तित्वंतथासतितादृशवृत्तित्वत्वेन तादृशवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनोच्यते। तथावाथ
 शब्दार्थस्य तादृशवृत्तित्वस्याप्रपत्तासंबंधेनैव साधात्वर्थनिरूपणोऽन्वयः न चैवं नार्थस्य क्रियाविशेषतात्वस्य लेऽभे
 दसंसर्गकान्वयबोधनियमभंगप्रसंग इति वाच्यं। लाघवेन धर्मशक्ताथ शब्दस्य धर्मिशिलक्षणापत्त्याऽयमिति रिक्तना
 मर्थस्यैव क्रियाविशेषतात्वस्य लेतादृशनिषमंगीकारात्। अतएव च नार्थपोषेदेनान्वयस्यामुलभतयाऽथ शब्दार्थ

राम०

स्य तादृशवृत्तित्वस्य कथं भेदेन धात्वर्थनिरूपणोन्वय इत्यपि परास्मिन्। अथवा तिरिक्तनामार्थबोधेनान्वयस्यामुसन्नत्वात्
अथ शब्दस्यानंतरक्षणा एव शक्तिर्ननु तादृशवृत्तित्वेपि गोरवात्। अनंतरत्वं स्वाधिकरणस्यार्थसंविशिष्टत्वं। स्वपदं च
पन्निरूपणानंतरमथ शब्दयोगः तत्परं। तदपि परिचापकमात्रं ननु शक्यता वच्छेदककेटौ प्रविष्टं तेन नानार्थताशंका
वि। एवं वा शब्दार्थस्यानंतरेक्षणा स्यादेष तासंबंधेनैव धात्वर्थनिरूपणोन्वयः। वस्तुतस्तु। अथ शब्दस्यानंतर्प एव श
क्तिः सतात्वाद्यप्रवेशेनाति लाघवात्। अनंतर्यबंधस एव। तस्य च समानकालीनत्वसंबंधेन धात्वर्थनिरूपणोन्वयः
एवं च प्रत्यक्षनिरूपणार्थं समानकालीननिरूपणविषयो नुमानमित्याकारकः। शाब्दबोध इत्येव सारमिति प्राहुः। वस्तु
तस्तु। अनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपसंगतिलक्षणाप्रदर्शकतया प्रत्यक्षोपजीवकता
दित्यादिपाठ एव युक्तः एकत्र संगतिलक्षणाप्रदर्शितमनंत्यदर्शनं वृथेति संगतिमात्रमेव प्रदर्शनीयमिति शब्दस्तत्र
हो अथ शब्दनिरूप्यत इत्यादिपाठ एव युक्तः अत्रैव तत्र दर्शनैव माथम्यमेव विनिगमकमिति दीधितिकाशयः
अतिभातीति कृतं पृथ्वितेना सत्संप्रसागतर्कविघानिर्मत्सरभावनायासमेताः। व्याख्या महीपासवलोक्य दद्या
वहंतु संतोषममं दमंतः १ संगतासंगतियंथे व्याख्या पारवितामया। अमग्रंथविशिष्टार्थासासार्वचरार्थिता २
इति श्रीमत्सद्वाक्यप्रमाणापारावारीतामुकुंदपंडितात्मजमहादेवपंडितविरचिते भवने ही प्रकाशे संगतिप्रकाशः

म. टी.

नत्वाशंकरपादाज्जंभजतामखिलेष्टदंभवानंस्ववोव्याख्यांकुर्वेनुमिति तत्सतो १ किमितीति। पूर्वमनुमाननिरूप
 सास्यप्रतिज्ञातत्वेनतद्विहापानुमिति निरूपणोऽर्थात्तापत्तेरिति भावः विभागादीति। आदिना तन्मनुमानं यथार्थं व्यापसा
 धमिस्यादिपरीक्षापरिग्रहः विशेषणत्वादिति। तथाच विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतयाऽनुमिति निरूपणं
 विनानुमाननिरूपणोसंभवादनुमिति निरूपणमिति भावः पनुकलतः स्वरूपतश्चेत्यादियं व्यवर्थात्प्रोचनया पूर्वप्रस
 षोपजीवकत्वादित्यादिना मत्प्रमिति तत्करणानिरूपणानंतरमनुमिति तत्करणा निरूपणप्रयोजकत्वेन प्रत्यक्षोप
 जीवकत्वस्य प्रत्यक्षनिरूपणोपजीवकनिरूपणाविषयत्वस्य चोक्तत्वादनविशेषणत्वस्यानुमितिनिरूपणप्रयोजकत्वो
 क्तिरुच्यते। न च तस्य सविशेषणोहीति मायेनानंतर्यप्रयोजकत्वमेव ननु निरूपणप्रयोजकत्वमिति वाच्यं। तथापि प्रतिसा
 तप्रमाणतत्त्वविवेचनोपयोगिः प्रमात्वेनानुमित्युद्देशस्यैवानुमिति निरूपणप्रयोजकत्वसंभवेन विशेषणत्वस्य तदुक्तेरै
 पथ्यानुद्देशादिति। तन्ना प्रत्यक्षप्रमितितत्करणा निरूपणानंतरमनुमिति तत्करणा निरूपणोपसक्ते विनिगमकाभावेनादाव
 नुमानमेव कुतो न निरूपितमिति मनुमिति निरूपणप्राथम्याच्च विशेषणत्वाभिधानात्। तथाच विशेषणत्वादादावनुमिति
 निरूपणमिति विनिगमकतया विशेषणत्वस्य प्राथम्यप्रयोजकत्वपर्ववसितप्राथमिकानुमिति निरूपणप्रयोजकत्वो
 क्तिरिति भावः। एतेनानुमितितत्करणाभावनिरूपणस्यैव पूर्वप्रतिज्ञातत्वेनोभयप्रक्षरास्यैव कर्तव्यत्वेनानुमानलक्षणे

राम०

कर्तव्येऽनुमितिः किमिति त्वसिते स संगतमित्यपि निरस्तं। विनिगमकाभावेनाह वनुमानत्वं एतत्कर्तव्येऽनुमितिरेवाहौ कि
मितित्वसिते सार्थे तात्पर्यम्। अत एवात्र यदि विशेषज्ञानं यानुमितेराहौ निरूपणांतदाहनुमितित्वस्य सा प्रविष्ट्या स्यादेरे
वाहौ निरूपणामुचितमितिशंकाया अप्यनवकाश इति ध्येयं। ननु तथापि तत्करसा मनुमानमितित्वस्य सा वाक्ये तस्य
दस्य व्याप्तिविशिष्टस्य धर्मज्ञानं ज्ञानं परत्वं स्य दीक्षितिकारेण वक्तव्यं तस्या कथं मनुमितित्वेन नुमितेर्विशेषज्ञा
त्वं। न चानुमितित्वेनानुमितेरे विशेषज्ञात्वेऽपि उक्तज्ञानत्वेनोक्तज्ञानात्मकानुमितेर्विशेषज्ञात्वं प्रस्यवेति वाच्यं। तथास
तितज्ञानार्थमनुमितित्वं लक्ष्यतावच्छेदकीकृत्य लक्षणाकरसा स्यानुपयोगादिति चेन्न। तस्य दस्योक्तज्ञानं परत्वं
प्यनुमानं यदस्यानुमितित्वावच्छिन्नानुमितिकरसा परतया लक्ष्यतावच्छेदकमध्यैनुमितित्वेनानुमितेर्विशेषज्ञात्वं न वाया
त्प्रकारताया मिमिति। न च प्रकारत्वाद्यर्थे तृतीयानुशासनं नास्तीति वाच्यं। न ताभिसंज्ञायस इत्याहौ वैशिष्ट्यरूपार्थे इत्यं
भूतत्वं स्यादिति तृतीयानुशासनं सत्वात्प्रकारत्वादेरपि वैशिष्ट्यरूपत्वात्। ननु लक्षणादिप्रकारकशब्दे एव निरूप
णां पद्या कथं विद्विधाने निरूपितमित्यप्रयोगात्तथा च तृतीयार्था नन्वपदस्य न आह। निरूपणां शब्द इति विशिष्टत्वाच्च
कथं दस्य विशेषज्ञात्वं कथं दस्य प्रविष्ट्याहा रे विशेष्यमात्रबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धादिति भावः। तथा चेत्तत्त्वमिति रूपत इ
त्यनोक्तमुक्त्या लक्षणादिप्रकारकशब्दे एव निरूपक रूपधातोरर्थः। अयमथा तच्छब्दस्य पूर्वोपस्थितपरा मर्त्यकत्वमुक्त

निमंणपत्तेः एतेनात्र लक्षणादिप्रकारकत्वेन निरूपणास्या प्रक्रांततया दीधितिस्ततो व्याख्या मध्येतृतीयां तन्मागकथनविरोध
 इत्यपि निरस्तं। निरूप्यते इत्यत्र निरूपणास्यार्थी देव लक्षणादिप्रकारकत्वलाभ इत्यपि कश्चित्। ननु विशेषणत्वे सप्रत्यय
 नुशासनात्कथं स सम्प्राविशेषणत्वमर्थ इत्यत आह। तथा चेति। अनुमानस्यानुमित्याधारत्वाभावाद्दहस्वविषयकेति। व
 क्तृगतास्वविषयकपन्निरूपणान्तात्प्रकारत्वमित्यार्थः। तथा च प्रकारतात्वेन निरूपकप्रकारत्वे ससंबंधत्वं पदप्रकारत्वमा
 नस्य संबंधत्वं। अनुमानेऽनुमित्यप्रकारकत्वेपि विशेषणीभूत निरूपणोऽनुमितिप्रकारकत्वेन विविष्टेऽनुमितिप्रकार
 कत्वमितिसर्वनायस्वविषयकनिरूपणोत्पत्तिः। उपपत्त्या विशास्त्रे ज्ञानमिदिवद्वैषयिकाधारसप्तमीवमिति भावः। एतेनात्र
 सप्तमीनिरूपकप्रकारतायामिति निरस्तं। तथानुशासनाभावात्। स्वविषयकेत्यादिकं च विशेषणानिष्टसंबंधमानागीकर्तृया
 चीनमते विशेष्यनिष्टतद्दानमते तु स्वप्रकारकनिरूपणाविषयत्वं संबंधो ज्ञेयः। शब्दात्मकनिरूपणास्य निर्विषयकत्वात्तदप्र
 कारत्वमिति। सति सप्तमीति। एतन्मतेनुमानमात्रं तच्छब्दोपस्थाय्यं लक्षणादिनिरूपणी वेदसंतं पूर्यादेवलभ्यतेन तु
 विशिष्टं तच्छब्दोपस्थाय्यं तथा सति निरूपणास्य तत्त्वोपस्थाय्यत्वेन क्रियात्वाभावात्तत्त्वस्य च भावेन भावलक्षणास्यति
 स्तजानुशिष्टसति सप्तम्यनुपपत्तेः। सति सप्तम्यर्थश्च पूर्वकालीनत्वं विवाहकर्मव्येनां दीप्तत्वं क्रियते रत्या हो दृष्टत्वात्
 तच्चानुमिति निरूपणाच्चित्ताननुप्रवृत्तसर्थानुमानपूर्वकालीनत्वस्यानुमितिनिरूपणोऽप्योपत्वात्कथमन्वयत आह अनु

मानेतिप्रविष्यत्वबोधककर्तृव्यतिरेकस्यसत्तिसप्तम्यापूर्वकालीनत्वबोधयतइतिसूचितं।इत्यर्थःइतिपर्ववसितार्थः।निरूपणी
यानुमानपूर्वकालीनत्वस्यसर्वशेषतोहीतिमायेनानुमाननिरूपणापूर्वकालीनत्वपर्ववसानान्नरोषइतिभावः।निमित्तस
प्तमीति।निमित्तवाचकपदात्सप्तमिआहृतनैमित्तिकक्रियाकर्मयोगेसप्तमीसर्थकेननिमित्तात्कर्मसंयोगेइतिसूत्रेणसप्त
मीसर्थः।अत्रनैमित्तिकीक्रियाअनुमितिरूपराक्रियातस्याःकर्मअनुमितिःतथायोगःसबपूर्वोक्त
एवात्रबोधःविशिष्टेनिमित्तत्वस्येतिसर्वशेषाहितिमायेनविशेषणानिमित्तत्वपर्ववसितस्येत्यादिःतथोक्तं॥अनुमान
निरूपणार्थमित्येतत्पर्ववसितमनुमानेनिरूपणीयेइत्युक्तं।अनुमतद्वयेपिसप्तम्यर्थस्यकथमनुवस्थितेऽनुमितिनिरू
पणोऽन्वयः॥एवंपूर्वमतेलस्यक्रियाप्रविसप्तम्यनुपपत्तिःद्वितीयमतेचनैमित्तिकक्रियाभावेनिमित्तसप्तम्यनुपपत्ति
रत आहात्रेति।उभयत्रापिमतद्वयेवि।इत्यञ्चयइति।अनुमितिरेतस्यसप्तम्यावाक्यादयकर्वेणाध्याहारेणावा निरूप्यतइतिह
र्वोक्तक्रियानुसंगेणावतथाञ्चयइतिभावः।यत्तुलक्षणावाक्येऽनुमितिरेतस्यसत्त्वात्तत्रैवक्रियानुसंगेणाविवक्षितार्थपला
भाभापकत्वाऽध्याहारोवेतितन्मूलस्यवाक्येनिरूपणमतिज्ञायाश्चसंगतेः॥अत्रवहीधितिरुतापकर्षाघनुक्त्यामूलत्वं
कालनेगोरवमनुमितिनिरूपणस्यपूर्वंप्रतिज्ञातत्वेनेतानीप्रतिज्ञांतरानुपपत्तिश्चमतद्वयेव्यस्वरसोबोधःसर्वत्रत्यस
त्ताहो।अथप्रापि।व्याप्तिज्ञानत्वादिभावि।इदमुपलक्षणांअनुमानक्षणाघटकत्वेनानुमितेरनुमानपूर्वनिरूपणो

नुमित्तिलक्षणाद्यटक्त्वेन व्याप्तेरपि अनुमितिपूर्वतिरूपणापन्निरित्यपि दृष्ट्यां करणत्वरूपस्य क्रियाविदमिन्नत्वाभावात् ह्यत्र
 त्रेतिक्रियाव्यक्तिभेदान्न करणताभेदश्च तत्राह भेद इति विभिन्नप्रमाणात्वमिति। प्रमावेजास्य प्रमाणाताभेदकत्वादिति भावः
 ननु स्वरूपभेदादेव विभिन्नप्रमाणात्वमाप्तामन्त आह व्याप्तीति। अत्र केचित् दीधितौ अहिति। अत्रैव विश्रायः मत्तिका इति
 शेषः। तथा च स्वानं श्रेयापलेखेन नुपाठधारणान्तरासत्तिव्याप्तीति पाठधारणासंगतेः अस्वक्रियात्प्रमाणाभावत्वेन क्रिया
 लक्षणापूर्वकानुमानलक्षणात्वाभावात्। न च व्याप्तीस्य व्याप्तीसादीत्यर्थकत्वस्यावश्यकतया तथा पाठसत्वेन वादिव
 दातर्भावेनानुमानलक्षणास्यापि धारणाकृतमिति वाच्यं। तथा सत्ति करिष्यमाणास्य न करणमित्युक्तमानलक्षणाधारणा
 स्यासंगत्यापत्तेरित्याहुः। आदिपदांतर्भावेनाद्युतयर्थस्यापि विशिष्ययुनर्धारणासंगतप्रदावसिद्धमतोन दोष इत्यपि केचि
 त्। अन्ये तु तद्वत्प्रमाणापि सन्तरं वक्तुमिति पूरणीयं आह तस्य क्रियालक्षणाभावेत्यर्थ इत्याहुः। अपरे तु भावयुत्साय
 यमलक्षणाशब्द इतरज्ञानभेदपरः पूर्वशब्देन कपरः ख्यातलक्षसमासः स्वार्थकः द्वितीयलक्षणाशब्दः करणा
 युतः तत्रैव क्रियापरमर्थः क्वचित्समस्तपदैकदेशार्थस्यापि तच्छब्देन परमवर्णनात्। तथा च क्रियेतरभेदज्ञान
 जनकं क्रियालक्षणाभावेत्यर्थान्न कश्चिदोष इति प्राहुः। अत्रैवं दीधितौ न त्रैवारव्याहृतं तत्रैकोग्रंथः ननु मलस्य
 तस्य सार्थव्याख्यानमिदं। तत्रेति तयोर्मध्ये इत्यर्थकं निरूपणीय इत्यनन्तरं योज्यं। अनुमाने निरूपणीय इति प्रथमादिवच

ननु सप्तमी करणस्यैवादेक एवार्थः तथा च पूर्वमनुमिति तत्करणानिरूपणयोः प्रतिज्ञातत्वेनानुमिति तत्करणोऽप्येविलक्षण
दिभिर्निरूपणीये परंतु तयोर्मध्ये करणस्यानुमानस्यानुमिति वैलक्षण्ययाधोनविलक्षणा करणात्ता कतया दावनुमितिरूप
णमिति पर्यवसितार्थः शेषं पूर्ववदिति । वक्ष्यमाणार्थस्य लक्ष्यबीधकपरा र्थघटितत्वाभावादाह । अत्रेति दीधितौ आसी
त्साद्व्याप्तिविशिष्टत्वं व्याप्तिसंबंधः अत्र विशिष्टपदं भावकांते व्याप्तेर्विशिष्टपत्रेत्यादिभ्युत्पन्नोक्तसंबंधलाभः अमथा
प्रपाथकं कृत्यस्य तांत विशिष्टपदेन वैशिष्ट्याप्रपत्तविशिष्टत्वाभावात्संगते । वक्ष्यमत्वं पक्षानुयोगिकहेतुता वक्ष्ये
एकसंबंधः तथा च योरेकधर्मिसंबंधरूपसामानाधिकरण्यावगाहीत्यर्थः पर्यवसितः । न चैवं प्राचां न ये संबंधसंबंध
स्य विशिष्टबुद्धौ भावेन वक्ष्यविशेष्यकपरा मर्षे व्याप्ये व्याप्तिसंबंधानुयोगित्वपक्षसंबंधप्रतियोगित्वयोर्भावेन निरुक्तसा
मानाधिकरण्यावगाहितपातस्य संग्रहे पित्याप्यविशेष्यकपरा मर्षा संग्रहः न च स्यादियक्षानुयोगिकव्याप्यप्रतियोगि
कसंबंधावगाहितयाना संग्रह इति वाच्यं । तथा सति प्राचां न पेभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव प्रकारत्वं वि
शेष्यत्वरूपतया तस्य व्याप्यप्रकारकत्वयक्ष्यविशेष्यकत्वापत्तेः न च तस्य यक्ष्यप्रतियोगिकत्वेन व्याप्यानुयोगिकत्वेन च सं
बंधावगाहितयानोक्तापत्तिर्नाप्यसंग्रह इति वाच्यं । तथा सति यक्ष्यव्याप्ययोरेव योगित्वप्रतियोगित्वयोरेव सत्त्वेन प्रतियोगि
त्वाभावेन तस्य अमत्वात्तेरिति चेदत्र केचित् व्याप्यविशेष्यकज्ञानेस्वानुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वादिरूपा धेयतैव संसर्गः

त

भ. टी.

तथा च तस्य व्याप्ये व्याप्ति संबंधादु योगित्वसंयोगप्रतियोगित्वाद्यवगाहनेन नासंयहो न बोक्तव्यं यत्तदुक्तं सच्चिंतं तथा स
ति वक्ष्ये विशेष्यकज्ञाने विस्तृतप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वादि रूपाधिकरणात् तस्यैव संबंधता वत्ता संयोगादः संबंध
त्ववित्पापयत्ते न चेष्टयति रनुभवविरोधाद् हुतरयं विरोधाच्च अत्रेयं सिद्धं तानुसारिणी सरणिः पक्षविशेष्यकज्ञा
ने अधिकरणात्वावच्छिन्नसंयोगादिः संसर्गतवाभासते अधिकरणात् तस्य प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं च क्रमेण प्रका
रे विशेष्ये च भासते व्याप्यविशेष्यकज्ञाने बाधेयत्वावच्छिन्नसंयोगादिः संसर्गतवाभासते आधेयत्वस्य प्रतियोगि
त्वमनुयोगित्वं च प्रकारे विशेष्ये च भासते तथा च सर्वत्राधेयत्वाधिकरणात् तानुसारावच्छिन्नसंयोगादेरेव हेतुतावच्छेद
कसंबंधतया तद्व्यतिरिक्तप्रतियोगित्वानुयोगित्वभावेन हेतुतावच्छेदकसंबंधसंबंधभावनमिति न कस्याप्यसंग्रहो न वो
क्तव्यः पक्षविशेष्यकज्ञाने व्याप्ये व्याप्ति संबंधानुयोगित्ववक्ष्यसंबंधप्रतियोगित्वमोक्ष्यविशेष्यकज्ञाने च व्या
प्ये व्याप्ति संबंधानुयोगित्वपक्षसंबंधानुयोगित्वयोर्भेदात् न वैवमपि अधेयत्वाधिकरणात् तयोस्तत्त्वविनिर्देश
तामते तादृशज्ञानयोराधेयत्वाधिकरणात् तेषां यद्विषयकतया प्रत्येकमुभयविशेष्यकत्वमुभयप्रकारकत्वं च दुर्वा
रमिति वाच्यं तन्मतेन योरुभयविषयकत्वे पितद्व्यतिरिक्तप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव भावेनोभयप्रतियोगित्वानु
योगित्वयोरभावेनोक्ता यस्य भावात् अधिकवतनतत्र प्रपंचविषयने अर्थ इति चरमज्ञानपरस्य सर्वमते समाना

राम०

अथ कला नदि निर्मुक्ताथोक्तिरिति ध्येयं। पदार्थता वच्छेदकेति। न च व्याप्तिविशिष्टत्वादेः पदत्वाभावेन व्याप्तिविशिष्टत्वं
सधर्मत्वयोः कथं पदार्थता वच्छेदकत्वमिति वाच्यं। पदार्थता वच्छेदकेत्यनेनान्वयिता वच्छेदकस्य विवक्षितत्वात्। वा
ख्यायां। अतन्वयादिति। एकविंशत्यस्य तावत्स्यादियुत्पन्ननुरोधेन स्वातंत्र्येण विशेष्यता तया तच्छाब्दबोधे प्राधान्ये
न तदुपस्थिते हेतुतया तदभावेन तदन्वयबोधासंभवादिति भावः। लक्षणेति। न वनीत्यादिपदस्य गुरोः शक्तत्वात् न तत्र
लक्षणेति वाच्यं। प्रवृत्ते तस्य गुणिकत्वं निरूढत्वात् सत्ता कतया प्राधान्येन गुरोः पस्थितत्वं लक्षणां गीकारे वाधकाभा
वात्। केचिन्नुगता वचनात्तु यो लुगिष्ट इति मतु यो लुप्तत्वेन नीत्यादिपदस्य नीलरूपादिसंबंधविशिष्टार्थकतया
नीलरूपादिसंबंधस्यैव पदार्थता वच्छेदकत्वात् न रोष इत्याहुस्तत्र। उगा वचनादिसादेनीलत्वादिप्रयोगस्यासा
धुतामात्रज्ञापकत्वेन नीत्यादिसंबंधस्य पदार्थता वच्छेदकत्वे मानाभावात्। प्राप्ता सात्ता कगो रवस्यादोषत्वात्। तानी
लत्वोत्पत्त्ययोरिति। बाधितत्वादिति। तथा च भावप्रत्ययस्य कर्मधारयोत्तरत्वात् नुपपत्तिरिति भावः। अनुभवविशेष
मप्याह। नीलेत्यादिप्रवच्छेदकतासंबंधेनेति। प्राचीनमते। न व्यमते। वच्छिन्नत्वसंबंधः कल्पद्रवसाधारणं रोषमाह
एवमिति। युसतिभेदकत्वेन। समप्रियाहारज्ञानकार्यकारणाभावभेदकत्वेन। लक्षणेति। न च पीसा
दियत्वेनैतत्साकल्यमृत्तिमत्सुविशेषशक्तिः। इतरत्तिमते वरिद्धमन्वयेनेवेष्टसिद्धेति। तत्र पदार्थानां वारिद्धम

म. टी.

नृपेमानाभावात् न वैवंघटपदार्थस्य कथं वा रद्वयमन्वय इति वाच्यं गत्यंतरविरहे कुत्रचित्तदंगीकारेपि गत्यंतरसत्वे स
र्वत्र तदंगीकारादिसाध्यात् अतिप्रसक्तत्वादिति इतरत्वावपि वैशिष्ट्यासम्बन्धिनिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसे
तरत्वनित्वाभावस्य सत्वादित्यर्थः अत्र सिद्धत्वादिति न च गगने प्रसिद्धिः लघुसमनियतगुरुरूपस्य प्रतियोगिता
न वच्छेदकत्वेन नृत्तित्वसमनियतेतरत्वनित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्याप्रसिद्धेतामर्थ्यात् गुरोरप्यवच्छेद
कत्वांगीकारेनाप्रसिद्धिरत आह वाधादिति इतरत्वस्य केवलान्वयितवाद्यदादेरपीतरत्वादिति भावः न चेतरत्वे प्र
कृतार्थघटान्वयमवलम्ब्य घटेतरत्वनित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य घटत्वादेरसत्वा नूनाध इति वाच्यं
न स्पगगनमात्रवृत्तीतरत्वनित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावातिरिक्तत्वेन शक्यतावच्छेदकेतरत्वनित्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वानाभावेन शक्यतावच्छेदकेतरत्वनित्वावच्छि
ष्टस्यैव शक्यत्वमस्त्विति वाच्यं सा कल्याप्रपस्य घटादेरमलम्बत्वेन तत्रापि विशिष्टप्रसंगसंभवात् ननु हरिप
दोपस्थितयोः सूर्याश्वयोः परस्परमन्वयबोधाभावेनैकपदार्थानां परस्परमन्वयेनेतरत्वनित्वादीनां कथं
रस्यान्वय इत्यत आह व्युत्पत्तिवैविध्येति पक्षतीत्यादावेकपदार्थानां द्वित्ववर्तमानत्वादीनां परस्परमन्वय
स्पष्टत्वादिति भावः न च तत्र वाकादावेवर्तमानत्वाद्यन्वय इति वाच्यं वाकादेः सिद्धत्वेपि पक्षतीत्यादिप्रयोगात्

राम०

पतेः तत्र घटत्वमिषा दौ। तच्चैत्यादि। अत्र च नीलत्वसमवायीत्यस्य समवायेत नीलरूपवानर्थः। अमिन्नसमवेतेति चोत्पलत्वेनो
लरूपवतोऽपेक्षधिकरणासमवेतत्वरूपसंबन्धप्रदर्शनपरं। तत्रावसमवायेन यो नीलरूपवानस्वाभेदाधिकरणासमवेतत्वं
धेन नदिशिष्टोत्पलत्वं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं प्रकृतिजमबोधेऽत्यलप्यारतं येषा नीलमुत्पातत उत्पलत्वे प्रकारत्वादिति पर्यव
संभं यथाश्रुतं तु नासंगच्छते नीलपरस्परनीलरूपप्रकारकसमवायसंसर्गकबोधजनकत्वे समवायस्य प्रकारत्वासंभवात्। अ
मिन्नसमवेतत्वस्य प्रकृत्यर्थत्वासंभवाच्च। उपाधितया। कारणात्ववत्संबन्धोपाधितया। स्वरूपसंबन्धेनैव। उक्तप्रकृत्यर्थता
वच्छेदकरूपस्वरूपसंबन्धेनैव तेन संबन्धेन प्रिरूपस्वरूपसंबन्धेन तद्वत्प्रतिधानेन नीलोत्पलत्वेन नीलोत्पलत्वं मुक्तप्रकृ
त्यर्थतावच्छेदकप्रतियादनेन भानमिति किं चिदंशो प्रकारतया किं चिदंशो संसर्गप्रयदि येत्यादि। एवं वदीधितौ सामानाधिक
रापवचनत्वादित्यस्य एकधर्मितुभयसंबन्धरूपसामानाधिकरण्यावबोधकत्वादित्यर्थः। बोधकत्वं वैकधर्मितुभयसंबन्धस्यैव सामानाधिकरण्या
कारतयोभयसंबन्धांशो संसर्गप्रयदि येति विवेक इति ध्येयं नीलत्वेसादि एकधर्मितुभयसंबन्धस्यैव सामानाधिकरण्या
तया एकधर्मितुभयसंबन्धेनित्यत्वसमवायस्योक्तोत्पलत्वसंबन्धस्यैव सामानादिति भावः। इदं चोत्पलत्वसमवायघटितोक्तोत्पलत्व
संबन्धभावेऽत्यलत्वसमवायस्यापि भानमिति शयेन तदितरासमवेतत्वस्यैव तन्मप्यनयेव दिशा समर्थनीयं। अमथाप
तेनेत्यादिवश्यमादिशाः संगतेः न भासत इति वथावत्त्ववद्विष्टाननुबंधितवृत्तिसाध्यत्वेऽसाधनत्वानां प्रपारां लिः ३ः य

म. टी.

लेपि श्येनेनामिचरमजेतेत्यासौवत्यवदनिष्ठाननुबंधित्वांशस्यायोग्यत्वादभावेपीतरांशोभासतेयोग्यत्वात्तथाप्रकृतेइतरावृत्ति
त्वांशस्यापसिद्धत्वादभावेपिसकलवृत्तित्वांशभाजननविरुद्धमितिभावःगुरवस्तत्स्वरूपसंबंधेनैवविशिष्टनिरूपितायासमवा
यसंबंधावच्छिन्नाधिकरणात्तानदात्मकसंबंधेन। तस्याविशिष्टत्वात्तत्त्वनिरूपितसमवायरूपत्वंतस्यचविवक्षितविदेकेन
विशिष्टरूपत्वमितिरीत्याविशिष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपसंबंधत्वं। तदितरासमवेतत्वस्यनिवाधादित्यभिप्रेतान्वयः। युरागम्य
त्वविशिष्टसदितरस्मिन्गुणोसनात्मिकायाविशिष्टसत्तायाःसमवायेनावृत्तित्वस्यासंभवात्विशिष्टाधिकरणात्वस्यगु
णोऽसत्वेविशिष्टाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वेनगुणोपि सत्तादितिभावाः। इदंविशिष्टनिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नाधिक
रणात्वस्यविशिष्टसमवायरूपत्वंतस्यचविशिष्टानतिरेकित्वासमवायरूपत्वमित्यभिप्रेत। एतदेवाभिप्रेतसामान्यतए
वविशिष्टस्यानतिरेकित्वेमुक्तं। एतेनप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसंबंधेनैवतदितरासमवेतत्वस्यतद्वैध्वानिधानेनात्र
निरुक्ताधिकरणात्वस्यैवतत्वेनासमवेतत्वस्यैवानिवेशानदितरासमवेतत्वस्यैवसंगतमसंगतं च पूर्वोक्तं नीलत्वसमवायि
समवायस्यभावादिति। तिरस्तमित्यारुः। तदितरत्वेसादि। अत्रापिखंडशःशक्तिमंणीकृत्यबोधयकारःसुधीभिरुक्तः। विव
क्षितत्वादिति। नवैवमुक्तरीत्यासामानाधिकरण्यात्तमः। आशंकिनस्यलएवेतद्विवक्षितोनामत्रपूर्वोक्तस्यैवादरात्। वदे
तद्विवक्षितोपिप्रकृत्यर्थवृत्तिमतोभावमस्यार्थत्वमावश्यकं। अमथासंयोगविशिष्टबोधकमहोत्तरमावश्यमेव

राम०

संयोगबोधोपपन्नमेतद्व्युत्पत्त्याभावेप्रतियोगिवैषम्यधिकरणस्यैवविशेषीयतयागगनाभावस्यातथात्वेनघटत्वमित्यादौगग
नारिबोधोपपत्तेरन्याचोक्तरीत्यासामानाधिकरणपदोभिरावावएव।वस्तुतस्तु।तच्चैसादिग्रंथेननीलोत्पलत्वमित्यत्रोक्तस्व
रूपसंबंधेननीलोत्पलेतराहृतित्वेसतिसकलनीलोत्पलवृत्तीत्याकारकेनिरुक्तवृत्तित्वमकारेणनीलोत्पलत्वबोधेऽक्तस्वरूपसंबंधां
तर्गतत्वेनसर्वांशसंसर्गमर्कादयेवोक्तसामानाधिकरण्यभातंपूर्वमभिप्रेतं।नीलोत्पलत्वमित्यादौप्रकृतियतिप्रतिपाद्यतावच्छेदकं तच्च
त्यादिनानिरुक्तस्वरूपनीलत्ववदभिन्नोत्पलत्वंतच्चनित्यत्वसामानाधिकरण्यघटितं तस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसंबंधोपि
स्वरूपमेवेति तेनसंबंधेनतद्वृत्तित्वलाभादेवसामानाधिकरण्यत्वाभइतिप्रकृतसंगतेः।तथाचैतद्विवक्षितोप्यतिप्रसंगासंभववार
णायदलद्वयेप्रतियोगितायांप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटलसंबंधावधिन्नस्यनिविष्टतयातत्संबंधांतर्गतत्वेनतादृशसामाना
धिकरण्यभावावश्यकमितिस्मरं संधेनेवप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसंबंधेनेवतिदितरेतिइदंचपद्याश्रुताभिप्रायेणा
कस्तुतस्तु।एकत्वादेशप्रत्ययेनभिन्नतयाकस्याप्येकत्वादेस्सकलैकवृत्तित्वाभावेनेकत्वादेरप्यभावापस्योक्तविद्यर्थस्यावश्य
कत्वेनदलद्वयेप्रतियोगितायांतत्संबंधावच्छिन्नत्वंबोध्यं।अनंतेति।प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमेवेनेत्यादि।इदंचतत्तत्संबंधस्यापिश
क्यतावच्छेदककोटौनिवेशइत्यभिप्रायेण।प्रातिस्विकरूपेणघटत्वमित्यादौघटत्वत्वादिनातत्तद्वृत्तित्वादिनावाङ्मन्यत्वमित्यादौचतुस्
त्वत्वादितत्वावस्तुतोघटत्वमित्यादौकाशादिपदवन्निरवच्छिन्नशक्तावपिनस्तिरितिध्येयं।अनुक्तसंबंधसततसमभिव्याह

म.टी.

रत्नमयत्वेन तन्मनंतमप्येव शक्तिरिति नानंतशक्तिकल्पने सत आह वदेति धर्मत्वे नैवेति। एवकारे तो तत्तत्तत्त्वादि व्यवच्छेदः त
 आचानंतशक्तिकल्पनाभावे पीतशक्तिरिति तत्तत्तत्त्वादीकतिपयशक्तिकल्पनायेह पाधर्मत्वावच्छिन्ने कशक्तिकल्पने लाघवसिद्धिभावः
 न च धर्मत्वमाद्येयत्वं तज्ज्ञानगुणतत्त्वातिरिक्तत्वेपि संबंधभेदेन भिन्नतया न शक्तौ क्यमिति वाच्यं अतिरिक्ताधेयतावत्स्यत
 दनुगमकत्वात्। परं यस्याऽधिपत्वत्वमेव धर्मत्वमित्यपि कश्चित् निरूपितसंबंधेन निरूपितत्वविशिष्टप्रत्यक्षस्य तावच्छेद
 कताद्यटकसंबंधेन। तत्र धर्मे नैव घटत्वनिरूपितत्वविशिष्टसमवायसंबंधेन घटीको धर्मइत्याद्यवयवधेन एतेन धर्मत्वेन
 शक्तौ घटे घटत्वमिवादिवाक्यस्य निराकांक्षतावतिः घटधर्मत्वावच्छिन्ने घटहृत्तत्त्वरूपतद्धर्मत्वान्वयवोधेनोद्देश्यतावच्छेदकवि
 धेययोरेक्यादिति निरस्तं निरुक्तं समवायेन घटस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्। आह निर्दिष्टत्वादिवैतद्यटत्वावच्छिन्नस्यैवोद्देश्य
 तया सामान्यविशेषभावेनाकांक्षसत्ताच्च। अन्यदेतदिति तादृष्येतावतीतो नानाशक्तियस्य तत्र विवादे लाघवाद्धर्मत्वेनैक
 शक्तियस्य इति भावः एतेनैव शक्तिरिति तत्तत्तत्त्वादि प्रकारानुभावादितशक्तिरिति तत्तत्तत्त्वादिगौरवसहितमुक्तोचितैरिव दंतः प्रतिस्तिप्राप्त
 यानुभवे मानाभावात् विशिष्यशक्तौ चैति नानाशक्तियस्य इत्यर्थः धर्मत्वेनैकशक्तियस्यैवोक्तरीत्या संसर्गमर्यादयैव नीलोत्प
 लत्वसामानाधिकरण्यापमानमिलाशयः नीलोत्पलत्वसामानाधिकरण्यापनीलत्वोत्पलत्वसामानाधिकरण्यापलावच्छिन्नप्रकृतं
 नीलोत्पलत्वमित्यादौ भावं प्रत्यक्ष इति। एवं वदीधितौ सामानाधिकरण्यापवचनत्वादित्यस्य सामानाधिकरण्यापवाचकत्वादित्य

मा

राम०

थोविध्यः। ननु नीलत्वोत्पत्तिसामानाधिकरण्यात्प्रत्ययार्थत्वे नीलोत्पत्तयदयो निरर्थकत्वेन साकांक्षत्वात्तु यत्किञ्चित् नीलोत्प
यो रमेराच्च यानुभवापत्तापत्तयेत्यत आह नीलोत्पत्तयेति। अत्र केचित् तन्नाशक्रियक्षेणीलोत्पत्तमित्याहो सामानाधिकरण्यात्सं
बंधेन नीलत्वविशिष्टोत्पत्तत्वादिकमेव भावप्रत्ययार्थत्वात्। ननु नीलत्वोत्पत्तयोः सामानाधिकरण्यादिकं गोरवात्। एवं
सामानाधिकरण्यात्तु नत्वादिति दीधितिग्रंथस्य संसर्गमर्यादया सामानाधिकरण्यात्तु वाचकत्वादित्यर्थ इत्याहुस्तदत्त। सामाना
धिकरण्यात्संबंधेन नीलत्वविशिष्टोत्पत्तत्वं तुत्पत्तत्वं विशिष्टनीलत्वं वा भावप्रत्ययार्थ इत्यत्र वितिगुप्तकाभावात्। किंच भावप्र
त्ययस्य तत्तत्सत्यार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यात्तु वच्छिन्नवाचकत्वे लक्षणावाक्यलब्धस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्त्वधर्मत्वोभय
सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणात्वं संभवति उवाच। यमने विशिष्टद्वित्वस्य संबंध संबंधवि
षयकत्वव्याप्यतया पशुधर्मस्य धर्माहो व्याप्तिसंबंधवैशिष्ट्यानुयोगित्वपक्षसंबंधप्रतिषेधो गित्वविषयकत्वेन व्याप्तिवैशिष्ट्य
पक्षधर्मत्वोभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वसंभवात्संसर्गमर्यादया सामानाधिकरण्यात्तु वाचकत्वे तु लक्षणावाक्यलब्ध
स्य सामानाधिकरण्यात्संबंधेन व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्त्वस्य धर्मतावगाहिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणात्वं संभवः। संबंधसंबंधग्रहे विषयस्य
धर्मस्य धर्मतांशे सामानाधिकरण्यात्संबंधेन व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वे मानाभावात्। एवं चानापत्त्याप्राप्तात्किं गोरवसा
हो वतवा नीलत्वोत्पत्तयोः सामानाधिकरण्यात्मेव प्रत्ययार्थो न तु सामानाधिकरण्यात्संबंधेन नीलत्वविशिष्टोत्पत्तमिति

म. टी.

नी

अथैवे नीलोत्पलमुत्पलत्वे इति वाक्यस्य योगत्वापत्तिः भावप्रत्ययार्थसामानाधिकरण्यावच्छेदकतासंबंधेनैवेतराच्च ये सांका-
स्यत्वस्योत्पलिकत्वमभ्युपेक्ष्येतादृशपत्तिवारणो विनीतत्वं विशिष्टोत्पलत्वस्यापि रूपतया तस्यासमवेतत्वेन भवन्मतेष्वेतद्वा-
क्यस्यायोग्यत्वायात्तरपदिच विशिष्टस्यातन्निरेकितया उत्पलत्वरूपं + लोत्पलत्वमुत्पलसमवेतमिति वाक्यस्याप्योपत्त्याप-
त्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न। सामानाधिकरण्यासंबंधेनैव यस्यासमवेतत्वेनैतद्वाक्यस्य योग्यत्वेन ध्यापि-
नसतिः भवन्मते विनीलोत्पलत्वं न जातिरित्यस्यायोग्यत्वापत्तेः नीलोत्पलत्वं चेतोत्पलसमवेतमित्यस्य योग्यत्वापत्तेः च किं
चोत्पलस्य भावः उत्पलत्वं नीलत्वं च तदुत्पलत्वं च नीलोत्पलत्वमिति भावप्रत्ययोत्तरं कर्मधारये नीलपदस्य सामानाधिकर-
ण्यासंबंधेन नीलत्वविशिष्टपरतामंगीकृत्य समस्तस्य सामानाधिकरण्यासंबंधेन नात्पलत्वविशिष्टोत्पलत्वार्थकताप्रोक्त-
वाक्ययोग्यत्वानयायात्तरकर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययपदशायां तादृशवाक्यस्यायोग्यत्वमिष्टमेव। न चैकस्यैव वाक्यस्य
दशाभेदेन योग्यत्वमयोग्यत्वं च कथमिति वाच्यं। यद्यस्मात्सिद्धं नीतिवाक्यस्य साधारणाजलधारतसमुद्रमध्यस्थितजलप-
रत्वाभ्यां योग्यतामयोग्यत्वयोर्दृष्टत्वात्। अतएव शब्दमगौप्यार्थपक्षकानुमानप्रस्तावे एकादवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वा-
सत्ताभ्यां योग्यायोग्यत्वादित्युक्तं। एवं नीलोत्पलत्वमुत्पलत्वं इति पूर्वोक्तवाक्यस्यापि कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययपदशायां
योग्यत्वं भावप्रत्ययोत्तरं कर्मधारयपदशायां चायोग्यत्वं दृष्टव्यं। इति नीलोत्पलत्वविसृज्यभावप्रत्ययस्य नीलत्वोत्पल-

राम ०

५२
तस्मान्नधिकरणवाचकत्वेनीलोत्पलसुसुप्तत्वमिन्द्रियाकर्षणयोग्यत्वायतिरिक्त्वपिकेषां वित्पलपितमपासप्तम् उक्तीत्या
नस्यापि दशाभेदेन योग्यत्वायोग्यत्वयोः संभवात् पशुनीलोत्पलेनीलोत्पलत्वं नास्तीति प्रयोगावतिः अवच्छेदकतासंबंधस्य ह
समिप्यामकत्वेन संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति तन्ननीलोत्पलेनीलोत्पलत्वमित्यादिप्रतीत्या तस्यापि ह निमित्तामक
त्वात् वस्तुतस्तत्तन्न न न विनिर्मुक्तैस्वरूपकपावसाय यत्वं संसर्गकबोधो दयेन न जसमभिव्याहारे तत्संबंधावच्छिन्नमिति
योगिताकाभावस्येवो धान्नकोपि हेतुः न न विनिर्मुक्तैः अवच्छेदकतया प्रहस्यार्थित्वस्य सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत
याच्च ये निराकां सत्वादिति सुष्ठु कं विशिष्य शक्तौ चेत्तादि प्रतांतरमाह घटत्वघटत्वमित्यादिना के विदी संतेन सामान्य शक्तौ ति
भावप्रत्ययत्वावच्छिन्नाया ताह्ये शाशक्त्ये त्वर्थः मुख्यविशेष्यान्वये संभवति तस्मात्सामानोचित्यमित्याशये नाह अवच्छेदक
त्वसंबंधेनेति युगपद्विद्वयविरोध एकशक्तौ वनिर्वाहश्च के विदित्वनेनास्वरसस्पचितः इदमप्रबोध्यं विशिष्य शक्तौ चेत्ता
दिकमनुशासनविराधादनादेयं तस्य भावस्तत्तावित्यनुशासनेन भावप्रत्ययस्य प्रहस्यार्थतावच्छेदकबोधकत्वानुशासनात् अथ
कृत्तद्विदितसमासेभ्यस्तत्त्वभ्यां संबंधावगमरतिकात्वापनवचनेन कर्मधारयो न रभावप्रत्ययस्य संबंधकत्वानुशासनात् न दोषः
सामानाधिकरण्यस्यापि संबंधत्वेन भावप्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यबोधकत्वेपि संबंधबोधकत्वानुशासनादिति चेन्न उक्तकात्वाय
नवचनं हि भावप्रत्ययविशेषस्य स्वातंत्र्येण संबंधकत्वं न प्रतिपादयति किंतु तस्य भावस्तत्त्वत्वात् तस्य अनुशासनसिद्धस्य भावप्रत्ययस्य

म. टी.

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकबोधकत्वस्यानुवादकं घटत्वमित्याद्यसमासस्थानेभावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकघटत्वादिरूप
समासबोधकत्वं कृतद्वितसमासस्थाने तु पावकत्वं दंडित्वं राजपुरुषत्ववित्तादौ संबंधप्रतीत्या संबंधस्यैव प्रकृत्यर्थतावच्छेद
कतया तद्वोधकत्वमिति शीत्याऽनुवादकत्वात् तथा च कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य यदर्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्या
बोधकत्वे तु शासनविरोधो दुष्परिहर एव तस्य प्रकृतिजम्यबोधे प्रकारत्वाभावेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वाभावात् अत्राह
नेन साविताऽस्वरसोप्ययमेव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्येत्यादि ही धितिग्रंथस्तु एकशक्तियक्षाभिप्रायक एव च अ
नुशासनस्य नाशशक्तियक्षाभिप्रायकतया न तद्विरोधो वि. वस्तुतस्तु कात्यायनवचनेनानुवादकं मानाभावात् कृतं
ते कृतादेरेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतया कर्मधारयेन वीनयने तत्पुरुषवत्संबंधस्य प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वेन तदसंभवा
च्च किंतु नानाशक्तियक्षेस्वातंत्र्येणा कृतद्वितसमासोत्तरभावप्रत्ययस्य संबंधे बोधकत्वानुशासनपरमेवेति न किंचिदसं
जसं अत्रेदं तत्त्वं न हि कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य सर्वत्रैव यदर्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्या बोधकत्वनिवमात्रि
प्रायकः कर्मधारयेत्यादि ही धितिग्रंथः किंतु कविना तस्यैवास्वारसिकत्वक्षतापातयात्वाभिप्रायकः एव च नीलोत्तल
त्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमात्रबोधकत्वे विद्यासि विशिष्टेयादित्युक्ता वाक्यस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्
धर्मत्वोभयसामानाधिकरण्या बोधतात्पर्यकत्वात् न पुनर्भावप्रत्ययत्वक्षतापातया बोधसंभवेनोपदर्शितत्वक्षतात्पर्य

राज०

करणोवाधकाभावात्। व्याकरणात्प्रशक्तिग्राहकतया क्वचित्तात्पर्येणायदस्य लक्षणायाथार्थान्तरबोधकत्वे विनविरोधः कोषेण ग
 णवदस्य यथाह शक्तिबोधके पितृ ह्यसायाती इति वा दनादित्यलमिति सूक्ष्मा नुधावनेन इत्यर्थः। इति भावार्थः। शब्दार्थ
 स्फुटाधितमसत् अवाधितं सत् तत्साधारणां तदात्मकं पतत्सामानाधिकरण्यात्तस्य ज्ञानलाभादिति पक्षात् किंचाधितं
 क्वचिदवाधितं पद्विषयतया तत्साधारणां वज्ज्ञानं सामानाधिकरण्यात्तस्य लाभादिति। नवात्राव्याप्तभावे वाधितसा
 धारणाज्ञानलाभस्य वहेतुतयाऽवाधितोक्तिः किमर्थमिति वाच्यं। वाधितेषु साधारणमिति व्युत्पत्त्या वाधितमात्रसाधारणा
 मित्यर्थः शंका निरासायाऽवाधितोक्तेः सार्थक्यात्। तत्साध्यकतद्देतुकसकलोपाधिसाधारणां वेदमित्युपाधितौ तादृशा
 र्थस्य दृष्टत्वात्। इत्याशयादिति। सामानाधिकरण्यानुयोजिप्रतियोगिवाचकपरो नरंयत्सामानाधिकरण्यावाचकपदेन
 पुनरप्यज्ञानादिवदंतदमतरस्मिन्नमतरसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानं बोधयतीति व्युत्पत्त्ये रनुसरणादिति भावः। अ
 तएव वाधितो ज्ञानपरोपादानेति विहाय ज्ञानपरो यस्य दा नेतेत्युक्तं समप्रियाहारवर्षापस्यो यस्य हन वदस्य व्युत्पत्तिस्तत्र
 कत्वात्। एवं च वाधिते सादेः वाधिना वाधितसाधारणां य न दुभयोरेकतरसामानाधिकरण्याप्रवृत्तं शोतदवगाहिभ्रमप्रमा
 साधारणात्तज्ज्ञानलाभादिमर्थः अतएवेति उक्तं व्युत्पत्तौ ज्ञानाभावे नोक्तार्थलाभादेवेत्यर्थः। अनैव दोषेण भ्रान्तानुमित
 व्याप्तिदोषेण च दंभतं निराकरिष्यति भ्रमस्य लेवेत्यादिना ह्यपि व्यतिरेकलोहितवद्विज्ञानवानपमिति वाक्यस्य प्रामा

दीधि६

म.टी.

रापानुसो धेनो नमु सतिरावश्यकीति वाच्यं तादृशवाक्यमाशयस्य शब्दनिर्णयतया तस्या प्रामाण्ये इष्टा पतेरित्यभिप्रा
पाना पक्षा इत्याशमादिति पादशविशेषराविशेष्यभावापन्नस्या विशिष्यार्थस्य लक्षणावाक्यात्तशा दृवो धस्ता दशविशे
ष्यविशेषराभावापन्नस्यैवार्थस्य लक्षणात्वे मिति न नियमः किंतु लक्षणाघटकीभूतानां निवृत्तानामेव पदार्थानां प
थाकष्टं विषयस्य वाक्यादुपस्थितिमात्रमवेक्षितमित्यभिप्रायादित्यर्थः यस्य धर्मत्वं शेष्यासिद्धे शिष्यसामानाधि
करणापावगाहिज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणात्तापामविद्युदकीभूतानां सकलपदार्थानां उक्तलक्षणावाक्यादुपस्थितत्वादि
तिभावः अतएव उक्तार्थाभावादेव अयभावः लक्षणावाक्याद्यादशविशेष्यविशेषराभावापन्नपदार्थानां लक्ष
णावाक्यादुपस्थितत्वाद्यादशविशिष्टार्थशा दृवो धस्तास्यैवलक्षणात्तयोपदेशितिलक्षणावाक्याद्यासिद्धे शिष्यस्य
धर्मत्वोपपत्तिविशेषितसामानाधिकरण्याविषयिताशालिज्ञानजन्यत्वस्यैवलक्षणात्तननुयक्षधर्मत्वं शेष
यासिद्धे शिष्यसामानाधिकरण्यापावगाहिज्ञानजन्यत्वस्य तस्योक्तलक्षणावाक्यादलाभान्नलोक्तलक्षणावाक्या प्रतिपाद्य
स्यापि लक्षणात्वोपगमेकधर्मधारयोत्तरत्वादिना पदार्थव्याख्या नोचित्यादिति वक्तुं न शक्यं इत्याशयादिसुपाध्यायव्या
ख्यावाक्याभिप्रायेणान्याचोपाध्यायव्याख्यावाक्ये व्याप्तिविविक्तिवत्त्वस्य वक्षधर्मत्वं सामानाधिकरण्यापावगाहीतिस
मासाप्रयतो नोक्तार्थत्वाभेदतिभावः अतएव मूलोक्तलक्षणावाक्यादेतादृशा र्थाभावादेव निराकरिष्यतीति एवंवाच्येन

प

राम०

निसादिकमवांतरे स्यात्तरागुपाध्यायव्याख्यावाक्यस्योक्तार्थकत्वमित्याशयेन एतादृशलक्षणावाक्यप्रतिपाद्यमित्य
स्याव्याख्यावाक्यत्वमप्यलक्षणां भूलीपलक्षणावाक्यप्रतिपाद्यनेत्यर्थः तथा च व्याख्यावाक्यत्वमप्यलक्षणाव्याख्यावा
विमलवाक्यप्रतिपाद्यस्याव्याप्तिरुक्तैवेति भावः एव व्याख्यत्रिअत्रसामानाधिकरण्यज्ञानवदार्थइत्यस्याप्रेतन
सामानाधिकरण्यज्ञानपदप्रतिपाद्यमित्यस्य च स्वार्थमिति तत्त्वकेचित्ति एतन्मते वक्ष्यधर्मताज्ञानिस
अप्रमात्वमुपेक्षज्ञानत्वस्य निवेशः किमर्थं कृतइत्यत्र वीजप्रदर्शजिपरोज्ञानपदेत्यादिग्रंथः तदर्थं ज्ञानत्वनिवेशे
नप्रमप्रमासाधारता तद्विषयकज्ञानलाभाप्रमजमानुमिणाताव्याप्तिरिति ज्ञानसामान्यनिवेशेपिसामानाधि
करणाप्रसिद्धाऽव्याप्तिपरोप्रमस्य लेवेति ग्रंथः अत्राप्येत्यादिग्रंथस्तु इधनत्वाद्यवच्छिन्नवन्त्यादिव्याप्त्यप्रसि
द्धाऽव्याप्तिपादइति बोध्यं संदर्भविरोधादिति श्रौलोकादौ प्रसिद्धमिति एकधर्मिहृत्पुत्रपसंबंधस्यैव सामानाधिकरण्य
तया आलोकादिरूपेकधर्मितीत्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वोपसंबंधस्य सत्तादिति भावः ज्ञानपदोपसंहारनेमेत्या
दिनाप्रमानुमितौ आपाततउहतासामानाधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनेवाव्याप्तिदीधिति कृताप्रमस्य लेवेत्यादिना ह
परावेनोद्भाविता सामानाधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनेवाव्याप्तिदीधिति कृताप्रमस्य लेवेत्यादिना ह
दिनापर्वतो वृद्धिमान्धूलीपटलादित्यादौ प्रमानुमितौ सामानाधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनेवाव्याप्तिदीधिति कृताप्रमस्य लेवेत्यादिना ह

म. टी.

तेति सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिपरस्सर्वेपि ज्ञानपक्षेपसंहानेनेत्यादि दीधितिसंर्भः एतन्मते च तस्य विरोधः एतन्मते उक्तरीत्या
 ग्रंथासंगतेः एतन्मते ज्ञानपक्षेपसंहानेनेत्यादि दीधितिसंर्भः एतन्मते च तस्य विरोधः एतन्मते उक्तरीत्या
 असामानाधिकरण्याप्रसिद्धेरनुदकनेन तद्रूपस्य प्रमात्वोपेक्षा प्रदर्शनपरतया योजनेन भ्रमस्य लोपे सस्य हेतुवत्त्वे
 सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिपरतया योजनेनाप्यत्यादेरिधनत्वाद्यवच्छिन्नवन्ति आस्यत्प्रसिद्धिपरतया योजने
 न ज्ञानपक्षेपसंहानेनेत्यादिसंर्भस्य विभिन्नता सर्वकताया संभवस्य कतासर्वकत्वे विभिन्नता सर्वकत्वस्याप्यत
 योपेक्षागी पत्वमिति भावः एवं च विशेषस्य गुरोर्विनिवेशस्तत्रैव सामान्यस्य लघोर्वेपेक्षायां जीजाकांज्ञानतुप
 असामान्यस्य लघोश्च निवेशस्तत्र विशेषस्य गुरोश्चोपेक्षायां साप्रवृत्ते व प्रमात्वोपेक्षायां सामान्यस्य लघोश्च ज्ञान
 त्वस्य निवेशो प्रमात्वोपेक्षायां जस्यानाकांक्षितत्वेन तत्कथनस्यापुनर्त्वं अथवा वास्तवत्वाद्वास्तवज्ञानत्वादुपेक्षायां
 जस्यापि दर्शयितुमुचितं। एवं ज्ञानपक्षे न भ्रमप्रमासाधारणतया ज्ञानत्वाभावे तु भ्रमज्ञानपक्षेपसंहानेनेत्यादिसंर्भः
 नैवित्यं पक्षमेतन्मते धांतानुमित्यसिद्धित्वं भ्रमांतानुमिति पदं प्रमानुमितिवरं संहिगवरा मर्षादपि भ्रांतानुमि
 तिरित्यभ्रमांतानुमिति पदं प्रमानुमिति परमित्यतोपि संदर्भविरोधः इदमुपलक्ष्य तांतत्वरूपालंकारधारणस्य लघुत
 या भ्रांतानुमिति पदस्य कर्मधारयेण भ्रमानुमिति परत्वमर्थोचितं न तु तत्वरूपेण भ्रमानुमिति परत्वमित्यपि दृष्टव्यं।

राम०

सत एवेति। न च धर्ममेव क्रियापि वैशिष्ट्यपूर्वकत्वं त्वोभयसंबंधभाजे पितत्रैकधर्मित्वे त्वस्याभावात् कथं सामानाधिकरण्याभा
नमिति वाच्यं। एकधर्मित्वस्योभयसंबंधे तुल्यता तायाऽविशेषतात्वेन तदभावे पिसामानाधिकरण्याभावात् सिद्धेः संबंध
भावनवदिति। संबंधसंबंधभावनवदित्यर्थः कुचित्तथैव पाठः सामानाधिकरण्याभावनपीनि। संबंध
संबंधभावनस्यावश्यकतया एकधर्मित्वस्याप्युभयसंबंधसंबंधतया भावेन सामानाधिकरण्याभावात् सिद्धे सामानाधिक
रण्याभावात् सिद्धौ पृथक्सामानाधिकरण्याभावासाधना संगत्वेः के विदित्स्वरसवी जंतु उभयसंबंधे सैकधर्मित्वस्य
फलत्वात् योभयसंबंधभावेनैव सामानाधिकरण्याभावात् सिद्धौ पृथक्सामानाधिकरण्याभावासाधनसाधनवैषम्यादिभि
तिवस्तु तस्तु संबंधभाववदिति पाठे संबंधपक्षे तथा श्रुतमेव संबंधभावन सामानाधिकरण्याभावायोः समानस्य मग्रीकत्वाभावे
चास्वरस्वरस इति ध्येयम्। विद्ययता वेल्लराणा देवेति। अन्त्यथा विशिष्टज्ञानस्य संबंधसंबंधविषयकत्वे पिसंबंधसंबंधवि
षयकसमूहा लवना द्रेहानुपयते रिति भावः अत्र केचित्संबंधसंबंधग्रहे पीदिही धिति ग्रंथः संबंधसंबंधग्रहप्रयुक्तसा
मानाधिकरण्याभावनिरासद्वारा व्याप्नुवया दकृतयोक्तीत्या नावनारणीयः संबंधसंबंधग्रहप्रयुक्तसामानाधिकरण
भावे पि गौरवेशोक्त सामानाधिकरणविषयकत्वस्य हेतुता न वच्छेदकतयोभ्यसामानाधिकरणज्ञानजन्यत्वलक्षणतोऽप्यसे
र्तुत्वरत्वात्। घटादिविषयकसमूहा लवनात्मकरामश्जिमघटवत्त्वादित्याने पराप्रार्थानुभवसाये चातिआप्तियारणायता

म.टी.

दृशज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् किंतु प्रकारांतरेण तथा हि अनुसामानाधिकरूपविषयकत्वस्य गौरवेण हेतुता न
वच्छेदकत्वेन विप्रकारता निरूपितविशेष्यताभिन्नहेतुप्रकारता निरूपितवक्ष्यविशेष्यता प्रालिनिश्चयत्वमेव हेतुता वच्छे
दकत्वात् एवमात्राद्युभयसामानाधिकरूपविषयताया अनुप्रवेशोऽस्येव भासमानो वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगि
त्वयोरेव प्रकारता विशेष्यतारूपतया हेतुरूपैकधर्मिष्ठप्रतियोगित्वानुयोगित्वात्मको भवसंबंधविषयताया अनुप्र
वेशात् विशिष्टज्ञाने समूहालंबनव्यावृत्तसप्रकारकत्वरूपविशिष्टज्ञानत्वा उपपत्त्या भासमानमहेतिष्ठानप्रतियोगि
त्वानुयोगित्वयोः प्रकारता विशेष्यतारूपत्वासंभवादत आह संबंधसंबंधाग्रहेपीति विशिष्टज्ञानत्वस्य समूहालंबनव्या
वृत्तत्वप्रकारकत्वरूपविशिष्टज्ञानत्वस्य ऽपवादित्वात् प्रकारता विशेष्यतयोः स्वरूपसंबंधरूपतया ऽपवादितत्वात्
वंधसंबंधविषयसमूहालंबनव्यावृत्तसप्रकारकत्वानुपपत्त्या तयोस्तत्वरूपत्वासंभवेनास्मदुक्ते हेतुता वच्छेदके स्वरूपसं
बंधरूपयोस्तयोरनुप्रवेशेनोक्तरीत्या वतारशोपिन दोषः दुक्ता त्रिव्याप्तिवारता पता दृशज्ञानत्वमिव
इत्याहुः वस्तुतस्तु संबंधसंबंधे सादृश्यस्योक्तरीत्या वतारशोपिन दोषः दुक्ता त्रिव्याप्तिवारता पता दृशज्ञानत्वमिव
तानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नहेतुस्यैव वक्तव्यतया संबंधसंबंधग्रहप्रपञ्चसामानाधिकरूपभावेऽप्यसंभवादिति ध्येयं
जितमिति ज्ञानतिरिक्तविषयानधुपंगं साकारवादिना विषया वैलक्षण्येपि आकारवैलक्षण्येनेव ज्ञानवैलक्षण्यस्य

राम ०

पयादत्तादिति। इति आचीनमतानुसंधादित्यर्थः। एतेनानुभवसिद्धज्ञानातिरिक्तविषयस्याकरोतुमशक्यत्वेनैव साकारवादि
निरासं संभवेन विषयावैलक्षण्येपि ज्ञानवैलक्षण्योपगमेन कोविदो वदति शंका निराकृता अनुयोगित्वमित्यादि परस्परनिरु
प्यनिरूपकभावापन्नमनुयोगित्वं प्रतियोगित्वं चेत्यर्थः। तेन केवलानुयोगित्वप्रतियोगित्वयोस्समूहसंवनविषयत्वसं
भवेपि न दोषः। वस्तुतस्तु केवलानुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरपि न समूहसंवनविषयत्वं अथवा आचीनमते भासमाने ये वैशि
ष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे तयोरेव प्रकारता विशेष्यतारूपतया दंडपुरुषसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वानीत्यादिस
मूहालवनस्पदं प्रकारकपुरुषविशेष्यकविशिष्टबुद्धिवाध्यायनेः अतएव समूहसंवनाविषय इति सामान्यत एवो
क्तमिति यथाश्रुतमेव सम्यक् स्मृतीति। न च सद्विशिष्टमानमते शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारत्वस्य पक्षिं वित्य
मात्वघटकप्रकारतानि व्यायकसंबंधनिरूपित्वा प्रसिद्धा कथमेता शैलियमवलेनार्थनस्तन्निरास इति वाच्यं एरस्वरसादे
वरजतत्वप्रकारता सामान्यस्य वैलुक्तेः यदा तन्मते शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञाने शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रका
रत्वस्य वैलुक्तेः तन्मते शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञाने शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारत्वस्य वैलुक्तेः
शेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारत्वस्य वैलुक्तेः तन्मते शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञाने शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रका
रत्वस्य वैलुक्तेः तन्मते शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञाने शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारत्वस्य वैलुक्तेः
शेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारत्वस्य वैलुक्तेः तन्मते शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञाने शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रका
रत्वस्य वैलुक्तेः तन्मते शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञाने शुक्तिविशेष्यत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारत्वस्य वैलुक्तेः

भ. टी.

आत्मा सामान्यस्ववेत्युक्तिः तन्मते पिसमरजती परजतत्वप्रकारत्वस्य स हे शिष्य निरूपितत्वा न्नोक्तदोषः अर्थतरत्पुक्तमेव वि
दुशो नि असदिति अथ न्याः दीधिति कृता असतः व्याति निरासादिति वस्तुगतिमनुसंधातं वस्तु तो सत्त्वा ना व पिप्रक
ते न निस्तारः अलीकस्य संसर्गतये वज्ञानादिविषयत्वेन तन्मते पि असत्त्वा व्याप्तिवैशिष्ट्ये शिष्य सामानाधिकरणावशध
मता व्याप्त्यस्योतेना प्रतिपादनात् अवारमार्थिकधर्मप्रतियोगिकहदानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहि अमात्मकप
रामर्षजन्यत्वस्य लक्षणा वाक्यतोऽव्याभातरक्षणा स्यांस ह्। इतत्वेनाभांतरस्य तत् इतरमेतानुमाना संभवाच्चेति वदंति
तच्चिंत्यो अलीकस्य संसर्गतये व विषयत्वे तन्मतसिद्धासद्विषयकत्वरूपभ्रमत्वस्य दुर्ज्ञेयतायनेः तत्रासतो विशेषरा
तयेदमानात् लक्षणास्येताद्यपिन स र दीधिति कृते वा वांतरस्यादिना स्यामिहितप्रापत्वात् अपाधादिति सामानाधि
करणास्य व्याप्तिवैशिष्ट्यत्वं यद्वृत्तितो भय निरूपितत्वाभावे विज्ञानस्य यद्वृत्तित्वांशे व्याप्तिवैशिष्ट्यत्वसामानाधि
करणावगाहितत्वेन तदन्वेष संभवादिति भावः। एतादृश लक्षणा एतादृश लक्षणात्वेनाभिमतं। नैतादृशे नि अयोम
ता निर्णयेन प्रतिबंधात् लक्षणा वाक्यजन्यप्रतिपत्तेर संभवेन एतादृश लक्षणास्य लक्षणा वाक्यजन्यप्रतिपत्तिविष
यत्वरूप लक्षणा वाक्यप्रतिपाद्यत्वा संभवेन लक्षणात्वा संभवात् लक्षणा सत्वरूपा व्याप्ति दुर्ज्ञेयैति भावः इदं च लक्षणाद्य
टकपदार्थानां यथा कथंचिदुपस्थितिमात्रमपेक्षितमित्याशयेन अमथाज्ञानविशेषज्ञानवावक्ष्यवृत्तित्वादीनां लक्ष

राम०

रावाक्यादनुवस्थितेव तादृशज्ञानजन्यत्वस्य लक्षणात्वासंभवेनायोग्यत्वानिर्गोचरानुसरतावेव पृथगीतरा न च तथापि व्याप्तिविशि
ष्टत्वसामानाधिकरानेन हूदृष्टितीयमित्ययोग्यतानिर्गोचरे व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरानेन विशेषतायापन्न हूदृष्टि
त्वसामानाधिकरानेन वेपि स्वातंत्र्येतातस्य ज्ञानान्वयेन होष इति वाच्यं एकविशेषतातयो वस्थितस्यामत्र स्वातंत्र्येताविशेष
तातयान्वयस्यानुसन्नेन तस्य स्वातंत्र्येताज्ञानान्वयासंभवात्तादृशतु यथा प्रकृतानुरोधे ध्याख्याततत्वं तु वस्तुतस्त्वित्या
दिना पूर्वमेवोक्तं कश्चिदिति अस्वरसवीजं त्वया स्मृतिव्याप्तसंभवानामेव लक्षणे दोषतया वांतरेत्यस्या शाब्दबोधानुपपत्ति
परत्वे लक्षणादोषवरत्वासंभवः महावाक्यार्थज्ञानानुदयाच्च तत्तुक्ता महावाक्यार्थज्ञानानुसारादिभ्यः कया पूर्वास्वरसेना वता
पुर्वोक्तोषपरत्वस्येव स्वरससिद्धयौ ह्यंतरपरत्वेऽसामंजस्यं चेति ध्येयं विद्यारता तस्वमानाधिकरानेन शशसं
धाभावनिश्चये विविधारा त्वसामानाधिकरानेन शशसं धावगाहिशाब्दबोधकाभावादाह विद्यारता वल्लेदेनेति हीधितो श
शसं धाभावनिश्चयदशाया मिति। खलीत नुरुबस्यले पूर्ववरस्य स्वार्थसं धिनि लक्षणाया शं श विद्यारता जन्ममितादिवाक्या
तशशसं धि विद्यारता जन्ममिदमिमाद्याकारक एव शाब्दबोधो भविष्यति तत्र च विशेषतां शशस्या प्रकारतया तदभावनिश्चय
स्या प्रतिबंधकत्वेन तदभावमुपेक्ष्य तत्सं धाभावयर्थतो नु धावजं ननु तादृशशाब्दबोधे सं धिन स्मारात्मेन विद्यारता शो प्रका
नया तत्र सं धि भेदरूपता तस्या वच्छिन्नप्रतियोगिता कतदभावनिश्चयस्यैव विरोधितया सं धाभावनिश्चयस्या तथात्वेन

५०२.

संबंधाभावविश्ववदशायामित्यसंगतमित्यत आह आख्यायां शशविषयो लजेति वक्ष्यार्थं लक्षणाया वक्ष्यार्थसंबंधवतिल
क्षणाया इति शाब्दबोधे इत्याकारकशाब्दबोधे इत्यं च दीधितौ इति शाब्दबुद्धेरित्यस्येति शब्दजन्यबुद्धेरित्यर्थः अथवा शश
विषयो सादेः शाब्दबुद्ध्याकारत्वाभावेनोसंगते ॥ आख्यायां विरोधीति आख्याभावात् नवगोहित्वेति अनुभवानुसंधेन स्वा
तंत्र्येतावितोधीति भावः ॥ केचित्तु शशसंबंधाभावेत्यस्येव शशसंबंधेनाभाव इति युक्त्या शशसंबंधोऽभावो यस्य नित्यस्य
तावाशशसंबंधिभेदार्थः अथ मेतृतीयाद्योऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतं द्वितीयैव वक्ष्यार्थः प्रतियोगित्वमित्याहुः शशस्य
संबंधो यत्रेति सप्रसीसमासावतत्त्वाभेदस्य विकल्पितः यनु शशविषयो लजेतु सख्ये स्मरणादवबोध इति प्रा
चीनमताभिप्रायेणोदमित्यपि दृष्टिशशस्य विषयात्ताजमिति वाक्यजन्यसंबंधप्रकारकबोधाभिप्रायेणोदमित्यत इत्यप
मव्यसत् ॥ उक्तरीत्या इति शाब्दबुद्धेरिति दीधितिग्रंथात्वा रस्यात् ॥ बोधाकारलिखतनुशशसंबंधवद्विषयो सादेरेव लिखने
स्योपपत्त्यात् ॥ केचित्तु उवाध्यापयते धर्मिभेदस्य धर्मस्यैताभावात् निरिक्ततया संबंधिभेदस्यापि संबंधासंताभावरूप
पत्तेन तन्मताभिप्रायेणोवसंबंधाभावविश्ववदशायामित्युक्तमित्याहुः अनेन संबंधिनः प्रकारतायां तद्विशेषणताय
नस्य संबंधस्यापि विषयाणां शेषकारत्वं एकविशेषणतात्वेनोपस्थितस्य पारतंत्र्येण परविशेषणनयान्वये बाधकाभा
वादिसमिप्रापेणोदमित्याहुः अपरनुसमासस्यास्योऽसमानप्रकारकात्तु नवजनकत्वानुसंधेन वष्टीतमुक्तवस्थले

राम ०

वर्षदत्तस्यसंबंधलक्षणासमासेषुसन्निवै। विप्रैरानामार्थयोरपिभेदात्तयवोधाभ्युपगमादित्याशयेनेदमित्याहुः। अ
नमहावाक्यार्थबोधेऽवातरवाक्यार्थायोग्यतानिश्चयस्यसातंमेताप्रतिबंधकतानकल्प्यते। अवांतरवाक्यार्थबोधे
स्थलीयतादृशायोग्यतानिश्चयप्रतिबंधकत्ववच्छेदकीभूतविषयाशास्त्राद्यवच्छिन्नविशेष्यताविरूपितशशसंबंधादि
प्रकारतावाच्यवाक्यार्थबोधसाधारण्येनपुनरप्यविशेष्यतायाश्चप्रयोजनविरहेतानिर्वेशानस्त्यलीपप्रतिब
धकभावकल्पनपैवोपपत्तेः। नवायोग्यतानिरापिस्वशास्त्रजनकयोग्यताज्ञानप्रत्येवप्रतिबंधकतापाशवोध्यप्रति
बंधकत्वासंभवइतिवाच्यं। योग्यताज्ञानस्यशास्त्रजनकत्वोद्येनहेतुत्वकित्वायोग्यतानिरापिस्वप्रतिबंधकत्वे
मेवेत्याशयात्। अयोग्यतानिरापिस्वशास्त्रबोधजनकयोग्यताज्ञानप्रतिबंधद्वाराशास्त्रबोधप्रतिफलानुपपत्तिनेय
त्वलक्षणाप्रतिबंधकत्वमित्याशयाद्वा। अत्रप्रतिभाति। दीप्तिनोइतिशास्त्रबुद्धेरित्यस्यइत्याकारकशास्त्रबुद्धेरित्यर्थः।
समासेषुसन्निवै। विप्रैरानामार्थयोरपिभेदाच्चयेनविषयातोशशस्यप्रकारतयाशास्त्रबोधेतादृशाकारत्वंसंभवात्।
नचैवंशशसंबंधाभावनिश्चयदृशायाप्रियसंगतः। शशप्रकारकबोधेऽशशाभावनिश्चयस्याप्यनुभवापुरोधेनप्रति
बंधकत्वात्। नचथापिशशाभावमुपेक्ष्यशशसंबंधाभावपर्वेतानुधावनेकिंवीजमितिवाच्यं। शशस्यविषयाशास्त्राधि
यतासंबंधेनप्रकारतयातत्सहस्यनिर्यायकतयाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकशशा

म.टी.

भावाप्रसिद्धेऽथवाऽन्तरेत्यादिना बहुधा निर्णयविधया प्रतिबंधकत्वमप्यपि ता निर्णयस्योक्तं तन्मशाद्युद्धे योग्यता
 ज्ञानस्य हेतुतया तन्मानाभावात् किंतु योग्यता ज्ञाने तत्प्रतिबंधादेव शाब्दबोधानुदयात् एवं च एकवदा र्थज्ञानेऽवरप
 र्थसंसर्गवत्त्वस्य योग्यतात्वे न विव्यासोऽर्थसंबंधवत्त्वस्य योग्यता ज्ञाने वा धनिर्णयविधया शाब्दसंबंधाभावनि
 श्चयस्यैव विरोधित्वं न तु शाब्दाभावनिश्चयस्यैव नित्यमुपेक्ष्य शाब्दसंबंधाभावनिश्चयपदश्रवणमिच्छुक्तमिति ध्येयं
 इत्यतः इति यतिज्ञानत्वात् प्रमाकरणात् स्वरागोपयोगिनीति। पदिभ्रांतिः प्रमाकरणात् स्वरागोपयोगिनीत्या
 न सा प्रमावत्त्वस्यान्यत्वे च मित्याशयः इत्यर्थः इति भावार्थः प्रमाकरणात् स्वरागानुपयोगिनीति पाटे इत्य
 र्थ इति यथाशक्तमेव साधु॥ अत्र प्रमानुमितेरत्युक्त्योपगमे गंधप्रागभावावच्छिन्नोद्योगे गंधव्याप्यपृथि
 वीत्वानित्यादिमगमज्ज्यायां गंधप्रागभावावच्छिन्नोद्योगे गंधवानित्याद्याकारिकायां गंधप्रागभावावच्छेदेन द्य
 तासौ गंधाद्यवगाहिमामनुमितावतिव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकैः वच्छेदकतासंबंधे
 न पक्षएववाऽवच्छेदकताद्यटितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यस्य भानात्तादृशानुमितौ पक्षतावच्छेदकगंधप्रागभा
 वासौ पक्षएववासाध्यस्य गंधादेरवच्छेदकतापातहटितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा भानात्तत्र तेन संबंधेन तस्य बाधित
 त्वेन तस्याभयत्वेनालस्यत्वात् उच्यते इति तत्र प्रमशस्यत्वेन पृथिवीत्वादिति गंधादिव्याप्तिविशिष्टत्वघटादिपक्षधर्मत्वो

राम०

भयसामानाधिकरणावगाहितयोपदर्शितलक्षणास्पतत्रसत्ताचोत्पाशंकापांतदुद्धारपरोपरिवेसादिग्रंथसत्रसहिजे
गपरामर्षाद्भूतानुमित्तुसादस्यसर्वसंमतत्वाभावेनविवादास्यद्वस्त्वनायपरिवेसुक्तं। दीधितो। तमेवविवादंविदुषो
तिव्याख्यावाडपाध्यायमतइति। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरणेनैवपक्षतावच्छेदकाधिकरणोपक्षेपुदसाध्यताव
च्छेदकसंबंधेनैव। एवकारमवच्छेद्यमाहननुपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापीतिसाध्यमनुमितिविषयइत्यनुव्रमते। ननुप
क्षतावच्छेदकेऽवच्छेदकतासंबंधेनपक्षेवातदुटितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यमनुमितिविषयइत्यर्थः। अवच्छे
दकत्वमवच्छेदकतासंबंधस्यतदुटितसंबंधस्यवाप्यपकत्वाद्यटकत्वेनव्यापकतासंबंधत्वाभावेनानासंभवादितिपक्ष
तावच्छेदकेपक्षेवाइत्यादिः। व्यापकताद्यटकसंबंधेनैवव्यापकस्यानुमितौभानादितिभावः। परिचेतीति। अथोपाध्यायैरवच्छे
दकावच्छेदेनानुमितेरनभ्युपगमेपिमहानसीयवन्तोत्याद्यवमहानसीयवन्तीर्नास्तीत्यादित्यद्यवेतरबाधप्रतिसंधानसहस्र
ताइकिआप्यधूमवान्मर्वतइत्यादिसहिजेगपरामर्षीसर्वतोमहानसीयवन्तिमानिसाद्याकारकवर्ततादिपक्षकमहानसीय
वन्त्यादिविधेयकभूतानुमित्तुसादस्यसर्वसंमतयापरिवेसास्यासंगतिरितिचेन्न। इत्याध्यायानामवच्छेदकावच्छेदेनानुमि
तनुपगमेव्यापकतावच्छेदकेनैवव्यापकस्यानुमितौभानंननुव्यापकतानवच्छेदकेनेतिविषयात्तुगंधत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपित
आसिविशिष्टहेतुमनापरामर्षजम्यानुमितौव्यापकतानवच्छेदकावच्छेदकतासंबंधेनतदुटितसंबंधेनवागंधस्यभानंन

विचारणाग्रवरमज्ञानपदस्य प्रमापराताया अपिनावश्यकतेति न तदेत्यादिग्रंथासंगतिः अथ जलपर्वतो वक्रिमान् पर्वतो जलवक्रि
मानित्याद्यनुमितौ स्वरूपतो भासमानविषयांशो भ्रमरूपाया मुक्तप्रमा - रूपलक्ष्यता वच्छेदकाभांतत्वेन लक्ष्यायां विशिष्टपक्षा
द्यमसिद्ध्याऽप्यासिद्धिर्वा हेवेति चेन्न तदभाववति स्वरूपतस्तत्प्रकारकभ्रमभेदमपि प्रमात्वशरीरे निवेशपतस्यालक्ष्यत्ववारसास
भवात् अग्रे लक्ष्यो निवेशनीयं प्रमात्वमपि दुक्तभ्रमत्वभ्रमज्ञानत्वमेव तेनोक्तं समूहालंबनानुमितेर्लक्ष्यत्वे पितनत्रममा
त्वाभावप्रमुक्तानां व्याप्तिः एतेन लक्षणाप्रविष्टप्रमात्वमात्रस्य यावदुभयभिन्नत्वरूपत्वेऽक्तसमूहालंबनानुमिता व्याप्तिः
लक्ष्यता विषयकप्रमात्वमात्रस्य यावदुभयभिन्नत्वरूपत्वेऽक्तानुमिता वति व्याप्तिः उभयस्य तदुभयत्वेन तदेत्यादिग्रंथासंग
तिः स हि गणपरा मर्षाङ्गानुमितिसभावे पि उक्तानुमिता वति व्याप्तिवारणाग्रवरमज्ञानपदस्य प्रमापराता वश्यकत्वात् उभ
यस्योक्तभ्रमत्वभ्रमज्ञानत्वरूपत्वे वयावदुभयभिन्नत्वं प्रमात्वमित्यत्रि मग्रंथासंगतिः यावतो भ्रमासंस्तद्धिन्नत्वमिति यु
त्वातेन भ्रमसामान्यमभिन्नत्वस्य लक्षणादिति निरस्तं यावद्भ्रमभिन्नत्वमित्यनेन यावतिसर्वशेष सर्वधर्मिणीति यावत् यो भ्र
मस्तद्धिन्नत्वमित्यर्थस्यापि कोटीकारेण यावदुभयभिन्नत्वस्य विवक्षितं विवेकेनोक्तभ्रमत्वभ्रमत्वात्मकत्वेनाभेदभ्रमत्रय
मात्वस्याप्युक्तभ्रमत्वभ्रमज्ञानत्वात्मकत्वावदुभयभिन्नत्वरूपत्वेन सर्वसा मंजस्यात् अन एव भ्रमसामान्यमभिन्नत्वं विहाय यावदु
भयभिन्नत्वोक्तिः सारस्या केचित्तु यावतो भ्रमास्ततद्धिन्नत्वरूपत्वाधिकरणा वृत्तिवृत्तिस्वविरूपितप्रकारता कविशेख्यता

म. टी.

मत्वरूपं वा यथा कृतं मे वया वद्मभिन्नत्वमिह विवक्षितमित्याहुस्तच्चिंसां उक्तीनां पदविशेषादिग्रंथविरोधात्। केचित्तु अत्र उ-
 क्तमकारतां शून्यत्वे सति तद्गुणवद्विन्नाभाववद्विशेष्यता निरूपिततद्गुणवद्विन्नाविधेयताशास्त्रित्वरूपविधेयताव-
 द्देकघटितभ्रमत्वाप्रयानुमितिपरं भ्रान्तानुमितिपदं तादृशभ्रमत्वशून्यज्ञानत्वरूपप्रमात्वमेव बलस्य तात्पर्यायमकं
 लक्षणाप्रविष्टं च एवं च लाघवज्ञानादितो व्यापकज्ञानवद्वेदकधर्मो व्यनुमितौ व्यापकांशे प्रकाशोपभासत अथवा
 स्मितकर्तुं रेकत्वे लाघवमित्यादिलाघवज्ञानादिकात्मीनमितिकर्त्राद्यनुमित्यनंतरं स्मितिकर्ता एकोऽनेको वेति
 संशयप्रसंगादिसादियुक्तौ कलाघवज्ञानादिजन्मानुमितौ महानसी यवकिंसादिनामहानसी यवक्यादिभानो यग-
 मेपि युद्धवकिंसादेरेव तत्र विधेयतारूपविलक्षणा विषयतायां यवद्वेदकतया तादृशानुमिते अतद्वद्विन्नाभावव-
 दविशेष्यतया सहेतुगयसमशानादृशभ्रमत्वाप्रयानुमितिसादस्य विवादास्पदत्वेन यदि वेत्यस्य नासंगतिरिति। तच्च ताद-
 राभ्रमत्वशून्यताया लक्ष्यता प्रयोजकत्वे लिंगोपहितत्वेनिकभानमतेपि वद्विन्नाप्यधूनी पठत्वा सर्वत्र दद्यादिपरा-
 मर्थजमानुमितेस्तथा विधभ्रमत्वा नाप्रयतया अलक्ष्यता प्रसक्तिरिहाने लिंगोपहितत्वेनिकभाननिरुपेनेत्या-
 दिग्रंथेन लिंगोपहितत्वेनिकभानमतं प्रत्याख्याया आसि संगमनार्थं तादृशानुमिते लक्ष्यता संपादनस्यासंगतिरिति
 वाच्या। अत्र भ्रान्तानुमितिपदस्य विधेयता वद्वेदकघटितोक्तभ्रमत्वाप्रयपरतया आख्यानेपि अत्र व्याप्य पक्षधर्मयो

राम०

रिसादिपूछिकाव्याख्यानां नंतरं ननु विशेषे यता वच्छेदकघटितोक्तं भ्रमत्वमूयत्वं न लक्ष्यता प्रयोजकं अविदुषकारता व
 छेदकघटितं भ्रमत्वमूयत्वं मेव एव गंधागमावावेच्छेदो घटो गंधान् रश्मिर्वीलादितो राव वच्छेदकघटो देनानुमिते रंभु
 पगमेपित्वा घवज्ञानादिजमानुमितावतिव्याप्तिवारणा पवरमज्ञानपदस्य प्रमापराताऽवश्यमुपगतव्यातया वलिंगोप
 हितलैंगिकभानप्रतेव क्रियाप्यधूलीपटलवासर्वतऽसादिपरासर्वजमाना अनुमिते र्वक्रियाप्यत्वादिना धूलीपटलाद्य
 वगाहितमात्रकारता वच्छेदकघटितं भ्रमत्वमूयत्वं रूपलक्ष्यता प्रयोजकरूपविरहे ताना व्याप्तिरित्यत्र आह लिंगोपहितेति
 एवंसीत्यालिंगोपहितलैंगिकभाननिरासेनेसादिग्रंथस्यावतारणीयत्वेनोक्तसंगते रभावात् शेषदर्शनेति शारसेयमिसाहुः त
 त्रिंसां एकविधममात्वमादायोक्तरीसोपपत्तौ द्विविधममात्वमादायव्याख्यातानौ विसात् न व्यास्तज्ञानवक्तिभेदेन विषयता
 मेदानभ्युपगमेन भ्रमामावृत्तिविषयत्वमेव ममात्वमिद्विवक्षितं सर्वतो वक्रिमिति ज्ञानवृत्तिविषयतायाः हृदयवृत्तवक्षकवक्ष्य
 नुमितो सत्त्वभेदस्या अलक्ष्यत्वं हृदो वक्रिमिति सनुमिति विषयतायाश्च भ्रमामावृत्तिप्रयाननस्यालक्ष्यत्वमत्र परमवज्रमता
 वच्छेदकविषयतायाः भ्रमामावृत्तिविवक्षितं तेन लिंगोपहितलैंगिकभानप्रतेव क्रियाप्यधनवासर्वतो वक्रिमिति सेतादृशानु
 मिति विषयता घटकवर्तवक्रिमिति सेतादृशविषयताया भ्रमामावृत्तित्वेतिनालक्ष्यत्वमिति तन्मते परमवज्रमता वच्छेदकलिंग
 गघटितविषयतायाः भ्रमामावृत्तित्वात् तत्वाद्यवज्ञानाजमानुमिते र्वलक्ष्यतासंभवेन पदिवेसादिग्रंथस्या संगतिरिति वदं

म. टी.

त्नातद्विषयसंबन्धित्वेन घटावगाह्याप्यत्वेन मीनावगाहियत्वेन कृतावगाहिकपरामर्शजन्यायं पर्वतत्वेन कदविशेष्यकवकित्वेन घट
 विधेयकपर्वतोवक्रियानित्यनुमितौ वस्तुतः साध्यवत्त्वज्ञानवगाह्यामप्यव्याप्तिस्त्वेन वस्तुतः साध्यवत्त्वज्ञानवगाहितयेति ग्रं
 थासंगतेः तादृशानुमितिवृत्तिपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यता निरूपितवकित्वावच्छिन्नविधेयतायाभ्रमाभ्यवृत्तित्वेन तस्यालक्ष्यत्वात् ता
 दृशग्रंथसारस्येन उक्तानुमित्याह नोक्तभ्रमत्वशून्यत्वसंभ्रमात्त्वमेवात्र विवक्षितमिति तात्पर्यवगाह्याह एतेन तद्व्यस्योपलस
 तां तां गाकारेण वस्तुतः सावस्तुतः साध्यवत्त्वज्ञानवगाह्यानुमितिसमानाकारानुमितिविषयार्थगीकारेण कुतश्चावत्वं नैपिन
 निस्तार इत्यपरे केचित्तु विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नतदवच्छिन्नविधेयता निरूपिते उद्देश्यतावच्छेदकता अवेतदुभयोश्च प्रमात्व
 मिह विवक्षितं लिङ्गोपधानयस्ये लिङ्गस्योद्देश्यतावच्छेदकतया तदंशे भ्रमत्वेनालक्ष्यत्वे प्रियादुरिति कृत्वा अनुभविकत्वादिति।
 एतेन प्रकृतानुमितौ पक्षतावच्छेदकसाध्योर्विशेष्यविशेष्यताभावात् उभवा एव छेदकतार्थद्वितसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन सा
 ध्यानुमितेः श्राननुभवात्कथं तयोस्ससर्गतया संसर्गघटकतया वाऽवच्छेदकत्वान्नमिति शङ्कानिराकृता ननु व्यापकत्वघट
 कसंबन्धेनैव साध्यस्यानुमितौ भावात्सतावच्छेदे केवस्येवासाध्यस्यावच्छेदकतासंबन्धेन ननु द्वितसाध्यतावच्छेदकसंबन्धे
 नवाभावंतसंभवतीत्यत आह असंसर्गग्रहादीति। वाध्याभावादीत्यर्थः नद्यावमावकत्वाद्यदकसंबन्धेन साध्यस्याभावे तद्भास
 कसाप्यभाव एव योज्यते वधाधाभावादि रूपायास्तद्भासकसाध्यस्यास्त्वेन तद्भावेन कोविदेव इति भावः अवच्छेदकत्वं भास

तद्विदुः स्युः सत्त्वं संवधरूपावच्छेदकत्वं पर्वतो वक्रिमा निस्त्राघनुमितौ वान निरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वं भासत इत्यर्थः यनुसा
 ध्यस्यावच्छेदकता पश्यतावच्छेदके भावपक्षेऽनुमितेर्वक्रिमा निस्त्राघाकारकता पत्तिरिति केन विदुः कृतं तत्र स्वातंत्र्येतासाध्य
 स्यपसतावच्छेदके भावपक्षेऽनुमितेस्तादृशाकारकत्वोपगमेन यस्तद्विशेषतायावन्नस्यैव साध्यस्य पश्यतावच्छेदके भावेऽनुसोवा
 भावात् ननु तथापि बाधाभावादिसाम्यासामग्रीमात्राच्चावच्छेदकत्वस्य संसर्गति या संसर्गघटकत्वमावाभा न संभवति तत्र तेन सं
 वंधेन साध्यानुमितौ तत्संवंधघटितव्यापकत्वावगाहि यतामर्षस्य हेतुताया विशेषसामग्र्यभावादिति चेन्न संवंधत्वस्यैकस्या
 भावेन संयोगसमवायादिना साध्यानुमितौ संयोगसमवायादिसंवंधघटितव्यापकत्वावगाहि यतामर्षस्य हेतुता कल्पने व्यवच्छे
 दकतासंवंधेन तद्वृत्तिसाध्यावच्छेदकसंवंधेन वा साध्यानुमितौ तद्वृत्तित्वव्यापकत्वावगाहि यतामर्षस्य हेतुता कल्पनात् अथ
 पर्वतत्वं वक्रिमदिसाघनुमितावच्छेदकतासंवंधेन पर्वतत्वाहोवक्ष्यादिसाध्यस्य विषयीकरणादवच्छेदकतासंवंधेन वक्ष्याघनुमि
 ति प्रतिश्रवच्छेदकतासंवंधेन व्यापकत्वावगाहि न अवच्छेदकतासंवंधेन हेतुमतावगाहि न च वक्रिमा व्यधूमवत्त्वत्वं त्वमिसाघाका
 रकपरावर्षस्य कारणात्वमवश्यं वाच्यतादृशवतामर्षविना तादृशानुमिते रनुदयात् तथा च तादृशपरावर्षरूपविशेषसामग्रीवित्त
 कथं बाधाभावादिसाम्यासामग्रीमात्राच्चावच्छेदकतासंवंधेन साध्यानुमितिरिति चेन्न लिङ्गमेवेन परामर्षहेतुतामेव तेन अमर्षि
 गकानुमितौ व्यभिचारता रतायतादृशपरावर्षजमतावच्छेदककोटावयवहि तो न त्वसंवंधेन तादृशपरावर्षवैशिष्ट्यमिति

वेशनीयतया प्रकृतस्थलीयानुमितेस्तादृशयत्तवर्षजन्यतावच्छेदकानां क्रांतत्वात् खिगमेदेन परावर्षहेतुतामेतमावसने विप्रमप
 सकानुमितौ व्यभिचारवारणाय सर्वतत्वादिवक्षकत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन प्रकृतस्थलीयानुमितेः परितत्वादिव
 पक्षतावच्छेदकत्वे विषयवर्तत्वादिवक्षकताभावेन तज्जन्मतावच्छेदकानां क्रांतत्वेनारोपान् एतेन वक्ष्येऽवतुष्टकताद्यदितसाध्य
 तावच्छेदकसंबन्धेन साध्यभावनपक्षेषु कुरीत्याह्वयतास्योक्तरीत्येवोद्धारो बोध्यः ननु कीदृशं प्रमातृविवक्षितं न तावन्नद्वितित
 त्प्रकारकत्वात्तादृशानुमितावपि दृष्टत्वं धत्वा येशे तत्सत्त्वात् न विप्रमभिन्नत्वं प्रमत्वस्य विषयविशेषमियं त्रित्वेन य
 दत्वाद्यं शोयोऽप्रमत्त एव त्वस्य तादृशप्रमानुमितावपि सत्त्वात् न च विधेयांशो प्रमातृविवक्षितं खिगमेदेन परितत्त्वादिप्रमाणानु
 मितेरेतन्नाह यावदुमेति तत्त्वं प्रागेवोक्तं। अत्राप्यस्यादि। अत्राप्येवाप्यत्वाद्वाही च वक्रियाप्यधूली पटलादयमवर्त
 इत्यादि परामर्शः अपक्षधर्मपक्षधर्मत्वाद्वाही च वक्रियाप्यमहानसत्त्वं वा मवर्त इत्यादि परामर्शः तत्र प्रथमयत्तम
 बोधूली पटलादिरूपखिगांशेन अधिकरणाकपक्षधर्मना संबन्धाद्वाही ग्राह्यः न त्वेन हंशो विप्रमात्मकः एवं द्वितीयो विप्रमवर्ष
 महानसत्त्वाद्यंशे महानसत्त्वाद्यधिकरणाक एव यो व्याप्तिवैशिष्ट्यसंबन्धस्तद्वाही ग्राह्यः न तु तदंशो विप्रमात्मकः एवं च
 तत्र धूमादौ व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वसामानाधिकरणप्रसिद्धावपि न तादृशपरामर्शः एकस्यधिकरणाकतादृशोऽप्यसंबन्ध
 रूपतदुभयसामानाधिकरणाद्वाही प्रथमस्य धूमाद्यधिकरणाक व्याप्तिवैशिष्ट्यसंबन्धे धूली पटलाद्यधिकरणाकपक्षधर्मता

संबंधावगाहितयाद्वितीयस्यचमहानसत्त्वाद्यधिकरणाकव्याप्तिवैशिष्ट्यसंबंधेधूमाद्यधिकरणाकव्यसधर्मतासंबंधावगाहितया
ताभ्यांविभिन्नधर्म्यधिकरणाकोभयसंबंधस्यैवविषयीकरणादिनित्यज्ञानानुमितावद्याप्तिरित्याखंड्यार्थःरीक्षितौवस्तुतइत्यादि
प्रमायामित्वंतंलक्ष्यतास्फोरणायाआख्यायांवस्तुतौवस्तुगत्वेत्यादितथावासहजंपरामर्षजन्मत्वेपिविषयागधातृतादृशानुमि
तेःप्रमात्वमितिभावःनचानुमितिप्रमायांसहजंपरामर्षस्वगुणामुद्रयाहेतुत्वात्कथमसहजंपरामर्षात्प्रमानुमित्युत्प
न्निरितिवाच्यंसाध्यवत्तस्यविशेष्यकत्वरूपसहजंपरामर्षत्वमेवप्रमानुमितिजनकतावच्छेदकंननुश्रमभिन्नपरामर्ष
त्वरूपमित्युपदर्शितंपरामर्षयोर्ममत्वेपितथाविधसहजंपरामर्षत्वस्याक्षततयाताभ्यांप्रमानुमितिजननेवाधकाभावा
त्तद्विषयावाधएवप्रमात्वेतन्ननतुगुणानुमत्वमित्याशयेनेदमित्यनेविशेष्यसंबद्धविशेष्यताज्ञानमेवगुणइत्याशयइत्यपर
रीक्षितौलिंगोपहितलैंगिकभानविशेषेनेतिलैंगिकभानस्यनियमेनलिंगविषयकत्वनिरासेनेत्यर्थःतेननसिद्धिसिद्धिआद्या
तःआख्यायांप्रमाणाभावादिति।एतत्तत्त्वमयेस्फुटीभविष्यति।नादृशंज्ञानंआप्तिवैशिष्ट्यवत्सधर्मत्वोभयसामानाधिकर
णविषयकंज्ञानंआप्तिरितितथाचोपदर्शितंअमात्मकपरामर्षस्यआप्तिवैशिष्ट्यमक्षधर्मत्वोभयसामानाधिकरणा
नवगाहित्वेपिधूमादौतदुभयसामानाधिकरणप्रसिद्धातदवगाहीश्वरज्ञानजमतायासायेवतत्रानुमितौलक्षणासम
संयोभविष्यतीतिभावःहेतुत्वाभावादितित्यस्येत्यादिआप्तिवलात्कलौपधानापत्तिनयेनेश्वरज्ञानस्यतादृशपरामर्षत्वेनजनक

ती

म. टी.

त्वाभावादिनिभावः अतिप्रसक्तत्वादिति। तथा चानि प्रसंगवारणापत्तादृशपतमर्षत्वावच्छिन्नजनकताया असाधारणजनकता
 या वा अवश्यं निवेशनीतये अस्तान् जन्यनामादापनोपदर्शितानुमिताव्याप्तिपरिहारः संभवतीति भावः इदं वा व्याख्या
 भिधानं साध्यत्वे स्प साधनत्वे स्प वैक्येन तत्साध्यसाधनकानुमितिरूपत्वं स्प भेदे विरुद्धता स्पैक्येन जातिघटितत्वं ना
 स्तीत्यभिप्रायेणा अमथा साध्यादिभेदे न व्याप्त्यादिभेदादेकोपासनेऽस्य साध्यकानुमितेः व्याप्तिरनो जातिघटितत्वं स्प
 रास्यावश्याकत्वे एतदोपाभावादिभिर्धेयं। केचित्तु तत्त्वस्थकतसाध्यकतद्वैतकानुमितित्वेन विशिष्यैव लक्ष्यतया जा
 तिघटनाया अनावश्यकत्वमित्याहुः जातिघटितत्वं स्प तां विना विव्याप्तिवारणाय कारसंभवे कारानुसरणानो वि
 त्यमित्यपि कश्चित्। पक्षे तन्मते जातिघटनायामपि निर्वहः अतिप्रसंगवारणापत्तजनकतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत
 या व्याप्तिविशिष्टत्वस्य धर्मत्वोभयसामानाधिकरण्यावगाहितस्य गौरवेण जनकतानवच्छेदकतया तन्निवेशसंभवादिति
 तत्तदसत्। सामानाधिकरण्यापत्त्यापि विशिष्टत्वं यक्षधर्मत्वीयमित्याद्युपनीतमानादावनुमितिसामाग्याः अतिबंधक
 त्वात्कल्पने प्रयुक्तलाघवसत्त्वेन तादृशावगाहितस्य जनकतावच्छेदकत्वे गौरवा संभवेन तन्निवेशसंभवात् व्याप्तिविशिष्ट
 तिससम्पत्त्यविवक्षितं। शिथिलो रत्नादिकमित्यादिना वष्टी तत्पुरुषो वग्रहः व्याप्तिविशिष्टं वेति व्याप्तिविशिष्टपदस्य यस्य
 धर्मगतविशेषानभिधायिनः सामान्यतो न पुनः कलिंगत्वमेव प्रयुक्तमिति भावः। वस्तुतस्तु व्याप्तिविशिष्टं येन वा ठः मिथ्या

राम०

[illegible]

मेदेनैव। प्रमासोति। प्रमासा प्रमेव यो रभे देवि प्रमासात्व प्रमेव तयो रभेति द्विभावाः। ननु प्रमासोसादावर्षत्वात्प्रदार्थमेदे विदुः
दृश्यत आह प्रमेवेति। तीक्ष्णघटयो रभे दृष्टत्वात् प्रवर्णीत्यतस्तथार्थघटपदार्थयो रभे देवि पदार्थतावच्छेदकयो नीलत्वघटत्वयो र
भेः स्मेव तथा चतदश्यामागिकप्रयोगानुरोधेन प्रदार्थतावच्छेदकभेद एव दृष्टसमासो भवतीति चार्थे दृष्टइति सूत्रार्थः। ननु प
दार्थभेदे प्रकृतेव व्याप्तिविशिष्टवक्षधर्मयोः पदार्थयो रभे देवि व्याप्तिविशिष्टत्वमक्षधर्मत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयो र
भेदसत्वेन न दृष्टसमासानुपपत्तिरिति भावः। आख्यायानं चैवमिति। एवं पदार्थतावच्छेदकभेदस्यैव दृष्टनिष्ठा मकत्वे सरूपे
कशेषस्येति सरूपारागमेकशेष एकविभक्तावित्यादिसरूपैकशेषविधेरित्यर्थः। दृष्टापवादकत्वानुपपत्तिः। देयाकरतासं
प्रतपसिद्धं दृष्टविध्यपवादकत्वानुपपत्तिः। न च कृतद्वंद्वानामेव सरूपैकशेषाभ्युपगमेन तस्य दृष्टापवादकत्वादित्यादं दं
नुपपत्तिरेव वक्तुमचितेति वाच्यं। तथा सति पादश्च इत्यत आह। माशपगत्वेन समाहारमसत्त्वात्तादमिसाद्यापनेः। यनु ए
कशेषो न द्वंद्वपक्षकः। तथा सति सविभक्ते कानामेव दृष्टसंभवेन तादृशानामेवैकशेषस्य वाच्यतया श्रूयमाणा पदो न रंसु वि
भेकेन वस्थाना पनेः। नुपपदानां श्रूयमाणा बहुवचना प्रकृतितया तदर्थत्वं तद्वत्त्वबोधकतायास्तत्रानुपपत्तेरिति तत्सत्सरूपा
णां प्रित्यादिता पकत्वेन सरूपारागमेकशेषे दृष्टइति नुशासनेन दृष्टत्वातिदेशेन वाद्यशेषाभावात्। शिष्यमासोऽनुपपन्नाया
भिधायीति न्यायेन विद्यमानार्थ एव बहुत्वान्न वेन द्वितीयशेषाभावाच्चेति हि कुरु एकविषयताभावादिति। घटश्च घटश्च घटश्च घटश्च

इत्यादिसरूपैकशेषस्यलेपसार्थतावच्छेदकघटत्वादेरेकोनद्वंद्वप्रसक्त्या एकविषयत्वाभावात् एकविषय एवापवाद्यापवादकभावस्य सं
प्रत्ययसिद्धत्वात्। अत एव सरूपैकशेषस्येत्युक्तपितरावि ~~रूपैकशेषस्येत्युक्तपितरावि~~ रूपैकशेषस्येत्युक्तपितरावि
तत्वरूपसार्थतावच्छेदकभेदसत्वेन द्वंद्वप्रसक्तिर्भवति। अत्रापि तादृशविशेषविधौ द्वंद्वप्रवादकत्वसंभवादिति भावः। अथ
यदा इत्यादौ द्वंद्वप्रसक्त्या वपि अस्मात्परमार्थत्वादिना नार्थसरूपैकशेषस्यलेपे एवं द्विषयत्वा शत्वविष्णुत्वे इत्यादिरूपसार्थतावच्छेद
कभेदसत्वेन द्वंद्वप्रसक्त्या एकविषयत्वसंभवस्येवेत्येकविषयत्वाभावादिसंगतमिति वाव तत्तथा हि यद्विधिविषयत्वं पद्विधिवि
षयताया पकंतयोरेवोत्सर्गपवादकभावः सामान्यविधिरुत्सर्गविशेषविधिरपवाद इति तत्र भ + वेत्। एकविषयत्वाभावा
दित्यस्यानतिरिक्तविषयत्वाभावादित्यर्थात् विशेषविधित्वाभावादिति + तात्। पदार्थतावच्छेदकभेदस्येव द्वंद्वप्रयोजकत्वे द्व
द्विधिविषयतायाः सरूपैकशेषविधिविषयताया पकतं न संभवति द्वद्विधिविषयस्य घटा इत्यादिस्य लेपस्य सरूपैकशेष
विधिविषयत्वात् पदार्थभेदस्य द्वंद्वप्रयोजकत्वे तु घटा इत्यादिस्य लेपित न ह्युत्पत्तौ सार्थविषयीभूतानां तत्तदुक्तानां भेदस
त्वेन तत्रापि द्वंद्वप्रसक्तिरस्तीति नानुपपत्तिरिति। कल्पनादिति। अथैवमेकघटतात्पर्यकयोर्घटकत्वशेषद्वयोर्द्वंद्वप्रसक्तिस्तत्रापि
पदजन्यप्रतीतिविषययोर्घटघटत्वयोर्मिथो भेदसत्वादिति चेन्न पदजन्यप्रतीतिविषयत्वसामानाधिकरण्येन पदजन्य
प्रतीतिविषयत्वावच्छिन्नभेदस्योर्द्वंद्वगीकारात्। उक्तस्य लेपघटपदजन्यप्रतीतिविषयत्वसामानाधिकरण्येन कल्पशेष

म. टी.

जन्मप्रतीतिविषयत्वावच्छिन्नभेदमावाह्यद्वंद्वव्यतिः न चैवमपि विविधिनघटतात्पर्यरूपो घटकलशपदयोर्द्वः स्यादिति व्यंशित्वात् । न च
 तथापि मेव वाच्यपदोभेद इत्याहौ द्वंद्वानुपपत्तिः मेव वदप्रतिपाद्यत्वसामानाधिकरत्वेन वाच्यपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वा
 दिति वाच्यपदजन्यप्रतीतिविषयतात्वसामानाधिकरत्वेन वदप्रत्ययजन्यप्रतीतिविषयतात्वावच्छिन्नभेदसत्त्वोद्देशांगीकारेणो
 कस्य तत्रैवकारभेदेन विषयताभेदसत्त्वेनासेषात् । गगनाकाशपदोभेद इत्याहौ वृत्तादिपदस्य तदावच्छिन्नवर्तमानावि
 षयताभेदान्न द्वंद्वानुपपत्तिः एवं सति घटद्वयाभिप्रायप्रयुक्तघटपदद्वयेकशेषानुपपत्तिः घट इत्यभिन्नाकारकज्ञानाना
 विशेष्यभेदेन विषयताभेदेमात्राभावादित्याशंक्यपदार्थतावच्छेदकभेदेनैवेति एकारसंवलितदीप्तिस्वारस्यमनुराध्यावा
 हान्न स्यादित्यादीति । नानार्थत्वेनेति एवकारेण घटा इत्यादिव्यवच्छेदः । अवमाशयः घटा इत्याहौ एकघटपदादेव बहवचनेन
 घटत्रयत्वाभावात्सकृदेकशेषानुपपत्तिरिति विरहः । न वसकृदुच्यते । शब्दः सकृदर्थगमपतीति युत्वा एकापदेकमेवा
 र्थबोधयतीत्यस्य सकृत्सत्त्वान्न कथमेकघटपदात्तघटत्रयबोध इति वाच्यं । एकानुसंधानावच्छिन्नपदं एकशक्यतावच्छेदकाव
 छिन्नमेव बोधयतीत्यत्र उक्तमुपपत्तितात्पर्येण एकघटपदानुसंधाद्वदत्वरूपेणानाघटबोधे बाधकाभावादिति । सार्थकत्वा
 दिति । असाहचर्य इत्याहौ एकेदेनाहोदिपदेन इंद्रियादिविष्वादिनानार्थबोधो न संभवति इंद्रियत्वादिविष्णुत्वादिरूपशक्य
 तावच्छेदकभेदेनोक्तमुपपत्तिविरोधावन्नेरिति भावः । पथा अत्रापि । पदार्थतावच्छेदकबोधे एव द्वंद्वानुपपत्तिरिति ।

ति। यदा इत्यादेः सारूपैकशेषविषयत्वाभावेन परार्थतावच्छेदकभेदस्यैव द्वंद्वप्रयोजकत्वेऽपि द्वंद्वविधिविषयतायाः अक्षा इत्यादि
स्थलीयसारूपैकशेषविधिविषयतायाः एकत्वसंभवेन सारूपैकशेषस्य द्वंद्वपवादकत्वानुवर्तते रभावादिति भावः नचैव घटघ
लविति प्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तिः तदुक्तैकशेषविषयत्वाभावादिति वाच्यं। उक्तार्थानां प्रयोगाभावात्। एतेनैकवचनमिन्नवि
भक्तिसममिवाहारेऽप्येकशक्त्या वच्छेदकावच्छिन्ना बोधकत्वमिति निषेधागीकारान्नोक्तशेष इति वरासंभक्त निषेधविने
नोपपत्तेः इत्याह विति। आदिना तदुपतत्सर्वतोऽप्यसिद्धादिपरिग्रहः परार्थतावच्छेदकत्वेन परार्थैकदेशत्वेनानिराकांक्ष
त्वादिति। यदर्थः परार्थैकदेशत्वेतीति सुसत्यनुरोधेन द्वित्वस्य तमोरन्वयासंभवादिति भावः ननु तन्मात्रमृतीति। तथा च विशिष्य
एव द्वित्वान्वयः तस्यैकत्वेऽपि तदुक्तमाहायनत्र द्वित्वसंभव इति भावः नन्वसाधुत्वज्ञानेन प्रतिबंधादेव नैको घटा इत्यतः शाब्दबो
धप्रसंग इत्यत आह असाधुत्वेति प्रसंगादिति। तथा चेतादृश प्रसंगवारणापसुवां प्रहस्यमात्रमृत्तिसंख्याबोधकत्वमेवोपे
य। एवं च न तदुक्तमाहायद्वित्वान्वयसंभव इति भावः तत्र नीलघटयोरेव इत्याहो। पदसाधुत्वापेवेति। अथ साधुत्वापेद्विव
चनस्याप्यनुशासनमपेक्षितं अथवा द्वित्वस्याविवक्षायां द्विवचनस्यासाधुत्वेन प्रथमोपस्थितस्यैकवचनस्यैवोचित्यादिति चेन्न
परार्थतावच्छेदकभेदे द्वंद्वानुशासनमेवामथानुपपद्यमानं द्विवचनस्याप्यनुशासकत्वित्याशयात् द्वंद्वसमासेऽप्येकवचनस्य
समाहारद्वंद्वेऽपि निषेधितत्वेनार्थत एवेतरेतरद्वंद्वे द्विवचनस्यानुशासनसिद्धत्वाच्च। पनुसर्वो द्वंद्वो विभाष्यैकवचनवतीति च

म.टी.

निकमेव पक्षे द्विवचनविभाषकसाधुत्वायमेव द्विवचनस्यानुशासनमिति तन्नतदासिकस्येकवचनस्य समाहारवतयानकेवलं
 दृष्ट्वा साति त्वत्पक्षे नांगानामिति सूत्रविषय एव समाहारद्वंद्वः किंतु सर्वो द्वंद्वः समाहारप्रधानो विकल्पेन भवति तेन धवत्वदि
 रंछिधीत्यादि प्रयोगोपि साधुरित्यर्थकत्वात् अन्वयात् दुर्गरीत्यावथाश्रुता र्थकरा समाहारार्थविवक्षायां द्विवचनवदु
 वचनयोरितरेतरयोगविवक्षायां वैकवचनस्यानिकार्यतायनेः किमर्थमिति उभयत्रापि परार्थान्नेदस्य परार्थतावच्छेदकमे
 दस्य द्वित्वावोचस्य वा विशिष्टत्वादिति भावः अतन्वयसंगतिरिति इदमुपलक्ष्य तां नीलघटवीरित्यत्र कर्मधारयेऽपरशित
 रीत्याद्विवचनस्यासाधुत्वापत्तिर्नीलोत्पलमित्यादिना त्वमित्याह विवैकवचनस्यैव साधुत्वादित्यपि दुष्टं किं नुप सार्थ
 तावच्छेदकगतमेव द्वित्वादिकं नीलघटवीरित्याहो द्विवचनादिना प्रत्याप्यते स्वामिनो देवदेवरावित्यादिवत्पुत्रत्वे विभ्रादिसा
 हुः तन्ना कर्मधारये विद्विवचनस्य साधुत्वापत्तेः यदुच्यते यदर्थ इत्याहो यद्वत्त्वदिवन्नीलघटवीरित्याहो विनीलत्वघटत्वा
 दिरूपमिन्नधर्मप्रकारकबुद्धिविशेषविषयकतरुवंगोतादित्वं विशेष्यत्वमेव न वैकमेकनततदुपरसादिना धर्मप्रकारक
 बुद्धिविशेषविषयतसत्त्वादित्वज्जिह्वाद्यापत्तिरिति वाच्यं तदुपतदुसवतो रैक्यंतदुपतदुसत रुंधवता मेकापिसादि प्रयोग
 सत्वेनेष्टत्वात् इत्याह विशेषो यद्यदम प्रकारक बुद्धिविषयत्वं गोतादित्वादित्याह रविमित्तंततदुर्मावच्छेदेनेव परमा
 प्रतेनेकोदावित्याहो हासइति नरपितृष्टनीलोत्पलमित्यादिकर्मधारयस्य त्वेपि नीलोत्पलत्वादिविविन्नधर्मप्रकारक

राम०

बुद्धिविशेषविषयत्वरूपद्वित्वसंभवेन द्विवचनसाधुत्वकारणात् विरुद्धानाधर्मप्रकारकबुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्यैव गौणा
 द्वित्वादेर्वाच्यतया प्रकृतेतदसंभवात्। एकजन्मित्यादिबोगरूपदे। भ्योपि यत्रैकजन्मिकर्तृत्वरूपविभिन्नधर्मप्रकारकबोधो दये त
 नतत्रापि निरुक्तद्वित्वसंभवेन एकत्रयद्वेयं कजेरिति द्विवचनांत प्रयोगस्य साधुताय तेः अकिमर्थमित्यादि। पद्यविनी लोमलक्षि
 साहोदं हस्तीकारे एकवचनानुपपत्तिरेव कर्मधारयसाधिकास्ति। तथापि पदार्था भेदस्थली वदं हसाधारणा स्पविभिन्नधर्मा
 वभिन्नबोधकानामनामत्वरूपद्वैतक्षणात्प्रकर्मत्रिव्यासिरित्यत्र ता सर्वे। अथवा प्रकृतग्रंथे व्येतत्परतयेव योज्यः तथा हि कि
 मर्थकं यं पृथक् कदं हस्तिनो अंगीक्रियते अवक्रियते परस्परस्य परस्परलक्षणात्। ततया कथं परस्परभिन्नत्वेन व्यवहा
 रद्वया शयः। अनुकर्मधारयस्य पदार्थद्वयबोधकत्वेपिन तदभेदबोधकत्वं तदुपस्थापकानावादि सत आहतथावेत्यादिसंसर्ग
 विधयाऽभेदबोधकत्वमपि न प्रलोपधापकत्वरूपं कथंचित्प्रलानुपधापककर्मधारया संग्रहात्। किंतु स्व रूपयोग्यत्वं तत्ता सर्वक
 त्वयर्थवसितमिहा हतासर्पमिति। इति भाव इति एवं च वस्तुतोऽभिन्नधर्मिबोधकसमासत्वेन कर्मधारयलक्षणां किंतु एकपदार्थवि
 शेषकाभेदसंसर्गका परपदार्थप्रकारकबोधता सर्वकसमासत्वमेव तत्प्रचननी लघुठ पोरियादिदं हसाधारणमित्याशयः।
 अत्र च राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषोऽतिआसिरिति तु न शं। क्यंतत्र हि पुरुषांशो राजसंबंधिनो नाभेदेन प्रकारत्वं समासविग्रहवोक्तमर्थ
 त्वहान्मायतेः किंतु पूर्वपदलक्षितस्य राजसंबंधस्यैव भेदेन। अथवा तत्र एव नामार्थपोरियादितु सने समासातिरिक्तविषय

म. टी.

त्वाभ्युपगमात्पदिचराजसंर्वधिन एवाभेदेनात्वयइति मतं तदासमासनिपतलक्षणाप्रमत्वमपि देयं पदा किं विद्वि शिष्टसुवथानि
 वाञ्छितं तत्रकारतायां देयं। अत्र परस्परसंधिमात्रपरतायां कर्मधारयत्वोपपत्तये किं विद्वि शिष्टेति। न चैवमपि पञ्चभूत्यादि द्विगोडि
 गार्ग्यगद्यतइत्यादिस्थलीवेदितवाद्यभिन्नगार्ग्यादि बोधक्यपीभावे चानिआसिरिति वाच्यं। संज्ञाविषयामसंख्यावाचकपूर्वपर
 कामत्वे स्यापि निवेशात्पंचांताः पंचकम्याइत्यादिसंज्ञास्थलीयकर्मधारयसंज्ञाहापसंज्ञाविषयामत्वमस्यत्वप्रतिपत्तिविशेष
 यसात्तयाउपात्तंभिदप्रधानस्यद्वंद्वस्यकथंभेदोत्तमीनत्वमतआहभेदोविषयकेसर्वइति नन्विदं कर्मधारयेपि तत्रनीलोत्पलादि
 पदार्थद्वयस्य निर्विषयकतयाभेदाभेदविषयकेष्वस्यार्थद्वयंतदोपकृत्वा दत्तमाह इदं चेति। अत्रभावः विभिन्नधर्मावच्छिन्न
 बोधसमासत्वं न द्वंद्वलक्षणाप्रतिप्रसंगान् किंतुभेदाभेदविषयकोपः पदार्थबोधस्तु न कत्वं कर्मधारयेऽभेदविषयकबोधजनक
 त्वान्नातिआसिः अस्ति चेदंलक्षणाद्वंद्वमात्रे तत्रहिनाभेदोभासते - वत्तदितिवित्ताहो वाधात्ती लघटयो रित्या हाववाधेपि
 उवदशितरीत्यानिराकांक्षनयाभेदेतात्पर्याभावात् एवं च तत्रभेदेपिनभासते नी लघटयो रित्याहो वाधात्तद्वत्तदितिवित्ताह
 धपिसंसर्गः प्रकाशे बोनाद्यः नामार्थयोभेदेनानचयात्तद्वित्तादिविशेषणधवादेवित्याद्यवि संख्याकर्मत्वाद्यन्यवप्रसं
 गाच्च। द्वयोः प्राध्यामानुभवविरोधाच्च। अतएव न द्वितीयोपि अत्रचकर्मधारयव्यवच्छेदवाभेदाविषयकेति ठकरीत्या राज
 पुरवइत्यादितसुखेभेदाविषयकबोधजनकेति आसिवा रणा यभेदाविषयकेति। तत्रराजसंर्वध्यादिलक्षणावादिमतेन

भेदा

राम०

२ धानुयधायकेस्वरूपयोगेसंज्ञासांतरेऽतिव्याप्तिरितिवाच्यंभिदामेदविषयकवहार्थद्वयो२

[illegible]

भेदस्य चार्थत्वाभावात्। भावे वा वस्तुगत्या चार्थो विद्यमाने द्वंद्वः किंवा तस्मिन् प्रतिपाद्ये द्वंद्व इति सार्थः नाद्यः चार्थे रसस्य आवर्त
 कत्वेन सूत्रे तदुपादानवैयर्थ्यात्। न च तथा सति गता काशौ घट घटा विद्यादिप्रयोगाविति द्वंद्वसंभवादिति वाच्यं। पर्यायाणां
 सहप्रयोगाभावेन एकशेषकृतवाधेन वतद्वारणात्। अथ तथा तदुपादाने विविधसुखसिंहत्वादिवोधजनकहर्षादियदद्वयं
 दिहरीत्यादिद्वंद्वप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। न द्वितीयः द्वंद्वभेदमतिपत्तेरभावात् तत्प्रतिपत्तौ द्वंद्वे लक्षणाभ्युपगमाय नैः धवस्वदिरा विद्या
 दो भेदमतीति प्रसंगाच्च न वेष्टायतिः प्रेराभेदोदासीनित्यादिस्वोक्तिविरोधात्। तावन्नेव कर्मधारयभेदसिद्धेस्तसाधनलेशानुपपत्ते
 श्च तस्मादेवं सूत्रं व्याख्येयं। चार्थ इति चार्थश्चतुर्विधः समुच्चयाच्चान्वये तरेतरयोः समाहारभेदात्। प्रत्येकपर्यायधर्मावच्छिन्न
 नामैवान्वयः समुच्चयः पद्यावश्यधवंतरि च छिंधीत्याहौ अत्र प्रत्येकमेव दर्शनाद्यन्वयात् समुच्चयः मुख्यक्रियासमभिव्याहृत
 प्रासंगिकक्रियाः च योऽन्वाचयः पद्यावटोपि साम्यं जायते तस्यैव तरेतरपर्यायधर्मावच्छिन्नानामन्वय एवेतरेतरयोगः पद्या
 धवस्वदिराश्चेति विग्रहे धवस्वदिसौ छिंधीत्याहौ। अत्र तादृशो धर्मः परमते साहित्यसंतमते च साहित्यबोधात्। अस्मन्मते व विभक्त्य
 र्थादित्यादिसंख्यारूप एव तस्य चान्वयिता व छेदकता तदवच्छिन्नस्यैव क्रियायामन्वयोनुरूपस्यैव अन्वयिता व छेदकावच्छिन्नावप
 स्पेव व्युत्पन्नतात् अतएव यस्मिन्नापत्ते तस्यादेव कत्वस्यान्वयिता व छेदकता तदवच्छिन्नकरणाक्यागेष्टसाधनत्वस्यैव बोधित
 त्वेनैकपशुकराकयागादेवाहृन्नेकपशुकराकयागदितिसर्वसिद्धतः एकक्रियायां साप्रकर्मत्वादिवरं परसंबंधेन ता

दशधर्मान्वयसमाहारः पथाध्वश्च खदिरश्च पलाशश्च एतेषां समाहार इति विप्रहेधवरचदिरपलाशं छिंधीत्याह अत्र च ता
दशधर्मः साहित्यमपेक्षा बुद्धि विशेष विषयत्वरूपं तच्च परमते शक्यं अस्मन्मते च तत्समि स्य देत तसमाहारे साहित्य बोधस्वस
र्वमतसिद्धतात् एवंचतुर्विधो वाये मकृतसूत्रे समुच्चयाच्चाचपभिन्नस्यार्थो निविष्टः समुच्चये मते काच्च पतात्यये राधवरवदितो
पश्य छिंधीसमयोगीत् अन्वाचयेव दोभिक्षागावा वटानवेत्यप्रयोगाच्च अत एव सूत्रे चार्थे इत्यपि सार्थकं अन्यथोक्तं
योगस्य प्रकाशं तरेणा वारणात् तस्य वस्तुगत्या सत्वमेव दंड निवामकं ननु प्रतियाद्यत्वमपि अतो न क्वचित् नोक्तं विकल्प
आसः तथा च चार्थे इतरेतरपयोसधर्मावच्छिन्नस्पता दशधर्मस्य चान्वये दंडसमासो भवतीति सूत्रार्थः पर्यवसन्नः द्वितीयादि
रूपता दशधर्मावच्छिन्नान्वयः साहित्यरूपता दशधर्मान्वयश्च समस्य मानवदार्थभेद एव संभवति ननु पदार्थतावच्छेदक
भेदे इति पदार्थभेद एव दंडोऽनुशासनस्वरससिद्धसूत्रेव चार्थसंभवेऽनुपपत्तिरिति

[Faint, illegible handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

वच्छेदकभेदे अतएव नीलोत्पलमित्यादौ न द्वंद्वः पदार्थभेदाभावात्। भेदे द्वंद्व इति प्रचारोऽपि पदार्थभेदाभिप्रायकसंबन्धतुल्यपदार्थनावं
छेदकभेदाभिप्रायकः अनुशासनविरोधान्प्रयुज्यते चेत्तत्। अन्यप्यपदार्थतावच्छेदकभेदस्य द्वंद्वनियामकत्वे एकस्मिन्नेव द्वं
द्वितिकुंडलिनचपुहपेदंरिकुंडलिनो गच्छत इति प्रयोगाय भेदः न च तत्र द्वित्वान्वयासंभवाद्देवनतादशः प्रयोगतिवाच्यो नीलघरयो
रभेद इत्यादाविव द्वित्वविवक्षापादिवचनस्य प्रयोगसाधुत्वांगीकारेणातादृशप्रयोगस्य भवदुक्तेरीत्यादुर्वीरत्वात्। न च द्वित्वा
विवक्षायां द्विवचनस्य प्रयोगादशप्रयोगादुपनिर्दिष्टिवाच्यं। इतरेन रेयोगसमाहारयोरभावो निश्चि विधद्वंद्वसमासस्यैवासंभ
वात् नीलघरयोरभेद इत्यादावधिकथं द्वंद्वः इतरेन रेयोगसमाहारयोरभावो निश्चि वेदात्मानमेवोपालभस्वयनः यदार्थ
तावच्छेदकभेदस्मादायात्र द्वंद्वमंगीकरोषि। न च पदार्थभेदस्य द्वंद्वनियामकत्वे उक्तप्रयोगवारणोऽपि नीलघरयोरित्यादौ द्वंद्व
न्यययतिरस्त्येवेति वाच्यं। उच्यते ननु परमेव वक्ष्यमाणत्वात्। अथैकस्मिन्पुहपे आख्यातार्थद्वित्वसंख्यातन्वये अनभिहता
धिकारापत्तौ पापस्यानोक्तप्रयोग इति चेत्तर्हि द्वंद्विकुंडलिभ्यां गच्छत इति प्रयोगाय भेदः द्वंद्विकुंडलिनो गच्छतीति प्रयोगाय भेदः
अनवप्रक्षमां तपसाभावेन भावनान्वयासंभवाच्च कर्त्रीख्यातघटितप्रथमप्रयोगः कर्त्रीख्यातस्थले सुवाख्यातवचनयोः पर
स्परविरुद्धार्थयोः सहप्रयोगस्यासाधुत्वाच्च न द्वितीयोपीति वाच्यं। तथापि द्वंद्विकुंडलिभ्यां गच्छते पाप इत्यादि प्रयोगस्य
वृत्तरोपि दुर्वीरत्वात् तच्च यद्वदप्यद्विवचनस्य वानैरर्थको न फलाभावान्न तथा प्रयोगरतिवाच्यं। तत्र ननु भवतया परकी

म.टी.

याचोषनस्येयप्रयोगफलत्वोत्पत्तिसत्त्वात्तस्मात्पदार्थतावच्छेदकमेदेषियदार्थमेदाभावेनेतरेतरपर्याप्तधर्माव
च्छिन्नान्वयाभावेनतादृशधर्मान्वयाभावेनवद्विविधद्वंद्वसंभवात्तादृशःप्रयोगरत्येवांगीकारेणीयमिति सिद्धं
पदार्थमेदएवद्वंद्वइति। कथं तर्हि नीलघटयोरमेदः एतद्वयवदेतद्वसवतोरमेदइत्यादयः प्रयोगाः पदार्थमेदाभावा
दिति चेत्प्रमाणं मेदादियदसमभिव्या इतनीलादिपदानां स्वरूपे लक्षणा आमेदइत्यस्य वाचा मेदइत्यर्थः तथा
च नीलघटशक्तयोरर्थो मेदइत्यर्थो हस्त्वैवपदार्थमेदइतरेतरयोगश्च अन्यथा घटकलशयोरविवेकं शेषइत्यादौ त
वापिकथं द्वंद्वः पदार्थतावच्छेदकमेदस्याप्यभावात् एतद्वयवदेतद्वसवतोरमेदइत्यादौ वमतु बंजानां मेव शब्दपरत्वं
नीलघटादियदं नीलत्वघटत्वादपि परं आमेदइत्यस्य वाचा मेदइत्यर्थ इत्यधिकश्चित् अन्यसाधर्म्ये वैधर्म्योभ्यां
तत्त्वे तातन्निष्ठे यस्य हेतुरित्यत्र का गतिः एकस्यैवद्वयत्वादेः। एषिव्यादि साधर्म्यत्वेन गुणादिवैधर्म्यत्वेन वयदा
र्थमेदाभावात् अन्यनवयायत्या शब्दपरत्वे स्याप्यसंभवादिति चेन्न प्रमाणा प्रमेयेत्यादिवदापत्तात् अन्ये तु साध
र्म्ये वैधर्म्यं शब्दार्थयोर्निरूपकघटितत्वेन तन्निरूपितसाधर्म्यं स्मरन्ति न निरूपितवैधर्म्यं स्पष्टसाधर्म्यं वैधर्म्यं श
ब्दार्थत्वेन वयदर्थमेदएषिव्यादिनिरूपितसाधर्म्योत्पत्तकस्यद्वयत्वादेस्तन्निरूपितवैधर्म्योत्पत्तकत्वाभावादित्याहुः
पदार्थतावच्छेदकमेदस्यद्वंद्वनिष्पन्नवत्त्वे नीलघटयोरमेदइत्यादौ द्वंद्वानुपपत्तिरुक्तैव इतरेतरयोगसमाहारा

राम

मावात्। एवद्विवचनस्याप्यनुपपत्तिः न च साधुत्वांर्थतत्। पदार्थोक्तत्वे एकवचनस्यैव न्यायप्राप्तस्य साधुत्वांर्थमुचि-
तेत्वात्। न चैकस्यादारादिति वदितमपीति वाच्यं। तथा विशेषविध्यभावात्। न चोक्तरीत्यापदार्थतावच्छेदकभेदेदं
द्वानुशासनमेवान्यथानुपपद्यमानद्विवचनस्याप्यनुशासकमिति वाच्यपदार्थतावच्छेदकभेदेदं द्वयेवाभावात्।
अथ समाहारद्वेदे एकवचननियमानुशासनमेवेतरेतरद्वेद्विवचनानुशासकमिति चेन्न। तस्य समाहानद्वेदेद्वि-
वचनाभावानुशासकत्वेन तु उतरेतरद्वेद्विवचनानुशासकत्वावत्पर्यंतानुशासने तस्या सामर्थ्यात्। न चान्य-
थानुपपत्त्या सामर्थ्यकल्याते इति वाच्ये अन्यथोपपत्तेरुपदर्शिनत्वात्। एतेन नीलघटयोरिति प्रामाणिकप्रयो-
गानुसारेणाद्वेदे साधुत्वमात्रार्थकद्विवचनविध्यतरंकल्प्यप्रयोगानुरोधित्वाद्वाकरणास्मृतेरित्यपि परास्मिन्। अ-
न्यथानुपपन्नप्रामाणिकत्वेन सिद्धप्रयोगस्यैव विधिकल्पकत्वात् उपपत्तेश्चोक्तात्वादिति। न देन त्सकलमभिप्रे-
यामीकमनुशासनस्वरूपसिद्धमतमिति। ननु चैत्रश्वचैत्रश्वेत्यत्र पदद्वयसत्त्वेन द्वयप्रसक्त्या तदपवादकैकशेषप्र-
तौ चैत्राविति प्रयोगयति। न चैषा पत्तिः। चैत्रादिपदानां शरीरेशत्वात् तस्य नानात्वेन द्वित्वात्त्वमसंभवात् नानासाधु-
त्वमपीति वाच्यं। एवमप्याकाशोदं श्वराविति प्रयोगयते। न च साधुत्वानीलघटयोरित्यादिव द्वित्वाविवक्षया
साधुत्वसंभवादित्यत आह किंचेति। विशेषरायोरित्यादि विशेषरायोरेव विशेष्ययोरेव चापरस्परभेद इत्यर्थः। तेन

भरी

कघटाभिधायके घटकल आदिपदे न हंदापत्तिः नवाननुगमः समस्यमानप्रत्ययेकपदजन्यप्रतियोग्योपासजा
 तीयविषयतातदा अयमेदेतान्यपीतसाजात्पंचप्रकारताविशेष्यतात्वान्यतररूपेणानयोः समस्यमानपद
 पोः हंदायादकइति। नचहंदापत्तिविरहेष्येकशेषायनिरस्त्येवेतिवाच्ये। देहप्रसक्तानेवेकशेषप्रसक्तैः एक
 यदार्थपौरितिरुकेन्यविवक्षित। दुर्तीति उक्तरीत्या देहापत्त्याभावादित्यर्थः इदमुपलक्षणा आकाशावित्यादिप्रपो
 गस्यासाधुत्वादेवासंभवात्। नचनीलघटपौरित्यादिवत्तद्वित्वाविवक्षयासाधुत्वं। तत्रापिद्वित्वविवक्षेवसाधुत्वस्यो
 पपादितत्वात्। एवंपदार्थतावच्छेदकमेवस्येवहंदापत्तिनिषामकत्वेनोक्तप्रयोगसंभवः सरूपेकशेषस्यच अकाशत्वादिना
 नार्थस्थले एव सार्थकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं। नाप्यंयथाः नोक्तरीत्यावतारणमार्गः धर्मपरतयेत्यस्य वैशिष्ट्या अयत्न
 पधर्मिवावकविशिष्टपदस्यलक्षणायावैशिष्ट्या अयत्नरूपधर्मपरत्वमित्यर्थः सचरतेनेत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या
 अनुपयन्नः वैशिष्ट्यमात्रात्तामेनव्याप्तिवैशिष्ट्ययत्नधर्मतयोक्तोभादित्ययेतनेनविरोधश्चेत्यत आह नपुंसकइत्यादि
 धर्मपरतयेत्यस्यधर्मिवावकविशिष्टपदस्यलक्षणायाधर्मपरत्वमिति नार्थः किंतुविशिष्टपदस्यकर्मज्ञातत्वेधर्मिवा
 चकत्वमिवभावज्ञातत्वेधर्मिवाचकत्वमपिरुवंचविशिष्टपदस्योभयवाचकत्वेपि अग्राप्ये व्याप्यत्वावराहिपराम
 र्थसंग्रहानुरोधेनप्रत्यपार्थोपस्थित्याद्यकल्पनलाघवेनपक्षधर्मतापदसाहचर्येणचधर्मतात्पर्यकतयेत्यर्थः एवं

राम

च धर्मवाचकविशिष्टपरम्येवल्लक्षणो निविष्टतया व्याप्तिवैशिष्ट्ययत्नः धर्मत्वरूपपदार्थभेदाद्वैदो नानुपप
त्रउत्पत्त्यर्थः अतएव विशिष्टपरम्यधर्मपरत्वेपि व्याप्तिविशिष्टस्य परम्यधर्मत्वस्य च पदार्थस्य भेदसत्त्वेन द्वंद्वो
पपत्तो दीधितिकारस्य धर्मपरत्वानुसारां किमर्थमिति शंकापि निरस्ता। एतेन विशिष्टपरम्यधर्मपरतया व्याप्तिवि
शिष्टयत्नः धर्मतापदयोर्द्वंद्वानुसारां दीधितिकृतो व्यर्थधर्मपरव्याप्तिविशिष्टपरम्यधर्मपदयोरेव पदार्थभेदमाहा
यद्वंद्वसमवात्। तथाहि उक्तपुत्तपदद्वंद्वे इतरतः योगसमाहारधरकहेत्वाद्यन्वयसाहित्यसंयादनद्वारा पदार्थभेदाभेदा
ननु स्वातंत्र्येणानत्रैकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नेऽपरपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने भेदो नापेक्षितः अनुययो गान्धर्मा
णाभावात्सहितौ च साक्षात्तानयेत्यादौ व्यभिचाराच्च किंतु विशेष्यव्यक्तिभेदमात्रमपेक्षितं न चैवं घटावित्यादौ द्वंद्वः।
हायतिः एकशेषेणावाधात्। अन्यथा विष्णुसिंहावित्यादि तान्यर्थकेहरीत्यादौ तवापि पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नयो
दसत्त्वात् द्वंद्वपत्तेः न च तत्रैकपदादेव तत्तत्तात्पर्यः। र्थद्वयबोधोपपत्तेः परद्वयमात्रादेवन द्वंद्वः सकृदुच्चरित इत्यादि
व्युत्पत्तौ मानाभावादिति वाच्यं। घटावित्यादावप्येवमेव परिहारस्य सुवचत्वात्। तथा च प्रकृत्यव्याप्तिविशिष्टत्वावच्छिन्नेय
धर्मतावच्छिन्नभेदाभावेपि व्याप्तिविशिष्टस्य महानसीधमादेः परम्यधर्मस्य इव्यात्वादेशु भेदसत्त्वात् द्वंद्वः संगच्छत
एवा। एवं च प्रमाणाप्रमेयेत्यादि सत्रे साधर्म्यवैधर्म्याभ्यंतत्त्वज्ञानमित्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादौ च स्वरसत्तत्त्वद्वंद्वः

म.टी.

संगच्छते प्रमाणात्वावच्छिन्ने प्रमेयत्वावच्छिन्नमेदाभावेऽपि प्रमाणा नामिन्द्रियादीनां प्रमेयानामात्मादीनां च मेद
 सत्वात् साधर्म्यत्वावच्छिन्ने वैधर्म्यत्वावच्छिन्नमेदाभावेऽपि साधर्म्यान्यवैधर्म्यस्य शब्दनिवृत्तानां देवैर्धर्म्यान्य
 साधर्म्यस्य प्रमेयत्वादेः सत्वात् नीलत्वावच्छिन्ने घटात्वावच्छिन्नमेदाभावेऽपि नीलान्यघटस्य घटान्यनील
 स्य च सत्वात् तद्वयवत्तद्रसवतोरैक्यमित्यत्र तु उक्तरीत्या मतुबतस्य लक्षणाया शब्दपरतया ऐक्यशब्दस्य
 अर्थैक्यपरतया यदार्थमेदमादाय द्वंद्वउपपादनीय इति केषां चिदूषणोद्भावनामाप्युक्तं। उक्तं तु तत्राध
 र्मस्य दयोरेक्यपरविशिष्टयदस्यैव लक्षणे निविष्टतया तद्वा द्वंद्वानुसरणात्। न च तत्रापि धर्मपरविशिष्टय
 दयस्य धर्मस्य दयोरेव द्वंद्वः कुतो न कृतः। व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य धर्मयोः परार्थयोर्मदसत्त्वादिति वाच्यं। तथा सति
 द्वंद्वानुत्पत्त्या प्रमाणाभावप्रत्ययस्योभयत्रान्वयेन व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य धर्मस्योभयत्रावगाहित्वलाभेन एतेनेत्या
 धुक्करीत्याऽप्याप्यायतेः सेवपूर्वोक्तैव उपाध्यापमतोक्तैवेति यावत्। दीधितौ न चैवमिति। एवं नादशार्थकर
 णो। इति ज्ञानजन्येऽनुव्यवसायस्य त्यागो। इदं तु ज्ञानं परुधर्मतांशो व्याप्य प्रकारकतयानुमिति जनकमि
 ति भावः। अतिप्रसंग इति तादृशसहान्वयेनापि आलोके बहिर्व्याप्तिवैशिष्ट्यास्य धर्मस्यैव धर्मत्वस्य विष

राम

वीकरणात्तज्जन्यामुच्यवसायादावतिव्याप्तिरित्यर्थः न च यरेतित्यादिना वसुमायाय रूताजन्यत्वरूपविशेष
षणाभावादेवनातिव्याप्तिरिति वाच्यं। तथापि यरूताविषयकेतादृशानुच्यवसायेऽतिव्याप्तिः प रूतात्वेन प रू
ताजन्यत्वोक्तौ च तावन्मात्रस्यैव लक्षणात्वं संभवेनेतराशवेयव्यापत्तेः एकत्र एकधर्मिणितत्त्वमयावगाहित्वस्य
व्याप्तिवेशिष्यरूपधर्मत्वावगाहित्वस्य नृत्तत्वात् न च विवक्षितत्वात्। व्याख्यायां विशेषणोपपत्तिः। अयि शक्ये न विशेष
षणाभावपरिग्रहः दीधितो धर्मो बहिर्व्याप्य इत्यादि तादृशसमहात्म्येन स्यादपि धर्मत्वद्रव्यत्वरूपविभिन्नध
र्मपुरस्कारेण धर्मरूपैकधर्मिण्येव तदुभयावगाहित्वात् तज्जन्यानुच्यवसायादावतिप्रसंगोद्वीर्य इति भावन
व व्याप्तिप्रकारकयत्तु धर्मताज्ञानमिति सिद्धांतेऽपि सद्वीर्यः तत्र व्याप्तिप्रकारकत्वोक्तौ च नृत्तयैकधर्मताज्ञान
विवक्षितोऽत्रापि तथा च विवक्षितरूपात्तस्य निवाच्यं तत्र तादृशार्थस्य शाब्दादेव ज्ञानमः अत्र वविशिष्टेत्यस्य ज्ञानान
न्वयेन तादृशार्थस्य शब्दतो ज्ञानसंभव इत्येन विशेषात् व्यक्ती भविष्यन्निवेदसिद्धांतेन न चैकधर्मो वक्षिन्नतदु
भयावगाहिज्ञानजन्यत्वस्य निवेशनीयतया नोक्तातिप्रसंग इत्यत आह एक रूपेणोत्पादितथावोक्तातिप्रसं
गवारोपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानयैकधर्मताज्ञानयोरनुमितिकरणात्वादिर्मः। मांसकमते
यानिदृषणानि ताभ्यां गतानीति भावः तान्येव रूपान्याह व्याख्यायां तथा चेति। ननु व्याप्यतावच्छेदकप्र

कारकव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोरनुमितितौ कारणत्वेन तत्रानुमित्यसंभवाच्च तत्र व्याप्तिरत आह धर्मत्वेति
 । गोरवमिति । लाघवेन व्याप्तिप्रकारकतायच्छिन्नयस्य धर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वमिति भावः । अनेनैवैवैककाल
 स्यपुरुषस्यवानेत्येनेत्यादि । न च त्रैलोक्यधर्मो बहिः । तदुभयावगाहिज्ञानजन्यत्वोक्तावधिबहिः । व्याप्यो धर्मो ध
 मोवात्येवंतइतिज्ञानजन्येऽतिप्रसंगसत्त्वेन कथं तमनुद्वाप्यमीमांसकमतप्रवेशरूपदीधानरोद्वातनानवैकध
 र्मो बहिः । नैकविषयतानिरूपिततदुभयनिष्ठविषयताशालिज्ञानजन्यत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं । तथापि बहि
 व्याप्यधर्मवान्येवंतइत्यादिपरामर्शजन्येति प्रसंगाच्चावगात् । न च तादृशपरामर्शो नंतरं अनुमितिरेव जायते साम
 प्रीसत्वात् न त्वनुव्यवसायइति वाच्यं । परामर्शसत्त्वेपि बाधादिदृशायामनुमिति सामान्यसत्त्वेनानुव्यवसायसं
 भवात् । न च तथा विधोभयनिष्ठविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताविवक्षणीयेति वाच्यं । नद्यासतियथा
 कृतेपितदुभयावगाहित्वावच्छिन्नकारणताविवक्षणीयानतिप्रसंगे तद्वारणाय प्रवृत्तैकत्रैत्यादिष्वेवं ग्रंथासंगते
 न च यथा कृतेः जनकसाधारण्येन कारणतावच्छेदकविवक्षणीयसंभवति उक्तस्य सत्त्वजनकव्यावृत्तत्वेन त
 द्विवक्षणीयसंभवतीति वाच्यं । व्याप्तिप्रकारकतावच्छिन्नयस्य धर्मताज्ञानत्वोपेक्षया गोरवैराग्येराग्यजनक
 त्वाविति चेन्न परामर्शानुव्यवसायातिप्रसंगस्य बह्व्यवसायसिद्धांतेपिशब्दव्युत्पत्तिलभ्यार्थनाच्चावगात्तमयस्य

धारणेनात्रोपत्तामावरत्याशयान्। वाधाद्यनुत्तरत्वविशेषात्प्रहेयैरायामर्षानुव्यवसायेत्यतिप्रसंगस्य चार
 पितुंशक्यत्वाच्च। एतेनात्रमीमांसकमतप्रवेशरूपदोषोद्भावनमुपलक्ष्यं बह्विध्याप्योध्यमोध्यमवान्यवर्ततइति ज्ञा
 नजन्येतिप्रसंगोद्वयव्यतिरिक्तस्यचित्तुल्यपितमयाहं। उक्तरीत्यातत्रानतिप्रसंगात्। यदपिमीमांसकमनेति
 बह्विध्याप्योध्यमोध्यमवान्यवर्ततइत्युक्तज्ञानजन्येतिव्याप्तिः तत्रानुमितित्वांगीकारेनमतप्रवशास्तन्मतदोषदुष्ट
 इतिभावइति। तदयिनृच्छंउक्तरीत्यातिव्याप्ताभावात्। तत्रानुमितित्वांगीकारेपिवाधकालीनोक्तज्ञानजन्येतिव्यापे
 रनुद्धाराच्च। एतेनबह्विध्याप्योध्यमोध्यमवान्यवर्ततइतिज्ञानान्मीमांसकवदनुमितिरेवस्वीक्रियनेइतिनतत्प्रत्यक्षे
 इतिप्रसंगः नचानुमित्यनतरोत्पन्नतत्प्रत्यक्षेऽतिप्रसंगः विषयस्यकार्यसहभावेनहेतुनयानुमित्यनंतरेतदसं
 भवादित्यापातात्तौवक्तुंशक्यतेइतिनमनुद्भाव्यमीमांसकमतप्रवेशरूपदोषोद्भावनेअतएवपूर्वतत्प्रत्यक्षे
 इतिप्रसंगमनुद्भाव्योध्यमोध्यमवान्यवर्ततइतिज्ञानप्रत्यगानुद्भावनेवीजाभावात्। केचित्तुमीमांस
 केतिमीमांसकेरनुमितित्वेनातिमतेज्ञानेउक्तलक्षणास्यानुप्रवेशात्तत्तादित्यर्थः तद्यावबह्विध्याप्यवान्यवर्त
 इत्यादिपरामर्षजन्यानुमितावव्याप्तेर्जीतिगर्भतपावाश्लोपिवह्विध्याप्योध्यमोध्यमवान्यवर्ततइतिसमूहांलंबना
 नुव्यवसायेतिव्याप्तिरितिभावइत्याहुः तत्रउदहरत्वात्। अन्येतुरेकरूपेणोतिस्वनिष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यता

निरूपितत्वे रतीयाद्योऽवगाहित्वान्वयी उक्तो चेति लक्षणाघटककारणात्तावच्छेदकघटकतयेत्यादितथा येन रूपमि
 एमकारतानिरूपितविशेष्यनानिरूपिततदुभयविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणात्ताप्रतियोगिकका
 यताशालित्वमर्थे अन्यथैव मध्यव्यवसायाद्यतिव्याप्तेरित्याहुः। मिथ्यइतीति हतद्वेयावताररावेयननुव्या
 प्तिवेशिष्यं धर्मतयोरेकतरांशोऽपरसामानाधिकरण्यावगाहितातजन्यत्वं चिवन्तरीयव्याप्तिवेशिष्यं
 धर्मितावच्छेदकीकृत्ययन्तु धर्मत्वावगाहीयन्तु धर्मतावच्छेदकीकृत्यव्याप्तिवेशिष्यावगाहीयायेति शि
 ष्यपरासमर्थस्तयोरेकतरांशोऽपरसामानाधिकरण्यावगाहते सधर्मितावच्छेदकबुद्धौ धर्मितावच्छेदकसामा
 नाधिकरण्यास्य प्रकारेभ्यः प्रकारेभ्योऽन्यतएव यत्पक्षे तावच्छेदकसामानाधिकरण्यासाध्यांशोऽनुमितौ
 भासतइति प्राचीनप्रवादेऽपि अनुमितेर्निष्पन्नो धर्मितावच्छेदकावगाहित्वात्। अतस्तज्जन्यतयाऽनुमितौ ल
 क्षणासमन्वयः उपदर्शितस्तानेव व्याप्तियरुधर्मतयोर्मिथोविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावविरहेण सामाना
 धिकरण्यावगाहिताच्चतदनुव्यवसायातिप्रसंगः न चामीमां सक्रमतां प्रवेशइत्यात आह मिथ्यइति तदसंभवात्
 दितिलाघवेन व्याप्तिप्रकारतावच्छिन्नयन्तु धर्मतातानत्वेनैवानुमितिहेतुतयाहमिथ्या निरुक्तसामानाधिकरण्या
 नवगाहिन एकमद्वयमिति रीत्यातादशयसमर्थद्वयानुमित्युपादेन तत्रा व्याप्तेः यद्वा उच्यते तसामानाधिकरण्या

सकचित्तकारत्वेपितन्निपमेमानामावेन निरुक्तसामानाधिकरण्यानवगाहितजन्यानुमितावव्याप्तेरुदरत्वादिति भा
वः एतेन नुतदुभयसंबंधावगाहित्वविवरणाच्चोक्तज्ञानजन्येति प्रसंगः संबंधश्च सामानाधिकरण्यावशिष्टबुद्धौ
संबंधसंबंधावगाहित्वाच्च संभवइत्यात आह मिथ्यइति परामर्षाव्यापकत्वादिति संबंधसंबंधावगाहितायाविशिष्ट
बुद्धावप्राप्तादिकतया व्याप्तिवैशिष्ट्याद्यप्रकारकपरामर्षस्य तत्सामानाधिकरण्यानवगाहित्वादिति भावः यद्यप्युभ
यसामानाधिकरण्यावगाहितायाः परामर्षाव्यापकत्वस्य परामर्षेणानियमतइत्यादिना प्रागेवाभिहितत्वादिरातीमु
क्तशंका नावतरितुमर्हति तथापि एवमुपाध्यायमतेभान्तानुमित्यव्याप्तिवनिर्भरस्य कृतत्वात्संबंधसंबंधावगा
हित्वाभ्युपगमेन शंका संभवी बोध्यइत्यदिकं केषां वितर्कशेन ग्रंथसमर्थनमनादेयं उक्तरीत्या प्रकारांतरेणैव सा
मानाधिकरण्यावगाहिताया इदानीमभिप्रेतत्वेन शक्यवतारतः केचित्तु ननु व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षे संत्वोभयावच्छे
द्यावच्छेदकभावावगाहित्वविवरणाच्चोक्तदोषइत्यत आह मिथ्यइति उपश्लेषः अवच्छेद्यावच्छेदकभावः पराम
र्षाव्यापकत्वादिति वद्विव्याप्यो धर्मः पर्वतवन्निरित्यादौ तथात्वेपियरु विशेषकपरामर्शसंग्रहादित्यर्थः एवं वा
वच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहितायाः परामर्षाव्यापकत्वस्य प्रागनभिहितत्वात् शंकावतारः स्वरसतएव संगच्छ

म. टी.

तस्याहुः ननु वसुमाशरीत्यासि हंतेपि जातिघटितलक्षणास्यवश्यकत्वेनात्रापि जातिघटितलक्षणाकरणेन नो
प्युक्तद्वयः व्याप्यवानिति परमर्षजन्यानुमितावयिजातिघटितलक्षणासत्त्वात्। एतेन यमर्षाव्यापकत्वादिति
त्यनेन व्याप्तियुक्तधर्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेः व्याप्तिरेवेतत्कल्प्योपेक्षावीजत्वेनोक्ता इत्यपि प्रत्युक्तं व्याप्तिपरुधर्म
त्वाप्रसिद्धिस्थलमादाय तत्रापि जातिघटितलक्षणासत्त्वादिति चेन्न तथाप्युक्तातिप्रसंगवारणा योक्तार्थस्य ल
क्षणावाक्यादलाभरूपदोषस्य दुस्तरत्वात्। एतेनैकाधर्मावच्छिन्नत्वमतिवैशेषिक्याधर्मविषयतातन्निरूपितत
दुभयविषयताशालित्वं वाच्यं। एवाया उक्तज्ञानस्य तावत्तैव वारणात् नवा व्याप्यवानिति परमर्षजन्यानुमित्य
व्याप्तिरिति मिश्राशय इत्यपि परास्तं। एवाया धर्मविषयतातन्निघटितोक्तार्थस्य लक्षणावाक्यास्वाभासमवादि
तिदिकनचेत्यादितदुभयविषयकत्वं समासबललभ्यं प्रतिप्रसंगवारणाय तन्नियतधर्मवच्छिन्नकारणात्ताप्रति
योमिकत्वेन कायत्वं विशेषितमिति भावः यधर्ममादाय लक्षणागमनं तमाह तदुभयेति नियतधर्मः व्याप्यधर्मः य
मर्षत्वमिति तच्चानुगतमननुगतं बोधयथापि न कृतिः अत्र चोक्तज्ञानजन्यानुव्यवसाये विषयत्वेन कारणात्तामा
दायातिप्रसंगवारणाय नियतोतधर्मविशेषणं तदुभयविषयकत्वावच्छिन्नेत्युक्तावसंभवः। तदुभयविषयकत्वस्या
तिप्रसक्ततया कारणाभावश्चेदकत्वासंभवादतोतिपतधर्मतिविषयत्वस्य तदुभयविषयकत्वसमानाधिकरणात्

राम

न ये वातिप्रसंग इत्यतो नियतेति । तदुभयविषयकत्वनियतोक्तज्ञानत्वाश्रयतिष्ठविषयत्वावच्छिन्नकारणाता
मादायतत्रेवातिप्रसंगवारणाकारणातायां तादृशधर्माश्रयत्वेविशेषणविहायनद्याविधधर्मावच्छि
न्नप्रतित्वमुक्तं । अनेकवृत्तित्वस्येति तत्त्वे केभ्यश्चित्त्वे स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्याभयसंब
धेन भेदविशिष्टत्वमिति यावत्तना तस्मिन् सर्वेकत्वेनानेकवृत्तित्वस्य दुर्बलत्वे भेदश्रुत्यासंज्यवृत्तिधर्मानवच्छि
न्नप्रतियोगिताकोयस्यः तेन तच्च कित्त्वस्य तादृशोभयसंबंधनसार्वत्रिकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकभेदविशिष्टत्वेपिन रुतिः तच्च कित्त्वोपविलङ्घनाविशेषराज्याः वृत्तित्वेवातत्वेति न पूर्वोक्तस्य सं
बंधघटकवृत्तित्वाशे संबधनिवेशासहजया दुर्बलत्वेपिन नूतिः एकमात्रवृत्तित्वादिति तादृशोभयसंबंधेन भे
दविशिष्टत्वाद्यभावादिति भावः यत्तु यरामर्षत्वस्याननुगतत्वेयारशविषयविशेषेराक्यरामर्षेणैवानुमितिर्जा
तातत्र तादृशयरामर्षत्वस्यानेकवृत्तित्वाभावादव्याप्येदमसंगं । तं चेत्तदज्ञानमादायतत्राप्यनेकवृत्तित्वमिति
वाच्यं । तादृशयरामर्षस्य भ्रमात्सकत्वेन स्यात्संभवात् । किंतु समवायेन वृत्तिमत्त्वं व्याप्तो निवेशनीयम् । अतए
वोक्तं धर्मेतीति तत्र तादृशविषयविशेषेमानाभीवात् । भावेवाजातिघटितलक्षणा स्यावश्यकत्वेन नादृशस्य
लेऽव्याप्यभावात्कश्चिदिति । अत्र तच्च व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षरूपकार्यविशेषे शस्यत न द्विषयनिष्ठत्वनियमा

दिमिर्वाहाय विषयस्य तत्र द्वा कित्वेन कारणात् तस्यावश्यकतया न विशेषणावश्यकत्वमस्वरसः तत्र द्वा कित्वेन का
 रणानि साय विषयकत्वाभाववद्वृत्तित्वरूपनियमस्येव निवेशनीयमित्यपि बदेति। परं धर्मतेतीति। न च
 तत्र तु नयविषयकत्वाभाववद्वृत्तित्वरूपनियमस्येव निवेशनीयतया नयक धर्मत्वांशवैयर्थ्याप्यपि वै
 शिष्यविषयकत्वाभाववद्वृत्तित्वघटकीभूताभावाद् नयविषयकत्वाभावस्य भिन्नतयाऽस्वंडाभावघ
 टकत्वात्। न चात्र विषयिताया विषयभेदेन भिन्नत्वात् तस्याऽपि दण्डभयनिरूपितत्वं विरहेणाप्रसिद्धिवा
 याम्यापि वैशिष्यविषयित्वाभाववद्वृत्तित्वे सति परं धर्मताविषयित्वाभाववद्वृत्तित्वरूपनियमस्येव नि
 वे शनीयस्तत्र वाभावदयस्य घटकतया एकवैयर्थ्यं उरुद्धरमिति वाच्यं। व्यापि वैशिष्यविषयित्वयदधर्म
 ताविषयित्वोभयाभाववद्वृत्तित्वस्येव तत्र निवेशनीयतयाऽप्रसिद्धि निरासस्याऽस्वंडाभावघटकतया
 संभवादिति चेन्न। वैयर्थ्ययदस्या ततिप्रयोजनकत्वात् कत्वेनोक्तरीत्या वैयर्थ्यपरिहारेऽप्यनतिप्रयोजन
 कत्वमत्वेनाभ्युपगम्य विरहात्। इदमुपलक्षणाकारणताया मुभयविषयकत्वनियतत्वं निवेशने बोधय
 त्तो तन्नियतधर्मावकिन्नत्वं निवेशनमफलं एव नियतत्वांशस्य लक्षणावाक्यादनुपस्थित्या तद्वृत्तित्वे
 निरासं संभव इत्यपि बोध्यं। नव्यास्तु नयविषयकत्वविशिष्टस्य निरूपकत्वेन जन्यताया मन्वयो विवदि

ननु भयविषयकत्वस्य जनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाभावात् ननु यावत् सायादावनिव्याप्तिरिति शङ्कते न चे
त्तितदुभयविषयकत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्वे वाऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमिति निवेशोऽसंभवः संशयान्मत्वादेरद्वि
कस्यानुमितिजनकतावच्छेदककुट्टिनिवेशादन्तस्तत्पर्याप्त्यनिवेशस्य चरितार्थकमिति पतपदे। एतेनोभयविष
यकत्वनियतत्वं यद्विज्ञाप्यत्वं तदा व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वयुक्तधर्मत्वविषयकत्वाभावाभाववद्वृत्तित्वरू
पायोऽप्यप्रोव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वाभाववद्वृत्तित्वाद्यवस्थोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य निवेशादग्रिमयुक्तध
र्मतांशवैयर्थ्यप्रदर्शनासंगतिः यदि च ज्ञानत्वस्य तदुभयाभाववद्वृत्तितया विशेषणान्तरविशिष्टज्ञानत्वरूपयु
मर्शत्वे तदभावोदुष्ट इति स्वव्यायकतत्वरूपव्याप्तिरेव निवेशनीयेत्युच्यते तदा स्यप्युभयत्वावच्छिन्नविशेषण
तया व्यायकताप्रवेशो व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वावच्छिन्नविशेषणान्तरात् तदप्रवेशादेवैयर्थ्यदुर्वारमेव सवसु
भयविषयकत्वनियतकारणात्तानिवेशेनाप्युपपत्तेस्तन्नियतधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशनमप्यफलं नियतत्वांश
स्य लक्षणावाक्यादनुपस्थित्या तद्विरतलक्षणात्तामप्येति ह्यसंगतपरसंज्ञा एवं च तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नकारण
तामासापोक्तातिप्रसंगवारणायानेकरत्नित्वधर्मे विप्रपिताद्यस्ति तद्धर्मवच्छिन्नत्वाकारणतायामधिकं निवे
श्यमित्यनुपादेयमेवैयर्थ्यपरमपियथा श्रुतमेव संगच्छत इति प्राहुः अत्र वदामः आद्यजावायाद्यव्याप्यव

क्तान्नानस्य हेतुतया तत्रातव्याप्तिवारणायानुमितेयतामर्थस्य येन रूपेण कारणात्तात्पर्येणैव हेतुकत्वपर्याप्ति
 निवेशस्यावश्यकत्वान्निप्रतानस्य तद्वयपरिवायकतया तत्समभिव्यक्तारेण तद्वयपरधर्मपदोपादानात्
 देसु संनसं अतएव कारणात्तायासु भवविषयकत्वनियतत्वमुपेक्ष्य तन्निप्रते धर्मावच्छिन्नत्वे निवेशिते एवं मि
 त्रे कारणास्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपागमेनाव्यवहितो ज्ञात्वादेः संबंधात्वाभावेन च विषयघटितकार्यकारणा
 भावाभावेन परासर्वत्ववच्छिन्नसामान्यकारणात्वाभिप्रायकमेवेदं लक्षणां तद्वनियतपदस्य घटितार्थकत्वेन
 घटितो एवं नियतपदस्य घटितार्थकत्वे ज्ञानात्तत्कर्मधारयपदेऽपि पदधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यं द्वारं त
 त्पक्षेणुक्तीत्याव्याप्तिप्रकारकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशाल्यभावाविषयकता
 नत्वस्य लाभसंभवेन तस्यैव सम्यक्कात्तश्चेरभावघटितजन्यताघटितत्वेन पर्वतसदृशो महानसंपद
 वाच्यशुभाघुपमितावतिव्याप्तिप्रसक्तेरभावादिनि। नद्वारणादिनितत्रापि पर्वतसंयोगस्य पदधर्मताविष
 यकत्वस्य सत्वादिति भावककश्चिदित्यस्वरसोद्भावनंतद्दीजंतत्तु च दुक्तदिशा वद्विव्याप्यधर्मसंयोगप्रत्यदे
 संबंधितावच्छेदकवद्विव्याप्तिप्रकारकधर्मज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्रातिव्याप्तिरतः पदधर्मतापदसार्थक्यमिति।
 विकासकतया संग्रहकतयाऽन्येति अस्वरसंबी जंतुव्याप्तिज्ञानस्य हेतुज्ञानत्वादिनैव कारणात्तया व्याप्ति

ज्ञानत्वेनाकारणात्कारणात्तादृशत्वभासंभवइति साधारणधर्मे बद्धमि ज्ञानस्य संशयहेतुत्वात् न जीकारेत्वाहः
वस्तुतस्त्विति न वेति एतदनंतरं तथापि बह्विध्याप्यो धर्मो नास्तीति पाठः कुचिन्नवापीत्यत्र तथापीति पाठः कुचि
न्नवह्विध्याप्यो धर्मो नास्तीत्यत्र बह्विध्याप्यवान्यवर्तो नास्तीति पाठः केवलान्वयप्रमाणानामुपगच्छां मते
साध्याभाववदवतित्वरूपव्याप्तेस्साध्यसंबंधिताद्येदकरूपवत्त्वरूपव्याप्तेऽनुनातीद्वियत्वमत आह निष्कर्ष
मत इति अतीद्वियतयेति सकलधर्माधिकरणासंतिकर्षविरहेण योग्यानुपलब्धिविरहात् धर्माधिकरणस्य
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावलौकिकप्रत्यक्षासंनवेन तद्वदितव्याप्तेरतीद्वियत्वमिति भावः न
नु निष्कर्षमते प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वो नाहेतुत्वा लोकातिप्रसंगः विशेषणात्तावच्छेदकप्रकार
कज्ञानजन्यनयातिप्रसंगस्तस्यापि विषयकत्वोपादानेपि बह्विध्याप्यवान्यवर्तो नास्तीत्यभावोपनीतमानादौ
दुर्वीर इत्यत आह एवमिति पञ्चतत्त्ववह्विमानेतद्दमादित्यादौ योग्यानुपलब्धिसंभवेन व्याप्तेरतीद्वियत्वाभावाद्
हिव्याप्येतद्दमो नास्तीत्यभावलौकिकप्रत्यक्षातिव्याप्तिवारणागप्यरुधर्मत्वविषयकत्वमावश्यकमत आ
ह एवमिति बह्विध्याप्यवान्यवर्तो नास्तीति पाटेन नु तथापि बह्विध्याप्येतद्दमवान्यवर्तो नास्तीत्यभावलौकि
कप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरस्येत्यत आह एवमितीति तन्न तथाप्यतीद्वियाभावघटितत्वेन व्याप्तेरतीद्वियत्वानयाया

तत्राप्रभावमात्रपरत्वइति अखंडव्याप्तिप्रसिद्धाः व्याप्तिवारणाय व्याप्तिपदेन न दृष्टीभूताः परार्थावा व्याः एवं च स
 र्वसाधारण्येनाभावसात्रपीत्वं व्याप्तिषु दस्येति भावः अनुमितिमात्रइति अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यभावप्रकारकज्ञान
 त्वेन हेतुत्वादिति भावः स्थूलइति विशेषइति घटाभाववा न्यर्वतो नास्तीति प्रत्यन्हादौ अतिव्याप्तिरिति तत्र प्रतियोगि
 तावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिमुद्रपाघटाभावप्रकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादिति भावः । अत्र व्याप्तिः पक्षधर्मत्वस्य पक्ष
 मेदेन नातात्वेन एकोपादानेऽन्यानुमिताव व्याप्तिः अतिव्याप्तिः शुद्धमवान्यर्वतो नास्तीति प्रत्यन्हादावती व्याप्तिश्च
 उक्तमिति एवं च पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यादित्यस्य पक्षधर्मतापदोपादानेऽव्याप्तेरिति व्याप्तेऽप्यर्थः ध्येयमिति
 अगुरयविशेषोध्यवसायकइति भावः न चेवैयर्थ्यपदस्याव्याप्तिव्याप्तिपरत्वेनानुक्तिकत्वापत्तिः किं च व्याप्तिपदस्या
 भावमात्रपरत्वेनानुक्त्यापत्त्यायथाश्रुतार्थकमेव तत्र तथा च व्याप्तिविषयकत्वोपादानेऽप्यव्याप्तिः व्याप्तेरननुगतत्वात्
 यदि च जातिघटितलक्षणाकरणाव्याप्तिस्तदापक्षधर्मतोयादानेऽपि नाव्याप्तिरजथाभाहवस्तुतस्त्विति विशिष्टवे
 शिष्यबोधसविति मिश्रे विशिष्टवे शिष्यविषयत्वानभ्युपगमादादीन्युक्तं । आदिनावहिव्याप्येन द्वमवान्यर्वतो नास्तीति
 त्वभावलोकिकप्रत्यन्कपरिग्रहः अथवादिपदेन विशिष्टस्मृत्यादित्वावच्छिन्नपरिग्रहः व्याप्यविषयकत्वेनेति न चेवं सति
 तत्र भयविषयकत्वेत्यादि विवक्षाप्रयानविशिष्टस एव निरर्थकः स्यात्तव्याप्यविषयकत्वविशेषणानेव पूर्वोक्तानुव्यव

सायविशेषातिप्रसंगवारणादितिवाच्यं। भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकालेव्याप्त्यंशमविषयीकृत्यतदुभयावगाहिज्ञानप्रत्यक्षेष्टासत्वेविषयवि
धयातदुभयावगाहिज्ञानजन्यानुव्यवसायविशेषपरमेश्वरीयज्ञानजन्यवत्त्वादिप्रत्यक्षेचातिप्रसंगवारणाद्योक्तविवक्षायांवाशपकत्वात्तर्कान्ते
व्याप्त्यादि। नचहेतुनिष्ठपक्षसंबंधविषयकत्वात्तानापदोषइतिवाच्यं धर्मत्वेनधर्मीयत्वावगाहिर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधवारणात्तान्याती
त्यादिअत्रधर्मवत्त्ववर्तमानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधधर्मवान्यवर्तमानास्तीत्याद्यभावप्रत्यक्षेचातिव्याप्तिरूपदोषसत्वेपिस्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य
दोषांतरमाहव्याप्तिविषयकत्वस्यैवेतिपक्षाव्याप्तिपदमभावमात्रपरंप्रकारत्वमविर्वाधितंतथाचसाक्षात्परंपरयावाऽभावविषययतामिस्तुपि
तद्वत्संबंधविषयताशून्यत्वेनिरुक्तपक्षविषयताशून्यत्वंवाययवस्थितंतेननोक्ताभावप्रत्यक्षेतिव्याप्तिः। मिर्मैर्विशिष्टाविषयतायाश्चअत
भुपगमाद्धर्मवत्त्ववर्तमानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेनतिव्याप्तिरित्याशयः। केचित्तुपक्षधर्मताविषयकत्वनियतेस्तुक्तावतुमित्यनुव्य
वसायेतिव्याप्तिरितिव्याप्तिविषयकत्वापादानंकदाचित्तज्ञानादीत्यादिलिखनात्तज्ञानादिप्रत्यक्षेज्ञानत्वादिनाहेतुत्वस्यस्वयमेवस्वीकृ
तत्वेनानुमित्यनुव्यवसायेऽनुमितित्वेनेहेतुत्वात्कदाचिदित्युक्तातादृशहेतुत्वाभावेपिशाब्दबोधंप्रतिआकांक्षोक्तानस्यजनकतयाऽ
तिप्रसंगवारणायतदुपादानंकर्मणोताविशेषकघटप्रकारकान्वयबोधंप्रतिअव्यवहितोत्तरन्वसंबंधेनघटपदवर्द्धितायाविभक्तित्वा
नन्वेनजनकत्वात्तादृशज्ञानत्वस्यैवपक्षधर्मताविषयकत्वनियतत्वादित्याहुः। प्रकारपरमितिक्वचित्प्रकारकमितिपाठः। विशिष्टपदे

ननिरूपकतया प्रकारता रूपवैशिष्ट्याश्रयस्य विवक्षितत्वादिति भावः । अतएव व्याप्तिमदित्युपेक्ष्य व्याप्तिविशिष्टेत्युक्तेः । दीक्षितोदिति
तु स्यादित्यनेन एतत्कल्पस्यापिमिश्रोक्तत्वं मुक्तं । आख्यायिका उक्तत्वेण व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन असंभव एवेति इदमुपलक्ष्य
रामाश्रयि नृपक्षे यथाश्रुतलक्षणावाक्यार्थोक्त्यातिव्याप्त्यनिरासे वदं विहाय इति नु स्यादित्यस्मिन्पक्षे सम्पत्कृत्याभिधानस्य संदर्भविरुद्ध
त्वापत्तिरपि बोध्या विवक्षितो नातिव्याप्तिनिरासस्य वदं पक्षेऽपि संभवात् । पक्षधर्मत्वांशत्वं यदि पक्षधर्मताश्रयत्वे तदोक्त एव दृश्यः । अत्र च दु
र्वचमत आह तच्चेत्यादिनेति विश्रवस्वरीत्याभासज्ञान एकार्थविषयतया वच्छेदावच्छेदकभावविरहात् तद्विद्व्याप्यधर्मवाच्यवत्तदित्यादेरुक्त्या
मिप्रकारता वच्छेदकत्वं यवतनिरूपितधर्मादिप्रकारतापामस्य वाच्योक्तत्वात् नैवेत्तलक्षणा नुपपत्तेरिति भावः ननु पक्षनिरूपितत्वं प्रकारता
पामसंभावे किंच यथाश्रुतलक्षणावाक्यार्थोक्त्यातिव्याप्त्यनिरास एवावच्छेदावच्छेदकभावविवक्षपेयातिव्याप्तिनिरासादिति संदर्भविशेषो दुर्व
र एवेति चेन्न उक्तार्थस्य यथाश्रुतलक्षणादेव भावात् तया हि पक्षधर्मताज्ञानमित्यत्र पक्षीतस्य रुषद्वयं । तत्र च पूर्वपदे संवधिजन्मप्राधान्य
मता च प्रकारताः संवधश्च प्रथमे स्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंवधनिष्ठसंसर्गिकविषयतानिरूपितत्वं द्वितीये च निरूप
कत्वं । यदा धर्मताहेतुतावच्छेदकसंवधलक्षार्थसंवधश्च प्रथमे पक्षानिष्ठविशेष्यतानिरूपितसंसर्गिकविषयत्वं द्वितीये च स्वावधिने
प्रकारता कत्वं स्वनिष्ठसंसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारता कत्वरूपं तथा च पक्षधर्मताज्ञानपदेन पक्षानिष्ठविशेष्यतानिरूपि
तहेतुतावच्छेदकसंवधनिष्ठसंसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारता कत्वात् नैवेत्तलक्षणात् तत्प्रकारता कत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं तदवच्छेदोद्देश्ये

शेषज्ञाने व्याप्तिप्रकारकत्वरूपविशेषेणान्वयः उद्देशविधेयभावेनान्वयबोधेऽसति वाचके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयभावादिति उक्ता
र्थानामः यत्त्वेन कर्मधारये व्याप्तिप्रकारकत्वेनाभेदेन ज्ञानेऽन्यथानोक्तरीत्या न्वयसंभवतीति तन्न अभेदेनान्वये व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेष
व्याचष्टेनान्वयित्वरूपविशेषणत्वेनोक्तरीत्या न्वयेवाधकाभावात्। अतएव नित्यं तद्व्याप्तिप्रकारके उक्तप्रकारत्वावच्छिन्नत्वस्य सवि
शेषगोहातिन्यायेन व्याप्तिप्रकारकत्वेतदवच्छिन्नत्वपर्यवसानाच्चाकेचित्तु पक्षधर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्वेन
विशनीयं यत्र च पक्षवृत्तित्वं व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकं तत्रैव तदवच्छिन्नविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारतावर्तते इत्यसम्भवात् तद्व्याप्तौ
तथात्वात् न तदवच्छिन्नविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकतेति नातिप्रसंगः यद्यपि द्वंद्वपक्षे व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वोभयविषय
वैशिष्ट्यतायां रव्यविषयतानिरूपितत्वेन निवेशोक्तसमूहात् न वारं संभवति तत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयतानिरूपकधर्मविषयतायाः
पक्षधर्मत्वविषयतानिरूपकधर्मविषयतातो न्यत्वादिति तथापि तन्मतेनान्यर्थतत्समूहस्य शब्दादभावात्। तानां तेन समं कर्मधारय
पक्षधर्मनिरुक्ता यो मन्त्रस्य शब्दादेव न भवेत्तर्था च पक्षधर्मताज्ञानमित्यस्य धर्मपक्षत्वावच्छिन्नविशेष्यताकं तानमर्थः। अतएव
यस्य तेनैव पदस्य लाक्षणिकतया प्रकृते पक्षधर्मतापदस्य स्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वसंबन्धेन पक्षधर्मतासंबन्धार्थकत्वात् तदादश
ज्ञाने व्याप्तिप्रकारकत्वस्य च विधेयतया न्वये उद्देश्यतावच्छेदकी भूतपक्षधर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वावच्छेदेनैव तदन्वय इति

द्वंद्वसमासपक्षपरित्यागवीजा इदं तु पक्षव्यतिरिक्तमोर्वहियाप्यरत्याघाकारकपक्षधर्मत्वावधि न विशेष्यता कपरामर्शस्यानुमितिजनकत्वा
 भिप्रायेणा। किं ह्याप्यधर्मवान्पर्वतरत्याघाकारकपक्षविशेष्यकपरामर्शोऽनुमितिजनकरतिनिष्कृतमतेतुव्यातिविशिष्टहेतुमकार
 तानिरूपितपक्षतावेच्छेदकावधि न विशेष्यताशालिनिश्चयजन्यत्वं लक्षणा बोध्यामत्याहः तदमतनिष्कृतमतेचरमोक्तलक्षणा
 स्पयथाश्रुतलक्षणावाकादलाभात्। एतेन व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुनिष्ठविशेष्यत्वाभिन्नायापक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका
 रतातच्छालिनिश्चयजन्यत्वं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताशालिनिश्चयजन्यत्वं वा लक्षणा
 प्रकारतात्वविशेष्यतात्वयोरविरोधेनवहियाप्यधर्मवान्यवर्तइत्यादिपरामर्शव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधर्मादिनिष्ठविशेष्य
 तायाः पूर्वतादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्नतयाऽनुमितौ लक्षणासमन्वयः उक्तसमूहसंवेनेचप्रकारताविशे
 ष्यतयोर्भेदांगीकारेणानतस्तज्जानुव्यवसायतिव्याप्तिरिति पराको। उक्तार्थस्य यथाश्रुतलक्षणावाकादलाभात्तदेतत्सकल
 मभिप्रेत्याहोयमिति। नव्याकूपक्षधर्मधर्मतयाहेतुतावेच्छेदकसंबंधेनपञ्चानमितितृतीयासमासगर्भसप्तमीसमासादरात्पक्ष
 विशेष्यकत्वावधि न हेतुतावेच्छेदकसंबंधावधि न प्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानपक्षधर्मताज्ञानपदार्थः पक्षधर्मनवेत्यात्
 नेतृतीयायाएवावधि न प्रकारतार्थकत्वात् एतादृशिष्टज्ञानेव्याप्तिप्रकारकत्वाचयेचहेतुनिष्ठनिरूपितप्रकारकत्वावधि नव्या

प्रकारकत्ववत्त्वानामः व्याप्तिहेतुः साक्षाद्विशेषविशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरमर्षेऽप्रवक्ष्येधावक्षेदक
भावोऽक्षत एवेति सर्वानुमितौ लक्षणसमन्वयः उक्तं समुदायवने च विभ्रंखलशतभासमानपदार्थविषयकत्वयोरवक्षेधावक्षेद
कभावाभावान्नतन्नानुव्यवसायानिप्रसंगइत्याहुः तच्चित्त्यं उक्तरीत्येवोपयतो गुरुसमासादश नोचित्यात् तादशविवक्षेणोपि
शान्तकर्मधारयलभ्यार्थविवक्षेणोपि। वन्निमदयेति तथान्नारं व्याप्तेरप्रसिद्धिरिति भावः इंधनेत्यादि। न च नक्षत्रमत्वादि
ना घटाघवगाहिधूमसमानाधिकरणोत्पादिव्याप्तिस्तान्नानुमिताव व्याप्तिसंभववे इंधनसमानाधिकरणोत्पादिव्याप्तिस्तानुस
राप्रयासोऽर्थइति चेदत्र केचित् नक्षत्रमत्वादिना धूमविवक्षेणोत्पादिव्याप्तिस्तानुमितिः स्वीक्रियते न तु धूमत्वेन घटाघवगा
हिपरः मर्षादिति तन्न नरोपदनिर्गत्यास्य तान्तराधुनावनमित्याहुः एतस्योपलक्षणतयोक्तस्य ज्ञेयव्याप्तिर्द्वयुक्त्येव सत्तत्त्व
असंव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानि श्रवणत्वायकीभूताया समवायसंबंधावच्छिन्नकारणतातत्प्रतियोगिकप्रमितिविभाजकोप
ध्वंश्चिन्नकार्यताश्रयत्वमित्येतादृशकमेकलक्षणपरिष्कारे धूमत्वादिना घटाघवगाहिपरामर्षजनयेना व्याप्तिः संभवति॥
अत्रेतु तादशविवक्षेणोप्यसंव्याप्तेरप्रसिद्धाव व्याप्तिः संभवतीति तथा प्रयासः सार्थक इति चेयं। अधितो असंवडेति विशिष्ट
व्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिरित्यर्थः ननु व्याप्तिप्रकारकपदेन साध्यनावक्षेस्के व्यापकतावक्षेदकत्वप्रकारकहेतुो साध्यसामानाधिकर

रापप्रकारकं वाच्यमत आह भ्रमानुमितेरिति । लक्ष्यत्वे चेति चकारेण भ्रमस्य प्रमारा प्रस्तावादित्युक्तीत्याऽलक्ष्यत्वं सूचितं ।
 न च कातिरपि भ्रमात्मक परामर्षजन्यानुमितावेवश्यमपि तत्रैवेति अथाप्यतराभिधानिको विशेष इत्यत आह व्याख्यायां पूर्वमिति ।
 १. संधेन समा नाधिकशो त्यादिनेत्यर्थः । भाव इति तथा च भ्रमात्मक परामर्षजन्य-वा विशेषेण पूर्वप्रमानुमितावव्याप्तिरुक्ता ।
 इदानीं तु भ्रमानुमितावित्येवं विशेष इति भावः प्रमेव स्यादिति च स्यति यामकसंयोगेन साध्यसंबंधित्वहेतुसंबंधित्वयोः प्रसिद्धि-
 रिति भावः वृत्तिनियामकसंबंधेन हेतुतासाध्यता प्रतिपत्तिमेवाह सप्तम्येति । अत्र च दोषितो अत्र । काशमात्मन इत्यादौ वित्यस्य
 एतत्स्थलीयायामिदमाकाशवदित्याकारका नुमितावित्यर्थः तेन भावसाध्यकस्य लेसाध्यप्रसिद्धेर्नियमतः सत्त्वेन साध्यविशेष्य-
 का नुमित्यसंभवात् । अत्राकाशमित्याकारिका आकाशविशेष्यका नुमितिर्न संभवतीति रूपाणां नवकाशः प्राचीनमतानुसारेणोद-
 त्तमते प्रसिद्धसाध्यस्य लेपिसाध्यविशेष्यका नुमिति स्वीकारादित्यपि कश्चित् । अथ नीलं तव्यो इत्यं रूपवत्त्वादित्यादौ विशिष्टप-
 क्षाप्रसिद्ध्याऽप्यपि संभवेन तदनुत्पत्त्या न्यूनत्वमिति चेन्न । आदिपदेन तस्याप्युक्त्या त्रयद्वयेत्यस्येदंत्वेन प्रतीयमाने-
 नीलतमसौत्यर्थकत्वेनैकैवेवोभया प्रसिद्धिनिबंधनाया पिरुक्ता अतएव सुतरामित्यस्य भ्रमानुमितेरलक्ष्यत्वे व्याप्तिमात्रा प्रसि-
 द्धिनिबंधना व्याप्तिरुक्ता लक्ष्यत्वे चोभया प्रसिद्धिनिबंधना व्याप्तिरित्यर्थकत्वात् अपरे तु पक्षधर्मे तात्तानमिति वहीतु

तुल्यतात्पर्यग्राहकेतरसममिव्याहृततत्त्वप्रत्ययस्यपक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकसं
बंधनिष्ठसंसर्गिकविषयतानिरूपितप्रकारताशालिनाधुनिकतयानविशिष्टपक्षाप्रसिद्धिनिबंधनाध्याप्तिरितितदनुक्तौन
नूनत्वमित्याहुः व्याख्यायां व्यायकत्वसामानाधिकरण्यायोरितितहेतुव्यायकत्वसाध्यसामानाधिकरण्यायोरित्यर्थः अप्रसिद्धे
तिहेत्वधिकरणासाध्याधिकरण्यायोरप्रसिद्धातद्वटितयोस्तयोरप्यप्रसिद्धिरितिभावः इतिभावइति। इवेपिदर्शितस्यहेतुसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयर्थतमिंधनत्वादौप्रसिद्धंपरंतुतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकपंय
तस्यतत्राप्रसिद्धिः अत्राकाशमात्मनइत्यादौतुहेत्वधिकरणाप्यर्थतस्यैवाप्रसिद्धिरित्यप्रसिद्धिरित्यप्रसिद्धिगनाविशेषान्नितरामित्यु
क्तमित्याशयः। केचित्तुनितरामिति लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानकारणत्वेप्यव्याप्तिरित्यर्थः पूर्वहेतुसमानाधिक
रणोत्पादिव्याप्तेरेवप्रवेशोऽव्याप्तिर्देताअधुनायादृशतादृशव्याप्त्यादावेप्यव्याप्तिरित्याशयद्व्याहुः अव्याप्तिरिति। इदंचजात्यवृत्ति
तयथाश्रुतलक्षणमिप्रायेणजातिघटितनिष्ठलक्षणस्यप्रकोमारूपपरासर्वजन्यानुमितिवृत्तिजामिमादायसर्वजनस्यरास
मन्वयात्। तादृशाधिकरणोतिहेत्वधिकरणेत्यर्थः तादृशाभावेतिहेतुसमानाधिकरणाभावेत्यर्थः इत्यादीतिअदिनाअवच्छेद
केत्वेतादृशप्रतियोगित्वप्रकारकमित्यादिपरिग्रहः यद्यप्येवमपिअधिकरणहेतुमन्त्रअभावोहेत्वधिकरणावृत्तित्वीपक्षत्वा

दिक्मेरा व्याप्तिघटकतावत्पदार्थानां परस्परपक्षेष्वावगाहिसमूहात्तेन न ज्ञानानुव्यवसायादावतिव्याप्तिस्तथापि एकविशेष्यतापन्नस्य यत्र
 पक्षे प्रकाशता तत्र तन्निष्ठप्रकारता विशेष्यतयो रभेदेन हेतुप्रकारतानिरूपितायाः अधिकरणाप्रकारता तन्निरूपितायाः आधेयत्वप्रका
 रता एवं क्रमेण व्याप्तिघटकनिरविलम्बपदार्थप्रकारतानिवेशनीयाः हेत्वादिप्रकारता अपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिनेव निवेशनीयाः
 अतो धर्मत्वादिना धर्मत्वापरत्वादिभ्रमसंग्रहः अत्र नव्याः हेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नायाधिकरणाप्रकारता तन्निरूपि
 तविशेष्यतावच्छिन्नायावृत्तित्वप्रकारता इत्यादिरीत्या व्याप्तिघटके निखिलपदार्थप्रकारतानिवेशनाद्यावृत्तिः उक्तसमूहात्तेन न तो
 विशिष्टप्रकारकज्ञानस्य वैलक्षण्यपाद्यत्वात्तराभासमानाधिकरणादिपदार्थविशेष्यतानिरूपितविशेष्यता विशेष्यतानिरूपि
 तप्रकारतयो रवच्छेदावच्छेदकभावोपगमात् उक्तप्रकारतूनसम्पत्तया सति रक्तदंडसुरूपानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषादिप्रका
 रतानिरूपितदंडादिविशेष्यता कत्वेन पुरुषाभाववात्तदंड इत्यादिने अथ प्रतिवध्यता प्रसंगात् न च प्रकारतात्वेन विशेष्यतात्वेन नि
 रूप्यनिरूपकभावघटितधर्मस्य बाधप्रतिवध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनोक्तदोषोद्धार इति वाच्यं तथा सति गौरवादिति वदुति तच्चिंत्या भव
 न्मतेष्वेवं स्यात् एकविषयतानिवेशस्थले सर्वत्रैकपदार्थनिष्ठावच्छेदावच्छेदकभावाय न विषयादप्यनिवेशो गौरवात् तस्मादुक्तप्रकारः
 सम्यगेव अथात्र निरुक्तप्रकारता विशेषघटितलक्षणाकरणेपि नोक्तं यथा भूते लक्षणावाक्यज्ञाप्यव्याप्तियदार्थघटितलक्ष
 णास्मोपदिशितस्थले असंगतिरिति चेत्त्रैकेचित्वादी धर्तृत्वात्तरत आरभ्य यथाशक्त शब्दार्थपरिभ्याग एवार्थः विवक्षणीयस्य

व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानि श्रयत्वावच्छिन्नजनकताकत्वस्य मूलस्थशब्दव्युत्पत्त्यलभ्यतया तत्परित्यागस्योपपन्नवश्यकत्वात् न च तानपक्षलक्षणाया निश्रयत्वावच्छिन्नरूपविशेषपरतया निश्रयत्वावच्छिन्नलाभ इति वाच्यं निश्रयत्वेन तानलाभोपनिश्रयत्वावच्छिन्नजनकतायाः श्रयत्वाभावादिविशिष्टवैशिष्ट्यविवक्षया तादृशानि श्रयत्वविशिष्टनिरूपितजन्यतालाभेन सामंजस्यमित्युच्यते तथापि सा न विशेषणतया व्याप्तिप्रकारकत्वादीनामेव लाघवेन जनकतावच्छेदकत्वादभेदसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकादेरेवज्ञानविशेषणतया मूलोक्तशब्दतोलाभेन विवक्षणीया लाभादिति वदन्ति नूपरेन सामंतेन क्षणव्यपत्तात्पर्यविषयार्थस्यैव लक्षणातया ज्ञानविशेषणतयेव व्याप्तिप्रकारकत्वादीनामेव तीत्यर्थविषयतया तद्वच्छिन्नजनकताघटितलक्षणास्य कथंचिन्नक्षणाया मूलोक्तशब्दतोलाभसंभवात् न चैवं द्वंद्वसमासादिपक्षोक्तानतिप्रसक्तविवक्षितार्थस्य तात्पर्यविषयत्वोपगमेन लक्षणाया कथंचिन्मूलोक्तशब्दतोलाभसंभवेन तत्पक्षस्यापि सामंजस्यमिति वाच्यं न वापि यथाभूतशब्दार्थपरित्यागेन तस्य लक्षणात्वे बाधकाभावात् लक्षणाया आवश्यकत्वात् लाघवेन कर्मधारयस्यैवोचित्याच्चा तस्माद्यापि पदं लक्षणाया निरुक्तप्रकारताविशेषयं वैशिष्ट्यं च तन्निरूपकत्वमतो नोपदर्शितस्य ले व्याप्तिपदार्थघटितलक्षणा संग्रानिर्दिता तत्रैत्यादि ह वकारेण च यव्याप्तेर्व्यवच्छेदः व्याप्तिपदस्यान्वयव्याप्तावेव प्रसिद्धा नक्षणे व्यापकसामानाधिकरण्यारूपा न्वयव्याप्तेरेव प्रवेश इत्याशयः अनुगत रूपेण भयव्याप्तिप्रकारतयोरेव निवेशा व्याप्तिरिति समाधत्ते दीधितौ व्यभिचार इति व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन व्यभिचारधीत्वावच्छिन्नप्रतिबंधतानि निरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतप्रकारतात्वेन अन्वयव्याप्तिरेकव्याप्त्योः अन्वयव्याप्तिव्याप्तिरेकव्याप्तिप्रकारतयोः एतेन

भ. टी

वास्तवव्याप्तेरनुगतयथाश्रुतरूपेण निवेशे जगत एव समूहत्वं न व्यभिचारधीविषयत्वेन तत्प्रकारकज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिः प्रकाशितपाव्य
 मिचरधीत्वावच्छिन्नप्रतिबंधानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन ह्येतेरनुगमे प्रमेयत्वेन तदुभयप्रकारकप्रमेयवदुभयानितितानज
 येतिव्याप्तिः उक्तभ्रमात्मकपदमयीणां वास्तवव्याप्त्यप्रकारकतया तज्ज्ञानानुमितिव्याप्तिवारणसंभवश्चेति प्रत्युक्तं। व्याख्यायानविरोधी
 तितथावनोक्तरीत्याभयव्याप्तिप्रकारतेरनुगमः संभवतीति भावः। दीधितौ भवति हीत्यादिरासभादेधर्मव्यायकवन्नि सामानाधिकरण्याग्रहे
 पियमिचरग्रहहन्नि सामानाधिकरण्याध्वमत्वग्रहानुधावनं। व्याख्यायः। अतथाभूतस्यापीतिग्राह्याभावतद्व्याप्यावेगाहितयाऽविरोधिनीयी
 यर्थः अनायत्वेव अगत्येव अचयव्यतिरिक्ता लुविधानाभ्यामिवेति यावत्। अतिव्याप्तिरिति। अयं भावः। अजावच्छेदकत्वं न स्वरूपसंवे
 धविशेषः असंभवात्पतीव्यायकताज्ञानमासत्त्वेपियमिचरज्ञानानुत्पत्त्याव्यायकताज्ञानत्वेवैव व्यभिचारज्ञानविरोधितायाः लाघ
 वेन कस्य नात्र व्यापकत्वे प्रकारताया एव स्वरूपसंवेधरूपावेच्छेदकत्वेन तु व्यापकसाध्यसमानाधिकरण्यावृत्तिहेतुतावच्छेदकपर्यंतप्र
 कारतायाः गौरवेण तच्छालिज्ञानत्वेन त्वेन प्रतिबंधकत्वोक्त्यनात्। नाप्यनृत्तित्वं व्यापकत्वापरनामकं तादृशान्यतरव्या
 प्तिप्रकारताशालिज्ञाने तत्प्रतिबंधकत्वेन कस्याप्यिप्रकारताया लयात्वाभावेन संभवात् किंत्वेनतिरिक्तवृत्तित्वेनादृशप्रति
 बंधकताश्रयज्ञानावृत्तित्वरूपं तत्त्वे हेतुयाकैके साध्यसमानाधिकरण्यावृत्तिहेतुतावच्छेदकप्रकारतायातिचस्वव्यापकसाध्यसामाना
 धिकरण्याभयधर्मसामानाधिकरण्यादिप्रकारतायामप्यक्षतमेव नादृशप्रकारताशालिनिखिलज्ञानानामपि धर्मोपनिष्यमिचारी

निव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वादिति धर्मव्यापकवह्निसमानाधिकरणाधर्मसमानाधिकरणासम्भवात्पर्वतद्रुत्यादिज्ञानजन्यप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरिति
 ति॥५॥ कुरुपेति॥ ६ः व्यभिचारधीत्वावधि-नप्रतिबंध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतप्रकारताकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनेत्यर्थः तृतीयाथेव
 धि-नत्वं उक्तं रूपस्येति पाठेऽपि अर्थे नत्वं रूपसंबंध एव वक्ष्यतेऽर्थः जनकतानवच्छेदकत्वात् ॥ ७॥ उक्तं नानुमित्यापत्त्यात्साधारणोक्तं रूपस्य जे
 नकतावच्छेदकत्वासंभवात् दीधितौ तथाविधधर्मसमानाधिकरणात्वादिकत्विति रासभादिविशेष्यतानिरूपितधर्मव्यापकवह्निसमानाधिक
 रणाधर्मसमानाधिकरणात्वादिप्रकारकत्वं त्वित्यर्थः धर्मव्यापकवह्निसमानाधिकरणाधर्मत्वस्य व्याप्तिरूपत्वेन तत्प्रकारतो शास्त्रिज्ञानादनुमि
 तिरेवोत्पद्यत इत्यतस्तत्प्रकारत्वपरित्यागः आदिना धर्मव्यापकवह्निसमानाधिकरणादिप्रकारत्वपरिग्रहः ननु उक्तं नानुमित्यापत्त्यादि वि
 शेष्यकव्यभिचारधीविरोधित्वमस्य रासभादिविशेष्यकव्यभिचारधीविरोधित्वं न न्यायिज्ञानस्याधीत्यत आह व्याख्यायां पक्षधर्मतांशे इति पक्ष
 धर्मतयाज्ञान इत्यर्थः पक्षानिरूपितप्रकारताश्रय इति यावत् रासभस्य च विशेष्यकत्वं व्यभिचारधियाम् न वेति व्यभिचारधीविरोधधीविषयः व्यभि
 चारधीत्वावधि-नप्रतिबंध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकं रासभादावितीति एवं च दीधितौ कुरुपेति तादृशप्रकारताशास्त्रिज्ञानसत्त्वेऽपि रासभा
 दोरासभत्वावच्छिन्ने पक्षधर्मतयाज्ञाने व्यभिचारग्रह इति त्वर्थः न चेवमपि तादृशरासभत्वात् धर्मत्वं श्रुत्वा पर्वत इति सम्भूतत्वं न जन्यप्रत्यक्षे
 निव्याप्तिरस्येव तादृशसम्भूतत्वं न धर्मस्यापि पक्षधर्मतयाभावात् न च पक्षधर्मतयायत्नं न देशे व्यभिचारधीविरोधित्वं विवक्षितमि
 ति वाच्यं वाक्ये व्याप्यधर्मवारासभत्वात् पर्वत इति सम्भूतत्वं न परामर्शसंग्रहादत आह तद्विशिष्टेत्यादिपक्षानिरूपिततद्वर्गीवधि-नप्रका

रतावच्छिन्नायातद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारधीत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतप्रकारतातच्छालिस्तानजन्मत्वमि
 त्यर्थः पथाभूतेऽल्लसम्भूतत्वं नाधारणात् पक्षनिरूपितप्रकारतावच्छिन्नायास्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचारधीत्वा
 वच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतप्रकारतातेशालिस्तानजन्मत्वमिति तु सम्यक्तत्वात् न तद्धर्मनिवेशात् अ
 परितु तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारधीत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतप्रकारतानिरूपिताया तद्धर्मावच्छिन्नविष
 यतातन्निरूपितपक्षनिष्ठविषयताशालिस्तानजन्मत्वमर्थः स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचारज्ञानत्वावच्छि
 न्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतायाप्रकारतातन्निरूपितहेतुविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताक
 नजन्मत्वमिति तु परमार्थः तेन न तत्तद्धर्मनिवेशप्रयुक्तदोषावकाशहृत्याहुः पूर्वीक्तानि प्रसंगमुद्धरितेऽल्लसत्त्वं न त्वित्यादिना
 नन्वित्यादिः अत्र व्याप्तेरित्यस्यापि प्रकारत्वस्येत्यर्थः विशेषित्वस्य विरोधितावच्छेदकत्वस्येत्यर्थः । एवमपि प्रामाणाभाव इति यास्याभा
 वाद्येन वगालित्वादिति भावः न च ग्राह्याभावाद्येन वगालित्वेऽपि अत्र यद्यतिरेकानुविधानवैजाभ्यामपि संवादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वमुक्तमे
 वेति वाच्यं अत्र यद्यतिरेकानुविधानस्येवासिद्धेः केवकथेति । अथ माशपः । वस्तुमत्त्वावच्छिन्नव्यापकताग्रहकदाचित्तु न्यविति वेद्यत
 याश्च मत्त्वावच्छिन्नेव रूपभावासामानाधिकरणाग्रहे न च व्याप्तिप्रकारत्वस्योक्तं रूपव्यभिचारधीप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं संभवदुक्तिकं । अ
 तिरेकव्याप्तिस्थले तु नैवं हेत्वभावे साध्याभावव्यापकताग्रहकदाचित्तु न्यविति वेद्यतया हेत्वभावप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतोसाध्याभा

वासामानाधिकरण्याग्रहेपि हेतुतावेदक रूपेण हेतोसाध्याभावसामानाधिकरण्याग्रहेवाचकाभावात् हेत्वभावाभावत्वेन हेत्वविषयक्यभिचार
 धीविरोधित्वोक्तोऽन्यथाप्रकारत्वात्संग्रहः हेत्वभावाभावत्वेन हेतुविषयकसाध्याभावसामानाधिकरण्याग्रहेतेनयभिचारोक्तोवहेतुवि
 षयकसाध्याभावसामानाधिकरण्याग्रहस्यविरोधित्वादितिवाच्यमिति॥३॥समूहोऽन्यथाविचारज्ञानेचोभयविध्यातिज्ञानस्त्विवयासा
 भावावगाहितयाविरोधित्वेनानुपयत्तिरितिभावः सामानाधिकरण्याविषयतेयेति॥अपंचानुमित्यजनकत्वेहेतुः॥३॥रूपस्येत्यादि।त
 थाचोक्तसोनजन्यप्रत्यक्षेतिव्याप्तिः॥३॥उक्तानीयधर्मव्यापकवहिकालीनत्वप्रकारतायानिरुक्तप्रतिबंधकतावेदकत्वादितिभावः॥इदमुप
 लक्ष्यंराधर्मव्यापकवहिसामानाधिकरण्याधर्मसामानाधिकरण्याधर्मवान्यवर्तः॥धर्मव्यापकवहिसामानाधिकरण्याधर्मसामानाधिकर
 ण्यधर्मवान्यवर्तस्यादिजन्येतिव्याप्तिर्दृष्टान्तादशक्तीयतथाविधसामानाधिकरण्यादिप्रकारतायाऽपिनिरुक्तप्रतिबंधकतावे
 दकत्वात्।नचतस्यसामानाधिकरण्याविषयकतयानुमितिजनकत्वमेवातएवोक्तसामानाधिकरण्याविषयकतयाऽनुमित्यजनकतयेती
 तिवाच्यं।तस्यव्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितयध्वविषयताकत्वविरहेणानुमितिजनकत्वासंभवात्।प्रत्येकरूपेणेवेतिएव
 चएकरूपावधिन्नजनकार्तोपनिवेशः॥पररूपावधिन्नजन्यानुमितौव्याप्तिर्नहरेवेतिभावः॥दीधितोऽप्ययंरादिनि।मरिक्ताव
 तिरेकिग्रंथेउच्यते॥त्यादिनाऽचायमस्यस्यरादित्यर्थः॥यद्यप्येजन्मतंनैविकारसहमित्युपेक्ष्यमरिक्ताव्यतिरेक्यत्वेरनुमित्योपपि
 कत्वंव्यवस्थायितं तथापिजातिघातलक्षणादरेणानुगमनिबंधनायाप्रेःपरिहरणीयतयाऽप्याततस्मिन्तावत्वेनेनसमाहितं॥

कस्यचिन्मतमाह व्याख्यायान्वित्यादिना कश्चिदित्येतेनाश्रयव्यतिरेकानुविधानमेवमानमतआहकाचित्केतितादृशेति॥ ग्राह्याभावा
वगाहितयासाध्याभावद्वित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकसाध्याभाववदरुत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानसंयारकनयेत्यर्थः एतन्मते
अश्रयव्यतिरेकानुविधानस्यप्रामाणिकत्वमंगीकृत्यतस्याप्यथोपपादनंस्वमतेतुतस्यप्रामाणिकत्वमेवासिद्धमितिनाविशेषः कश्चिदित्य
स्विरसवीजंतुअश्रयव्यतिरेकानुविधानस्यप्रामाण्यसिद्धत्वेतदेवमस्मिन्नादिन्यायेनविरोधित्वेमानंज्ञानांतरकस्यनेगौरवादितिचेचि
तु। विशेषणज्ञानजन्यज्ञानादवतिव्याप्तिवारणायव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधनानिरूपितप्रतिबंधकतायाअनतिरिक्तरुत्ति
त्वरूपावच्छेदकेत्वविशिष्टविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यता
अथत्वमितिज्ञानाकरणेअनुमितिप्रतितादृशविषयताशालिज्ञानत्वेनैवहेतुत्वंस्वीकरणीयंअन्यथासंभवापत्तेः। तथाचधर्मव्या
पकवहेसमानाधिकरणधर्मसमानाधिकरणसंभवाप्यवर्ततेइतिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिरतःस्वनिरूपितविशेष्यभाववच्छेदकीभूत
धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधनानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदिकायाविषयतातान्निरूपितहेतुवि
षयतानिरूपितपक्षविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताअथत्वमितिज्ञानाकरणेअनुमितिप्रतिजनकेतापि
तादृशरूपेणैवस्वीकरणीयातथाचनतादृशज्ञानादनुमित्यापत्तिरित्याशयेनतादृशज्ञानादनुमित्यापत्तिमुद्धरतितथाविधेति। रासभत्वा
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधर्मव्यापकवहेसमानाधिकरणधर्मसमानाधिकरणत्वादिविषयतेत्यर्थः नतथानस्वनिरूपितविशेष्य

तावच्छेदकीभूतधर्मावधिन्नविशेष्यताकथमिच्छाज्ञानत्वावधिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदिकाननुरासमादिविशे
ष्यकथमिच्छाज्ञानेपितादशज्ञानस्यकुतो न प्रतिबंधकत्वमत आह रामभाट्टविति। तथा च फलवत्ता न तादृशज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति
भावः एवं च तादृशप्रतिबंधतावच्छेदकविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालित्वाभावेन तादृशज्ञानादनुमित्या
पत्यभावादीदृशलक्षणाकरणकोपि दोषः शेषदर्शितदिशवसेयमित्याहुः अन्ये तु। अनुबन्धत्वाद्यवधिन्नधर्मिकधर्मत्वाद्यवधिन्नव्याप
कताग्रहत्वेनैव धर्मो बन्धव्यभिचारीत्यादिव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकताभावात् आवश्यकत्वोच्चा। अनुधर्मव्यापकवन्धिसमानाधिकरणाधर्म
त्वादिरूपव्याप्तिज्ञानत्वेन गौरवान्मानाभावाच्च तथा च तादृशव्याप्तिविषयताया त्वयमिच्छाध्वप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात्। अथ तादृशव्या
प्तिज्ञाने व्यभिचारज्ञानासु दयात्समानधर्मिकव्यभिचारज्ञाने प्रतितादृशव्याप्तिज्ञानत्वेनापि मरिचमैत्रादिवत्पृथक् प्रतिबंधकतावाच्य
एवं च तादृशव्याप्तिविषयताया व्यभिचारधीप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति चेत् तर्हि धर्मव्यापकवन्धिसमानाधिकरणाधर्मसमा
नाधिकरणात्वादिविषयत्वेन हि किमपराहं। दर्शितव्याप्तिज्ञानवत्तत्त्वद्वितधर्मोतरविषयकज्ञानानामपि व्यभिचारधीविरोधित्वावि
शेषात् किमपराहं वा धर्मत्वाद्यसहितेन धर्मव्यापकवन्धिसमानाधिकरणात्वादिना न वत्तत्त्वद्विषयताया अपि व्यभिचारधीविरोधिता
वच्छेदकव्योपगमे को दोष इति वाच्यं। तथा स हि धर्मव्यापकवन्धिसमानाधिकरणाधर्मसमानाधिकरणासम्भवात् न्यवेतः धर्मव्यापकव
न्धिसमानाधिकरणासम्भवात् न्यवेतस्यादिज्ञानजन्येऽतिप्रसंगादित्याशङ्क्य मरिचमैत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वांतरकल्पनमप्यनुभवा

नुरोधेनैव धर्मव्यापकवर्तमानाधिकरणधर्मत्वादिरूपव्याप्यत्वग्रहेतवर्धितावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारधीनोत्पद्यते इति निर्विवा-
 दनुभवात्तद्वदसमानधर्मितावच्छेदकव्यभिचारधीप्रतिबंधकाचमावश्यकं बहिर्व्याप्यधर्मसमानाधिकरणोपशंसमइत्यादिस्तान्दशायां
 चरासमाधेयव्यभिचारग्रहस्येवानुभवान्नतथाविधधर्मसमानाधिकरणज्ञानत्वेनापि प्रतिबंधकत्वोक्तमिति विशेषमाह भवति होत्या
 दिनारासमाधेयग्रहेपि व्यभिचारग्रहादित्यंतेना ननुवन्त्याधेयधर्मत्वावच्छिन्नव्यापकताग्रहदशायां धर्मत्वावच्छेदेन बहिर्व्याप्यधर्मव्यभिचार
 स्पष्टिसुग्रहतया धर्मव्यापकवर्तमानाधिकरणधर्मत्वादिग्रहविषयेऽवच्छेदकधर्मदर्शनस्य प्रतिबंधकवशादेव तव्यभिचारग्रह इति
 न तादृशधर्मत्वादिग्रहविषयताया व्यभिचारग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमिति नोक्ता नुगमः साधीयानत आह व्यभिचारसहचारेणोतीत्या
 ५: दीधितो भ्रमसंशयेति। न च तद्विद्विपजन्ममात्मकवाधनुद्युत्तरसत्यपि विशेषदर्शनेकं च विशिष्टबुद्धिः प्रतिबंधकवाधकुदेः सत्या
 त्रभिन्ने द्विजन्ममात्सवबुद्युत्तरतु विशिष्टबुद्युत्येतौ न विशेषदर्शनापेक्षा तस्या प्रतिबंधकत्वादेव तदुत्पत्ति संभवादिति वाच्यं वाधप्र-
 तिवध्यातावच्छेदके रज्ज्वा जन्मन्यत्वादिविशेषदर्शनजन्मन्यत्वस्यापि तिवेशेते द्विजवाधबुद्युत्तरमापि विशिष्टबुद्युत्यति संभव इत्या-
 शयात् भ्रमसंशयेत्यत्र च भ्रमत्वमविवक्षितं विपरीतनिर्णीयमात्रं बोध्यं प्रमात्मकवाधबुद्युत्तरमपि भ्रमात्मकविशेषदर्शने सति भ्र-
 मात्मकविशिष्टबुद्युत्येतौ वाधकोभावात् न च तथापि संशयोत्तरविशेषदर्शनादनुमिते रवोत्पत्तिर्न तु प्रत्यक्षोत्पत्तिर्वाच्यं समा-
 नविषये लोके कप्रत्यक्षसाम्यावन्नवत्यात् ननु भ्रमसंशययोरनुगमकरूपाभावे न भ्रमेत्तरप्रत्यक्षे संशयोत्तरप्रत्यक्षे

वविशेषदर्शनस्यकारणतादृशकल्पने गौरवमत आह व्याख्यायां अत्रेत्यादि। व्यावर्तकमात्रमिति ग्राह्येत्यादिः व्यावर्तकत्वाविह
रुद्धत्वेन नृपुत्रमाणात्वंमात्रपदपावदर्थकं। तेनेति। अन्यथाविपरीतपदस्य व्यतिरेकार्थकत्वे स्यात्पुत्रभ्रमोत्तरस्य पुरुषत्वप्रत्यक्ष
स्यासंग्रहापत्तेरित्याशयः तादृशेति। व्यावर्तकरूपेत्यर्थः। तत्तद्वत्कीति। तथाचेत्तथाग्रेव्यक्तं। ननुतिरिति संबंधानुगमस्यादोष
त्वादिति भावः कार्यतावच्छेदके निर्णयत्वनिवेशप्रयोजनमाह। नवेति। तत्संशये विपरीतज्ञानोत्तरसंशये। अत्रप्रत्यक्षत्वनि
वेशान्नयोग्यतासंशयोत्तरशाब्दबोधे व्यभिचारदीधितौ विशेषदर्शनस्येति। ग्राह्यव्यावर्तकव्यावर्तकव्याप्यवत्ताज्ञानस्येत्यर्थः। एतेना
त्रविशेषदर्शनं यदि ग्राह्यव्याप्यवत्ताज्ञानं तदस्य ग्राह्यत्वभ्रमोत्तरोत्तरस्य न स्यात्पुत्रभावव्याप्यवर्तकज्ञानजये पुरुषत्वप्रत्यक्षे व्यभिच
रः यदि च ग्राह्यव्यावर्तकव्यतिरेकव्याप्यवत्ताज्ञानं तदस्य ग्राह्यत्वभ्रमोत्तरोत्तरस्य न स्यात्पुरुषत्वव्याप्यवत्ताज्ञानजये पुरुषत्वप्रत्यक्षे व्यभि
चार इति निरस्तं हेतुतामन इत्यनेन स्वचित्तमस्वरसमाहव्याख्यायां उपाध्यायमत इत्यादिना अभिसंधायेत्येतेन। तन्निर्णयप्रती
ति। संशयोत्तरसंशये व्यभिचारकारणव्यतिर्णयत्वनिवेशः तदभावज्ञानत्वेनेवेति। संशयसाधारणतदभावज्ञानत्वमात्रेणानु
तदभावनिर्णयत्वेनेत्यर्थः। पुनैकत्वमिति। विशेषदर्शनभ्रमकालेनाप्यपुरुषइति भ्रमोत्तरं अप्यपुरुषो न वेति संसयानंतरंचाप
पुरुषइत्यादिप्रत्यक्षनिर्णयकारणव्यभिचारे विशेषदर्शनकारणत्वमपीक्रियते। तच्चतदुत्तेजकत्वेनेवोपयन्मिति न विशेषद

शनकारणात्वमिति चित्कारणत्वे गोरवात् । न चाप्रामाण्यनिर्णयाभावादिभिस्समं विशेषदर्शनाद्यभावादीनां विशेष्यविशेषणभा-
 वे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावभेद आवश्यक इति वाच्यं । तादृशीभावकृदविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्थारव्युत्पत्तयस्तद्वृत्ति-
 त्वेन बहेतुतया विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावभेदसंभवात् । व्यञ्जकाग्रहेति गोत्वादिव्यञ्जकसाक्षात्वाद्यग्रहेत्यर्थः । तन्नि-
 र्णये इति । एतत्पूर्वव्यञ्जकग्रहालोकसमवधाने सतीत्यग्रे च व्यभिचारवारणायैति परीक्षणीयते नान्वयः । एकमिति । तन्निर्णयमात्रे तद-
 भावज्ञानत्वेन विरोधित्वे इत्यर्थः । पत्रेत्यादिन च बाधनिश्चयकालीनपरामर्शमात्रादेवा अनुमित्यापत्तिरसंभवे स्थूलविशेषानुधानवैय-
 र्थ्यमिति वाच्यं । विशेषदर्शनस्य तत्तद्वृत्तित्वेनोत्तेजकत्वे उक्तायत्यसंभवात् । अत्र व्यवहारपरामर्शव्यक्तेरुत्तेजकत्वापविरो-
 धिभूतसंशयात्प्रकृतदभावज्ञानानुधावनं निर्णीयात्प्रकृतदभावज्ञानेऽनुमितेरनुत्पत्त्या तस्यानोत्तेजकत्वमतः संशयत्वपक्षे-
 त् अनुमितिसामग्रीमाह । वह्निः शब्देत्यादि । एतत्परामर्शजन्यानुमित्यात्मसिद्धिस्तत्वेन पक्षताविरहादेव न पुनरनुमित्यापत्तिर-
 तः सिद्धावप्रामाण्यग्रहार्थभावीत्यादि अपेक्षाबुद्ध्या तात्पर्यपरामर्शस्य बाधनिश्चयोत्पत्तिकालेनाशेन परामर्शभावादेव न
 पुनरनुमित्यापत्तिरत उक्तमपेक्षाबुद्ध्यात्मकमेति ॥ परामर्शस्य बाधयत्वेन सत्त्वात्वं नात्मकत्वा उपपत्तिरत आह मानस-
 ति । अनुमितेरेवा उत्पत्तौ परामर्शस्य नोत्तेजकत्वमत आह त इति । अनुमित्यात्मकसिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वेन पुनरनुमि-

त्यापत्ताविष्टापत्तिरत आह तत इति लौकिकप्रत्यक्षमिति एतेन यदा मर्षस्पतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानरूपस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वात्
 यंपर्वतोवन्सभाववानिति प्रत्यक्षमिति प्रत्युक्तं। न च त्रवन्सभावप्रत्यक्षेति समस एव कथं नानुमितिः भिन्ने विषये अनुमितिः
 मग्यावलवत्वादिति वाच्यं। बाधसामग्रीसु इयानुमितिप्रतिबंधिकायावन्सभावलौकिकप्रत्यक्षसामग्याः सत्वेन प्रतिबंधका
 भावाघटिताया अनुमितिसामग्या एवाभावात्। अनुमित्यापत्तिरिति। पूर्वोक्तमित्युक्त्यनुरोधेनावश्यमेतत्परामर्शव्यक्तेस्तद्व
 क्तित्वेनोत्तेजकत्वं वाच्यं। तथा चोत्तेजकविरहविशिष्टतदभावज्ञानं भावादनुमित्यात्मकतन्निर्णयापत्तिरिति भावः अंधकार
 स्तेति आलोकासमवधानसंपत्त्यर्थमिदं घटसंशयेति आलोकासमवधानप्रयुक्तघटसंशयेत्यर्थः घटनिर्णयसामग्रीमाह अलो
 केति। घटनिर्णयानुत्पत्तावलोकासमवधानस्य नोत्तेजकत्वमत आह घटनिर्णयेति। संशयांतराभावे घटनिश्चयाय ताविष्टापत्ति
 रत आह पुनरिति आलोकसमवधानेतदभावप्रयुक्तसंशयांतरासंभवादाह विशेषेति विशेषदर्शनसत्त्वे घटनिश्चयश्च एवेत्येतो
 विनैवेति। पूर्वोत्तेजकस्य पूर्वोत्पत्तघटनिर्णयानुरोधेनावश्यकत्वं नीयोत्तेजकताकस्य तत्तत्कालेति। तत्तदुद्देशोत्यर्थः
 अन्यथा स्थूलकोलमादायोक्तदोषाचारणात्। न चेवं तदभावनिश्चयोत्तरं तत्संशयापत्तिः एवं योग्यतासंशयकालीनशाब्द
 बोधेयमिचोरवारणाय शाब्दान्यनिर्णयत्वस्य प्रतिबंधतावधेदकत्वावश्यकत्वेतदभावनिश्चयोत्तरं शाब्दबोधापत्तिरतः

प्रत्यक्षनिर्णयान्यविशिष्टबुद्धित्वावधिन्नप्रतिवाधनिश्चयस्य पृथक् प्रतिबंधकत्वमावश्यकं प्रत्यक्षनिर्णयान्यत्वनिवेशात् तत्र मोक्षं
 विशेषदर्शनवत्तात्प्रत्यक्षे निर्णयोपपत्तिः तथा चोक्तस्य जेवाधनिश्चयस्य सत्त्वेन युनरुमित्यायत्पभावादिशेषदर्शने तत्कात्तवधि
 नत्वं न देयमित्याशयेनाहवाधनिश्चयस्येति स्वातंत्र्येण विरोधितायां त्विति बुशब्दोऽस्वरसत्त्वनायसत्त्ववाधनिश्चयस्य पृथक् प्र
 तिबंधकत्वे मानाभावः तद्विशिष्टबुद्धित्वावधिर्न प्रत्यक्षोक्तरीत्या विपरीतज्ञानाभावत्वेन हेतुतया वाधनिश्चयोत्तरं संशयाद्यप्यभा
 वात् न च संशयोत्तरं संशये व्यभिचारः तत्कात्तन संशयजनकतत्तत्कोट्युपस्थिते रते जनकत्वात् एवं योग्यता संशयकात्तन शाब्दबोधज
 नकतत्तत्पदार्थोपस्थिते रस्पुते जनकतया तत्र व्यभिचाराभावेन शाब्दव्यतिरेकनिवेशात् न वाधनिश्चयोत्तरं शाब्दबोधापत्तिरिति विशेषदर्श
 रिति आलोकसमवधाने तु देयमेवाग्रन्यथोक्तदोषावारणादिति भावः अपरे तु वाधनिश्चयस्य स्वातंत्र्येण विरोधित्वेऽपि विशेषदर्शने तत्का
 त्वावधि नत्वं न देयं अपेक्षाबुद्धात्मक परामर्शमोभावादि आहः न न्यायापमर्तं न सम्यक् आभावस्य तत्तद्वक्तित्वेन हेतुतायाः सिद्धांत
 विरुद्धत्वात् तथा चैवातादृशविपरीतज्ञानद्यतान्यतरत्वावच्छिन्नाभावादीनामपि तत्तद्वक्तित्वेन हेतुतायाः विनिर्गमनाविरहेण का
 र्यकारणभाववाह्यापत्तिरित्युक्त्यापत्तिवारणाग्रमिश्रोक्तविशेषदर्शने हेतुत्वस्यैवोचितत्वादित्यत आह स्वमतमुक्तिः संशयोत्तरेति उक्त
 कार्यतावच्छेदकोपलक्षणात्तेन नोक्तदोषः न वार्थात्तरं न हेतुत्वं न विशेषदर्शनत्वेन हेतुत्वं व्यभिचारादिनिर्वाहकार्यतावच्छेदककोटि
 विपरीतज्ञाने विशेषदर्शनप्रसक्तत्वनिवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यं तस्य दुर्वचत्वात् तादृशेति व्यावर्तकस्येत्यर्थः हेतुतेति तथा च

नोक्त्याभिचारः तादृशस्यालो कसंयोगस्यैव सत्त्वात् ए कस्येति विशेष दर्शनस्य तदभावव्याप्यवत्तानि श्रयत्वेन आलो कादेस्तु विरोधिनिश्रयस्य
मयीत्वेन व्यावर्तकधर्मदर्शनस्य तन्निश्रयत्वेन विरोधित्वादिनिभावः न चैकस्य विरोधित्वस्याभावेऽपि अचनुगततावत् विरोधिता न्यतमवत्त्वं
संबंधेन विपरीत ज्ञानवत्त्वे वहेतुता संबंधाननुगमस्योद्देशत्वादत आह किंचेति तत्प्रत्यक्षापत्तिः निरुपधा न्न कद्यट् प्रत्यक्षापत्तिः तत्सुखीये
जितेत्काञ्चीनेत्यपि दृष्टं अ न्यथोक्तस्य ज्ञे आलो कसंबधानस्य तत्सुखीयकी ज्ञांतरीय विपरीत ज्ञानविरोधित्वे नो क्तापत्तितादवस्थात्
न च नायत्यागोरवं न दोषायेत्यत आह पुरुषांतरीयेति तादृशेति तत्सुखीयतादृशविपरीत ज्ञानेत्यर्थः अतिप्रसंगः एकपुरुषस्य विशेषाद
र्शनप्रवृत्तता संशयानंतरं विनेव विशेष दर्शनं तत्प्रत्यक्ष निरुपधापत्तिः न च सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या हेतुत्वाभापत्तिरिति वाच्या आलोका
दिसाधारणानुरोधेन कालिकप्रत्यासत्त्येव हेतुत्वात् ननु विरोधित्वं विरोधोपधापकत्वं वाच्यमत आह एवमिति न चार्थसमाजगत्स धर्मस्य
कार्यतानुवेषेदकत्वे प्रमाणाभाव एव बीजं प्रकृते च विना विशेष दर्शनं विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षवारणान्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणामत आह किं
चेति विशेष दर्शनघटितसामग्र्याः सहकारित्वान्न सामान्यनिरुपधापत्तिरत आह भ्रमेत्यादितया च विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षविरुध्यस्पतां विना
पुन्यत्वात्तस्याः सहकारित्वं न संभवेतीति भावः सामान्यनिरुपधापत्तिः प्रत्यक्षनिरुपधापत्तिर्दूरवारे वेति ॥ तथा च विशेष दर्शनहेतुत्वेपिनो क्ता
तिवारणमनोनतत्र प्रमाणा मिति भावः ननु विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे विपरीतज्ञानाभावस्य हेतुतया विशेष दर्शनादि घटितसामग्री विपरी
तज्ञानाभावादि घटितसामग्र्योरन्यतरस्यैव सहकारितया नो क्तापत्तिरत आह तदुत्तरेति विपरीतज्ञानानुत्तरेत्यर्थः सामग्र्यंतरकस्य नेवि

परीतज्ञानाभावरूपसामर्थ्यतरकल्पने। प्रमाणिकगौरवं न ह्येषायेत्यत आह मानाभावश्चेति। न रूढमेवमानं अन्यथा विशेषदर्शनासत्वे प्रत्यक्षे नि-
 श्रयापत्तेरत आह एवं चेत्पादि अयमाशयः विशेषदर्शनासत्वे प्रत्यक्षनिश्चयत्वावधि न स्यापत्तिरेव न संभवति। निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रहणतया
 नीत्तेतरघटत्वादिवत्कार्यतानवच्छेदकत्वात्। न च मा भूति निश्चयत्वावधि न स्यापत्तिस्तथापि विशिष्टबुद्धित्वावधि न स्यापत्ति संभव इति वाच्यं
 । संदेहात्मकविपरीतज्ञानोत्तरं तद्वर्मावधि नापत्तिविष्टापत्तेः तदाऽभावकोटे रपि भासकसत्वेन संशयात्मकविशिष्टबुद्धेरेवोत्पादात्ताभाव
 कोटिभानप्रतिबंधकविशेषदर्शनादिसत्वे अभावकोटेर्भासंभवेन तद्वर्मावधि नापत्तौ निश्चयस्योत्पादात्तात्। न च भावांशो लौकिकसन्निकर्ष-
 जन्यसंशये विशेषदर्शनस्य नाभावकोटिभानप्रतिबंधकत्वं स्वयमेव लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वात् न प्रत्येव विशेषदर्शनस्य विरोधिताया वाच्य-
 त्वात्। तथा चाभावांशो लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयात्मकविपरीतज्ञानोत्तरं विशेषदर्शनसत्वे पितद्वर्मावधि नापत्तावभावकोटे रपि भासकस-
 न्निकर्षोदिसत्वेन फलितोऽभावांशो लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशय एव स्यात्तु निश्चय इति चेन्न तत्प्रकारकनिर्णीयाद्यनंतरं लौकिकसन्निकर्षज-
 न्यतदभावप्रकारकसंशयवारणाय लौकिकसन्निकर्षजन्यतदभावप्रकारकज्ञानं प्रति तत्प्रकारता शालिज्ञानसामग्रीत्वेनापि प्रतिबंधकता
 कल्प्यते एवं चोक्तस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यतदभावप्रकारकज्ञानं न संभवति तत्प्रकारकज्ञानसामग्रीरूपप्रतिबंधकसत्वात् नापि लौ-
 किकसन्निकर्षजन्यतदभावप्रकारकविशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकत्वात् अन्यथा दृशत्वत्वीकमेवेति तत्प्रकारकनिर्णीयोत्पादे वाधकाभावः
 न च तथापि संशयोत्तरं विशेषदर्शनोत्पत्तिक्षरोत्प्रकारकनिर्णीयोऽर्थवशादेवोत्पद्यतां तदभाववत्ताज्ञाने तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य कार्यका

अभर्ततयाप्रतिबंधकत्वात्तदानीतदभावभानासंभवादिति विशेषदर्शनहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। तादृशस्य लेनिर्णीयस्येष्टत्वात् तद्वितीयं
 रोनिर्णीयत्वादस्य सर्वमतः। अस्मिन्तया पूर्वज्ञेयत्वे तत्स्वीकारेऽतिविरहात् विपरितनिश्चयोत्तरं तु न विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः तत्र तस्य प्रतिबंधकत्वात् न च
 भ्रमोत्तरं विशेषदर्शनवत्त्वात् प्रत्यक्षनिश्चयोपपत्तये प्रत्यक्षनिश्चयान्विशिष्टबुद्धित्वमेव विपरितनिश्चयप्रतिबंधतावच्छेदकं वाच्यम्। तथा च कथं
 तस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं। भ्रमोत्तरं विशेषदर्शनसत्त्वेऽपि भ्रमनाशानंतरमेव प्रत्यक्षनिश्चयोपपत्तये प्रत्यक्षनिश्चयान्वत्त्वस्य
 बाधनिश्चयप्रतिबंधतावच्छेदककोटावनिवेशादिति विशेषदर्शनहेतुतायां मानाभाव इति। उपपन्नं न इति एतेनान्वयव्यतिरेकाभाविशेषदर्शनहे
 तुत्वमिति प्रसक्तं। अनन्यथा सिद्धान्वयव्यतिरेकयोरेव कारणात्तायाः कृतया विशेषदर्शनान्वयव्यतिरेकयोरेवथा सिद्धत्वात्। अभिसंधाय अ
 भिप्रेत्य सर्वमत एव सर्वनेयाधिकमत एव विशेषराधीत्वेनेति। उपलक्षणात्मेतत्। उपनायकज्ञानत्वेन कालोपाधित्वेन चेत्यपि दृष्ट्या वि
 शेषेति मिश्रमते विशेषदर्शनस्य विशेषदर्शनत्वेनेव हेतुतेत्यर्थः। परामर्शत्वेनेति अस्य पूर्वविशेषराधीत्वादिना वाधादिकालीनपरामर्शजन्य
 प्रत्यक्षवारणायेति पूरणीयां आशयादिति। अभिमानादित्यर्थः एवं च हेतुतामत इत्यस्य विशेषदर्शनत्वेन हेतुतामत इत्यर्थः विशेषदर्शने
 त्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमिति श्रमतमिति भ्रमवत् आशंकेति भावः कश्चिदिति अत्र विशेषराधियो हेतुत्वस्य नेयाधिकमतसिद्धत्वं। उ
 पनायकत्वेन कालोपाधित्वेन च हेतुत्वस्य तत्सिद्धत्वं वा स्वरसः एतेन स्पष्टविशेषाभिप्रायेण हेतुतामत इत्युक्तं प्रतियोगित्वव्याप्यवानप्य
 मभावत्वव्याप्यवानयमित्याकारकं विशेषदर्शनस्याप्यप्रतियोगीनवायमभावो न वेति संशयोत्तरोत्यनेयं प्रतियोगी अप्रमभाव इति प्रत्यक्षे वि
 शेषराज्ञानविधायकहेतुत्वात्। अभावत्वे प्रतियोगित्वयोरनुपस्थितयोरेव प्रकारत्वेन तयोर्विशिष्टज्ञानं प्रति विशेषराज्ञानस्याहेतुत्वात्

मि

॥ न च तथा कृतप्रत्यक्षसोऽहं त्वविशिष्टे प्रतियोगित्वादिर्वेशिष्ठावगाहितं यात न विशेष्यतावेधेदकप्रकारकज्ञानविधया विशेषदर्शनस्य जनक
 त्वमस्तीति वाच्यं मिश्रमते विशिष्टवैशिष्ट्याविषयत्वाभावात् असंयोगाग्रहसाचिव्यादेव धर्मितावेधेदकत्वनिर्वाहात् प्राचीनमते संशयभिन्न
 प्रतिविशेष्यतावेधेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वस्यानंगीकारात् अतएव धर्मिज्ञानं च संशयहेतुरित्यनेन मणिकृता संशयमात्रेव धर्मिताव
 धेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वमंगीकृतमित्यपि परास्मिकाज्ज्ञेयाधित्वेन हेतुत्वस्योक्तस्य ज्ञेयसत्त्वात् न व्याप्त्याप्यवत्यक्षनिश्चयजन्यता
 वेधेदकानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षारो नान्यमतेऽतिव्याप्तिरित्याशयेन विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिर्णयत्वावाच्छूनं प्रतिविशेषद
 नहेतुतामतेति व्यास्पृष्टमिधानं अग्रे च तत्त्वमित्यस्य निरुक्तप्रत्यक्षनिर्णयत्वावाच्छूनं प्रतिहेतुत्वमित्यर्थ इत्याहुः तन्न तदलौकिकप्रत्यक्षेणा
 वच्छेनं प्रति तज्ज्ञेयज्ञानत्वेनोपनयस्य हेतुतया मत इत्यस्या संगतितादवस्थात्वात् केचित्तु प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि काज्ज्ञेयाधितपाप
 रामर्षजन्यत्वमेव लक्षणे निवेश्य तथा च तत्तत्प्रकारकज्ञानत्वोवाच्छूनं प्रत्येव तत्तदिहेतुत्वाद्विशेषणज्ञानादिजन्यतायाः किंचिदि
 शेषकत्वानवच्छिन्नत्वान्नतामादापदोषः किंतु विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिर्णयत्वावाच्छूनं जन्यतामादायेव तादृशजन्यतायां ध
 र्म्यतर्भावस्यावश्यकत्वादित्याहुः अन्ये तु समाने विषयेति अनुमितिसामान्यावलंबत्वात् प्रागनुमितिरेव ततः प्रत्यक्षंतत्त्वज्ञानसाक्षात्प
 रामर्षजन्यत्वं प्रतिवारणाय सातज्ज्ञेयत्वस्य प्रतिवेश्यत्वादिति मतव्यवधेदार्थमत इत्युक्तं एवं च हेतुतामत इत्यस्य साक्षात् हेतुतामत
 इत्यर्थ इत्याहुः अपरे तु परामर्शत्वेन परामर्षजन्यत्वस्य लक्षणे विवक्षारोपिविशेषणज्ञानत्वोपनयत्वाद्यतिरिक्तरूपेण वि

शेषदर्शनहेतुतामतेति व्याप्तिरिति हेतुतामते इत्यास्यार्थ इत्याहुः विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुत्वे पुनरप्यत्राह प्रे
 त्येति। न च विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वेन हेतुत्वे यत्रायं पुरुषो न वेति संशयाद्युत्तरमयं पुरुष इत्याकारकपरोक्षग्राह्यनि
 श्रयसूत्रतद्वत्त्वादिनैव विशेषदर्शनं तथा विधप्रत्यक्षनिश्चयापत्तिस्तद्वत्त्वाप्यवतानिश्चयस्य वतद्वत्त्वा निश्चयस्यापि तदभाववत्ताज्ञान
 विरोधित्वादिति वाच्यं। तदुत्तरं संशयानुदयेन प्रत्यक्षनिश्चयस्येष्टत्वात्। दीधिताबुक्त्वादिति तेन मिश्रणे बोक्तृत्वादित्यर्थः तथा च
 मिश्रमते विशेषदर्शनत्वेन विशेषदर्शनस्याहेतुत्वाभावे नोक्तरीत्या भ्रमेणाशंकासंभव इति भावः अतएव हेतुताम इत्यस्य विशेष द
 र्शनत्वेनैव हेतुतामते इति नार्थः तथा सति तेन न जातिव्याप्तेरनुद्धारात् समाधानासंगतेरिति दूषणं यदाह तन्मतासिद्धेरेव समा
 धानत्वात्। एतेन सर्वमत एव परामर्शविशिष्टत्वस्यैवानुमिति निष्पन्नमर्षकार्यतावच्छेदकत्वाद्विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनि
 रीयेति विशेषदर्शनं तत्त्वेनैव हेतु इति विशेषदर्शनत्वेन हेतुतामते इत्यप्यसंगतमसंगतं च समाधानमित्यपि निरस्तं। मिश्रमते
 कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावे नोक्तहेतुताया असंभवात्। अथ प्रकृतग्रंथसंगतावपि येषां युक्तहेतुत्वांगीकारस्तन्मते उक्त
 स्य लेख्यमप्युतिव्याप्तिवारणमिति चेन्न। तन्मतेऽप्यनुमिति त्वात्तर्हीवैरोवकारणत्वेनोक्तातिव्याप्त्यभावात्। अतएवाग्रे दीधिका
 रस्य वक्तृव्याप्यवत्त्ववततिश्च यत्वावच्छिन्नेत्यादिना जातिवृत्तिस्तत्त्वधारणपरिष्कारः समकृते। यदा त्वनुमितित्वं कार्यतावच्छेद
 कं कोटौ न निविष्टमिति मते तदा तु यांकां विदित्यादिप्रक्षणांतरमेव भविष्यति तत्र तु नोक्तदोषसंभावनापि। व्यक्तीभविष्यति

चेदस्येतेषु विशेषदर्शनस्येवार्त्तकधर्मदर्शनादिसाधारणेनैव हेतुतानत्वाज्जोकादिसाधारणेन तत्साधारणहेतुतावैधुक्क
 संवेधाभावादिति वदति तन्मतमाह व्याख्यायां केचित्त्वित्यादि। अत्रांधकारस्य घटसंशयोत्तरप्रक्षेपमिचप्रवाणयकात्मीनातसं
 शयविशेषणं तादृशसंशयेति तद्विषयकसंशयेत्यर्थः एवमग्रेपि। संशये। भ्रमस्याप्युपलक्षकः। आलोकाभावप्रयुक्तेति।
 इदंच संशयविशेषणं विशेषादर्शनप्रयुक्तसंशयोक्तप्रत्यक्षेयमिचचारवाश्याया आहुरिति। अस्वरसवीजंतुगुरुतरविभिन्न
 कार्यकारणभावेमानाभावः। आलोकादिसाधारणेन विशेषदर्शनस्य कालिकसंवेधेनैव हेतुत्वसंभवात्। नव्यास्त आलोका
 दिसमवहितात्मनो योगस्येवात्मनि प्रत्यासन्नस्य विपरीतज्ञानप्रतिबंधकत्वोपगमेन तत्साधारणेन विशेषदर्शनस्य सम
 वायसंवेधेनैव हेतुत्वमित्याहः। तथा विधेत्यादि। अन्यथा यथा भूतलक्षणेनिरुक्तानि देशवाक्यार्थज्ञानात्मके व्याप्यवत्य
 क्षनिश्चयजन्यत्वेनोपमिति विशेषेति व्याप्तिरिति भावः। तथा विधेतीत्यादितथा च तत्र व्याप्यवत्यक्षविषयकनिश्चयज
 न्यतासत्वेपि तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभावात्तादिव्याप्तिरिति भावः। यदा तथा विधेत्यादि। अन्य
 था तथा विधनिश्चयत्वेनानुमितिजनकत्वेप्यधिकं त्वित्यादि। यादादनुमितिजनकताया व्याप्यवत्यक्षविषयत्वावच्छिन्न
 त्वात्तादृशविषयत्वावच्छिन्नजनकतानि विशेषाच्चेरागभ्रमादिविरोधित्वावच्छिन्नहेतुताकोक्तप्रत्यक्षेति व्याप्तिवारणस
 भवेन तथा विधनिश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणाव्यर्थमेव स्यादिति भावः। तथा विधेतीत्यादि। तथा च व्याप्यवत्यक्षनिश्चय

त्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकस्योक्तोपमितिजनकतानवच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिरितिभावः अथात्रोपमितिहेतुतायाविशिष्टविषयत्वावच्छिन्न
त्वोप्यवत्यक्षविषयत्वानवच्छिन्नत्वादेवानतिप्रसंगे तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नहेतुत्वविवक्षामफलं नचभ्रमसाधारण्यतादृशविशिष्ट
वाक्यार्थघटकतत्पदार्थानां परस्परपक्षेपावगाहिज्ञानत्वेनैवोक्तोपमितौ हेतुतायावक्तव्यतयाप्यवत्यक्षविषयत्वमस्योक्तोपमितिजनकता
वच्छेदकमितिवाच्यं तथापितथाविधज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुत्वविवक्षणेनैवोपपत्तेरितिचेन्न विनिगमनाविहेरामहानसपदवाच्यत्वविशेष्यताव
च्छेदकसादृश्यविशेषणवह्न्याप्यध्वजवत्यवतविषयताकज्ञानत्वेनाप्युक्तोपमितौ हेतुत्वात् नचैवंतीदृशेयरोप्युक्तदोषतादवस्थानात्तथावि
धनिश्चयत्वेनहेतुत्वात् अन्यथाप्यवत्वस्यधर्मिताशेसंशयात्मकातिदेशवाक्यार्थज्ञानादुपमित्यापत्तेरितिवाच्यम् अतिदेशवाक्यार्थज्ञाने
व्याप्यवत्वस्यधर्मितावच्छेदककोटिनिविष्टतयाभानाद्धर्मितावच्छेदकांशेवसंशयस्यान्युपगमेतोपमितिजनकतायां व्याप्यवत्तांशेनिश्चय
त्वानवेश्यव्यर्थत्वात् अतएवात्र व्याप्यवत्तांशेनिश्चयत्वानिवेशसूचनायेवनिरुक्तमहानसपदवाच्यत्वाज्ञानत्वेनेत्युक्तं अन्यथानिरुक्त
महानसपदवाच्यत्वनिश्चयत्वेनैवहेतुतयातदसंगत्यापत्तेः वस्तुतस्तु ज्ञानपदस्योत्कर्षतोनिश्चयपरतयानिरुक्तमहानसपदवाच्यत्वनिश्चय
त्वेनैत्येवार्थः व्याप्यवत्वस्यधर्मितावच्छेदकतातदशेनिश्चयत्वानिवेशस्यार्थतद्वत्ताभाभात् अतएवरीधितौ तथाविधवाक्यार्थप्रतिसंधान
त्वेनेत्युक्तं व्याप्यवत्वरूपोपावाक्यार्थकत्प्रतिसंधानत्वेनेतदंशेसंशयनिश्चयसाधारण्यज्ञानत्वेनेत्यर्थस्यततएवलाभात् अन्यथातथा
विधवाक्यार्थज्ञानत्वेनेत्येवोच्यते अत्रवदिति उक्तविवक्षयातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यतामादायातिव्याप्तिरप्येवमहानस

सदृश इति सादृश्यज्ञानजन्यतामादापोपमितावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव न च तथा विधनि श्रयत्वपर्याप्तवच्छेदकतां हेतुतापर्यंतविवक्षया तात्पर्य-
 योऽन्वेषः तज्जनकतावच्छेदके व्याप्यशेषमहानसृजित्वावगाहित्वस्य निवेशादिति वाच्यं। तथा सति अग्रे न चोपतयेत्वादिशब्दबोधविशेषेति
 व्याप्तिमुदाहृतद्वारा यतत्रातिरिक्तस्येत्यादिना पर्याप्तिविवक्षणा संगतेः आशंकाया एवा संभवात्। न च न चोपनयेत्यादिभ्यो ताशंकातत्रा-
 तिरिक्तस्येत्यादिना भ्रांत्युद्धारनमेव हतमिति वाच्यं। तथापि धर्मव्यापकवर्गिणो मत्सादृश्यात्मकतादृशवर्गिणो मद्धृतिधर्मवन्तानि श्रयज-
 न्योपमितावतिव्याप्तेः न च तज्जनकतावच्छेदककोटौ सादृश्यघटकभेदविषयताया अपि निवेशान्ने दोष इति वाच्यं। तथापि व्याप्यत्व-
 यवैधर्म्यज्ञानजन्योपमितावतिव्याप्तेः वैधर्म्येतरवैधर्म्यत्वेन ज्ञानपक्षेणा त्वस्तुतस्तु यद्वर्गवच्छेदेन पदवाच्यत्वग्रहीतः स च धर्मो यद्वर्ग-
 वच्छेदेन गृह्यते तद्वर्गवच्छेदेनैवोपमितिः सादृश्यत्वं वैधर्म्यत्वं वा न प्रयोजकं तथा च गतिव्याप्यधर्मवत्त्वावच्छेदेन यवैतदवाच्यत्वं गृहीतवतः
 पर्वतत्वावच्छेदेन बहिर्व्याप्यधर्मवत्त्वग्रहजन्योपमितावतिव्याप्तिः न चात्रानुमितिरेव जायते उपमितिश्चऽनुमित्यन्तरं चोपमिति साभ्रा-
 ज्यात्। तस्माच्चरमज्ञाने उपमितिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यकतायाः त एवेत्यादिग्रंथश्चिंत्य एवेति। केचित्तु दतोप्यस्वरसाज्जन्यज्ञाने व्याप्य-
 विषयकत्वविशेषणं वक्ष्यति तच्चोभावाव विषयकत्वार्थकं एवं च शक्तिपरिच्छेदकोपमिते स्तुत्यदजन्यबोधविषयकत्वप्रकारके छरम्यशक्ति-
 घटकजन्यत्वघटकतया भावविषयकत्वं नोक्तातिव्याप्तिरित्याहुः। इतोप्यस्वरसात्प्राकांचिदित्यादिसंक्षरगातरं कर्तव्यमित्य-
 न्ये। बोधः धर्मज्ञानज्ञानवर्गिणो मत्पर्वताभिन्नधर्मव्यापकवर्गिणो मद्धृतिधर्मवन्तानि श्रयज-
 न्योपमितावतिव्याप्तेः न च तज्जनकतावच्छेदककोटौ सादृश्यघटकभेदविषयताया अपि निवेशान्ने दोष इति वाच्यं। तथापि व्याप्यत्व-

मज्ञानज्ञाप्यवहिसंवंधीत्पाकारकीबोधः स्वमतेचिन्तिस्वमतंत्वेतादृकाप्रतिज्ञाहेत्वोर्निगमनेयंपदानुषंगेमानाभावेनोपनयनिगमनयोश्चैकवा
क्यतयाबोधजनकत्वेपिप्रतिज्ञाहेत्ववपवादेर्नोदहरणादिनासममन्वयबोधजनकत्वंतात्पर्यभावात्अन्यथाप्रतिज्ञानिगमनयोरप्येकवाक्यतया
बोधकत्वापत्तेःतात्पर्यकस्यनायाप्रविशिष्टत्वात्तथाचप्रतिज्ञादिकाकपंचकजन्यएकान्वयबोधएवासिद्धीति।तुशब्दोःस्वरसस्वरकःसचप्रति
ज्ञाहेत्वोदहरणेनसहैकवाक्यतयाबोधजनकत्वेकिंवाधकंधूमज्ञानज्ञाप्यवहिसमद्विन्नपर्वतरूपहेत्वर्थघटितप्रतिज्ञार्थधूमव्यापकवहिस
द्विन्नधूमवतरुदहरणार्थस्याभेदसंबन्धेनान्वयबाधकानुपपन्नभावनचतात्पर्यभावःतस्यासर्वज्ञपरिच्छेद्यत्वान्नचतथासतिप्रतिज्ञानि
गमनयोरप्येकवाक्यतयाबोधकत्वापत्तिस्तात्पर्यकस्यनायाप्रविशिष्टत्वादितिवाच्यं।तयोरैकान्वयबोधजननेतात्पर्यभावेपितात्प
र्यभ्रमेणतथाविधान्वयबोधायत्तेर्भवतामपिदुर्वारत्वात्।यदिचतत्रतात्पर्यभ्रयानभ्युपगमेनतथापत्तिर्वीर्यतेतदाभ्रमेतेपिनिगमनोदे
प्रतिज्ञाघव्यवहितोत्तरत्वादिरूपानुपूर्वीभ्रमानभ्युपगमेनतथापत्तेर्वारणात्प्रतिज्ञानिगमनयोरप्येकवाक्यतयाबोधकत्वाच्चधूमज्ञानज्ञा
प्यवहिसमद्विन्नपर्वतेहेत्ववपवार्थघटितप्रतिज्ञार्थवहियाप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवहिसंवंधिनोनिगमानार्थस्याभेदसंबन्धेनान्वयबाधे
बाधकानुपपन्नभावनतथाचप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरहेत्ववपवार्थवहितोत्तरौदहरणाव्यवहितोत्तरौपनयाव्यवहितोत्तरत्वरूपानुश
र्वीविशेषणकनिगमनविशेषकज्ञानान्तथाविधविशिष्टार्थविषयकान्वयबोधतात्पर्यज्ञानसहस्रतात्पर्यावयवैस्तथाविधविशिष्ट

र्थविषयकेकान्वयबोधजननेवाधकाभावइतिनेतिनामार्थयोर्मेदन्वयस्यास्युत्पन्नत्वादितिभावः ननुनामार्थयोर्मेदतिरिक्तप्रत्ययार्थतिरि-
 क्तसंबन्धेनेवान्वयबोधाभावस्युत्पत्तिरिद्धत्वेनतत्रमत्वर्थसंयोगादिसंबन्धेनपर्वतैर्वह्न्याप्यधूमस्यप्रकारतयाभावेवाधकाभावः-अ-
 तएवनामार्थयोर्मेदतिरिक्तसंबन्धेनान्वयबोधप्रत्ययार्थोपस्थितेहेतुत्वकल्पनमपिसंगच्छतेअन्यथातादृशबोधाप्रसिद्धातत्रतत्कल्प-
 नमसंगतस्यात्रान्वयमत्वर्थसंबन्धविशेषणतयोपस्थितस्यधूमस्यकथंपर्वतैर्मानमेकविशेषणत्वेनेत्यादिसुत्यन्तेतिवाच्यं। स्वातंत्र्ये-
 णमानस्येवप्रतियोगितयातादृशस्युत्पत्तिघटकत्वादतग्राहसाक्षादितिप्रत्ययार्थमद्वशीकृत्येत्यर्थः प्रकारतयासाक्षात्प्रकारतयातादृ-
 शनिश्चयत्वेनापक्षोशसाक्षाद्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वेनानातिव्याप्तिरितिउपनयार्थज्ञानस्योक्त्येराहेतुत्वादितिभावः एतेनतादृ-
 शनिश्चयत्वेनेत्यस्याप्यवत्यक्षनिश्चयत्वेनेतियथाभ्रतार्थग्राहिणामुपनयार्थज्ञानस्याभेदसंबन्धेनवह्न्याप्यधूमसंबन्धिप्रकार-
 कपक्षविशेषकनिश्चयत्वापेक्षयातथाविधधूमप्रकारकपक्षनिश्चयत्वेनेवतत्रहेतुत्वस्यलघुतयाभ्युपगमेनानातिव्याप्तिसंभवा-नाति-
 व्याप्तिरित्यसंगतमित्युक्तिः परास्मासाक्षात्प्रकारतयेतिगद्यस्वरससिद्धोक्त्याख्यानेनादोषात्। नेचैवंवह्न्याप्यधूमवान्यवतइतिशब्द-
 जन्यात्यक्षोशमत्वर्थसंबन्धिप्रकारकनिश्चयादनुमितिर्नस्यादितिवाच्यं। इत्युच्यते। अथचापक्षोशेपेरपरयाप्यप्रकारकाह-
 न्ह्याप्यधूमवेदेशवान्यवतइत्यादितिप्रवादप्यनुमित्यापत्तेः। एतत्तेचैतत् अनुगताहार्यत्वस्यदुर्वचनयानतद्वक्तित्वावधिन्न

प्रतियोगिताकमेदकदस्येवाह्यपरामर्षादनुमितिवापरापतजनकतावच्छेदककोटोनिवेशनीयतयापक्षोपरंपरपाव्याप्यप्रकारकानंता
ह्यर्थव्यक्तिभेदकरस्यतत्रानिवेशनलाघवाच्चसिद्धयेति। बहिष्कार्यधर्मत्वविशेषस्य ह्यनुपस्थित्यातद्वच्छिन्नस्यतथेत्यनेनपरा
मर्षासंभवादितिभावः केचितुप्रतिज्ञादिस्थसाध्यादिवोधकपदैरेवोदाहरणादिप्रयोगउचितः भिन्नपदैस्तत्प्रयोजनशाब्दबोधेपरंभानम
उपगच्छतावेयाकरणानुसारिणांविभिन्नपदप्रकारकप्रतीतिजननात्तदनुपगच्छतामनेवविभिन्नानुपूर्वीकपदश्रवणोऽनेनविभि
न्नानुपूर्वीकपदवदुदाहरणादिकेकिमिच्छुक्तमिति श्रोतुंश्रुतयाशाब्दबोधविभेदेनामिमत्प्रतीतिविज्ञेयवाच्यमिमत्प्रतीति
विज्ञेयवाच्यतद्विज्ञेयः कुक्षिस्थत्वेनेवेति। एवकमेरागविशेषधर्मव्यवच्छेदः एतत्तत्त्वमग्रव्यक्तीभविष्यति। नन्वेवंसोकीत्यादौतत्पद
जन्यशाब्दानंतर्घटत्वादिविशेषधर्मप्रकारकप्रवृत्त्यनुवर्ततेः घटोक्तिनवेत्यादिविशेषधर्मप्रकारकसंशयनिरासानुपपत्तिश्चेत्य
तत्राहविशेष्येति। तत्पदजन्यशाब्दानंतर्घटत्वादिसमसंकेत्यपित्वाघटोक्तीत्यादिमानसाभ्युपगमेनोक्तदोषवारंघटंशाब्दयाम
त्यादिविशेषधर्मप्रकारकशाब्दत्वप्रकानुवचसापश्चादिसिद्धयेतिभावः। तत्र। तच्छब्दजन्यशाब्दबोधोनावांतरेतिविनाप्यवांतरवा
वार्थबोधसमूहान्वनपदार्थोपस्थितितत्त्वनेकयोतन्यायेनमहावाक्यार्थबोधोदयादितिभावः। अत्यादपिप्यतदुतीति। समूहात्
वनतावत्यर्थसमूहात्स्वनेकयोतन्यायेनविशेष्यविषयामितिरीत्यामहावाक्यार्थानेपिपदजन्यविशेष्यविशेषयानावच्छेदकप्र

कारकनिश्चयात्मकावांतरवाक्यार्थबोधविना राजपुत्रप्रवेशन्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधालोकमहावाक्यार्थशाब्दबोधानुदयात्ताव
 शमहावाक्यार्थबोधे तदेतत्त्वमावश्यकमिति भावः ननु विशिष्टघटत्वघटत्वाद्यनंतधर्मीणां तदादियदशकतावच्छेदकत्वेनानार्थत्वेन
 शक्त्या नंत्यकः न्यूनप्रत्यय इति बुद्धिस्तत्त्वस्यैवानुमतस्यातथात्वमुपपत्तौ एवं च तदादिपदादिनिव्याप्यधर्मवत्पदवतादीनां बुद्धिस्तत्वेनै
 वोपस्थितिर्न तु बहिः व्याप्यधर्मवत्पदवत्तत्वादि रूपविशेषधर्मैरापदस्य शक्यतानवच्छेदकरूपेणोपस्थापकत्वाभावात्तथा च
 तदादियदजन्योपस्थिते व्याप्यप्रकारकत्वाभावात्तज्जन्यशाब्दबोधेति व्याप्तिशंका संभवत्यत आह दीधितो तदादेत्येति (अ)
 नापि सत्यादपि पदस्य बुद्ध्याः विशेषेति घटत्वघटत्वादिनेत्यर्थः । अथमाशयः प्रवृत्त्याद्यनुरोधात्तदादियदजन्यबोधस्य
 विशेषधर्मप्रकारकत्वमावश्यकं तच्चोपस्थितौ विशेषप्रकारकत्वं साध्यं पदार्थोपस्थितिशाब्दयोस्समानप्रकारकत्वेनैव कार्य
 कारणाभावादिति तदादिपदादिशेषरूपेणोपस्थितिर्भागी कार्यनच शक्यतानवच्छेदकविशेषरूपेण कथं शक्योपस्थितिरिति वा
 च्यं विशेषस्यैव धर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वोपगमात् नच शक्त्या नंत्यो बुद्धिप्रकारत्वेन शक्यतावच्छेदकानुगमेनैकशक्तिसंभवात्
 नच शक्यतावच्छेदकभेदात् शक्तिभेदः निरवच्छिन्नो वच्छेदकतास्य नैवावच्छेदकभेदस्यावच्छेदकभेदकत्वात् नचैवं तदादिपदा
 दिप्रकारत्वादिनेव घटत्वादिप्रकारकस्मरणाशाब्दबोधोपस्थातां ननु स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारको शक्यतावच्छेदकतायाः सावधि

नत्वस्यलेशकृतावच्छेदकतावच्छेदकप्रकारेणैवशक्ततावच्छेदकमाननिवमदितिवाच्याशक्ततावच्छेदकनानवच्छेदकप्रकारेणानशक्त
तावच्छेदकमानमितिनियमस्येवांगीकारेणशक्ततावच्छेदकतावच्छेदकप्रकारेणैवतद्वानमितिनियमानावेनघटत्वादीनांबुद्धिप्रकारत्वे
नशक्ततावच्छेदकत्वेपिस्वरूपतोमानसंभवात्अथबुद्धिप्रकारत्वंविशिष्टघटत्वाद्यबुद्धिन्शक्तित्वाज्ञानस्यतेनरूपेणघटत्वादिप्रकार
कस्यचित्त्वादिकमेवजन्यतावच्छेदकंवाच्यान्नुघटत्वादिप्रकारकस्मृतित्वादिमात्रंतथास्तीतिघटादिपदनिर्दिष्टतानिर्वच्छेदकता
कशक्तित्वाज्ञानजन्येस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकस्मरणोद्देश्यविचारप्रसंगादितिकथंतादृशज्ञानात्स्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकस्मरणोद्देश्य
कमितिचेन्नाबुद्धिप्रकारत्वेनघटत्वादिप्रकारकस्मृतित्वादेर्जन्यतावच्छेदकत्वेपिघटादिपदनिर्दिष्टतानिर्वच्छेदकताद्विज्ञानादिजन्यतयाविधिस
रणोद्देश्यविचारवारणायस्वायव्यविहितोत्तरद्वयगत्यतिक्रमेस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनतादृशशक्तित्वाज्ञानवैशिष्ट्यस्यकार्यताव
च्छेदककोटाववश्यंनिवेशनीयतयानेनैवोक्तव्यविचारस्यापिधारणोत्तरादिपदशक्तित्वाज्ञानजन्यतावच्छेदककोटोशक्ततावच्छेदकता
वच्छेदकविषयतानिश्चेशभावात्अथैवकुदाचिदपिपदादिपदाहुडिप्रकारवानित्यादिवोधोक्तस्यावानवबुद्धिप्रकारवानित्यादिवो
धसाधारणाघटत्वादिप्रकारकत्वस्यैवतदादिपदशक्तित्वाज्ञानजन्यतावच्छेदकतयातत्सहस्रतीबुद्धिप्रकारत्वविशिष्टघटत्वादिप्रका
रकसंस्कारात्तादृशबोधोक्तानुपपन्नइतिवाच्यातथापितदादिपदात्कदाचिदुत्तरादिवोधःकुदाचिच्चबुद्धिप्रकारवानित्येतादृ
शबोधोत्पद्यतेइत्यत्रनियामकाभावादितिचेन्नघटोस्यबुद्धिप्रकारवानित्याद्याकारकघटत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नधर्मिता

भरी-

वेद्येदकताकबुद्धिप्रकारवत्ताज्ञानसहस्रताइबुद्धिप्रकारवान्तत्यदशकपदत्वाकारकशक्तिग्रहादृष्ट्याकारकः स्वरूपतोघटत्वादिप्रका
 रकबोधस्तदसहस्रताद्योक्तशक्तियदाबुद्धिप्रकारवानित्येतादशबोधउत्पद्यतेइत्यभ्युपगमात्स्वरूपातोघटत्वादीनांशक्तान
 वेद्येदकत्वेपिस्वरूपतत्त्वेषांशक्तिज्ञानधर्मितावेद्येदकत्वेवाधकाभावात्स्वरूपतोघटत्वादिधर्मितावेद्येदककंशक्तिज्ञानादृष्ट्याका
 रकबोधः बुद्धिप्रकारवत्त्वादिधर्मितावेद्येदककशक्तिज्ञानाच्चबुद्धिप्रकारवानित्येतादशबोधउत्पद्यतेइतादृशीत्येवनिपमउपपद्यते
 । ननुबुद्धिप्रकारत्वादिनाघटत्वादीनांतदादिपदशक्ततावेद्येदकत्वेपितदादिपदाज्ञातित्वादिनाघटत्वादिप्रकारकबोधः कदा
 पिनस्यात्। जातित्वादेः शक्ततावेद्येदकतानवेद्येदकत्वात्शक्ततावेद्येदकतानवेद्येदकरूपेणशक्ततावेद्येदकभानोपामेव
 घटादिपदादपिजातिमानित्यादिवोधोपपत्तेः अथघटादिपदशक्तिज्ञानस्यस्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकवृत्त्येवजन्यतावेद्ये
 दकमतोनघटादिपदातादशबोधोपपत्तिः तदापिपदशक्तिज्ञानस्यचजातिमानित्यादिवोधसंसाधारणघटत्वादिप्रकारकत्वेमेव
 जन्यतावेद्येदकमितितदादिपदातादशबोधोपपत्तिः नचैवंनदादिपदादिपदात्वेदाचिदृष्ट्याकारकः कदाचिच्चाजातिमानि
 त्याकारकोबोधइत्यत्रनियामकाभावइतिवाच्यं। जातिमानस्यबुद्धिप्रकारवानित्येतादशबुद्धिप्रकारवत्ताज्ञानसहस्रताबुद्धिप्रका
 रवांतत्यदशशक्तिज्ञानाज्जातिमानितिवोधः घटोत्पद्युद्धिप्रकारवानित्येतादशबुद्धिप्रकारवत्ताज्ञानसहस्रतातच्चक्ति

ग्रहाच्च घट इति बोध इत्युपगमात् यदा जाति त्वोदेः शक्यता वेधेदकतानवेधेदकत्वेपितस्य शक्तिज्ञानविशेष्यता वेधेदकता वेधेदकत्वे वा
धकाभावाज्जातिमस्तत्पदशक्य इति शक्तिग्रहाज्जातिमानित्यादिबोधः घटस्तत्पदशक्य इत्यादि शक्तिज्ञानाच्च घट इत्यादिबोध इत्येवं शिष्ये वनि
यम उपपद्यते इति चेत् तर्हि बुद्धिस्थत्वेव शक्यता वेधेदकत्वं किमित्युपेक्षितं तत्रापि घटोऽस्य बुद्धिस्थ इत्यादि बुद्धिस्थता ग्रहसहकृता बुद्धिस्थस्तत्पद
शक्य इत्यादि शक्तिग्रहात् शक्यतानवेधेदकस्यापि शक्तिज्ञानधर्मिता वेधेदकत्वे बाधकाभावात् घटस्तत्पदशक्य इत्यादि शक्तिज्ञानादेव बाध
इत्यादि बोधे बाधकाभावात् न चैवं शक्यता वेधेदकत्वे रूपेणैव शक्यमानमिति नियमभाग इति वाच्यं तादृश नियमाभावात् त्वयापि शक्यता वे
धेदकता वेधेदकत्वे रूपेणैव शक्यता वेधेदकमानमिति नियमाभावस्त्वस्वीकृतत्वेन तोऽप्यात् न च शक्यता वेधेदकप्रकारिणो बाधकाभावात् यगमे
घटादिपदादयत्वादि प्रकारक बोधापत्तिरिति वाच्यं घटत्वादि प्रकारताया एव घटादि शक्तिज्ञानजन्यता वेधेदकतया ततोऽप्यत्वादि प्रकार
क बोधापत्तिरिति वाच्यं यदि च घटोऽस्य बुद्धिस्थ इत्यादि बुद्धिस्थता ग्रहस्य शक्तिग्रहसहकारित्वेनो रं घटस्तत्पदशक्य इत्यादि शक्तिग्रह इत्युत्वे च घ
टत्वादीनां शक्यतानवेधेदकत्वेन संभवति उद्देश्यता वेधेदका वेधेदेन शक्तिग्रहस्यैवोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधहेतुत्वात् घटत्वादीनां शक्यतान
वेधेदकत्वेन तद्वेधेदेन शक्तिग्रहस्यैव रूपतया विशेषदर्शनात् तदादियदा हि विशेषरूपेण शाब्दबोधानुदयप्रसंगात् उद्देश्यता वेधेदकसा
मानाधिकरण्यमात्रावगाहितः शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधोपपत्तिरिति विशेषदर्शनामपि इत्यत्वादि सामानाधिकरण्येन घटादिपदशक्तिग्रह
संभवेन घटादिपदा तदयत्वादि प्रकारक शाब्दप्रसंगात् न हि शक्तिः धर्मविना घटादि तादृश बोधः कश्चिदुपेतीति मन्यते न च बुद्धिप्रकार

म.री.

त्वत्पेशघटत्वादीनां शक्यतावेच्छेदकत्वोपगमेपितदादिपदाज्जातिमानित्यादिबोधानुपपत्तिस्तद्वत्त्वेवापतोबुद्धिप्रकारवत्ताजानविशेषस्य शक्तिय
 ह सहकारित्वे गौरवं जातिमानतत्पदशक्यत्वाद्याकारकजातिवोधवर्धनविशेष्यतावेच्छेदकताकशक्तियद्भूतत्वं च जातिवत्तादीनां शक्यतावेच्छेद
 कतानवेच्छेदकत्वेन संभवति शक्योऽप्युद्देश्यतावेच्छेदकावधिन्तत्त्वानवगाहि न प्रवृत्तपतावेच्छेदकतावेच्छेदकी न तदधीर्वाद्यतावेच्छेदकताकत्वान
 वागाहितोऽवधिन्विशेष्यतावेच्छेदकताकशक्तिग्रहस्यपि शक्यबोधानुपयोगित्वात् अन्यथा विनेव शक्तिभ्रमे जातिमानघटपदशक्यत्वादिश
 क्तिस्तानाज्जातिवत्तादीनां घटत्वादिप्रकारकबोधप्रसंगादिनिचे न्मेवं बुद्धिप्रकारत्वादिना घटत्वादेः शक्यतावेच्छेदकत्वे बुद्धिप्रकारत्वादिना जा
 तित्वादेरपि शक्यतावेच्छेदकतावेच्छेदकत्वादिकमुपेयते अतो न तदादिपदाज्जातिमानित्यादिबोधानुपपत्तिः एवं न मेराशक्तिभेदस्यान्यगत्या
 त्वोकारात् अन्यथा प्रवृत्त्यादिनिर्वाहकस्य तदादिपदजन्यविशेषधर्मप्रकारकबोधस्य प्रकारान्तरेणानिर्वीक्ष्यता यत्वेवं सनिनानार्थेच्छेदः
 प्रसंगः तत्राप्युक्तरीत्या बुद्धिप्रकारविशिष्ट एव शक्तिसंभवादिता तन्नातत्र कोषेण विशिष्य शक्तिबोधनात् एतेन तदादिपदाद्यघट
 तीवर्धनस्य बोधस्तद्धर्मवर्धने शक्तिः । एवं च तदादिपदाद्वृत्त्यादिबोधो जातिमानित्यादिबोधोपपन्नः हर्षादिपदवत्तदादिपद
 स्य नानार्थत्वमिष्टमेवेत्यपि परांजातदादिपदस्य नानार्थत्वे मानाभावात् केचित्तु बुद्धिप्रकारत्वेन शक्यतावेच्छेदकघटत्वादीनामनुग
 मेपितादृशधर्मस्योपलक्षणात्तया शक्तिविषयत्वेनाशक्यतातदंशपरित्यागेन निर्विशेषराघटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रका
 रत्वस्याशक्यत्वेपितत्पदबुद्धिप्रकारविशिष्टबोधयत्वेत्याकारकभगवत्संकेतरूपशक्तौ तेनानुगतत्वेराघटत्वपरत्वमानाच्छे
 रेका बुद्धिप्रकारत्वस्य संकेतविषयत्वेपितस्य शक्योपलक्षणात्ताननुशक्यतावेच्छेदविशेष्यतातदुपलक्षितघटत्वादिप्रकारकत्वे

नेवबोधस्य संकेतविषयत्वात् ननु तद्विशिष्टप्रकारकत्वेन नानार्थहृदीदिपदस्य ज्ञे उपलक्षणमिव ताके नाप्यनुगतस्येण प्रवृत्तिनिमित्तानाम
 भानादशकस्वरूपसहस्रगुणतत्पसत्वेपिशक्तिमेदानानार्थतानिर्वाहस्य तद्विचित्रमिति दिक्। प्राचीनानुपायिनस्तु प्रवृत्त्यादिनिर्वाहकतदा
 दिपदजन्यविशेषधर्मप्रकारकबोधानुरोधेन नोक्तरीतिरादरणीया रक्तमेण शक्तिमेदांजीकारे गौरवात् प्रवृत्त्यादिनिर्वाहकतदादिप
 दजन्यविशेषधर्मप्रकारकबोधस्य प्रकारं तरेणोवसंभवात्। तथाहि। तदादिपदस्य बुद्धिस्यत्वरूपेण बुद्धिस्थमानव्यवशक्तिः न चेवं येन रूपेण
 शक्तिग्रहस्तेनेवरूपेण पदार्थोपस्थापकत्वेनियमेन तमानयेत्यादौ विशेषरूपेण शब्दबोधो न स्यात् बुद्धिस्थमानयेत्येवशाब्दबोधः स्यात्
 पदार्थस्मरणशब्दज्ञानयोः समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावादिति वाच्यं। पदज्ञानस्योद्बोधकविधयेव पदार्थोपस्थितिं प्रतिहेतुत्वेन वि
 शेषतः कार्यकारणभावात्पदोतरेयेन रूपेण शक्तिग्रहस्तेनेवरूपेणोपस्थापकत्वेनियमेपितदादिपदतदभावात् बुद्धिस्यत्वरूपेण शक्तिग्रह
 देवघटत्वादिरूपेण पदार्थोपस्थितेः फलानुरोधित्वात् कल्पनाया इत्याहुः। अत्रेदमवधेयां प्रवृत्त्यादेरन्यथेव निर्वहितदादिपदजन्यविशेषधर्मप्र
 कारकत्वोपेमानाभावेन गौरवान्नोक्तरीतिः सम्यक्। तथाहि। बुद्धिस्यत्वेमेव तदादिपदप्राकाशतावच्छेदकं पदार्थोपस्थितिप्रादुर्भावपितेन रूपेण
 वविशेषधर्मप्रकारकबोधस्तमानस एव तेन प्रवृत्त्यादिनिर्वाहः। यत्तु बुद्धिस्यत्वविशिष्टेशक्तेर्बुद्धिस्यत्वस्य बुद्धिविषयत्वस्य तयाऽनंतविषयतासुरा
 त्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया प्रकारता सामान्येन दबेच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवं। विशेषेण प्रकारशक्तिकल्पनं तदभ्युपगमतेतुः यमिसु
 क्तरीतिरेव सम्यगिति। तन्ना रक्तमेणानंतघटत्वपक्षादशकतावच्छेदकत्वस्य जातित्वादेतदवच्छेदकत्वादेः प्रकारता सामान्यशकतावच्छे

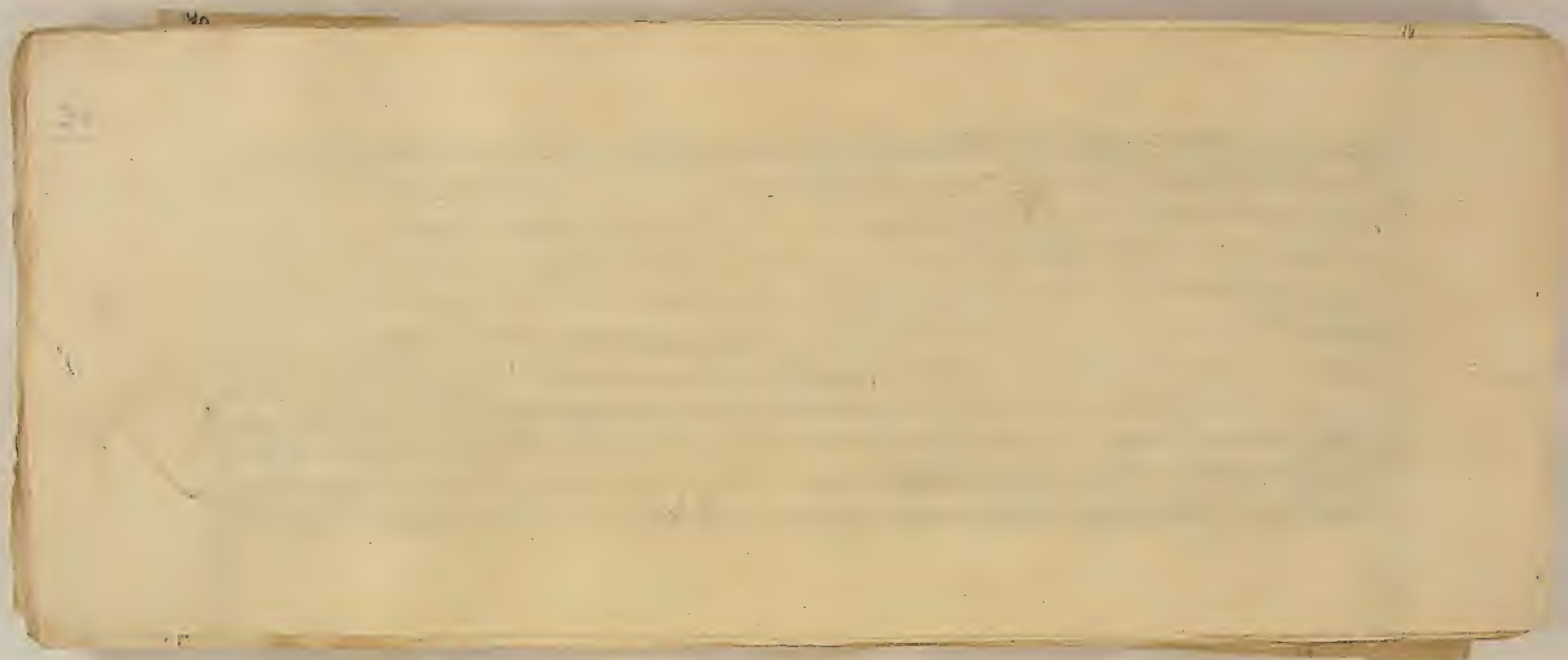
म. टी.

दकतावेच्छेदकत्वस्य तद्वच्छेदकत्वादेः शक्तिभेदस्य च कल्पनामपेक्ष्य विषयता सामान्यशक्तावेच्छेदकत्वकल्पनाया एव लघुत्वात् ॥ ७ ॥ ज्यते चेतं तदा
 दिपदज्यविशेषधर्मप्रकारकबोधांगीकारेभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति तदादिपदज्यपशादसामग्रीप्रतिबंधकतावेच्छेदककोरावृत्तरीत्या नंतशक्ति
 लोनतन्तप्रकारकोपस्थितिनिवेशप्रपुक्तसामग्रीप्रतिबंधकत्वाधिको नत्वमेते महागौरवं मन्ते बुद्धिस्यत्वप्रकारकैकशक्तिज्ञानेकोपस्थितिमात्रनि
 वेशेन मफला धवमिति एतदाशयेनेव दीधिति कृता संकेतितेत्यादिना स्थलांतरेति व्याप्तिर्दत्ता व्याख्यात्रापि संकेतितेत्यादिग्रंथो अनुपदमेतदाश
 येनेवावतारितः तत्रातिरिक्तस्य तितत्रेति तच्छब्दार्थः तदादिज्यवोधः सप्तम्यर्थो निरूपितत्वे कारणातावेच्छेदके इत्येकदेशे कारणात्वे तदन्वयः
 कारणातावेच्छेदके पदार्थोपस्थितिनिष्कारणातावेच्छेदके अनुप्रवेशे मानाभावरूपत आह व्याख्यायां घटादीत्यादि व्याप्तिरिक्तस्य पदज्यत्व
 स्य तत्र प्रवेशेपि अधिकं प्रविष्टमिति न्यायेन तादृशनिश्चयत्वे न हेतुत्वमक्षतमेवेति चेदत्र केचित् तादृशनिश्चयत्वे पयोप्रावृच्छेदकत्वे कारणाता
 यो निवेशं उपदर्शितस्य लेचतादृशनिश्चयत्वेन कारणातावेच्छेदकतायाः पर्याप्तिः पदज्यत्वस्याधिकस्यावेच्छेदकशरीरे प्रवेशादपि तु पदज्य
 त्वांतर्भावेणेवेति नातिव्याप्तिरित्याहुः केचित्तु तादृशनिश्चयत्वे निश्चयनिरवच्छेदकतावेच्छेदकता कत्वे कारणातायां निवेशं उक्तस्य लेचतादृशनि
 श्चयत्वे निष्ठावेच्छेदकतायाः पदज्यत्वावच्छिन्नत्वोन्नातिव्याप्तिरिति वदन्ति अये तु स्वनिर्हपक निरूपितत्वे संवधेन व्याप्यवत्प्रत्यक्षविषयकत्वा
 तिरिक्तनिष्ठावेच्छेदकताविशिष्टान्निश्चयत्वे निष्ठावेच्छेदकता कत्वे कारणातायां निवेशं उक्तस्य लेचनिश्चयत्वे निष्ठावेच्छेदकतायाः पदज्यत्वे
 संवधेन पदज्यत्वे निष्ठावेच्छेदकताविशिष्टत्वा न दोष इत्याहुः अपरे तु तादृशनिश्चयत्वाद्यट्टकधर्मघटिते धर्मानवच्छिन्नत्वे कारणातायां
 विवक्षणीये पदार्थोपस्थिते अकारणातानन्तया विधधर्मानवच्छिन्ना तद्वच्छेदककोरावृत्तरीत्या नंतशक्ति ज्यते चेतं तदा

एकधर्मस्वतादृशानि श्रयत्वा घटकपदजन्यत्वघटितत्वादिति नातिव्याप्तिरित्याहुः। अवस्तुतस्तत्पदजन्यत्वानवधिन्नित्वमधिकं कारणानां नि
वेशनीयं पदार्थोपस्थितिका स्यातायाश्च पदजन्यत्वावधिन्नेत्वा नातिव्याप्तिरिति। अन्येतु पदजन्यतादृशानि श्रये पदजन्यतादृशानि श्रयेतरा
वृत्तित्वे सति सकलतादृशानि श्रयवृत्तित्वरूपं पदजन्यतादृशानि श्रयत्वं परामर्शतु शुद्धतादृशानि श्रयेतरत्वादिवृत्तित्तादृशानि श्रयत्वमिति
विभिन्ने भेदघटितत्वा न्नोभयसाधारण्यमेकं निश्रयत्वमिति नोक्तदोषस्त्याहः। एतदस्वरसादेव निश्रयत्वस्येत्यादीत्यपि कश्चिद्वक्तुं न
शादिपदसाधारण्ययाहवत्याघटोपस्थायकेति। घटोपस्थायकत्वं घटोपस्थितिजनकत्वं तत्रैव वृत्तेति तृतीयार्थः। धिचं त्वमन्वेति एकं संबंधि
ज्ञानत्वावधिन्नापरसंबंधिस्मारकतावच्छेदककोटौ संबंधस्य निवेशात् न च घटोपस्थितिजनकत्वेन जनकत्वे अन्यप्रतीत्यन्यथा सिद्धिरिति वा
च्यं। तत्रान्यस्मिन् फलानुगुणत्वनिवेशात् अन्यथा कोमलदं गह्वरानुत्पादेन हृदयेन दंष्ट्रे तु तानुपपत्तेः हृदयस्य भ्रमिजनकत्व
रूपत्वात्। हृदया स्वजन्येति स्वजन्यत्वं सनिष्टजनकतानिरूपितजन्यत्वं जनकतायां हृदयेत्यस्योक्तशक्त्या च यः घटत्वप्रकारकज्ञान
त्वेनैव घटत्वप्रकारकनिश्रयत्वेनैव एवकारेण यदजन्यत्वं मात्रव्यवच्छेदः यथाश्रुते निश्रयत्वनिवेशो नातिव्यास्यभावादवतारासंग
तेः न च प्रकृत्यङ्गादिसाधारणोक्तदोषाहेतुत्वेति प्रसंगः। जन्यघटाद्युपस्थितिरूपव्यापारसंबंधेन घटादिपदज्ञानस्य हेतुत्वात्
न च घटादिपदज्ञानस्य समवायसंबंधेन हेतुता व्यापारस्य पदजन्यघटत्वप्रकारकज्ञानत्वादिनेत्येवं किं न स्यादिति वाच्यं। कारणस्य
व्यापारसंबंधेनैव कारणत्वात् अन्यथा व्यापारसंबंधावधिन्नकारणत्वरूपकरणत्वस्यैवानुपपत्तिरित्यस्य प्रागेवोक्तत्वोत्तरा

बोधापत्तिरिति न च रत्या जन्यघटोपस्थितिर्यापाररति पूर्वमुक्तत्वात् कथमेतदिति वाच्या करणस्य स्वजन्यव्यापारमात्रसंबंधे
 न तु तया घटपदज्ञानस्य रत्या स्वजन्योपस्थितिरूपव्यापारसंबंधे नेवे हेतुत्वं न तु घटनिवेशः तादृशव्यापारत्वं च घटोपस्थिताविव
 पटोपस्थितावप्यक्षतमित्याशयात् न चैतदापत्तिवारणायैव घटनिवेशः तन्निवेशं विनेव वक्ष्यमाणदिशे तदापत्तेर्वा रणीयत्वात्
 यदा घटशाब्दबोधापत्तिः घटशाब्दबोधस्वीकारापत्तिः करणस्य स्वजन्यव्यापारसंबंधेन फलजनकतया व्यापारत्वस्य घटपटोपस्थि
 तिसंबंधेनेव स्वजन्यपटोपस्थितिसंबंधे नापि हेतुत्वस्य स्वीकर्तुमुचितत्वादित्याशयः रष्टत्वादिति एतेनार्थताजनकव्याकृतस्
 पेण कारणात्वे संभवति तत्साधारणरूपेण कारणात्वाया अप्याप्यतया प्रकारांतरेण घटोपस्थित्या वृत्तपरजन्यघटत्वप्रका
 रकनिश्चयत्वमेव घटशाब्दबोधजनकतावच्छेदकमिति पराङ्मत्तस्या अपि स्वरूपयोपत्तेर्नात्यंताजनकत्वाभावात् तथेव च त्वरी
 तैव उदोधकविधया उदोधकत्वेन तृतीयाया वैशिष्ट्यपदज्ञानान्वितं तस्य व्यापारस्य अवांतरवाक्यार्थबोधपूर्वकमज्ञावाक्यार्थबो
 धस्य लेख्यरूपव्यापारसंभवादाः शाब्दबोधरूपतया वेति शकारश्चार्थव्यवस्थितविकल्पार्थः तथा चोदोधकपदज्ञानान्यतरवि
 धया स्वजन्यघटाद्युपस्थितिर्यापारः उक्तस्य ज्ञेयावांतरवाक्यार्थबोधव्यापारः न चाननुगमः संबंधाननुगमस्याहेतुत्व
 तातद्वारणायः निश्चयमिन्नमात्रवारणाय सशयान्नानत्वस्येति प्रकारांतरेणोपस्थिति तत्संशये छादेरपि स्वरूपयोग्यत्वे
 न तत्साधारणघटत्वप्रकारकत्वादिति नैव व्यापारस्य हेतुतेत्याशयः न चैवं सति सविषयकत्वे सप्रकारकत्वं वा तदवच्छेदकमज्ञ

॥ अनंतविषयतां प्रकारतां वा तत्वे गौरवात् । प्रकारतासंबंधेन घटत्वादिकमेव तदल्पतिलाघवादिति चेदिष्टत्वात् । यत्वेवं सति तु
न्य-याया ध्यामिज्ञानस्यापि स्वजन्यपरामर्षसंबंधेन जनकत्वे परामर्षस्यानुमितिजनकतायामपि निश्चयत्वं न निवेशनीयमित्यसं-
भव इति तन्नातत्र निविष्टस्य विशेषणज्ञानविधया जन्यत्वस्य संशयात्मक परामर्षसाधारणत्वात् । अथ तत्र संशयान्यत्वे निवेशोपि सा-
नत्वनिवेशोपानाभावः । इच्छादेर्विशेषणज्ञानविधया ध्यामिज्ञानजन्यत्वाभावेन ततोऽनुमित्यापत्त्याभावादिति चेत्तविशेषणज्ञान-
स्य विशेषणविषयकत्वेन हेतुत्वेऽच्छादिसाधारणतत्प्रकारकत्वस्यैव कार्यतो वच्छेदकतया ततोऽनुमितिगारणयज्ञानत्वनिवेश-
स्यावश्यकत्वात् । अत एवेच्छादितः संस्काराच्चेत्यादिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वादित्यतोऽनेन नदीधितिरीपिसंगच्छेत्तेत्युच्यते ।
त्यातस्यासंगतेः पदविविशिष्टबुद्धित्वावधिर्न प्रतिविशेषसाज्ञानत्वेन हेतुता तदानीं निवेशपतएव तत्र सा नत्वं सांशयान्यत्वं
पनिष्ठयत्वावधिर्न कारणानायाएव लक्षणघटकत्वाच्च नासंभवः । आहुरिति च स्वरसंज्ञोक्तपुस्त्यापदजन्यत्वं न
निविष्टमिति जन्यत्वमधिकं प्रविष्टमित्युक्तिरेव संगतेति केचित्तु ननु स्मृतिशरीरमयसाधारणपदजन्यत्वमैक-
स्मृताबुद्धौ धकविभवाशादेत्वमप्यहंज्ञानसंजनकत्वात्तः पदजन्यत्वं ससर्गविधये वप्रविष्टं संसर्गिननु-
गमस्यासौपत्वात् । तथा च शाब्दबोधं प्रतिबल्लिमाप्यधर्मवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुतापदजन्यत्वावधिर्न संभवति ।

भाववत्सोमयाभावत्वाद्युपाधेसाधनायापकतानुपतिर्द्वौरेवोवचेन्त एकव्यक्तिवृत्तिपादवद्विशेषाभावत्वेन पावद्विशेषाभवेउपपाधाव
विवक्षितो नरकावर्तिनोचुतिवामिसास्यस्वभिन्नैकव्यक्तिवृत्तिपावद्विशेषाभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्ति त्वार्थकत्वेनवापसाकवृक्षवृत्तिम२
निश्चिततत्सयोगाभावानामकौवच्छेदकाभावेनोपाधिः साधनायापकलोपकलोपयतेः अत्रबहवः सकावच्छेदेनैतस्यविभिन्नावच्छेदकानु
वच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वार्थकस्यफलतो निरवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाववात्वमित्यर्थः तस्यमूलावच्छेदेनकपिसंयोगसामान्य
भाववतिवृत्तिवद्विशेषाभावांतः आतितद्वितीयतत्कपिसंयोगाभावस्यमूलावच्छिन्नवृत्तिकतयासामान्यतसाध्यव्यापकत्वासंभवेपि
गुणैराभादापसंयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतयोपाधित्वानिर्वाहमिसाहस्यन्तथासतिविशेषत्वाद्यौवस्थानाया प्र६
स्यानिर्गुणात्वोपाधेश्चापिसंभवेनतदुपेक्षापानिर्वर्जित्वापत्तेः नवीनास्तुप्रतियोग्याधिकरणात्वरूपस्यसाधर्म्यवच्छिन्नसामान्याभावरूपसाध्य
व्यापकतयाएकावच्छेदेवेत्येवार्थाश्रयतस्यैवोपाधितानिर्वाहः यत्रप्रतियोगिप्रतियोग्यस्यसामान्यभावस्तत्रैकावच्छेदेनतस्यपावद्विशेषाभावव
त्वमिति सामान्यव्याप्तेः कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगादिसामान्याभावाधिकरणादृष्टादेरेकावच्छेदेनकपिसंयोगविशेषाभावकटव
त्वनिषेधेनसुप्रहतयागुणादावेकावच्छेदेनपावद्विशेषाभावासत्वेपितत्रप्रतियोग्यसत्त्वेनप्रतियोग्याधिकरणात्वावच्छिन्नसाध्यव्याप
कत्वोपपत्तेः नचहस्ततरीयकपिसंयोगाभावामितद्वितीयकपिसंयोगाधिकरणो निरवच्छिन्नवृत्तिनयापथाश्रयतस्यसाध्यव्यापकत्वासंभवे
एवेतिवाच्येदतद्विषयवस्ततरीयकपिसंयोगाभावप्रतियोगिवृत्तितीत्येकपिसंयोगानधिकरणात्वादिति प्रादुरित्तुल्यविस्तरेणोपहितोसंयोग

वृत्तौपाय

शि.भ.प्र

१७

नि६

गु३ नि

स्य

व्य२

प्र४

सामान्याभाववानि सादिगतासि विधायेपि पूर्ववद्वेधाः दोषांतरमाहव्यर्थेति त्वन्तरे संपोग सामान्याभावस्य चेवला म्वपितयाभाववत्तादिसस्यैवमम्येति
 तशेषस्यव्यर्थतादितिभावः नचपूर्वहेतावपीदेकतो नोक्तमितिवाच्यं तन्न रूपत्वादिव्यतिहेतावितरंशानिवेशेभिवारात्तु उपाध्यन्तुसप्याहनिगुणा
 त्वादेरितिनिगुणात्तुपदिपेणासताभाववत्त्वैतदानसाधनाव्यापकत्वसंपोगाभाववदेतस्यापितेद्व्येभीकारसंभवदित आहव्याख्यापिनिगुणात्वमिति
 नप्रसनुमानमितिदमुपलक्षणीयोवत्संपोगाविशेषाभाववत्त्वसंपोगासामान्याभावव्यभिचारित्वादिनिव्यसिदौचारानुमानमापिनसंभवति सिद्धसाधेधना गुणस
 तेनचप्रतिपोगिथ्यधिकरणासाध्याभाववद्वैतत्वरूपत्वमिचारानुमानेनसिद्धसाधनामितिवाच्यं ह्येसंपोगासामान्याभावसंदेहदशायांतस्यका व्यभिचारिता
 निव्यसिरीयेनासाधितसाधनासंभवादिसिद्धिद्वयंयदभावाधिकरणापदमव्याप्यधर्मावाधित्रप्रतिपागिताकपावदभावादिंकरोघातेपोगि
 नःपदमव्याप्यस्यतदभावावच्छेदकतदमविच्छिन्नाभावावच्छेदकंअत्रयदनवच्छेदकमित्यत्रतदभावावादच्छेदकमित्यत्रचावच्छेदकत्वेस्व
 रूपसंबंधविशेषरवेतिध्येयंनगुणाधिकरणाश्रितिसन्निकालेप्यवयविनिगुणाभावानभ्युपगमादितिभावेवः हीधितोसंपोगासामा
 न्यस्येतिवृक्षादौसंपोगस्यभिन्नत्वेपीसादिद्रव्यत्वादीसादिआदिनावृक्षत्वादियरिग्रहःसदैववचत्वादितितथाचद्रव्यत्वादीसंपोगानवच्छे
 दकत्वेनेवसंपोगाभावावच्छेदकत्वेसाधनीयतच्चस्वरूपासिद्धान्तसंभवतीतिभावः ननुवृक्षादौसर्वावच्छेदेनहातिराकाशसंपोगेव्याप्यवृत्ति
 र्वचत्तएवचतस्यैवतथाचवृक्षादौसंपोगस्यभिन्नत्वोक्तिर्द्रव्यत्वादीसंपोगासामान्यावच्छेदकत्वोपिआश्रयसंगतेसायेनाशंकतेव्याख्यापान
 चसादिआकाशसंपोगएवेतिवृक्षादिवितिशेषमुक्तिर्विदितितथाचसविषयावृत्तिषाप्यवृत्तिजातेरव्यायवृत्तिवृत्तिवृत्तिलाभावनिर्वापेन
 तस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वमेवेतिभावः नतलाभेनतस्यैवव्याप्यवृत्तित्वासिद्धोतादशनियमेमानाभावदसतआहआकाशेतिवृत्तीतिवृक्षाकाशस

गुणस व्यभिचारिता
दिति

राम
१७

योगस्येत्यादिकेचित्तपदभावाधिकशास्त्रादिनोक्तभासौस्त्वैक्यगनसंयोगाभावासंभवेनैवस्वरूपासिद्धिरूपेण संभवेन्मुख्यत्वाद्दोसंयोगावच्छेदकत्वसा
धनापदीधितिकारयत्नोनिष्फलशशांमनिबोधतिनवाकाशेसादीसाहुः दीधितौ संप्रदायविद्वदतिकर्मणिचसंयोगाभावः प्रातिपोग्यसमावाधिकररा
रतिवक्ष्यमाणामूलसंभतिरत्रास्वरसः तेष्वसंभयत्रादनवीतादतिगुरास्पतिर्धसप्रागभावयोरसंताभावविशेषित्वस्य दूषितत्वादितिभावः तथा
चसंयोगत्वमायकगुरात्वावच्छिन्नाभावसत्वेसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्यसुतरांसत्वमिति सचितेनूनसन्निकालावच्छेदेनघटादौगुरासामान्याभावे
मानाभावः नचतत्रप्रत्यक्षप्रमाणसंभवतिसंनिकर्षाभावात् नचरूपादिवत्प्रभावप्रत्यक्षहेतुचित्तकतासंयुक्तसमवेतविशेषणतेवात्रासंनि
कर्षद्वतिवाच्येतथापिआत्मरूपद्रव्यव्यभावपेक्षैर्देवत्वेवत्कप्रायाः संयुक्तविशेषणतायाविनिममनाविरहेणात्रहेतुतयातदभावेनतस्य
त्यक्तसंभवात्प्रमाणरूपादावभावप्रत्यक्षचारणायसंयुक्तशिमहत्वस्यावश्यनिवेशनीयतयात्रादिव्यभावप्रत्यक्षातिवाहेरातत्कार्पाताव
छेदककोटोसमवेतौशेद्व्याम्यत्वेनिवेशस्यावश्यकतयातेनद्रव्यव्यभावप्रत्यक्षस्यासंयहेराहंद्वियसंयुक्तविशेषणतायाएवद्रव्यव्यभावप्र
त्यक्षजनकत्वाच्चनचरूपादिमतिरूपाद्युपनिवारणायरूपादिकंप्रतिरूपाद्यभावत्वादिनाहेतुत्वस्यावश्यकतयातदानीतत्ररूपाद्यभावसि
द्धौगुरासामान्याभावोप्यर्थसिद्धयेतिवाच्यं एवमपिसंयोगादिमतिसंयोगादेरुसादेनसंयोगादिकंप्रतिसंयोगोपाद्यभावस्याहेतुतयागुसा
मान्याभावसिद्धेरसंभवात् यत्तत्पूर्वसरोसामप्रभावेनतत्तत्रगुरासामान्याभावोऽनुमेयद्वतितन्तयस्यरोहिपञ्चसामप्रभावस्तडेन
रस्योत्तत्रकार्पाभावसेनानुमीयतेअन्यथातिप्रसंगात्तन्वोत्पत्तिपूर्वसरोषटेतत्सोम्यभावस्तदाघटस्यासत्तात्त्रयैवातत्पूर्वसरोपितस्मि

ध. प्र.

१८

७ मि

स

भा

नष्टे गुणान्याभावसिद्धिप्रसंगादिति चेदत्र केचित्तदातव्यं कत्वे हेतुभूतस्य एकत्वात् तावद्विज्ञाभावस्याचर्यकतया तस्यैव स्वसमनि
 पतगुणान्याभावसिद्धिरविकले साहस्यसिद्धेः एकत्वाभावरूपत्वे परिमाराभावादिनिस्सर्गवित्तियगुणाविहेगादयत्वाभा
 वरूपतायासंवायीकारात् सामान्यवैदितोर्मेशरासोसा निमवतर्भायकार्यवत्त्वनिपमस्वेवास्मिन्मकार्यस्यैव प्रतिबन्क विमानानाभावेन
 तदा एकत्वाभावस्याप्यसिद्धिमा न्यास्कघटोयुगा सामान्याभाववान् न न्यत्वदि सत्तमानमेव तस्य तदानीतत्र सत्त्वमाने न चाप्रयोजकत्व
 राभामान्याभावत्वयदि न न्यवृत्तिप्रतियोगिषधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साभदा उत्पत्तिकालावच्छिन्नजन्मत्वभावप्रतिवे
 जितावच्छेदकं स्यादित्यनुकूलतर्कसत्वात् तन्मवफलतोजन्ये उत्पत्तिकाले गुणा स्यापत्तिपर्यवसानात् न व प्राप्ताभाव एव तदा गुणात्वाव
 छिन्नप्रमितिमोताकत्वं प्रागभावादसंताभावस्यातिरिक्तस्याकल्पने न लाघवादिवादिवाच्ये अनैतप्रागभावे घृतकल्पनपि क्षया
 तदतिरिक्तत्वकल्पनाया एव लघुत्वात् प्रागभावस्यैव विनिराकरिष्यमाणावाच्चिद्विद्वाः घृतपेतिमहाघृतपेति सर्थः जन्मभावावधिकरणा
 स्य नैतसंयोगाभाववत्त्वमिति भावः इत्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वादाह तथेति केचेत्यर्थः केचित्तु उत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणान्याभाववत्त्व
 वच्छेदेन संयोगा सामान्याभाववत्त्वमिति भावः इत्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वादाह तथेति केचेत्यर्थः केचित्तु उत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणान्याभाववत्त्व
 वाविषयोस्त्वित्वादाह तथेति अस्मावितत्वमेव विवृणोति व्याख्यातेः स्यादिना यथा कचिद्वृत्तेर्भायवृत्तित्वेपि विवृणोति
 व्याप्यवृत्तित्वे तदा वा कचिद्वृत्तेरव्याप्यवृत्तिरिति विवृणोति मतो व्याप्यवृत्तिविमल्विद्यतिप्रतितो लोहिसारापना सा कते ववोति तत्र प्रसितथावद

ग३

योगि

राम
१८

मन्तासिद्धिरितिभावःप्रतिपोगपनधिकरणादेशोतिरहानीगोष्टेगौर्नतुमंडरायामित्यादिप्रतीसासतकालेमंडरावच्छेदेनगवाघभावस्यावि
 षपिकरणादितिभावःप्रतिपोगपनधिकरणाकालेतिरहानीगोष्टेगौर्नतमौचानीमित्यादिप्रतीसागोष्टादौतकालावच्छेदेनगवाघभाव
 स्यविषपिकरणादितिभावःगुणात्वावच्छिन्नाभाववद्रूपचाघवच्छिन्नाभावस्याप्यव्यवृत्तितपारूपत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेपितद्यावृ
 त्तिमाह रूपवानिति तत्प्रयोजनाभावादिति संयोगात्मकसाध्याभावस्य हेतुधिकरणागुणोऽसत्त्वादितिभावः क्वापीतिपथाचेतनत्वापेक्ष
 त्नीभाविष्यतिदीधितौ वदंतीत्यनेनास्वरसः सूचितः सचानुमितिजनकज्ञानविषयव्याप्तिस्वरूपस्येवात्र निर्वक्तव्यत्वेन व्याप्यहतिमाध्य
 केपिसाध्यस्योवृत्तित्वमहदशायां प्रतिपोगपसामानाधिकरण्याघटिततत्साध्यकव्याप्तितानां संभवेन तदानीं तदनुमितिसंभावापत्त्या तदनुमि
 तिनिर्वीहयानुमितिजनकतावहेदकवैधेयप्रतिपोगपसामानाधिकरण्या विवेशस्याचर्यकतपासर्वत्रेवतदुपादानमावश्यक एतदाशयने
 च व्याप्यहतिमाध्यक एव प्रतिपोगपसामानाधिकरण्याघटक प्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्यावृत्तिः स्वयं वसंत एव यदावत्यनियामक सर्व
 धोनाभावप्रतिपोगितावच्छेदकः तेन संबंधेन व्यापकताचाभ्युपेयते तदा तेन संबंधेन व्याप्यहतिमाध्यकेपिसाध्यतावच्छेदक संबंधेन प्रतिपोगप
 सामानाधिकरण्यापमवश्यमुपादेयमेव तथा च नोपादेये चेत्पादिकमसंगतमेवेति प्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति प्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्न
 त्वंच प्रतिपोगितावच्छेदकताघटक संबंधेन बोध्यं अन्यथा वहेरपिकातिक संबंधेन धूमत्वविशिष्टतयाधुमाभावस्य प्रतिपोगितावच्छेदकाव
 छिन्नसामानाधिकरणेन लसणाघटकतया अभिवारिण्यतिप्रसंगापत्तेः अत्र केचित् प्रतिपोगपसामानाधिकरण्यापमवश्यं न तु प्रतिपोगिताव

म. ५.

५

दकावधित्वपर्यंत निवेशनमप्यावश्यकं विशिष्टसजात्वादिना ज्ञात्वादि रूपदेतु समानाधिकरणाप्रतिषेधोपसमानाधिकरणाभावाप्रतिषेधो गित्वप्रमाणं
भवेत्पि बाधो देवरागादौ गुणाधनत्वादिविशिष्टसजात्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यानुमिति वारणासंभवात् बाधानवतारणापौ च साध्यवज्ञानवच्छेदकदेशका
लविशिष्टे साध्यवत्त्वपक्षे साध्यवैशिष्ट्यवगाहिभ्रमानुमिति रिव प्रमाय परामर्शतन्ममानुमिते रपि स्वीकारे बाधकाभावात् अतएव बाधग्रंथे मगंधप्रागभाव
कालावधि नो घटो गंधवान् न्यथी वीत्वादित्यादौ बाधानवतारणापौ प्रमात्मक परामर्शतन्ममानुमिते रपि शाक्यतास्वीकारोपि संगच्छते यदि वत्तमानुमिति जनक
परामर्शस्य कथंचित् भ्रमत्वोपपादनसंभवे प्रमात्मक परामर्शतन्ममानुमिति स्वीकारे नुचितं दस्युपदर्शितरीत्या प्रमात्मक परामर्शतन्ममानुमिति वार
णापतजनक परामर्शस्य भ्रमत्वमिति वादाय प्रतिषेधो गितावच्छेदकावधित्वपर्यंत निवेशनमावश्यकमेव गंधप्रागभावकालावधि नो घटो गंधवा
न्यथी वीत्वादित्यादौ च परामर्शस्य कथंचित् भ्रमत्वसंभवे नागत्या प्रमात्मक परामर्शतन्ममानुमिते रपि स्वीकारे बाधग्रंथे मगंधप्रागभाव
रूपविशिष्टविभाव्यते तथापि निवेशनमकलमेव तदुपलक्षितवत्तावोधनं द्विशिष्टीत्येवोच्यते च लक्षणापविशिष्टवैशिष्ट्यवोधे विशिष्टप्रतियोगिकसं
बंधस्यैव संबंधतया भावस्यावश्यकतया विशिष्टवैशिष्ट्यवगाहिभ्रमानुमिते रपि विशिष्टप्रतियोगिकसंभवापादेः संबंधतया भावेन तस्यैव साध्यतावच्छेदकसं
बंधतया तेन संबंधेन विशिष्टाभावस्य यथाश्रुतप्रतिषेधोपसमानाधिकरणाप्येव सलभत्वात् शुद्धविशिष्टवैशिष्ट्यवोधे विशिष्टपर्याप्ताप्रकारता
पलक्षितवत्त्वोपेवनतयेत्यतएव तयोर्वैलक्ष्यापनिर्वाहेणा विशिष्टवैशिष्ट्यवोधे विशिष्टप्रतियोगिकसंबंधस्य संबंधतया भावेनाभावात् तद्विषयतयापि सजा
रूपविशिष्टास्य शुद्धसमवायिदेशादौ सत्त्वेन गुणादौ गुणसत्त्वादेव विशिष्टस्य यस्याभ्रमत्वानिर्वाहेणा तदप्यथानुपपत्तरेव तन्ममानुमितात् न च वि

एवै

राम

१५

भा.प्रः

२०

इसंवेधस्योपलब्धताभावेप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यवश्यमुच्येतथावविशिष्टसंप्रोक्ताद्यभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनविशिष्टसमवायारिसंवेधेनयथाश्रुतमेवप्रतियोग्यता
 सामानाधिकरण्यनिर्वहतीतिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपर्यंतननिवेद्यशनीयमित्यपिप्रसक्तं विशेषणलोपलक्षणात्ताभ्यांप्रतियोगितौगोचरेकतत्वेनलक्षणदेवते
 योर्वैलक्षण्यनिर्वाहात् एकत्वप्रागभावविशिष्टघटादेःसंयोगादिसंवेधनाभावस्यप्रतियोगितायामप्रसिद्धतयाविशिष्टनिरूपितसंयोगादेरवच्छेदकत्वासेभवाच्च वस्तुत
 स्तत्त्वयुगपत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसंवेधतातद्व्यवच्छिन्नमेवप्रतियोगितावच्छेदकसंवेधपदार्थत्वेनविशिष्टसमवायस्यापिसमवायत्वेनेवसंवेधतयातदवच्छिन्न
 स्यगुणादौसत्वेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नलोपादानविनातिप्रसंगवारणासेभवेनतद्व्यादानमावश्यकंनवनद्व्यादानेकंयतद्वारणमितिवायेतद्व्यादानेनप्रतियोगि
 तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकप्रतियोगितावच्छेदकसंवेधात्मकस्यप्रतियोगितावच्छेदकसंवेधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसंवेधितस्यलोभेनप्रकृतविशे
 ष्यत्वावच्छिन्नसमवायस्यैवविशेष्यसंवेधत्वेनगुणादौतदभावादितिस्त्वदृष्ट्यावधातमव्याख्यायाएकत्रेतिविशिष्टसंज्ञासाध्यकदसर्थः परत्रेतत्त्वमर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नसाध्य
 के स्वरूपेणस्वरूपसंवेधेनभूतत्वमर्तत्वोभयवैशेष्यगुणविशेषपरिमाणविशेषरूपत्वेःननुगमेनभूतायनुगताकारप्रतीत्यनिर्वाहः एवंएवमिदंस्वतुष्टयवृत्तिगुणयुक्तं
 न्यभावेनोभयाभावस्यमध्यश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यसंभवेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यसमवायसंगतिरयोतितयोरन्यतमत्वादिरूपत्वमित्यादायः
 प्रतियोगिवैयधिकार्याप्रवेशादिति तथाचातिव्याप्तिरेवसंभवतीतिभावःअत्रबुद्धेतिदृष्टमसंगतंअव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलोपप्रतियोगिवैयधिकार्यघटितत्वंतत्त्वस्यै
 वव्याप्यवृत्तिसाध्यकमभिवारिण्यातिव्याप्तेःसंभवात्अव्याप्यवृत्तित्वादेर्लक्षणाप्रवेशनप्रकृतहेतुसाध्यस्थानेवमभिवारिहेतुसाध्ययोर्निवेद्यनलक्षणसत्त्वस्यातिव्याप्ति
 पदार्थत्वात्अन्यथातत्रहेतुसाध्यघटितलक्षणस्यान्यत्रकथमप्यसंभवेनकाप्यतिव्याप्तेरसंभवायनेति अत्रोच्यतेविषयतयाअनुमितितत्त्वकतावच्छेदकमा
 त्रेवनिर्वर्तयतयातत्तानस्यव्यतिरेकमभिवारणव्याप्तिःअन्वयमभिवारणव्याप्तिःएववाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यलोपप्रतियोगिवैयधिकार्यघटितव्या
 पितानस्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्वैतेप्रतियोगिवैयधिकार्यघटितव्यापितानाननुमितिसुदमेनव्यतिरेकमभिवारणपर्यवसन्नव्याप्तिवारणायव्याप्यवृत्तिसाध्य
 कानुमितित्वमेवतत्तयावच्छेदकवाच्यमितिअन्वयमभिवारणपर्यवसन्नव्याप्यवृत्तिसाध्यकानुमितित्वमेवतत्तयावच्छेदका

रामः २०

नात्रांतत्वेनापत्यभावात् ननुअप्यहन्निस्त्राध्यस्यापिअप्यहन्निस्त्राध्यमदशायांप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमासित्वातोदेवानुमित्तुरयेनतत्रतदुदितया
मितानस्यअतिरेक्यभिचारोद्वारः अस्याप्यहन्निस्त्राद्यमानमाध्यकानुमितित्वस्यतत्तन्मतावच्छेदकत्वेवअप्यहन्निस्त्राद्यस्यअप्यहन्निस्त्राध्यमदशा
यांतत्साध्यक्यभिचारिण्यपिआमिर्द्वारेवेतिवेन्नअप्यहन्निस्त्राद्यस्यतत्तन्मतावच्छेदकविशेषोतर्भावेणप्रतिबंध
प्रतिबंधकभावकस्यनेगोरवेतदस्वीकारेणसामान्यतस्तद्वानिश्चयत्वेनतदभावतानत्वेनचप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकस्यनेनाद्यवेअस्याप्यहन्निस्त्राद्यलेवएका
वच्छेदकांतर्भावेणप्रतिबंधप्रतिबंधकभावाधुनभवत्वाद्गत्याभ्युपेयइतिमतावच्छेदनेतस्योक्तत्वादितिमुधीभिर्विभागेसावर्धमामनेनिरस्यतिहीधितौन
चेतिउभयत्वमिति सर्वत्रेतिशेषः तथाचैवशिष्यातिरिक्तमुभयत्वेनकापिनास्तौसाशयः तेनद्रव्यहन्निगुणरूपोभयत्वस्याप्येतावद्विविशेषविषयत्वरूपाभयत्वस्यवाय
त्रसाध्यतावच्छेदकत्वंतत्रप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमाहन्निस्त्राद्यमभवतोत्पाशकानिरुक्तातदुभयत्वंहिनेसादिनचत्रैविशिष्टत्वादतिरिक्तमित्युक्त्या न
षट्प्रायेननजड्याभिधानेनिष्फलं नत्वोभयत्वत्वत्वावच्छेदेनचैशिष्यात्मकत्वाभावबोधायनजड्याभिधाने नत्रोनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबोधकत्व
म्यत्वेरितिवाच्यं नकलेंतंभरुयेरित्यादौगुरुमतेकार्यत्वसामानाधिकरण्येननजड्यान्वयेनसर्वमतएवधुमत्वसामानाधिकरण्येनआप्रिनिष्प्रयकालोत्तधुमो
वाद्विआप्योनवेतिसंशयस्यधुमावद्विआप्योनवेतिशब्देनोत्वेवेनचतस्यनियमासंभवेनभावाच्चयवदोत्सर्गकेत्वात्तद्विशिष्टत्वमित्युक्त्यापितद्वोधसंभवेनत
द्वयेननजड्याभिधानेनैष्पत्यस्यद्वारेत्वाच्चेतिवेदत्रकेचित् अत्रवेशिष्यभेदसाधकस्यचैशिष्यविरहेषिषट्त्वपटत्वयोरित्यादिहेतोः षट्त्वाशीषट्त्व
वेशिष्यस्यतानाविषयत्वेपितदुभयत्वस्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः तद्विशेषदत्तवेशिष्याविषयकप्रत्यक्षविषयत्वादितियायत्फलतोवेशिष्यत्वना
नवच्छिन्नविषयितानिरूपकत्वादितिपर्यवसितार्थः एवंचसंख्यायास्मागोभ्यांयतानमित्यादौसंख्यापरिमाणोभयत्वस्यफलतस्तद्विशेषकतानविषय
त्वरूपतयाचैशिष्यस्यापितत्रसंख्याविषयिविषयत्वरूपस्यफलतस्तद्विशेषकत्वत्वरूपतयातयोर्भेदासंभवेनयथाश्रुतस्यचैशिष्यभेदरूपसाध्यसाशतोवा
धायन्निरितियथाकहेतुपर्यवसन्नचैशिष्यभेदएवसाध्यत्वेनानुसराणीपदतिसाध्यहेतोरविशेषदत्तिनेनजड्याभिधानेतेनचैशिष्यत्वेनोत्तवच्छिन्नविषयिता
निरूपकत्वभावाभावोदितिसाध्यतादशविषयितानिरूपकत्वादित्येवहेतुरितिपर्यवसितंवेशिष्यत्वावच्छिन्नविषयित्वउभयत्वत्वावच्छिन्नविषयित्वयोर्भेदा

22

समः

21

त्वे

तायास्तादृशत्वाभावेनविशिष्टत्वाच्छिन्नप्रतियोगितायातायाएवलक्षणघटकतयानदनवच्छेदकत्वस्योभयत्वेसत्तेनातिव्याप्तिरुद्धरेवेतितदतिरिक्तत्वेनातिव्याप्तिसंयारकमितिचेन्नप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपारानेयदभावीयमालेचितप्रतियोगितायाआश्रयानधिकरणहेत्वधिकरणंतरभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेववक्तव्यमेवरोधांतरसंलेपितदनतिरिक्तत्वे
प्रकृतातिव्याप्तिरूपयितुंशक्येतदेत्वधिकरणविशिष्टभावस्यविशिष्टरूपेणलेचितप्रतियोगितायाआश्रयानधिकरणत्वसत्त्वेनतादृशभावस्यलक्षणघटकतयातत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यो
भयत्वेसत्तात् केचिन्नुभयत्वस्यैकविशिष्टाधारतःउभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावोभयस्यवस्थायनमेवसुख्यउदश्येयवपक्षोपिदभयोस्तदभयोभेदमाराधेवदस्य
चातिव्याप्तिरप्यारिमाताभवतीत्यभिप्रायेणगोणीदृश्यतयातदभावस्यादेरभिधानसिद्धांतप्रत्येचमुखमुद्दश्येयमश्रयोवस्थाप्यातिव्याप्तिसंयारनस्यगोणस्यलक्षणतएवयस्यस्थायनमि
त्याहुःमान्यास्तनन्मयत्वगुणरूपमपेक्षावृद्धिविषयत्वस्यैवाविशिष्टत्वादितिरिक्तमस्तुतथाप्युभयनास्तीतिप्रतीतिविषयोविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावएवतथाकोभयत्वस्यप्रतियोगिता
सुवच्छेदकत्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशप्रतियोगिप्रतआहनेवतीत्याहुः नपुंसकलिगस्यानीतिरिक्तमित्यस्येतदवच्छिन्नाभावस्यनेनान्वयासंभवादाहअनीतिरिक्तत्वेत्या
दिभतत्वमत्रैवयोरित्यादिददमुपलक्षणसर्वत्रभयाकारप्रतीतिरकाविषयत्वोचित्येवत्यपिदृष्टमत्रभयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्याव्यवहितयास्यनलोराहतवेतिभूतत्वेतिआदिनावि
शिष्टमनावान्तातेरिसस्यापयिग्रहः एवंवाभयत्वाधिकरणस्यस्यारिकेदीधितावचलरुणवेशिष्याधिकरणस्यसत्त्वरुणारोसुखीदितिएवंसिद्धांतोविशिष्टत्वेनरूपेणतस्यासत्त्वा
तनात्रविशिष्टसत्तेतिप्रतीतिरवारत्वादिस्थाप्यअलक्ष्यमेवतथावदेत्वधिकरणसामान्यसाध्यतावच्छेदकाश्रयसत्त्वस्यस्यतावच्छेदकसत्तेनसत्त्वेनलक्ष्यतयातद्वारकविशेषण
मनुचितमितिभायःनथावेत्यादि तथाचतादृशधिकरणतारूपस्यस्यतावच्छेदकास्यतत्रासत्तात्तत्त्वस्यमितिभावःएवंचननुमनस्यवदयनतादृशधिकरणस्यसत्ताहर्हिधि
तानात्रेतितादृशोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वादीधितादृशभावप्रतीतिरनेतत्रतदधिकरणत्वमिहआहर्हिधितोनत्रितितयाचोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वादीधितादृशभावप्रतीति
नेतत्रतदधिकरणत्वमितिभावः वल्लभास्तलस्यमेवेतिमनोमसाध्यतावच्छेदकाश्रयसत्त्वेनप्रतियोगिरूपाभावाविशेषिनः सत्त्वनन्वदवच्छिन्नाभावोपलक्षणसत्त्वस्यापि
सत्तावश्यकत्वादितिभावः तथाचसादित्यवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवाभावविरोधितयमनोसिद्धवच्छिन्नाभावसत्त्वसाध्यकाभावेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभाव
वृद्धित्वरूपयभिवारसत्त्वेनन्यासिसमभवतीतिभावः एवंचननुप्रतियोगिनएवाभावविरोधितयमत्वतआहनाप्रतितयाचप्रतियोगिनएवविशिष्टत्वेतादृशप्रतीतिरन्यारिति
भावः नवेवमपमनसिसमवायेनोभयत्वावच्छिन्नस्यसत्त्वस्यसत्त्वेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमव्यस्येवेतिवाच्यप्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंबंधेनैवप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नस्याभावविरोधितयाप्रकृतेतादृशेनमयीस्यास्यसंबंधोभयत्वावच्छिन्नसोभयस्यतत्रासत्तादितिरिक् ध्वंसप्रागभावादिनामिति आदिनाभेदप्राप्त्यहः सात्म
कभेदांतमपिपुटाभावादिभेदस्यघटाभावादिरूपाधिकरणस्वरूपत्वनसंभवति तभेदस्याभावमात्राधिकरणकत्वाभावातद्यदाभावाद्यात्मकत्वभावप्रतियोगिकत्वेनाभावमात्रप्रतियोगि

भावा

लेख्यम्

वप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव साध्यधर्मत्वरिति हेतुः एवं च कंचुग्रीवादिसत्त्वस्य हेतोः सत्त्वात्तत्रैकं बुग्रीवादिसत्त्वसमानाधिकरणमप्राप्तमिति धर्मो वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपसाध्यस्यासत्त्वाद्युभिवारवारणापहेतोः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतेति विशेषात्तथावच्छेदकं बुग्रीवादिसत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मत्वे हेतोरभावात्तत्र व्यभिचारः इत्यं च यद्व्याधिबिन्नवस्वमाणास्य एकवच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्य एकवच्छिन्नव्यावृद्धिशेषाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति वाद्योवसेपरतिअपरतुयद्वमेव सामानाधिकरणमात्रोपादाने कंचुग्रीवादिसत्त्वादिह्यगुरुधर्ममादायैव हेतुमिति निर्धेतासोसाध्योसत्त्वेन व्यभिचारः प्रतिहसाध्याभाववद्वनित्वे स्पेवेवमिचारनयासाध्याप्रसिद्धावपितत्तमं भवतौ व्यभिचारवारणास्य साध्याप्रसिद्धिवारणायेव वातहर्मावच्छिन्नासोसाभाववद्वनित्वाद्येकं तद्वमेव व्याप्यत्वमुपात्तेन ह्यादानेन गुरुधर्मो वच्छिन्नासोसाभावप्रसिद्धान्तमादायकापि हेतुसत्त्वमिति न व्यभिचारिकं सयोगत्वव्याप्ये तत्संयोगसंयोगत्वे तद्वत्तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायस्वरूपासिद्धिवारणायनदाकित्वोपविशेषागताविशेषागतातिमदर्थकं द्वितीयधर्मपरमुपात्ते एवं च कालिकादि संबंधमादाय तदा कित्वस्यापि संबंधसामान्येन व्याप्यत्वा निबोद्धेता संबंधविशेषेण व्याप्यत्वविवक्षणास्य वक्ष्यकत्वेनैव संबंधेन व्याप्यत्वविवक्षणाये न वा सिद्धिवारकविशेषागतास्यैव पर्यमेवेति वाच्यं व्याप्तिप्रकारकसधर्मैतोप्रहस्येवानुमितिन कत्वेन व्याप्तिप्रहोपधिकस्य सधर्मताय होपधिकस्य वसार्थकोनयाचीनमतेः सिद्धिवारकस्यापि विशेषागतास्यार्थक्यात् अतएव शब्दमगोशब्दस्य नित्यत्वसाधकानुमाने विशेषगुणान्तरासमानाधिकरसो कश्चिगुणत्वहेतोः शब्दतरार्थकस्यांतरपरस्यासिद्धिवारकतयैव सार्थकं शब्दलोकिसमर्थितमालोककृत्सिः महानसौयवन्धुभावादिसति पर्वतादौ वाहिसामान्याभावा सत्त्वेन व्यभिचारवारणापयावलोपादानं न वा व्यभिचारसंयोगादिविषयितारिसंबंधावच्छिन्नं त्वस्य विवक्षणा तत्तत्रैवं संबंधांतरमादाय विशेषाभावकूरस्य व्यभिचारित्वापत्तिरिति वाच्यं हेतावपि व्याप्यत्वघटकासोसाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे याश्चरमप्रतियोगितायाश्च समवायावच्छिन्नत्वेन विवक्षणात् अथवा वत्सयोगाभावे संयोगात्संयोगसामान्याभावभाववद्वनित्वरूपव्यभिचारज्ञानसत्त्वकत्वे व्याप्तिप्रहः इत्यं प्रतियोग्यसामानाधिकरणत्वेनासिद्धात्तद्वदित्यास्यापि संयोगसामान्याभावसाधनात्संभवादिति वेत्त पक्षमेतमीयव्यभिचारज्ञानस्य प्राचीनमतेः प्रतिबंधकत्वात्तत्प्रतिबंधकत्वेपिताद्विश्रुतिबंधकत्वेन विशेषासंभवात्संभवमभिमेव सामान्य

प्रतियोगितातद्वच्छेदकताकं संयोगसामान्याभावमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यं
तायेप्रतियोगितातद्वच्छेदकतयोः सम्भवावच्छिन्नं

[illegible]

चत्वेन कालिकसंबंधावच्छिन्नगवात्ताभावेन सहविरोधसम्भवात् हे शिकसंबंधेनेति न च हे शिकसंबंधेन विरोधवत् कालिकसंबंधेन विरोधात् कालस्य
कालिकसंबंधेन गोध्वंसवत्त्वेन प्रतियोगिसंगते हे शिकसंबंधेन गोध्वंसवत्ताभावेपि न क्षतिरिति वाच्यं तथा प्रतिगतावच्छिन्नध्वंसस्य महाप्रलये हे शिकसं
बंधेनासत्त्वेन संसृग्भावे निवेशे प्रतियोगिवासांगसम्भवेन संसृग्भावमात्रोक्ताविति श्रृंगसंगतः ननु प्रतियोगिसमवायिन एव हे शिकसंबंधेन ध्वं
सवत्त्वमिति नियमेन दृष्टान्ता सिद्धा दृष्टान्तिका सिद्धिरुत आह अतएवेति तादृशानि यमे मानाभावाद्देवत्वर्यः दृष्टित्वं हे शिकसंबंधेन दृष्टित्वेव दृष्टमिति के
वलान्वयिष्ये हे शिकनिका एव दृष्टमिति तथा च संसारस्यानादितया सर्वस्यैव कालस्य हे शिकसंबंधेनाश्रयनाशजन्मगोध्वंसवत्त्वमेव विह्वलमिति भावः विवक्षितं प्रति
योगिवैयधिकरणघटितलक्षणेपि विवक्षितं नित्येति हे च अधिकरणनित्यस्य प्रतियोगिन एवानित्यस्य च ध्वंसस्य सत्त्वादिमिति भावः पूर्वक्षणेति प्रलयपूर्वक्ष
णेत्यर्थः मात्रेति नित्यचांशवच्छेदपरं महाप्रलय इति अन्वयाध्वंसस्यासत्ताभावविरोधांगीकर्तृप्राचीनमते महाप्रलये गौनी स्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेरि
ति भावः नातिव्याप्तिरिति उक्तप्रतीत्यनुपपत्तौ कालिकसंबंधावच्छिन्नगोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिध्वंसमिति हे साध्यतावच्छेदकेशोत्वे हेतुमानाधिकरण
तादृशध्वंसीय कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वादिमिति भावः एतेनात्र संसृग्भावमात्रोक्ताविति श्रृंगसंगतः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रति
योगिवैयधिकरणनिवेशाभिप्रायेण प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नत्वनिवेशाभिप्रायेण वा अन्यथा प्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेमानाभावेन ध्वंसप्रतियोगितायां कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वाभावेनातिव्या

भ.प्र
२३

सिवाणसंभवादिनिगएत् उक्तमतीतिवलेनधंसप्रतियोगितायाः सामान्यधर्माविच्छिन्नत्वसेवसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापिसिद्धेः संहसुतादितिमहाप्रल
यपूर्वमितादिहताद्व्यनाशानुरोधेतिभावः अतः गोत्वावच्छिन्नधंससुहसुमानाधिकरणत्वेनगोः साध्यतेऽतिव्याप्तसंभवात् घणकपयैतेति
घणकससाध्यत्वपयैतैतर्षः ननुघणकससाध्यत्वेपिनातिव्याप्तिः घणकत्वावच्छिन्नयावत्घणकनाशानंतरमपिसंहसुताहताहअत्रवेति
घणकनाशादितिमहाप्रलयपूर्वघणकत्वावच्छिन्ननाशादितर्षः चरमघणकनाशजनकसुहसुताहताहसंयोगनाशपत्वेतत्संयोगनाशानु
रोधेनपुनः संहोतरंतन्नाशानुरोधेनपुनरुत्तरदेशसंयोगांतरमित्यनवस्थयामहाप्रलयसैवासंभवदतितसुहसुपूर्वसंयोगसचसंहोपसंह
न्यायेनैकदैवनाशादितिभावः चरमपरमाणुकर्मणामितादिचरमघणकनाशानुगुणं चरमपरमाणुकर्मततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परमाणु
द्वयसंयोगनाशस्ततोघणकनाशोत्तरसंयोगांतरसंहोपसंहन्यायेनतत्कर्मोत्तरसंयोगनाशोत्तरवचमहाप्रलयः सतदव्यवहितपूर्वक्षणेसंहवतिघ
णकत्वावच्छिन्नधंससुतान्नातिव्याप्तिः यदिचतत्कर्मनाशानंतरंतत्कर्मनाशजन्यात्तरसंयोगनाशात्मकोमहाप्रलयस्तदामहाप्रलयाव्यवहितपूर्वदि
तीयक्षणेसंहवतिघणकत्वावच्छिन्नधंससुतान्नातिव्याप्तिरित्याखंडलार्थः महाप्रलयाव्यवहितपूर्वक्षणाश्रुतिद्वितीयपक्षेऽव्यवहितपूर्वत्वेक्षणाद्वय
साधारणं बोध्यं नसुतिः नातिव्याप्तसंभवः संहधिकरणखंडप्रलयाहोजनज्ञानत्वावच्छिन्नधंसंभावादिनिभावः स्वसाक्षात्कारेतिअविहितसुख
खेमानोभावादिनिभावः नत्यनियोगितेतिधंसप्रागभावप्रतियोगितेतिर्षः दीधितौखंडप्रलयनिष्ठेतिपाठः खंडप्रलयाहोतिपाठेआदिशब्देनखंडे

एत०
२३

स

प्रत्ययवर्तकान्तराणां कावधिकरणोद्यमकावनधिकरणोद्यमः व्याख्यायां व्याकृतत्वावच्छिन्नेति अनेन व्याकृतकथं सस्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
वैयधिकरणं प्रदर्शितं व्याकृतकथं सस्येति इह मुपलक्षणं व्याकृतकप्रागभावस्यैव तद्वच्छेदकत्वं कृतेत्यानतिरिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वा संभवाद्वा हेतुवच्छेद
कत्वं चेति नहीति हि हेतौ मते पीत्यनेन स्वितमस्वरूपकाशयति वस्तुत इति संभवतीति तथा च सकलविशेषधंसप्रागभाववत्तेव सम्ये सामान्याव
च्छिन्नधंसप्रागभावयोः संभवः यथा महाप्रलयादौ गोलकावच्छिन्नधंसः एतत्कपालवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नानुसार्हदशायामेतत्कपालवृत्तिघटत्वाद्य
वच्छिन्नप्रागभाव एतत्तद्वृत्तान्तिदृश्यामेतद्दृष्टिस्फुत्वाद्यवच्छिन्नप्रागभाव इति भावः न त्ववच्छेदकत्वं चेहान्न न वृत्तिरूपमेवेत्युक्तमेवात्र यावैक
विशेषप्रागभावधंसविशेषांतरधंसवत्पितयोः संभवेन हीत्यादि संभव इति तन्मुपपन्नमेवेतत्तत्राह अवच्छेदकत्वस्येति अनतिरिक्तवृत्तिनियमस्य
तदात्मकत्वनियमस्यैव पितयोः सामान्याभावत्ववादिभिरपि अस्य प्रागभावेति न चेवंधंसप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सामान्यधर्मस्तु पयति
एव महाप्रलयादि वृत्तिधंसप्रागभावयोः प्रत्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकतया कस्यापि धंसस्य प्रागभावस्यैव प्रतियोगिताया अनूतानति
रिक्तवृत्तिरूपावच्छेदकत्वस्य तत्रासंभवादिवाच्यं नैव प्रमाद्यव्यक्तिधंसप्रागभावयोरेव यावैकप्रतियोगिकत्वोपगमेन तत्संभवात् यत्र धंस
सप्रागभावयोर्वधिकरणप्रतियोगिकत्वाभावनियमेन च प्रमाद्यव्यक्तिधंसप्रागभावयोर्वैकप्रतियोगिकत्वं न संभवतीति नवीनेरुक्तं तच्चि
त्तसर्वसिद्धयधिकरणप्रतियोगिके आश्रयनाशजन्यद्वयगुणोद्दिनाशे अभिचारेणानाभावेन च तादृशानियमस्यैव सिद्धेः यद्यपि धंसप्रागभावयोः

त्व

म.प्र.भ.

२४

सामान्यभावत्वादिमते सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकौष्ठं सप्रागभावो नातिरिक्तो न योश्च सामान्यव्यक्तितात्र प्रतियोगिकत्वे सामान्यधर्मस्त्वतिरि-
क्तवृत्तिरिव प्रतियोगितावच्छेदकत्वा नुपपत्तिः सर्वव्यक्तिप्रतियोगिकत्वोपगमे प्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसप्रतितादात्म्यसंबंधेन जन्यभावत्वेन हे-
तुत्वेयमिवारम्भसंगतकिंतु प्रतियोगिस्वरूपप्रतियोगिताकल्पेऽननुगतानां सामान्यासंज्ञाभावप्रतियोगितानामिव क्लृप्तं सप्रागभावकृत्प्र-
तियोगितानां तत्प्रतियोगितात्वेनानुगतीकृतानामतिरिक्तवृत्तिरप्यसामान्यधर्मावच्छेदकः एवं च प्रत्येकमपि ध्वंसेषु प्रागभाविषु सामान्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकल्पे संभवते वनचतयोक्तत्रयानामावृत्तिवाच्यं प्राचीनमते ध्वंसप्रागभावाधिकारोऽसंज्ञाभावाभावेन घटादिव ध्वंसप्रागभा-
ववृत्तिकपालादौ घटो नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्त्या तत्प्रतीतिका लेशघटादिप्रत्ययानुदयनिर्वह्ययतत्र ध्वंसप्रागभाववृत्तानि श्रुयस्यातिरिक्तप्रतिव-
धकत्वकल्पने गौरवात्तद्वर्मावच्छिन्नवृत्तद्वयौ तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा निश्चयत्वेन संसर्गाभावा निश्चयस्यैकप्रतिबंधकत्वे लाघवेन च
तत्सिद्धेः अतएव ज्ञेयोऽप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्यापि सिद्धिः असंज्ञाभावा निश्चयप्रतिबंधकत्वस्य संबंधविशेषनिर्देशितत्वात् अथैवैयं किं
विदुषादि ध्वंसप्रागभाववृत्तिघटाद्यंतरवत्सपि कालेशघटो नास्तीत्यादिप्रत्ययापत्तिः न च तद्वा घटादिज्ञानसंज्ञेनैव प्रतियोगिताकल्पेनैवैवापत्तिरिति
वाच्यं तदसंज्ञे जायमानप्रत्ययस्य विषयो बाधेन प्रमात्वापत्तेरिति चेन्न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्यवृत्तिरप्युपगमेन नहीतत्र त-
स्याभावेन विषयबाधसत्त्वादेव प्रमात्वायत्तभावान्यद्वा वस्तुगता येन तत्र व्यक्तिप्रतियोगिताका ध्वंसप्रागभावात्संज्ञाभावान्न तत्संज्ञाभाव एव

एव
२४

कूटायत्रानास्तीतिप्रतीतिविषयास्तुषुकेषुप्रतिरूपंसांसांसाधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंव्यासस्यवृत्तीत्यस्युपगम्यतेतत्रकूटप्रतियोगितानो
चान्यत्रत्वान्यतमत्वादिताऽतुगतीकृतानोमन्त्रानानिक्किरुत्तितयासामान्यधर्माःवच्छेदकःयुक्तिविद्वेदादिमतिकालेतादृशकूटभावादेवनसामा
न्यधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्त्वमितिविषयवाधोदेवोक्तप्रत्ययस्यनप्रमात्वापत्तिःनचेतकत्वेप्रतियोगितासंबन्धेनध्वंसेप्रतिज्ञत्वभावस्य
हेतुतायाव्यभिचारेद्वीरेवेतिवाच्यंअव्यासस्यवृत्तिप्रत्येकपर्याप्तप्रतियोगितायाएवकार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वात्तेशेषेपूर्ववत्तत्त्वज्ञेयत्ववच्छेदक
स्यानतिरिक्तवृत्तिवृत्तियमत्तेनीमुपेयतएवअस्युपगमेवाविरोधभंजकावच्छेदकत्वमेवतद्विषयोनेतदनेसिंहनादृशगदिप्रतीतिसिद्धेस्वरूप
संबन्धरूपेमातीतिकमवच्छेदकत्वतच्चकचिद्विप्रसक्तस्यापिप्रतीतिवत्तादृश्येयुतएवतंयाचोक्तसर्वेषुकत्वेषुद्वाराकत्वादेर्द्वाराकादि
प्रत्यखेदप्रत्ययादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेनध्वंसप्रागभावयोःसामान्यभावत्वादिप्राचीनमतेपिद्वाराकत्वादिना
साध्यायप्रतिव्याप्तिवारणानंदुष्टंतयापिप्राचीनमतेगौरवंवक्तुगत्यातयोत्संताभावेनसहविरोधेमानाभावेनावश्यंकूटसामान्यधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकात्संताभावेनेवनास्तीतिबुद्ध्युपपन्नैध्वंसप्रागभावयोःसामान्यधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेमानाभावश्चित्ता
शयेनोक्तमतिव्याप्तिवारणोपापसंपक्षवक्तुगतिमत्तुरुधातिव्याप्तिसंपादकध्वंसप्रागभावयोरत्संताभावविरोधमेवखंडयतिदीधितौप्रति
योगिमतइवेतिसद्वैसाहिमंजुतिप्रतियोगिमद्विन्नस्यसादिविरोधाभावात्वाधकाभावात्तयावहेत्वधिकारोपलयादौगोत्वावच्छिन्नामा

[illegible]

अपि नाम योजनविहसुतच्चयः कालोपाधाविवेकादितया च यथा समवायादिसंबन्धेन तत्र तदा धीधिकारणा एव कालोपाधौ तत्र तदा धीस्त्वैशि
कसंबन्धः स्वीक्रियते अनेषाम् त्रैमात्रेष्वदिगुपाधिन्यामर्त्तमक कालोपाधौ घटी ह्येव घटीयरूपादेर्दीशकसंबन्धः स्वीकारस्यावश्यकतया घटादेक
माद्येह घटीयरूपादिकमिति प्रत्ययापत्तिस्तथा समवायादिसंबन्धेन तत्र तदा धीधिकारणा एव दिगुपाधौ तत्र तदा धीस्त्वैशिकसंबन्धः स्वीक्रियते अ
न्यथा परमाणवादिकं माद्येह घटीयरूपादिकमिति प्रत्ययापत्तिरिति भावः तत्रैर्मूर्त्तमध्ये दृश्यप्रत्ययादितियत्र मूर्त्तयोधीस्तत्र दिगुपाधिता घट
कसंबन्धः स्वीक्रियते इति पथिवसन्ति न अत्र निहमनसि विशेषण इति धीविरेहेणानसद्भाशयः तनुसंबन्धसामान्येन प्रति योगिव्यधिक
रणभावाप्रसिद्धौ वताति व्याप्तिरत्र आह अत्रैति मनो न सद्रूपत्वेति हेतुपलभ्यं स्पष्टं तत्रैपि अतीततद्यत्ताभावस्य तादृशत्वं दृश्यं
जातिमानितीतिकेचित्तप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धतायाः साध्यतावच्छेदकसंबन्धताया वापत्तये धीस्त्वधिकारणा तावन्मात्राणां तादृशप्रतियो
ग्यसंबन्धित्वमवश्यं वाच्यं अन्यथैकार्थिसमवायस्यापि समवायघटितत्वात् जातिमात्रावत्त्वादित्यादेर्वारणमित्यभिप्राये प्रकाशयितुमाह
जातिमानित्यादीसाङ्गः अत्र जाते व्यप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरणनिर्वशात् केयमतिव्याप्तिरिति नाशंकनीयं ए
कोक्त्यभिप्रायेणातिव्याप्तेरभिधानात् एवमत्रैपि प्रतियोग्यसामानाधिकरणघटितसंज्ञास्यात्याप्त्यातिव्याप्तेरभिधाने कोक्त्यभिप्राये
ण समर्थनीयं तनुसमवायिसमवायाभावेन तत्र जाते कार्थिसमवायाभावासंबन्धसामान्येन प्रतियोग्यसामानाधिकरणं जात्यभावस्य

भयमेवेतज आह जनेति अमसिद्येति प्रतियोगितायां साधतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवस्पात्रेविवक्षणीयत्वादिति भावः नन्वसो न्याभावस्य प्र
 तियोग्यसामानाधिकरणभावेकाक्षतिरत आह तथा चेति अन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरणपेक्षस्य नन्वविशिष्टस्यानतिरिक्तत
 योक्ता व्याधितादवस्थमंत आह हेत्वधिकरणो हतिविशिष्टाभावाधिकरणेति प्रतियोग्यसामानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावेतत्र ए
 कविशिष्टेऽपरेविशिष्टमिति शिस्तान्वयेन प्रतियोग्यसामानाधिकरणविशिष्टः सहेत्वधिकरणवृत्तिर्यः भावश्चित्ताभेदस्य वित्तिवेद्यतया हे
 त्वधिकरणोपि प्रतियोग्यसामानाधिकरणविशिष्टाभावाधिकरणतात्त्विकमादिति भावः नाव्याधिरिति तद्विशिष्टाधिकरणत्वतद्भावविशि
 ष्टाधिकरणत्वयोर्विरोधेन कपिसंयोगाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति भावः नन्वसो न्याभावस्य व्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिसामानाधिकरण
 भिन्नत्वोक्तौ बोक्ता व्याधिवारणसंभवे प्रतियोगिसामानाधिकरणभावं मुक्तात् द्विशिष्टसहेत्वधिकरणवृत्तिविवक्षणासफलमत आ
 ह हेतुवित्तिगतद्वैतीति अतिप्रसंगादिति अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावादिति भावः तद्वैकीकृतमेतैव रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायाभा
 ववान्दव्यत्वादि साहाय्यवित्तिव्यतिरेक्यारूपवन्नद्वितीयोः साध्याभावस्य समवायसंकेतसाध्याभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरणतया तद्वि
 न्तत्वाभावात् व्याख्यायते द्विन्तत्वाभावादिति संयोगवद्वैतिभिन्नत्वाभावादिति सार्थः अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादिति
 अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतासंज्ञाभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वान्नदीघटताशयेनाह तद्वैतिताभावस्त्विति संयोगवद्वैतिताभावस्त्विति सार्थः राम०

हेत्वधिकरणगुणाद्यवच्छेदेनेति न तत्र तद्वृत्तिनाभावविशिष्टाधिकरणात्तत्त्वधिकरणगुणादौ वर्तत इत्येव वक्तुमर्हति पूर्वोक्तत्वादि
नित्येन पूर्वमापातनस्योक्तावपि हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेदने वाचा विचारणस्य संभवेन तस्य विनिवृत्तेनाभा
वेन पूर्वोक्तरीतेरसंभवेन च हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमेवात्राभावे निवेदयितुमर्हति नित्यशयात् अथ शब्दमयी हे
त्वा पूर्वोपदिष्टिनिमित्तवत्त्वाभेदे हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यशब्दादलाभेन विवक्ष्यमानं लभ्यते याभावे हेतुसामानाधिक
रण्यविशेषणं व्यर्थं न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टे विधेयता हेतुसामानाधिकरण्यत्वमन्यत्वे हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टे एव
विधेयता प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वयोगीकारणतस्य शब्दलभ्यत्वेति वाच्यं तावता हेतुसामानाधिकरण्यवच्छेदेनैव प्रतियोग्यसामाना
धिकरण्यशब्दालाभेपि हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य कथं विदुषि शब्दादलाभादिति चेन्न तादृशविवक्षा तात्पर्यग्राह
कतयैव हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणं सार्थकं तावत्कृतस्ते हेत्वधिकरणवृत्तिवपारंते अत्र हेत्वधिकरणस्याभावेऽन्यस्वीकारेण हेत्वधिक
रणविशिष्टाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वेन च हेत्वधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यशब्दलभ्यत्वेनैव चैवमपि वृत्तितांश
वैयर्थ्यमेवेति वाच्यं अवच्छेद्याधिकरणसंबंधत्वेनावच्छेदकत्वसंभवस्य कतयैव तस्यार्थकं अत्रैव संबध्यमानं सामान्यतः प्रतियोगित्वस्या
व्यावर्तकतया प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमस्मिद्वत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यम् ०

५

भा.प्र. २७ रापमपितयासर्वस्यैवाभावसर्वक्षरावृत्तिविशिष्टत्वाभावादिरूपस्वप्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात्स्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नास
 मानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावोयत्प्रतियोगिताविशेषणं स्वपदप्रतियोगितापरमित्यपिनसम्बन्धस्यैवाभावेनाननुगततयातद्वृत्ति
 तव्याप्तदुर्ज्ञेयत्वापत्तेः तस्मात्स्वैकवादिमावीनमतावलंबनेनेहैस्वैक्यातंगीकर्तनवीनमतेच स्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामा
 नाधिकरणनिरूपकत्वसंबन्धावच्छिन्नायाहेतुमन्निष्प्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकतातद्वृत्तिप्रतियोगितास्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकावच्छि
 न्नासामानाधिकरणविशिष्टत्वाभावाधिकरणत्वासंबन्धेनहेतुमन्निष्प्रभेदप्रतियोगितावातादृशसामानाधिकरणानिरूपकत्वसंबन्धेनहेतुमन्निष्प्र
 प्रतियोगितावातादृशसामानाधिकरणानवच्छेदकत्वसंबन्धेनहेतुमन्निष्प्रभावाप्रतियोगितानिवेशनीयांसर्वत्रस्वत्वस्यपरिचायकतयासं
 बन्धमध्येनिवेशनताननुगमप्रसक्तोदोषइति अत्रप्रतियोग्यसामानाधिकरणघटितलक्षणादीविज्ञोदुपयोहितत्वात्उपपादितप्रायत्वात्
 सूत्रायांगुणेनद्वयत्वसामानाधिकरणमित्यादिप्रतीतिरेवान्यथापपाहनेनयथाश्रितेः संगतैः तथाचसामानाधिकरणस्याप्यवृत्तिविमा
 नाभावइतिभावः अत्ररसात्सामानाधिकरणस्याप्यवृत्तिविनाशक्यमिद्वारिण्यतिप्रसंगरूपास्वरसात् नतसामानाधिकर
 णस्याप्यवृत्तिविषयिप्रसंगेनसंभवतिहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोग्यसामानाधिकरणमनिवेशयिहेतुसमानाधिकरणप्रतियोग्य
 सामानाधिकरणकाभावेप्रतियोगिसामानाधिकरणानवच्छेदकहेत्वधिकरणकाभावेनानिवशपलक्षणासंभवान्मद्वैतौकुत्रापिहेतुसमानाधि रणम्०

५०
 कारणोसाध्याभावप्रतियोगिसामानाधिकरणस्य हेतुवधिकरणोसाध्याभावप्रतियोगिसामानाधिकरणानवच्छेदकत्वस्यासत्त्वेन व्यभिचारिणो च सर्वत्र व्यभिचार
 निरूपकाधिकरणवृत्तिरत्र दृष्टिर्लाभे साध्यासामानाधिकरणत्वेन तादृशाधिकरणोसाध्यसामानाधिकरणानवच्छेदकत्वेन साध्याभावस्य संग्रहासं
 ग्रहाभ्यामप्रसंगेति प्रसंगयो निर्णयः व्याप्यवृत्तेरपि प्रतियोगिको वच्छेदको गीकारान्न दोषः तदन्तर्गीकारेनिरूपकत्वमेवावच्छेदकत्वेन बोध्यं अथ प्रतियोगि
 पदस्य स्वप्रतियोग्यार्थकत्वं स्वत्वानन्तर्गमेन तत्र दृष्टिर्लाभाभावानो निवेशनीयतया व्याप्ये हेतुयता स्यादिति प्रतियोगिपदस्य साध्याभावप्रतियोगिपरं वा
 च्यते या चासामानाधिकरणोत्तेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरणभाववत्त्वमवश्यं हेतुसामानाधिकरणभावे विवक्षणी
 यं सदेतौ हेतुसामानाधिकरणभावमात्रस्यैव साध्यसामानाधिकरणेनासंभवात्तद्वारापनिष्ठोत्तसाध्यसामानाधिकरणविशेषणोसाध्यसामानाधि
 कारणविशेषणीभूतसाध्याभावे साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निवेशप्रयोजनाभावेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्यैव संबन्धोत्तर
 वच्छिन्नसाध्याभावे साध्यसामानाधिकरणप्रसिद्धालक्षणासंगतिरिति सामानाधिकरणसाध्याप्यवृत्तिर्विना नातिप्रसंगवारणो संभवति न चेव
 मपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरणानवच्छेदकहेतुवधिकरणोकाभावे निवेशलक्षणाकारणान्तातिप्रसंग इति वाच्यं
 तथा सति सर्वत्रैव सदेतौ हेतुवधिकरणस्य संबन्धोत्तरवच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरणानवच्छेदकतया संभवात्तद्वारापनिष्ठैव तत्रासतितत्स
 युक्तावश्यमाणाप्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशपक्षेपि स्वत्वानन्तर्गमपरिहार्यसाध्यवृत्तिसाध्याभावाधिकरणतामिच्छेत्तमन्विष्टाधिकरणताका

भा.प्र.
२८

भावस्यैवतिवेशनीयतया कालो घटवान्महाकालपरिमारादिनाहोसाध्याभावमिन्नाभावमात्रमाहोयैवलक्षणसमन्वयसंभवेनतन्वद्व्यातिरिक्ते
 ताद्यग्रिमग्रंथविरोधात्तन्चोक्तप्रकारद्वयेपिखलान्तगमाद्योपेदेसंयताद्वीरेतिवाच्यं अतुगतखलवादिमाचिन्मताअयेणात्प्रथमेतिष्ठामा
 वप्रतियोगिसमानाधिकरणनिरूपकप्रतियोगिकत्वसंबन्धेनहेतुसमानाधिकरणविशिष्टाभावेतिविवक्षणेनद्वितीयेखतिष्ठामावप्रतियोग्यवच्छेद
 कतानिरूपकसमानाधिकरणनिरूपकप्रतियोगिकत्वसंबन्धेनहेतुविकारणविशिष्टाभावेतिविवक्षणेनहेतुयतयाकारणसंभवाच्चेतिचिन्मेवंतस्य
 क्षणान्तरेनाभावेविशेषणतापन्नप्रतियोग्यसमानाधिकरणघटितप्रकृतलक्षणसमानाधिकरणस्यव्याप्यवृत्तित्वेऽतिप्रसंगस्यहृद्दृष्टान्तव्याख्यायाहे
 तुविकारणहेतुतिअत्रसमर्थोभेदोवच्छेदकान्वयितयाचहेतुसमानाधिकरणपदसमपिभिव्याहारेणमावातात्प्रतियोगिवैयधिकारणावच्छेदक
 हेतुविकारणावच्छिन्नाभावलाभः व्याप्यवृत्तैरपिप्रतीजिकावच्छेदकांगीकोरेणहेतुनप्रतियोगिवैयधिकारणस्यव्याप्यवृत्तित्वेपिनक्षतिः तदन्तर्गी
 कोरेतत्रवच्छेदकत्वनिरूपकत्वंअवच्छिन्नत्वंवृत्तित्वमितिबोधयेत्प्रतियोगितावच्छेदकेतिअत्रोभेदप्रतियोगितावच्छेदककोऽपिप्रतियोगितावच्छेद
 कपर्यन्तमुपलक्षणंप्रतियोगिमात्रस्यैवविशेषणत्वंद्वितीयेप्रतियोगितावच्छेदकादिप्रतियोग्यतंसर्वमेवविशेषणंरतीयेप्रतियोगितावच्छेदक
 त्वस्योपलक्षणत्वमित्यंशस्यविशेषणत्वमितिकल्पत्रपभेदोद्वयप्रतियोगितावच्छेदकादितिआदिनाप्रतियोगितावच्छेदकतादिपरिश्रुतः यावन्तिप्रति
 योगितावच्छेदकानिप्रमेकतेद्वच्छिन्नानधिकरणत्वादिकेतद्वितीयकस्योत्तर्गतमेवेतिनष्टमृद्विकितेप्रतियोगिब्यक्तान्तरितयाचप्रतियोगिवैयधि एम०
 २८

५०
करणोपादानेपिकपिसंयोगेनहृत्सुताहिताहावव्यासुरवारणेनतद्वैमर्ष्यमेवेतिभावः नचैतत्कपिसंयोगेनहृत्सुताहिताहावव्यासिवारकतयेवतत्ता
थेकामितिवाचं एतत्कपिसंयोगाभावस्यापिएतत्कपिसंयोगतदितरेयाभावभाववरूपतदभ्यातगीततयातस्यापितदभ्याभाववरूपप्रतियोगिवैयधि
करणेनाप्यसुरवारणानुमेजयतीतिअतिव्याप्तिमित्यादि-एवमग्रेयितिसत्तादिविशिष्टद्रव्यत्वेति नचैतत्सद्रव्यत्वरूपत्वेतत्तद्रव्यपितिसत्त्वविशि
ष्टद्रव्यत्वस्याभावां नास्तीतिप्रतीत्यापन्निरिजितस्यनिसंख्यादिरूपत्वमेवोचितं तेषाचनानित्याहिरितिवाचं ज्ञेयद्रव्यविशिष्टद्रव्यत्वसंबंधाभावादिवमा
दृशप्रतीतिवारणेनितानेतसंख्यापरिमाणादीतादृशाभावत्वकल्पनेगोरेणाद्रव्यत्वेएवतादृशाभावत्वकल्पनातत्तत्त्वधूमवान्चहरेरित्यादौभावसाध्य
केपिभूमाभावादेर्नित्यत्वादिविशिष्टस्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणेनलक्षणाघटकतयातिव्याप्तिसंभवेनाभावसाध्यकानुधावनेमप
लभितेवाचं एसाभावादौसाध्यतावच्छेदकसंयोगादिनाप्रतियोगिवैयधिकरणसंभवेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरणविव
क्षापक्षेयतिव्याप्तिसकृन्नायतदनुधावनात् नेतुएकाधिकरणमात्रवत्तत्त्वभावस्यनखीयतत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभाववरूपप्रतियोगिसा
मानाधिकरणसंभवदत्ततत्राहएकाधिकरणेति कथमतिव्याप्तिरिति किंतुप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशतादृशा
भावमसिद्धाऽसंभवः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशपक्षेचाभावसाध्यकेतद्रूपसिद्धाऽव्याप्तिरेवेतिभावं अतिव्याप्ति
पदस्यासंभवपरत्वेद्रव्यत्वाभाववानित्यादिसदृशविकेपंडुदृशत्वापत्तिचास्त्रसंहृदिनिधायहवस्तुतदितिगगताद्यभावसंप्रतियोग्यधिकरणाम् एन०

भा.प्र.

३२

सिद्धायथाश्रितप्रतियोगिवैयधिकारणसंभवाद्वाहवक्ष्यमाणेतिगगनाद्यभावस्यापिनित्यत्वादिविशिष्टत्वाभावलक्षणप्रतियोगिसामानविकारणपादा
हनित्यत्वविशिष्टेतिनित्यत्वमेवविशेषणीभूतनित्यत्वस्वरूपवविशिष्टत्वरूपस्यविशिष्टाभावाभावस्यविशेषविशेषणानतिरिक्तत्वादितिभावःत
द्विजस्यविनिगमकामावेनविशेषगगनाभावस्यत्वमेवास्त्वत आह नगगनाभावइतिनित्यविशेषरूपगगनाभावस्य अतिप्रसक्तत्वादिति तथाच
विशेषस्यगगनाभावस्य अनित्यमित्येवमतत्रापिनित्यत्वविशिष्टगगनाभावाभावोनास्तीतिप्रत्ययप्रसंगेननित्यत्वरूपविशेषणस्यानतिप्रसक्तत्व
मेवविनिगमकमितिभावः एवंविशिष्टाभावाभावस्यविशेषणमात्ररूपत्वेयत्रविशेषणविशेषात्परात्मात्रस्यानतिप्रसक्तत्वेतत्रैववतस्यान
तत्मात्ररूपत्वेयत्रवातिप्रसक्तत्वेतत्रतस्यविशेषणविशेषोभयरूपत्वमेवेत्याशयेनाह नित्यत्वस्येति ननुतथापिगगनाद्यभावस्य पूर्वक्षणावति
त्वविशिष्टगगनाभावाभावादिस्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकार्येनतादृशाभावाप्रसिद्धिर्द्वीरे नवपूर्वक्षणावतित्वविशिष्टगगनाभावाभावा
भावादिरेपि पूर्वक्षणावतित्वादिस्वरूपमेवेतिनहो षइतिवाच्यं पूर्वक्षणावतावहतावपि पूर्वक्षणावतित्वविशिष्टगगनाभावाभावोनास्तीत्यादि
प्रत्ययेन पूर्वक्षणावतित्वादिमात्रस्यतादृशाभावरूपत्वा संभवेन पूर्वक्षणावतित्वविशिष्टगगनाभावोदेरेयतादृशाभावरूपत्वावश्यकत्वात् अ
थैव पूर्वक्षणावतित्वविशिष्टगगनाद्यभावः पूर्वक्षणावर्तते इति मतेऽहं त्रयोवातेषुतद्भावस्य पूर्वक्षणात्पूर्वयेनष्टाः पूर्वक्षणा नयेतत्सं
नेतेषुतद्भावस्तत्पूर्वक्षणेयवर्तते इत्येव अहं त्रयोवातेषुवर्तते इति फलितं तच्च न संभवाति पूर्वक्षणावतित्वविशिष्टगगनाद्यभावस्य पूर्वक्षणा मो एव०

३२

त्व

अहन्ति ते न पूर्वसृष्ट्या कालीनवृत्तिसाधारणत्वा संभवादि विचित्रकालिकसंबन्धेन पूर्वसृष्ट्या अहन्ति त्वविशिष्टगगनाद्यभावस्याभावीयविशेषात्ता संवेधे
 न पूर्वसृष्ट्यातिरिक्तवृत्तित्वे बाधकाभावात् न च विशिष्टवत्त्वे विशिष्टप्रतियोगित्वानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य नियामकतया कथमेवमिति वा
 चं विशिष्टवत्त्वे विशिष्टप्रतियोगित्वनिर्णायकसंबन्धयोरेकस्य लक्षणवत्त्वनिर्णयमात्रं अतएव गगनादिना संभवेतत्वं विशिष्टसत्तावत्त्वं द्वयएव तत्तु
 गगनादिना संभवेतत्वं विशिष्टवत्त्वं तु भूतलादौ वयि स्थितिं यत्तदिति संगच्छते इति चेन्नैव गगनादिना हेतुत्वसुहातनत्वाद्यत्तपपत्त्या अहन्ति
 मत्वस्वीकारेण पूर्वसृष्ट्या अहन्ति तादृशाभावस्य त्वे बाधकाभावात् यद्वा हेतुत्वोक्तिकं संबन्धित्वमिति त्वमेव गगनाद्यवृत्तावयि सृष्ट्यादिका
 लस्य ह्यनियामककालिकसंबन्धो लक्षणवत्त्वपूर्वसृष्ट्या संबन्धो हेतुतादृशाभावस्य त्वो जीकारान्न दोषः अतएव हेतुता गगने शब्द इति प्रतीति
 रपि संगच्छते अत्र यावच्छब्दविकारणा संवदकालस्यावच्छेदकत्वा संभवेन तादृशप्रतीत्यत्तपपत्ते न च तथापि गगनाद्यभावस्य संयोगा
 दिसंबन्धेनाभाववाच्यत्वाद्यभावस्य नैयमेतत्तत्त्वरूपतया विशेषणं त्रयाद्यभावस्य रूपतया च खंडशः प्रसिद्धापितस्य प्रतियोगित्वधिक
 रणत्वेन संभवतीति वाचं समनियताभावानेकपक्षावलंबनात् केचित्तयथाश्रिते प्रागुक्तक्रमेण प्रतियोगित्वधिकारणाभावा प्रसिद्धा
 वद्विमान् यमादि साहाय्यसंभवदित्यकिंचित्त्वप्रतियोगित्वयादृशसंबन्धावच्छिन्ने तादृशसंबन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वच्छिन्नसा
 मान्याधिकारणयत्त्वधनाधिकारणोत्पत्तिरिति भावस्य साध्यातावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव लक्षणं प्रवेशनीयं तथा एव०

भा.प्र
३०

च सदेतस्य लक्ष्यवद्वयत्वाभावात् तत्वादिनत्रापि संयोगेन घटाद्यभावव्यतिरिक्तयोगिवधिकारणस्य हीपे घटनिष्ठप्रतियोगित्वे यादृशेन संयोगसंबन्धेनावच्छिन्नेता
दृशसंयोगसंबन्धेन साधनवतो द्वयस्य तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यान्धिकारणात् तन्नैवैवमपि तदीयस्य साधनतावच्छेदेकीभूतस्वरूपसंब
धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धानसंगतिरिति वाच्यं पूर्वभूतत्वादि विविधस्य घटाद्यभावस्याभाववत्त्वमिदं हेति प्राहुः संभवात् न वीनमते संभ
वात् लाघवादिनिसूत्रादिरनुगततातिरूपतया तेनैव समवायसंबन्धावच्छिन्नमेयसामान्याभावो नास्तीत्याद्यनुगतप्रतीत्यपेक्षेतत्तद्विषयस्य सकलमेयादि
रूपत्वे मानाभावस्याप्य- एतेन संभवायेन मेयसामान्याभावाभावादेः सकलमेयरूपत्वे गौरवेण लाघवात् सूत्रादिरूपत्वे गुणसामान्याभावाभावस्यापि स
कलगुणरूपत्वे गौरवेण लाघवादेकत्वादिरूपत्वमेवोचितमित्यात्मत्वादिहेतुकेपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं एकत्वादेरजातित्वात् विनिगमनाविहेता संयोगाद्या
त्मकत्वस्यापि सुवचनया आत्मत्वादावव्याप्तिरिति संभवाच्च गुणसामान्याभावो नास्तीत्यनुगतप्रतीतेरनुगतेपस्थितगुणत्वावच्छिन्नविषयकत्वोचित्याच्च अ
तएव घटपटादिसंभवेन त्वविशिष्टाभावादिरूपप्रतियोग्यतधिकारणत्वस्य घटद्वैसंभवेन घटत्वादिकं किमित्युपैक्षितमित्यपि निरस्तं ॥ घटपटादिसंभवेन
त्वविशिष्टाभावाभावादेरपि लाघवेन घटत्वादिरूपत्वात् नैवैवमपि घटत्वसंयोगान्नतरत्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्य कपिसंयोगाद्यात्मकस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकं पटत्वान्तरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नानधिकारणत्वस्य घटद्वैसंभवेन घटत्वादिकं किमित्युपैक्षितमिति वाच्यं प्रक्रियागौरवेण तदपे
क्षणात् गुणानामिति ननु गुणसामान्याभावो द्वयत्वमेवेति वाच्यं उत्पत्तिकालावच्छेदेनापि द्वयेन तत्तयप्रसंगात् यादृशत्वस्य प्रतियोगिणम् ॥

तावच्छेदकविशेषणत्वेयादृशावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणहेतुमत्तादृशावच्छेदकमित्यस्यैवसम्भवेनप्रतियोगिता
 दिप्रवेशवैयर्थ्यप्रतियोगिताविशेषणत्वेचयथासंनिवेशेनैवैयर्थ्यप्रतियोगितायाहेतुसमानाधिकरणभावीयत्वपर्यन्तेतिविशेषप्रयोजनाभावश्चेत्ता
 शयिनाहयादृशाप्रतियोगितायाहसादिअत्रैवमेवधेयंयादृशात्वतादृशात्वयोरननुगमेनमेदृक्यवंगाहिसमूहात्वेवनानस्यानुमितिहेतवे
 विशिष्टपराधमस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिर्वैयर्थ्येयत्वेवेतितीयोरेकावादिप्राचीनमतमभिप्रायेणोद्वेगयोरैकैकतुपादृशात्वत्वात्तादृशात्वत्वम
 नुगतं बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वपर्यवसन्नमतिरिक्तवायादृशादियेहानामनेकार्थत्ववारणायशक्तावर्धिलक्षणातयाशक्यतावच्छेदकात्तुग
 मकतयावशमपेयेतेनाननुगमःवस्तुतस्तत्त्वावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वसंबंधावच्छिन्नहेतुमद्वृत्तिप्रतियोगितान्वेनदृशितप्र
 तियोगितानामनुगमादेकस्यैवतद्वच्छेदकत्वसामान्याभावस्याहिद्युष्टकत्वं स्वावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंचस्वावच्छेदकत्वोपल
 क्षितधर्मविशिष्टवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकमेदंचत्वेनसंबंधमध्येस्वत्वस्यप्रवेशःनेनुगमोऽप्रवेशोऽसंभवःअवच्छेदकावच्छिन्ना
 नधिकरणत्वस्यहेतुमतसंभवादिनिशंकायाअनवकाशःअथवाहेतुमन्निष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
 त्वेनप्रतियोगिवाधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानांनिवेशसंभवेननेनस्येताप्रतियोगिताअनुगमप्यतद्वच्छेदकत्वसामान्या
 भावोविवक्षितःएवंचोपदर्शितपरंपरासंबंधस्यसंबंधत्वेमानामावेपिनक्षतिःनचवहिमान्धमादिसाहोवह्निर्वाहःस्वरूपसंबंधात्मिका राम०

भा-प्र
३१
याधमादिमन्त्रिष्ठमेहप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतत्रद्विज्ञावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाश्चवच्छेदकत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यं यत्
तदेवैवायोपात्ताम्पोयादृशपदाभ्यां तादृशावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं यदूपेण तदूपविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाभेनाह
षात् नचैवं हेतुमन्त्रिष्ठमेहप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके निवेशव्याप्तिः सुवचनैवान्योन्याभावघटितैति शेषे यथा
मिति वाच्यं यथा संनिवेशेनावेयर्थीत्युत हेतुश्च गौरवं परमवशिष्यते तच्च प्रलकारेणान्योन्याभावगर्भेव व्याप्तिरिति हेतुलीघ
वादित्यादिनाग्रेव क्षतिश्च तत्र तादृशावच्छेदकतावच्छेदकतासाध्यतावच्छेदकताघटसंबंधेन विवक्षणीयानेनायोगोलका
देहेत्वधिकरेण सकालिकादिनाधमत्वादिविशिष्टवत्साहे संयोगादिनाधिकरेण त्वेपि नातिव्याप्तिः नचाव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छि
न्नमेहस्याव्याप्यवृत्तिवत्वादिनवीनमतेनोक्तैरितिः संभवति किंपिसंयोगैतद्वक्ष्यतादित्यादावव्याप्तिरिवारणादिति वाच्यं तन्मते हे
तुमन्त्रिष्ठमेहप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वेनैव दर्शितप्रतियोगितानामन्तर्गमोत्तः एवं चलाघवंमपि नचैवंप्रतियोगि
तायाः प्रतियोगिभेदेन भेदे घटाद्यभावप्रतियोगितापात्तात्वात्मेन समनियमं तल्लघुघटादेरेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छे
दकत्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदेन भेदे च घटत्वादेरेव तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वमित्यमयथापिकस्यापि प्रतियोगित्वस्य हेतुमन्त्रिष्ठमे
हप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वं संभवेनात्रापि परिभाषिकावच्छेदकत्वनिवेशे स्थलद्वये तन्निवेशप्रसक्तगौरवं दुर्वाणि

तिवाच्यं प्रहस्याप्यवृत्तिवत्वादिभिर्नवीनैर्गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वांगीकारात् केचित्स्वत्वरूपकानुयोगिताविशिष्टनिरूपित
त्वत्वावच्छेदकविशिष्टाधिकारानुयोगिकत्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यहेत्वधिकारानिष्ठाधिकारानानिरूपक
तावच्छेदकानुयोगितानिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेमनुगतसाध्यतावच्छेदके निवेशनियन्तस्वत्वरूपकत्वत्वावच्छे
दकविशिष्टाधिकारानुयोगिकत्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यन्तमभावविशेषणतयेव निवेश्यतामिति वाच्यं त
थासतिद्रव्यत्वस्वरूपाभावस्य निरुक्तोभयसंबन्धेन नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टत्वेन लक्षणा
घटकेतयोद्रव्यत्वाभाववान्मत्वादिना द्रव्यत्वव्यतिरेकनिवृत्ताधिकारानानिरूपकत्वमभावविशेषणतयानिवेश्यतामिति वा
च्यं कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादिना दौ आत्मनिष्ठकपिसंयोगादिस्वरूपगुणसामान्याभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकाराना
योसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायागुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः कपिसंयोगाभावत्वावच्छि
न्नप्रतियोगितायावानिरुक्तोभयसंबन्धेन वैशिष्ट्याभावेन तादृशाधिकारानानिरूपककपिसंयोगात्मकाभावावादायाव्याप्या
पत्तेः यथोक्तेव तादृशाधिकारानानिरूपकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान
वच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वाहोसत्वेनाप्यप्येव न वकाशः एतेन स्यावच्छेदकावच्छिन्नाधिकारानुयोगिकत्वस्वरूप

भा.म.

३२

कीमताभावनिरूपितलोभयसंबंधेनप्रतियोगिताविशिष्टान्यायाहेत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणात्तन्निरूपकीमताभावप्रति
 योगितानवच्छेदकत्वंसाधतावच्छेदकेनिवेशनीयमित्यपिपरस्मैसर्वसाएवघटाभावाद्यधिकरणात्तान्निरुक्तोभयसंब
 धेनपूर्वक्षणावृत्तिविशिष्टस्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टत्वेनप्रतियोगिताविशिष्टान्यहेत्वधिकरणनिष्ठाधिकरणा
 तायाश्चप्रसिद्धेयद्वात्तावच्छेदकविशिष्टाश्रयानुयोगिकत्वसंबंधावच्छिन्नान्यायाहेतुमदनुयोगिकाधिकरणात्तानिष्ठमेहप्रतियोगि
 तावच्छेदकतातद्व्यतियोगितात्वेनानुगतेनप्रतियोगितानिवेशनीयाःसाधवन्निष्ठासाध्याभावाद्यधिकरणात्तस्मिन्वीर्योक्तसं
 बंधेनसाधतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टाःअतोतत्तुत्राप्येतादृशाधिकरणात्तादृशितिसंबंधेनतादृशप्रतियोगिता
 वच्छेदःव्यभिचारिणोव्यभिचारनिरूपकाधिकरणानुयोगिकसाध्याभावाधिकरणात्तयोतादृशसंबंधेनसाधतावच्छेदकावच्छि
 न्नप्रतियोगितावच्छेदोक्तस्तद्व्यतिरेकोपिदोषदत्तोक्तुस्त्विसंपर्ययसंबंधस्यसंबंधत्वेमेहप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वेचमा
 नाभावात्तमहाकालोघटवान्महाकालपरिमाणोदित्वादावृत्तिगगनाद्यभावीयप्रतियोगितायास्तादृशसंबंधानोव्यधिकरणा
 त्वेनहेत्वधिकरणनिष्ठगगनाद्यभावत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणात्तायास्तद्व्यतियोगिताविशिष्टान्यत्वेसंभवेनतादृशसंब
 धावच्छिन्नहेतुमदनुयोगिताधिकरणनिष्ठमेहप्रतियोगितावच्छेदकतावत्त्वसंभवेनचाव्यस्यैरनवकाशेननन्वच्छेदोसाधग्रिमग्रंराम०

ता

३२

यच्चिवाचनेन साध्यवन्निष्ठायाभावधिकरणानि न हेतुधिकरणानि च अधिकरणानि रूपकाभावप्रतियोगितानि न हेतुप्रतियोगिता
 अनुगम्यत इव हेतुसमानाभावसाध्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वेन केपि हेतुपरत्वापत्तिरस्तमहाकालौघरवान्महाकालपरिमाणा
 हित्वा हेतुसाध्यभावमिन्नाभावमात्रमेव तादृशस्य प्रसिद्धिसंभवेन न च हेतुव्याप्तिरिक्तेताद्यप्रिमप्रयासंगतेर्वृत्तलेयत्वादिति संशयः हीधितो
 हेतोहिततावच्छेदकविशिष्टहेतोः तादृशयद्रूपविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धरतियावत् अत्रयः संबन्धे इत्युक्ता द्वयं विशिष्टसत्ता हित्वा ही विशि
 ष्टसमवायसामानाधिकरणप्रवेशेन ह्यसमवायस्यापि तस्मिन्नेव निवेशनात्वापि तस्मिन्निशान्नागः व्याख्यायां संबन्धभेदः संबन्धविशेषः न निवेशनी
 य इति संबन्धसामान्येनैवाभावस्य ह्यतिव्यतिवेशनीयमित्याशयः इह च संबन्धे त्वमेकमित्यभिमानेन वक्तुं तस्मिन् संबन्धत्वे स्यात्ताभावेन वक्ष्यमाण
 रित्या सर्वत्र हेतुकसंबन्धसमावाभावसाधारणहेतुकविशेषणताया एव निवेशावचित इति ध्येयं प्रयोजनोभावाहितिकालिकादिनो हेतुसं
 मानाधिकरणभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणो हेतुवाराणादिभावः अभावस्येति ह्यत्राविति शेषः तेन हेतुकसंबन्धेन हेतुकविशेषणा
 तायाः समवायादिभ्यो निवेशेन नातिव्याप्तिरिति द्रव्यत्वादेस्समवायादिनैव ह्यतिव्याप्तिरिति भावः नन्वेवं कालिकेलात्मत्वाभावादेर्निवृत्तिरिति वि
 शेषणतया साध्यत्वे कालत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तत्र हेतुधिकरणे काले साध्यभावस्यात्मत्वादेर्हेतुकविशेषणतया समवायादिना चासत्त्वा
 त्त्वेन तस्य विरुद्धतया साध्यसामानाधिकरणभावो हेतुतत्रतातिव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि व्यापकतालक्षणातिव्याप्तेर्हृदीरत्वात् महाका

ति

भा.प्र.

३३

समात्रकालिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्नात्मत्वाभावस्य निर्वच्छिन्नविशेषणतया साध्यायां खंडकाले साध्यसमानाधिकरणो महाकालमंत्र
भीव्यभिचारिकालत्वे साध्यसमानाधिकरणस्यापि सत्त्वेन व्याप्तिरक्षराणां पितृहृत्वाच्चैतत्तत्राहवक्तृत्वमिति तुल्येति
तुल्यत्वं च ननु त्वेति न स्वीकार्येति तथा च देशिकविशेषणतया भावस्य ह्यत्र निवेदनीयात् साध्यासाधारणत्वं द्रव्यत्वाभावादि साध्यकेनातिव्या
प्तिः कालिकालिकेनात्मत्वाभावो निर्वच्छिन्नविशेषणतया नास्तीत्यादिप्रतीतिवत्त्वात् साध्याभावस्यात्मत्वाद्देशिकविशेषणतया काले सत्त्वात्
वतारणोक्तानि व्याप्तिरपीति भावः यत्र अभिवाभावसाधारणविशेषणता स्वीकारे विशेषतया द्रव्यत्ववत्ताज्ञानस्यापि द्रव्यत्वाभाववत्ताज्ञानेति
रिक्तप्रतिबंधकत्वकल्पनापत्तिः समवायेन द्रव्यत्ववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं ह्ययं वादिसिद्धमिति तन्न तदनेगीकारे द्रव्यत्वाभावाभावत्वेन समवा
येन द्रव्यत्ववत्ताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबंधकतायां भवतोप्यावश्यकत्वात् अतएव देशिकविशेषणता समवायादिसाधारणदेशिकसंबंधेन भा
वाभावसाधारणदेशिकविशेषणतासंबंधेनैव वाभावस्य हेत्वधिकारणावृत्तिरनिवेशादेशवच्चतिव्याप्तिरिति साध्याभावस्य द्रव्यत्वाद्देशः सम
वायेनैव हेतोरिति भावः दूषणदेशिकसंबंधस्य समवायादिरूपत्वे द्रव्यत्वाभावसाध्यके व्याप्तिरूपदेशिकविशेषणतामात्ररूपत्वेन त्रानि व्या
प्तिरूपं ननु साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेनाभावस्य हेत्वधिकारणावृत्तिरनिवेशाच्चाव्याप्तितादृशेन कालिकसंबंधेनाकाशाभाव
स्यात्मत्वावृत्तेरत आह कालिकसंबंधेनेति अप्रसिद्धेति तथा च तथा निवेशाएव न संभवतीति भावः तद्वाकाशाभावेति आत्मत्वाधिकारणावृत्तिराम०

३३

साध्याभावात्माकाशाभावेत्यर्थः हेयमिति न चैवं नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्य हन्ति साध्यके इति प्राक्तनसिद्धिनिग्रहविशेष इति वाच्यं साध्ये प्रतियोगि
वैयधिकारणानुपादानप्रयोजकव्याप्य हन्ति तत्सत्त्वं समानाधिकारणाभावात् प्रतियोगित्वरूपसंसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन स्वाधिकारोद्देशिक
विशेषणानुपादानमावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्पर्यवसितस्य निरुक्ताकाशाभावाभाव
रूपसाध्यः सत्त्वात् इत्येव व्याख्यायां व्याप्य हन्ति साध्यके पीत्यस्य निरवच्छिन्नहन्ति रूपव्याप्य हन्ति त्वामिप्रायकतयानपूर्वीपरविशेष इति
धेयं केचित्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगितज्ञाग्रहविशेषितानियामकसंबन्धेनाभावस्य हेतुविकारणहन्ति त्वं वाच्यं निरु
क्ताकाशाभावाभावसाध्यके चाकाशाभावस्य साध्याभावस्य तादृशकालिकसंबन्धसंबन्धेन संबन्धेन च हेतुविकारणात्मनित्वात् सत्त्वात्
यभावाद्दैर्घ्यदेशिकविशेषणतात्मकतादृशसंबन्धेन तत्र सत्त्वाच्चना व्याप्तिरित्याहुः तत्र एतन्निवेशापेक्षया लाघवेन प्रतियोगिवैयधिक
रणनिवेशोपेक्षा चित्तात् नवीनास्तु सर्वत्रैवाभावस्य हेतुविकारणहन्ति त्वं संबन्धसामान्येनैव वाच्यं प्रतियोगिवैयधिकारणानुपादानप्र
योजकं साध्ये व्याप्य हन्ति त्वं च पारिभाषिकं तच्च हेतुविकारणीयसंबन्धसामान्यावच्छिन्नाधेयताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं पद्यन्ति
त्वं तत्तथा च सत्तादित्तिरपि स्वाधिकारणघट्यदिनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नाधेयताकाभावप्रतियोगित्वेन पारिभाषिकोक्तव्याप्य
हन्ति त्वं भावात् साध्यके पि प्रतियोगिवैयधिकारणं हेयमेव निरुक्ताकाशाभावाभावसाध्यके पितृदृष्टयमेव तत्साध्यसाधितादृशव्याप्यम्

भा-प्रः

३४

पृथक्त्वाभावात्परत्वात्तत्वादिसाध्यकस्यानादिहेतौ केवलान्वपिसाध्यकेवतन्त्रोपदिश्यंतसाध्यस्यपरिभाषिकयथोक्तव्याप्यवृत्तिताक्रांतत्वा
 त्त्रयतएवहीधितिकारसुविशिष्टसुत्रादिसाध्यकेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपदव्यावृत्तिदानमपिसंग्रहेतुत्रयथातसाध्यकेयथाश्रुतव्याप्य
 वृत्तिताभावेनप्रतियोगिवैयधिकरणस्यैवतसाध्यकेनिवेशेनतदसंगत्तापत्तेरित्याहुर्नचित्तंतयासुतिसंयोगादिसामान्याभावस्यद्वयत्वा
 धिकरणेकालिकादिसंबंधेनैवसत्त्वेनसंयोगिद्वयत्वादिसाहोवेवप्रतियोगिवैयधिकरणपदव्यावृत्तेः प्राचीनोक्तायाः सामेत्येनद्वैतसंयो
 गसामान्याभावेमानाभावादित्यनेनप्राचीनमतदृष्टाण्यप्रकारेतराणानवीनादिसादिनातद्यावन्निव्यवस्थापनस्यचासंगत्तापत्तेःउपदर्श
 तरीत्यायथाश्रुतव्याप्यवृत्तिर्लोकावेवाहोषेपरिभाषिकव्याप्यवृत्तिर्लोकेनैवितोच्चमानास्तयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना
 भावतावच्छेदकसंबंधेनहेतुमद्वैतभावः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंसाध्यतावच्छेदकेवाच्यं निरुक्ताकाशाभावाभावसाध्यकेपिप्र
 तियोगिवैयधिकरणेनहेयमेवतद्वहानेप्यव्याघुरभावात्तकालिकसंबंधेस्यैवतत्रतयात्वात् एवंचेतमस्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्रतियोगि
 वैयधिकरणेहेयमितिफलिनमित्याहुः साध्यस्यैवयादृशः संबंधहेतुत्रयाहसामानाधिकरणेननुषंजनीयमित्याशयेनाहयाह
 तिसाध्यसमादृशः संबंधवृत्तिसाध्यतावच्छेदकसंबंधइत्यर्थः अत्रापिमहानसायवद्विसंयोगेनवद्विसामान्याभावस्यसर्ववतिसत्त्वेना
 व्याप्तिवारणाययः संबंधवृत्तिपरित्यक्तसंबंधद्वयमेवशेषलद्वयेसंबंधविशेषनिवेशेगौरवात्पूर्वकलेगौरवात् यदेतीति यत्रएतत्कलेसाध्य एवम्

तावदेकसंवेधानिरिक्तानंतसंवेधावच्छिन्नानंततत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकमेव कृत्स्ननिवेशातिगोरेणस्पलद्वये संवेधानिवेशघटितपूर्वकस्य एव
लाघवमिति तत्र उपदर्शितमित्येकसामानाभावनिवेशे तमेव कृत्स्ननिवेशात् तद्व्यनियामकसंवेधेन व्याप्यत्वव्यापकत्वव्यवस्थापनसु
पक्रमेण हीदृशितोयवेष्टित इति सामानाधिकरण्यादवेतद्याचष्टे व्याख्यायां सर्वत्राधिकरण्यात्तद्वेति इदंच सामानाधिकरण्यं शस्य व्याख्या
ने हेतुसामानाधिकरण्यस्य अभावनिष्ठहेतुमद्वैतत्वं स्पष्टं परिग्रह्यतया चाभावे हेतुमद्वैतत्वं हेतुमेतत्संवेधित्वे वाच्यं अत्र यो ह्यननियाम
कव्यभिचारित्वादि संवेधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाद्वैधनाद्यभावे साध्ये द्वयत्वादावतिव्याप्यपत्रेति भावः इदमुपलक्षणं साध्या सामाना
धिकरण्येन च तत्त्वमपि संवेधित्वरूपं बोध्यं वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्योदाहिसं त्रसामानाधिकरण्यं साध्या सामानाधिकरण्ये इत्याशये
नाह व्याचष्टे सर्वत्रेति साध्याधिकरणत्वेऽधिकरण्यात्तानिरूपकत्वरूपवृत्तित्वघटकाधिकरणत्वे चेत्यर्थः हेत्विति हेत्वधिकरणत्वं सवृत्तित्वघ
टकाधिकरणत्वं सचेत्यर्थः शेषे पूर्ववत् सर्वत्राधिकरणत्वाशे संवेधित्वनिवेशफलमाह हीदृशितोयवेष्टित इति तादात्म्येनेति शेषः व्याख्याया
व्याप्यव्यापकधर्मवत् व्याप्यधर्मवतो व्यापकधर्मवत् स एतत्सक्रमेण धर्मवतो वद्विमत इति तेनान्वयः हीदृशितो अन्यान्याभाव इति इ
दंच वस्तुमिति मनुष्यतसेवतादात्म्यसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तत्तत्त्वेन निवेशः लक्षणोऽभावेनैव निवेशात् तादात्म्यसं
वेधावच्छिन्नेति न च पूर्वसंवेधमेवेन प्रतियोगितानविशेषणीयेत्युक्तेरसंगतमेतदिति वाच्यं तादात्म्येन साध्यायां व्याप्यवृत्तिमाध्यात्मं

१३

नाप्र

३५

कतेनप्रतियोगिवैयधिकरणैवानिवेशेनसंवेधानगुवच्छिन्नसाध्याभाववारणायप्रतियोगितायांसाध्यावच्छेदकसंवेधावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश
कत्वात्प्रतियोगिवैयधिकरणपूर्वकल्पाभिप्रायेणोदमितेनसम्पक् व्याप्यवृत्तिसाधकेतुद्वयपादात्तनचव्याप्यवृत्तावव्याप्यवृत्तिवधमसंभवेन
कारणीभूतज्ञानेनद्वयमुपादेयमितिवाच्यं पूर्वापदंशिनैरुतातादृशध्मानेगीकारान्नहोनेयप्रतीकारश्च वद्विमलेतिनववद्गात्मकसुवद्वि
मत्वस्यकथमवच्छेदकत्वमितिवाच्यं परंपरासंवेधेनवद्वित्वस्यैववद्विमत्वात्तदनवच्छेदकेत्यस्यतदवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदवद्वित्वावच्छिन्नस्यैकत्वा
हाननुतादात्म्येनकारणनभ्युपगमेनक्षतिरत आहअतएवेतिउक्तंएषिवीत्तेनेतरभेदसाधनोपयोगितयोक्तंसेगच्छतइतिनयावएषिवीत्वाहीना
मितरभेदानुमापकत्वरूपएषिव्यादिलक्षणात्तत्पपसातदस्युपगमआवश्यकइतिभावःपक्षविशिष्टज्ञानेयसंधर्मेताज्ञाने कचिसंधर्मे
त्वज्ञानेइमेवपाठः विशिष्टानुमितिरितिअत्रभावेक्तप्रत्ययः व्याख्यायतेयात्स्यतादृशध्मत्वग्रहेतादृशवद्गुणमित्यजनकत्वस्यहीनितोता
हात्मात्तयदिशिंशपातादात्म्येनदृष्टव्याप्यानस्यात्तदातादात्म्येनदृष्टवतीनस्यादित्वाकारकानुकूलतर्करूपात्तपंचमर्थोजन्तत्वेतस्यवया
सिनिष्ठयेत्ययःवस्तुतस्ततोदात्तादित्यथाअतमेवसत्तायोगुणान्त्वविशिष्टाणादुणात्स्यत्वविशिष्टसत्वमित्येवंपंचम्याद्यटितत्वमर्थःत
स्यचविशिष्टव्यासावन्त्येविशेषेणव्यापकतायामप्यन्वयःहस्यशिशपयोरितिहस्यस्यवृत्तिव्यापकतानिरूपकत्वशिंशपापाश्याधेयत्वेय
सर्थःतस्यचव्यासावन्त्यःहस्यस्यव्याप्यत्वमनिरासापाहव्याख्यापाशिशयेतिअनह्येतिमान्तास्तननुतादात्तादित्यादिग्रथोनता

राम ०
३५

होत्तेन व्यापकतया साधकता हात्मा हि स्यादिति शयाप हि समवायेन ह साभाववति समवायेन न मती स्यात्तदा ह सामिकान स्यादित्या
कारकानुसूलत कीदृश कतया व्यापकतया समवायेन व्यापकतया समवायेनैव तयो साधकत्वात् न च तयापि जलादीनां पृथिवीत्वाभा
वव्याप्यत्वात् नो वता होत्तेन तत्साधिकेति वाच्यं तस्या सात्ता हात्मेन व्यापि साधकत्वेपि व्यापकत्वासाधकत्वाद् न सत्तयुक्तिमाह अत एवेति तादा
त्मेन व्यापकत्वस्यापि स्वीकारो देवस्य ननु पृथिव्ये केदृशे जलादिभेदसिद्ध्या तादृशजलादिभेदाभावव्यापकी भूताभावप्रतियोगित्वे
न पृथिवीत्वज्ञानादेव पृथिव्यां जलादिभेदसिद्धिर्भवता होत्तेन व्याप्य न स्युपगमेपि न सति रज आह अत एवेति स्वकारणोत्तनसम्यक्
जलादिव्यापकी भूताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वज्ञानादप्यनुभवसिद्ध्याः पृथिव्यां जलादिभेदसिद्धेरपलपितुमशक्यत्वात् न ह पला
पेव क्षमार्तोपपलापस्य सुवचनत्वेति श्राद्धः वक्तुं शक्यते इति तथा च तादात्मेन व्यापकत्वेन सिद्धादिति भावः ननु स्वरूपतदुपस्थि
त एवेत्यादिपक्षो लोचनयानादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनात्र साध्यतावच्छेदकावगाही परमर्षी हेतुरिति पर्यवसिततया च वह्नित्वा
दिनां वह्नित्वाद्यविषयकात्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवत्समानाधिकारवा नित्यादि परमर्षी इत्याद्यनुमित्यापत्तिः न वेत्यापत्तिरिति वा
च्यं तस्यास्तिकहाचिद्वद्वित्वेन कदाचिच्चद्रव्यत्वादिना वद्वानुमिति रितिनियमानुपपत्तेः न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्तद्
मीवगाहिपरमर्षीसुतत्रेहमविच्छिन्नविधेयकानुमिति हेतुत्वोपगमान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं तादृशानवच्छेदकत्वेन वद्वित्वादिभावे राम०

१४

भा.प्र.

३६

इत्यन्तादिमानस्यापि प्रायशः संभवेन तथापि नित्यारहितत आह वित्तस्य विषयताशालीति सामानाधिकरणनिरूपकतावच्छेदक
मुद्रया गोलावगाहीत्यर्थः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वे संवेधिसंवेधीमास्मादिरित्याकारक इति यावत् अनुमितिहेतुः गोत्वप्र
कारकानुमितिहेतुः तथाव सामानाधिकरणनिरूपकतावच्छेदकमुद्रया तत्र साध्यतावच्छेदकावगाहिनस्तादृशप्रतियोगितानव
च्छेदकवद्विस्मानाधिकरणानित्यादिपरमर्षसंबन्धित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुस्योपगमान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावः
असंभवादि उक्तरीत्याग्रहशायामनवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतया गोत्वत्वादिग्रहसावेषकत्वादिति भावः अलौकिकप्रसङ्गे
ति अभावाधिकरणदेशविप्रकर्षादिना तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽप्यग्रहसंभवेनापादना संभवेन योगानुपलब्धभावेन
लौकिकप्रसङ्गासंभवादि भावः यच्च निर्धर्मितावच्छेदकस्य तादृशानवच्छेदकत्वग्रहस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि चारानकालेऽपि ता
दृशज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यापत्तिः तदप्रतिवध्यस्य तादृशज्ञानस्य तदानीमपि संभवात्तनवेष्टापत्तिः तथा सति व्यभिचारस्य हेत्वाभास
त्वा नुपपत्तिरिति तत्र कदाचिद्वादिमानकदाचिद्वादि त्ववन्तानि साध्यनुमिति नियमनिर्वीहयस्वरूपतो वेदित्वाद्यवगाहित्वा तादृशा
नवच्छेदकवद्विस्मानाधिकरणानित्यादिपरमर्षसंबन्धित्वादिना तदवगाहिना च तादृशानवच्छेदकवद्विस्मानाधिक
कारणानित्यादिपरमर्षसंभवेनैव वाच्यतया संधर्मितावच्छेदकस्य तादृशानवच्छेदकत्वग्रहस्यानुमितिहेतुत्वात्तद्विरोधितयेव ग्रहणं

वक्ष

३६

मिचारस्य हेत्वाभासत्वात् पपत्रावुक्तस्य लेनुमित्यंगीकारे बाधकाभावात् अथानुमितित्जनकया किंचित्ज्ञानविरोधित्वेन हेत्वाभासत्वेद्वयत्वादि
निष्ठवद्विभक्तिमिचारस्यापि धर्मादिलिङ्गकानुमितौ तज्जनकीभूतसमूहात्वेन परमर्षविरोधितया हेत्वाभासत्वापत्तिरित्युक्तं ननुमि
त्यनुसाहस्य एव हेत्वाभासत्वाच्च भवन्मतेषां मिचारस्य हेत्वाभासत्वात् नुपपत्तिरेवं ज्ञानेपि निर्धर्मिता वच्छेदकज्ञानोत्पत्त्या नुमितुं स्यादे
नानुमित्यनुसाहस्य योजकत्वा संभवादि विवेचनद्वर्मावच्छिन्नपक्षकतद्वर्मावच्छिन्नलिङ्गकतद्वर्मावच्छिन्नसाधकानुमितित्वावच्छिन्न
जनकता वच्छेदकीभूतविषयता वच्छिन्नप्रतिवध्यता निरूपितप्रतिबंधकता शालिज्ञानविषयत्वेव हेत्वाभासतानियामकत्वेनानु
पपत्त्यभावात् एतेन ज्ञानवच्छेदकद्वयत्ववद्विस्मानाधिकारणधर्मवानयमित्यादिज्ञानस्यैव ज्ञानवच्छेदकवद्विस्माना
नाधिकारणधर्मवानयमित्यादिज्ञानस्यापि वद्विस्मानयमित्याद्यनुमित्यजनकताया अानुभविकत्वाद्विस्मसंगतमित्यपि निरस्तं दृष्टं
तेन ज्ञानमवैपि हाष्टौ तिके ज्ञानमवस्थासिद्धेः विलक्षणविषयता शालीत्यनेन दृष्टोत्पत्त्या दृष्टं हाष्टौ तिकमात्रवृत्तिविषयताया
एवोक्तत्वेनानुपपत्त्याभावात् नैवैवं केवलाचपि ग्रंथे स्वरूपतो ज्ञानत्वावगाहिन्पाज्ञानवानयमित्याद्यनुमितेरनुपपत्त्याप्यप्यक
ताज्ञानहेतुता खंडनं ही विजिह्वतामसंगतं उक्तं रीत्येवोपपत्तिरिति बोध्यं मिचारज्ञानकालेन नुमित्यनुदयस्यानुभाविकत्वाभिमानेन
एतेनैव सौकोनभाविकत्वाभिमानेन च संधर्मिता वच्छेदकानवच्छेदकत्वग्रहणैवानुमितिहेतुत्वमित्याशयेनैव तस्य संगमनीयत्वात् एतत्

भाप्र

३७

यद्वाग्राह्याभाववगाहितयाविरोधितायाएवधर्मितावच्छेदकनियंत्रिततत्प्राप्तेनरूपेणविरोधिनएवनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानाविरोधित्वे
साध्याभाववद्वित्वरूपव्यभिचारज्ञानस्यचमणिमंत्रादिन्यायेनैवस्वातंत्र्येणविरोधितयानिर्मितावच्छेदकज्ञानेपिरोधित्वमेवएव
चव्यभिचारज्ञानकालेनानुमित्तायति-मणिमंत्रादिन्यायेनविरोधित्वेमानाभावेनसाध्यतावच्छेदकेतादृशावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारज्ञा
नस्यग्राह्याभाववगाहितयैवविरोधित्वेनोक्तापत्तिवारणायसधर्मितावच्छेदकतादृशानवच्छेदकत्वग्रहमेवहेतुत्वेवाव्यभिचारशये
नाग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखंडनसंगतिः-अथवाधर्मितावच्छेदकभेदेनप्रतिबंधप्रतिबंधरूपाव्यभिचारेतयाप्रकृतेव्यभिचारज्ञान
स्यवद्वित्वत्वाद्यतिरिक्तधर्मीनवच्छिन्नवद्वित्वादिवृत्तिविषयताशालितादृशानवच्छेदकत्वग्रहत्वमेवनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधार
णप्रतिबंधतावच्छेदकमितिनोक्तापत्तिः-लाघवेनवद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नविषयतैवप्रतिबंधतावच्छेदकेताशयेनचाग्रिमग्रंथसंग
तिरितिहत्ववधेयंअत्रवस्वरूपतदुपस्थितएवेसादिकंवस्तुगतिमत्तुस्यसधर्मितावच्छेदकज्ञानेस्वेवानुमितिहेतुत्वेपिज्ञाद
त्मेनस्वरूपतोऽगोत्वधर्मितावच्छेदकतादृशानवच्छेदकत्वग्रहस्यगोत्वत्वाद्यग्रहदृशायामपिसंभवेनासंगतापत्तेर्भावात्तएव
सतिअग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखंडनस्यासंगतिसंभवन्मतेयिताहत्मेनस्वरूपतोऽज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकाकानवच्छेदकत्वे
ग्रहाहानवतित्पनुमितिसंभवेनदुर्वीरुत्ससमाधानावेति केचित्सधर्मितावच्छेदकज्ञानमेवानुमितिहेतुगोत्वत्वाद्यग्रहदृशायो

गम०

३७

मिस्यगोत्वत्वात्तादृशानवच्छेदकत्वाग्रहदृश्यामित्यर्थः तेन तादृशानवच्छेदकगोत्ववच्छिन्नसंबधिसंबधीसास्मादिति त्वेवंगीताग्रहस्यगोत्वत्वाद्यग्रहदृश्यामित्यर्थः
यामसंभवेपिनलोपत्ताङ्गः अनेतुगोत्वत्वेतिभावप्रधानोतिर्देशः तथाचगोत्वत्वाद्यग्रहदृश्यामित्यर्थः
तादृशमेतन्गोत्वत्वेनरूपेणगोत्वस्योपास्यतिमात्रमपेक्षितंममवायेनगोत्वस्यासाध्यत्वेवगोत्वत्वेनगोत्वस्यापास्यतिर्योक्षितेतिभावे यत्तुगोत्वत्वस्यवि
शिष्टगोत्वत्वरूपस्यस्वरूपतोभानामसंभवेनतज्ज्ञानदृश्यांतद्विधमिमानस्यावश्यकत्वेनेहमसंगतमितितन्नतद्योक्तित्वरूपगोत्वत्वस्यस्वरूपतोभानसंभवादि
त्याङ्गः परंतुसाध्यतावच्छेदकतादृशावच्छेदकत्वाभाववत्ताज्ञानतुल्यवित्तिवैधतयातादृशावच्छेदकत्वाभावेपिमाध्यतावच्छेदकमाधेयतोसंबधेनभासतेतथा
चसाध्यतावच्छेदकविशिष्टतादृशावच्छेदकत्वाभावविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतामात्राधिकरणज्ञानहेतुतादृशविशिष्टविषयतैवकारणा
तावच्छेदिकातादृशावच्छेदकत्वाभावेआधेयतयासाध्यतावच्छेदकवच्छेदज्ञानमेवत्यभिचारज्ञानेतथाचस्वरूपतःसाध्यतावच्छेदकविषयतातिवैशेष्यविमि
चारज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वोपपत्तिः स्वरूपतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकातुमित्यपपत्तिश्चयत्रशाब्दयैरमर्षादिस्थलेतत्त्वविनिवेद्यतानवर्ततेतत्र
वहित्वत्वादिधर्मितावच्छेदकतादृशांतवच्छेदकत्वज्ञानस्यवहित्वत्त्वानित्याद्यनुमितौस्वातंत्र्येणहेतुत्वमित्याहुस्तत्रममवायात्संबधेनज्ञानेःस्वरूपतः
मकारत्वस्यसिद्धांतविहृतत्वात्तत्त्वोक्तवक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मिकयत्संबधावच्छिन्नत्वयद्वैविध्यवच्छिन्नत्वोभयाभावेवर्तितलक्षणमिमांसेणहेतुत्व
पतोगोत्वादिसकारकानुमितौतादृशप्रतियोगितावच्छेदेनगोत्वावच्छिन्नत्वतादृशसंबधावच्छिन्नत्वोभयाभावज्ञानस्यहेतुतयातत्रावच्छिन्नत्वेति रम०

भा-प्रः
३८

रूपितसंबंधेन स्वरूपत एव गोत्वस्य प्रकारतया गोत्वत्वाग्रहणपक्षेणादिसाङ्गः तदपि चित्तमेव उक्तरीत्या गोत्वस्य स्वरूपतः प्रकारत्वा संभवात् उक्तरीत्या तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्ववर्धितावच्छेदकत्वानवच्छेदकत्वग्रहादेव गोत्वत्वाग्रहणाय गवानुमिति संभवेव क्षमागोभयाभावघटितत्वात् अनुधावनवैयर्थ्याच्च एतेन वक्ष्यमाणपारिभाषिकावच्छेदकत्वघटितप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणहस्यभावीयप्रतियोगितासामान्येयद्विविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदत्वयत्नसंबंधावच्छिन्नलोभयाभावस्तेन संबंधेन तद्वर्धितवच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति निष्पन्नं क्षमाभिप्रायेणोदितत्र गोत्वत्वाद्यग्रहेपि स्वरूपत एव गोत्वादिप्रकारकस्य गोत्वसंबंधिनिष्ठाभावेसाक्षात्कारकग्रहस्य संभवादित्यपि परम् अत एव व्याख्यायामपि यत्कैश्चित् वक्तुं तो वक्ष्यमाणोत्तादिके निक्षिप्तमस्ति तदप्यसौ प्रहायिकमेवेति ध्येयं अथोत्तमोत्तवत्वाद्यग्रहणायामपि स्वरूपतो भासमानगोत्वावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानि रूपिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावे घटिततादात्म्यसंबंधावच्छिन्नव्यापकताज्ञानोत्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारिकानुमिति संभवत्वे एकरूपेणावच्छेदकेपि अवच्छेदकत्वानवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभावे स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितत्वस्य सप्रत्ययकृताय घट्टपावच्छिन्नमित्यादिनापारिक्लेशयतया तदभिप्रायेणैवैतत्संगतिः केवलान्वाये प्रत्ये च प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्रतियोगितोभावस्तेवावच्छेदकेष्ववच्छेदकत्वानवच्छेदकरूपेणावच्छेदकत्वाभावे साप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतो भावेन संभवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामने स्वरूपतो भावेन तद्विप्रकारकानुमित्यनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतयानन्वीपाश्रयविरोधेऽपि साङ्गः ननु तथाप्येत एवेत्याशङ्क्यते

द्विकमसंगतसाध्यसाधनमेहेनवापिर्मिलनपातत्रप्रतियोगिव्यधिकरणसंताभावप्रतियोगित्वघटितव्याघरेवसुवचतयोगोत्पत्त्याद्यग्रहदृश्यामपिसम
वायेनेवगोत्वस्मात्प्रतियोगिसंभवेनतादात्म्येनव्यापकत्वानंगोकारेपिप्रतिविहान्नचानुमितिजनकज्ञानविषयव्याघरेवनिरूप्यतयोगोत्पत्त्यात्तात्त्व
मदृश्यामनुमितिसुपपत्तयेप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितव्याघरेवावश्येवाचेतिवाचं गोत्वत्वाद्यग्रहकालीनतादृशमदृश्यामन्योत्ताभावघटि
ततादात्म्येनव्यापकत्वग्रहस्याप्यसंभवादिहेतुचेन्नअतएवेतादृश्यस्यएकोनभिप्रायकत्वेनोद्घातकेचित्तसाध्याभाववद्वन्नित्यस्या
दित्वमेतद्व्यविशिष्टसत्त्वादित्तादावव्याप्तिवारणायसाध्याभाववान्निर्लप्यताधेयतानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वतदर्थतत्रयथासाध्याभावयो
साध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधोननुप्रकारस्तथाव्यापकत्वघटितव्याघावेपिसाध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायांसं
बंधविषयवनिवेशेनसाध्याभाववच्छेदकविशिष्टसाध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनहेतुसमानाधिकरणाभावाभावस्यव्या
पकत्वमेवनिवेश्यतेतस्यैवनिर्दुष्टत्वरुभूतस्यसाध्याभाववच्छेदकतादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यनिवेशेप्रयोजनविहान्नत्व
मिचारेपिसाध्याभाववच्छेदकविशिष्टसाध्याभावसंबंधेनहेतुसमानाधिकरणाभाववत्वमेवएवबंधमितावच्छेदकनियंत्रितोपमिचारेज्ञान
व्यापकताज्ञानयोःप्रतिबंधप्रतिबंधकभावोपिसाध्याभावसंगच्छतेअनयाधर्मितावच्छेदकस्यसाध्याभाववच्छेदकतावच्छेदकस्याप्यस्मिन्निविनाताम
हासापत्तेःअत्रैवैवमसाध्याभाववधिकरणतातिर्यक्छिन्नाग्राह्याद्वितीयलक्षणेवाभावस्यहेत्वधिकरणाद्यन्तिर्वावच्छिन्नग्राह्येअनो राम०

मा.प्र. न्याभावस्याप्यवृत्तिरिति प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशेनातिरिक्तात् अतएवानयोर्व्याप्तिः शरीरसामेतवक्ष्यमाणकेवलान्वयतुमानखंडनम
 ३५ पिरुदितेभवति एवं सति त्रयंगुः सास्त्रावत्वादितादात्म्येन गोः साध्यत्वे गीत्वेनोपस्थितासु गो व्याक्तिपुगात्वावच्छिन्नप्रतियोगितासे
 वंधेन हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावभावज्ञानमनुमितिहेतुः संभवति गीत्वस्य समवायेन साधतायां त गो त्वेनोपस्थिते गीत्वत्वावच्छिन्ने
 प्रतियोगितासे वंधेन हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावभावज्ञानहेतुत्वेन वाच्यं तच्च गोत्वनाद्यग्रहदृश्यां न संभवति स्वरूपतरुपस्थिते गीत्वेता
 दृशाभावज्ञानहेतुत्वं च तंत्रिकानामसंमते निर्धर्मितावच्छेदकेतया अभिचारज्ञानाप्रतिवध्यत्वादितादात्म्येन व्यापकत्वास्वीकारे अनुमिति
 रेवदुर्घटेति साध्यसाधनभेदेन व्याधिर्भेदेपितादात्म्येन व्यापकत्वस्वीकारस्यैव शक्यतया न तएवेत्यादिकं समसंगतमित्याहुस्तत्र उक्तं एसाता
 दृशहेतुत्वे तंत्रिकासंमतत्वे सैवासिद्धेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासे वंधस्य वृत्तनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च अ
 न्योन्याभावस्याप्यवृत्तिरिति प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशे निर्वीहस्योक्तत्वेन तदनिवेशनिरवच्छिन्नहेत्वधिकरणावृत्तिरिति त्वनिवे
 शे कालिकसंवधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावाहोसाधे आत्मत्वादिहेताव व्याप्यते श्रुकेवलान्वयिग्रं ये स्वरूपतो ज्ञानत्वाव
 गाहिना ज्ञानवानित्यनुमितिरेनुपपत्त्या व्यापकता ज्ञानहेतुता खंडनानुपपत्ते श्रुत्वरूपज्ञानत्वविशिष्टे ज्ञाने निरुक्ताभावज्ञानात्तादृश
 नुमिते संभवात् मिश्रानुपापिनस्तु गोत्वनाद्यग्रहदृश्यामपि गोतादात्म्यसास्त्राव्यापकताग्रहसंभवेन तस्माज्जायमानाया गोतादात्म्य

त्वविधेयकानुमितेरसतिवाधकेन तादात्म्यनिष्ठव्यापकज्ञानस्यैव तादात्म्यतुल्यतुल्यमिति हेतुत्वांगीकारेण तादात्म्यनगोविधेयकत्वस्वीकारेण स्वरूपतो गो
 त्वप्रकारकानुमितिनिर्वहे तादात्म्यनव्यापकत्वा नगीकारेपि न क्षतिः न च गोतादात्म्यसंगतत्वरूपतयो गोतादात्म्यत्वेन व्यापकताग्रहेणोत्प्रेक्षया वश्य
 कत्वमेवेति वाच्यं तादात्म्यस्यातिरिक्तत्वात्पुण्यगतात् अन्यथा तादात्म्यसंबंधेन वद्व्याप्तिरिति साध्यत्वेन तत्र रूपादिहेतौ हेतुधिकरणवत्तमावीयमेति यो
 गितोसाध्यतावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन संबन्धिनोऽप्यसिद्ध्याऽव्याख्यायते न चाविधतादात्म्यस्य वहिर्वाहिरूपस्य घटपटदेव्यधिकरणसंबंधत्वादि
 त्वात्तत्सहचरिनसमकेतवमयि गोतादात्म्यव्यापकत्वाग्रहदशायाम् स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरिति वाच्यं तादात्म्यनव्यापकत्वांगीकारेण वश्य
 कत्वात् अतएव गोत्वत्वाद्यग्रहणायामिति गोतादात्म्यत्वाहोसास्माद्व्यापकतावच्छेदकत्वाग्रहदशायामिति तर्कतया व्याख्यायते कैश्चित्साम्प्रदायि
 कैरित्यलमस्य वेशे न आधेयत्वाद्यनवच्छिन्नमिति तत्राचमात्रपदमाधेयत्वावच्छिन्नत्ववच्छेदाधेयकंद्वयं अतएवेति तथा च मतएवाधेयत्वाद्य
 नवच्छिन्नत्वमतएव ह्यनियामकत्वमिति फलितं आधेयत्वावच्छिन्नसंयोगएव आधेयत्वावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नत्व एव तथैव आधेयत्वा
 द्यवच्छिन्नसंयोगवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव अनुभवान् आभावानुभवान् अतएव भूतत्वे घटदृक्तादावधेयत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादे
 रेव भूतत्वघटदृकोऽसंस्पर्शजमानविशेषणनिष्ठः संबन्ध इति मते आधेयत्वावच्छिन्नस्य विशेष्यनिष्ठ इति मते अधिकरणत्वावच्छिन्नस्य
 मानमिति संप्रदायः अनुभवानंगीकारेभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्ध एव न सिद्ध इति भावः आधेयत्वं आधेयत्वादिर्कं सुदृसंयोग एव

न

एव

भा.म.

४०

मात्रं शुद्धसंयोगत्वावच्छिन्नयोपः जलादिमात्रसंबंधीतद्वनवच्छेदकत्वांगगतत्वे ह्यसादितादृशस्य ह्यनियामकस्य व्याचक्षुरिति अत्रमात्रपदस्य
कार्त्तार्थकत्वे संयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे नैव गगनादेर्योपकत्वसिद्धौ ह्यनियामकोत्पत्त्येवार्थं किंच एकस्य ह्यनियामकसंयोग
स्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सर्वस्यापितत्वं कस्यचित्त्वाभावे सर्वस्यापितत्वाभावः युक्तेरुभयत्र तौ सादिति सर्वस्यैव ह्यनियामकसंयोगस्या
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावे न गगनसंयोगमात्रस्यैव सादृशकाया अस्मभवेन तान्निगसककार्त्तार्थकमात्रपदार्थनर्थक्यमपीत्यस्य
रसोद्भवः तेन संबन्धेन ह्यनियामकसंयोगसंबन्धेन यद्यथा भावरेव ह्यनियामकसंयोगेन यद्यथा भावरेव प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक
संबन्धावच्छिन्नत्वस्यानिवेशादिति भावः आद्यविश्लेषायां गगनादिसंयोगिनि अवच्छेदकमेवं विना तेन संबन्धेन गगनाद्यभावसंभवेति एक
स्मिन्वस्तुनि अवच्छेदकमेवं विना प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितत्वाभावयोस्मत्त्वस्य विरोधात् तत्तत्र देशस्यावच्छेदकत्वे संभवति गग
नादेर्देशिका व्याप्य ह्यतिविरहादृतः कालस्यैवावच्छेदकत्वे वा च्यमित्याशयेनाह रसत्रिकालहेत्यादि गगनाभाववत्त्वादिति ह्यहं स यत्क्षणादि
तीयविवक्षायां समवायादिना गगनाभाववत्त्वादित्यपि दृष्टव्यं तेन संबन्धेन ह्यनियामकसंयोगसंबन्धेन ननु ह्यनियामकसंयोगस्यापि व्याप
कतादृशकतावच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नत्वात् तेन संबन्धेन बोधानवतादृशायामभ्रांतस्य गगनाद्यनुमित्यापत्तिरत आह ह्येवमित्यसिद्धिरपीति अत
मिति रपीत्यर्थः तस्य गगनादेः तस्यैवैवकार्यवच्छेदमाह नत्विति तेनैवावयवपावच्छिन्नयत्संबन्धस्य व्यापकतादृशकत्वं तदूपावच्छिन्नतत्सं राम०

वंधस्यैवानुमितौमानमिति नियमान्तेन संवंधेन गगनाद्यनुमित्वा पत्रि रिति भावः ननु इति नियामकसंयोगस्यापि गगनादिनिष्ठ व्यापकता घटकत्व
 मत्पेव तेन संवंधेन गगनादिसंवंधप्रसिद्धात्तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकारत्वा संभवाद् न आह तेनेति इति नियामकसंवंधेनेत्यर्थः व्याख्या
 यो प्रदर्शित इति तथा च तेन संवंधेन सामानाधिकरण्यग्रहणमावात्तमिति रिति भावः व्यापकत्वादिर्न तितेनेत्यनुषङ्गे च समेद्वयपदे पादानप्र
 योजने खंडकालवारणप्रयोजनं दृश्यन्तेव ते त्रेण सर्वविशेषणप्रयोजनमाह खंडकाले इति तद्वति धर्मि ति खंडकाल इत्येतत्कालत्वादीत्यर्थः स
 र्वाणि विशेषणानि ति विशेषणविशेषणमपि विशेषणमेवेत्याशयेन बहुवचनोपपत्तिः तेषां मिधाने अष्टद्वयातिरिक्तत्वमिधाने तेषां च तौ
 त्रिकैर्महाकालस्याष्टद्वयातिरिक्तद्वयपदेनैव मिधानेन च तद्वयातिरिक्तत्वमिधानेऽन्यपरत्वशेकानिरासाय विशेषणमिधानापेक्षा स्या
 त् तेषां मिधाने तैर्महाकालस्यैव तेषां मिधानेनान्यपरत्वशेकायां अस्मैव ननविशिष्यामिधानापेक्षेति तेषां मिधानावश्यकमिति भावः अ
 स्तीति गुणोद्देशगुणान्वयविशिष्टसूत्रादिमन्त्रवारणाय सामानाधिकरण्यघटकविशेषणविशेष्योभयसंवंधाभ्यां तदुभयवत्त्वस्य विशिष्टवत्त्व
 नियोकनयामहाकाले महाकालान्वयविशिष्टघटवत्त्वमस्मैव महाकालस्य तदुद्देशात्वात् व्याघातः घटत्वाद्यवाच्छिन्नवत्त्वेनेव तदुपप
 त्तेरिति भावः महाकाल इति महाकालस्यैव तीत्यर्थः क्वचित्तैव पाठः एवं च ही धितो धर्मस्यैव त्रयस्यैव रित्यर्थः शिखरस्यैव त्रयोपेक्षस्यैव विशेष
 णात् विशेषान्वपीति धेयं ननु खंडकालसाधारणकालिकविशेषणतातो महाकालीये विशेषणताया अत्रैव लक्षणेन नावतारणोपमर्हति

मात्र

भा.प्र.

४१

२६

इत्यत आह महाकालविशेषणतया इति खंडकालीयविशेषणमिति यावत् खंडकालसाधारणविशेषणमिति तर्कः ननु तस्यास्तद्वैलक्षण्ये प्रमा-
णाभावः न च कालस्वरूपाणां भेदेन तदात्मकविशेषणतानामपि भेदं आवश्यक इति वाच्यं तथा सति यत्किंचित्कालविशेषणतया
साध्यते तन्मात्रं इति हेतुवर्णनादिसंभवे ही धितिकारस्य महाकालमात्रं इति हेतुकानुयायनस्य निर्वोक्तत्वापत्तेरत आह कथमन्यथेति
औपपत्तिकेतियौक्तिकेत्यर्थः कचिहोत्पत्तिकेतियाद्यः तथा च खंडकालविशेषणतानामिदानीं घट इत्यादिकजातीयप्रतीतिविष-
यत्वेऽपि महाकालविशेषणतयाः कालसर्वानिति विलक्षणप्रतीतिविषयत्वेनैव लक्षणं सावश्यकं एवं चेद्वैशिकविशेषणतया
महाकालान्ताधिकरणं घटस्य महाकालविशेषणतया इति स्वरूपसामानाधिकरण्यमसिद्धात्तेन संवधेन महाकालान्तत्वविशिष्टव-
टवत्त्वमसिद्धमेव खंडकालसाधारणविशेषणतया तेन इति स्वरूपसामानाधिकरण्यमसिद्धावपि महाकालविशेषणतया तेन संवधेन म-
हाकालान्तत्वविशिष्टवटवत्त्वमहाकालेव नैतरेवेति महाकालान्तत्वविशिष्टवटोभावादिने प्रतियोगित्वधिकरणं इति प्रतियोगित्वधि-
करणभावाप्रसिद्धिनिवेधनायासिद्धिर्वैतस्याखंडत्वार्थः अथोषट्शित्तिसामानाधिकरण्यघटकविशेषणविशेष्योभयसंव-
धाभ्यां तदुभयवत्त्वेन विशिष्टवत्त्वमिति नियमेन महाकालेक्यमहाकालान्तत्वविशिष्टवटवत्त्वमिति चेन्न विषयितादिसंवधेन संयोगादिघटि-
तसामानाधिकरण्यसंवधेन हेतुद्विविशिष्टकुंडलादिमत्त्वसंज्ञात्वावत्तत्त्वसाविशेष्यस्य सामानाधिकरण्यघटकसंवधेन विशिष्टव

एत-
४१

त्वघटकसंबंधयोरैकस्थलएवोपपत्तिरिति नियमः तयोर्भेदस्य लेखविशिष्टवत्त्वघटकसंबंधेनैव विशेषणविशेषोभयवतिविशिष्टवत्त्वमित्यपरे नि
यमस्तस्यावश्यामुपपत्तयाम् कृते घटस्य खंडकालसाधारणविशेषणतायाः सामानाधिकरण्यघटकतायामहाकालविशेषणतायाश्चुविशिष्टव
त्वघटकतयोर्भेदेन प्रथमनियमाविषयत्वेन द्वितीयनियमविषयतयाऽदोषात् न च निरुक्तदंडादिविशिष्टकुंडलादिमत्त्वज्ञानादौ नोपपत्तेरिति
तत्तदुपलक्षितकुंडलादिमत्त्वमेति वैद्वितीयनियममानामावृत्तिवाच्यनिरुक्तविशिष्टवत्त्वस्यानुभवसिद्धत्वेनापहोतमशक्यत्वात् अतश्चासु
र्वत्रीपलक्षितवत्त्वमेवानुभूयते तल्लविशिष्टवत्त्वमित्यस्य वक्तृशक्त्या विशिष्टवत्त्वस्यैवासिद्धिप्रसंगात् अतएव विशेषणताविशेषणोत्पत्तेरनम
हाकालीयविशेषणताविचक्षयो कालमात्रएव त्रिधर्मस्य तादृशविशेषणताया किमपि व्यापकेन स्यादित्यस्यैव सम्बन्धः एव व्यातिरिक्तेसाधमि
धानस्यैव यच्चैस्वरूपसंबन्धेन गगनादेर्द्विजिह्वत्वेति तत्र त्रिधर्मस्यैव विशेषणताया गगनादेर्द्विजिह्वत्वेति तादृशसंबन्धसा
मान्यमहाकालात्त्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण तादृशघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैवोभयाभावघटितप्रतियोगिव्यधिक
रणत्वसंभवेन पूर्वकल्पस्यैव सम्बन्धादिति कस्यचित्प्रत्यक्षपित्तमपास्ते अथ द्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकएव काल इति मतविशेषसूचनाय कालमा
त्रत्रिधर्मस्य खंडकालेऽपि सत्तेन तत्र महाकालीयविशेषणताया साध्यासत्त्वेन व्यभिचारितया लक्ष्यता संपादनाय उपदर्शितेति सामहलीय
विशेषणतालाभाय चाष्टद्रव्यातिरिक्तेसाधमिधानस्यावश्यकत्वात् उक्तैरसामहकालस्यापि महाकालीयविशेषणतायामहाकालात्त्वम

भा.प्र.

४२

न्यविशिष्टघटवन्नमामहाकालीयविशेषणतायामहाकालन्यविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसत्वेनतद्वच्छिन्नाभावस्योभयाभावघटितप्र
 तियोगिव्यधिकरणत्वासेभवेनएवैकत्वस्यसदृशत्वसेभवेनस्वरूपसंबंधेनेत्याद्यग्रिमप्रत्यविशेषप्रसंगाभावाच्च उपदर्शितौपपन्निकविलक्षणानुभवा
 नेगीकर्तृणामतमाहाकेचित्त्वितिनतमहाकालेविलक्षणविषयोऽनसुपगमेतस्यजगदाधारत्वमनुपपन्नमनएवोक्तमौपपन्निकप्रतीतिवलादिती
 त्यतआह इदानीमित्यत्रवित्तिगतक्रियावच्छिन्नोवेतिविशिनिगमनाविरुद्धिमावः अधिकरणत्वेनेतिनयावविलक्षणप्रतीतिभाविपिदहानी
 मितिप्रतीतिवलादेवतस्यजगदाधारत्वोपपत्तिरितिभावः सैवखंडकालसाधारणवएवकारेणामहाकालमात्रवृत्तिविशेषणताविशेषव्यवच्छेदः
 एवंचैतन्मतेधर्मिस्तेत्रयस्यैतिरूपकत्वेव्यापकपदार्थिकदेशव्यापकत्वाच्चयीतिदृष्टव्यं नन्वेवमहाकालान्यविशिष्टघटाभावएवप्रतियो
 गिव्यधिकरणोस्तीत्यतआहमहाकालेवेत्याहिसामानाधिकरणघटकविशेषणविधिभयसंबंधाभास्तदभयवत्त्वविशिष्टवत्त्वनिद्या
 मकतयामहाकालान्यविशिष्टघटस्यमहाकालवृत्तिनसंभवेतीत्याशंका निरासायसत्वादित्येतस्यैतादृशविशेषणतया खंड
 कालसाधारणविशेषणतया सत्वादितिअपमाशयः यथाकैचिदेकेनसंबंधेनविभिन्नसंबंधेनवाविशेषणतसंबंधविशेषानोसत्त्व
 मेवविशिष्टसत्त्वनिधामकंनक्तोभयवत्त्वमानाभावात्समवायसंबंधेनेत्यात्वाधिकरणोविषयितयावृत्तिरूपसामानाधिकरणसंब
 धेनेत्यात्वविशिष्टघटादिमत्वस्यानादावसिद्धिमसंगाच्चनचतर्हसिद्धाविद्यापत्तिरितिवाच्यं तथासतिदृष्टाविषयितयानिरुक्तेत्यात्वे

३५

राम०
४२

विशिष्टव्यवहारभावतीत्यादौ बाधसहेत्वाभासत्वात्तु पत्रिः यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वमनुमितिप्रतिवेधकतावच्छेदकतादृशाद्विशिष्टमेव हेत्वाभा
सत्वेन सानेतादृशविशिष्टविषयित्वासत्वेन तस्य हेत्वाभासत्वात्संभवादि ननु मेहाकाले मेहाकालान्तर्विशिष्टघटवत्त्वमानाभावस्य तस्याह
इहानीमिति एवं यथा कथं विद्विषेण हि सत्त्वेव विशिष्टवत्त्वनियामकत्वे सादिति गुणोपपत्तिर्योगितया गुणान्तर्व्यस्यत्वादिति भावः
नित्यी विरहात्तद्वत्तादिप्रमाविरहात् आदिना गुणो गुणान्तर्विशिष्टसत्त्वेन सपरिश्रुतं तन्मेहाकाले मेहाकालान्तर्विशिष्टघटवत्त्वानिति धी
विरहेऽपि तत्तदीवलाघ्यामहाकालान्तर्विशिष्टघटस्य मेहाकालवृत्तित्वे सिद्धिते येव गुणो गुणान्तर्विशिष्टसत्त्वाविति धी विरहेऽपि
गुणो गुणान्तर्विशिष्टसत्त्वेति धीवलादेव गुणान्तर्विशिष्टसत्त्वाया गुणवृत्तित्वे स्येति सा शोको निराकृता तथा च प्रमाणाभावादेव न गुण
ान्तर्विशिष्टसत्त्वाया गुणवृत्तिरिति भावः आहुरिति अनेनैवाख्यसंस्थितः स चेदहानी मेहाकालान्तर्विशिष्टघटवत्त्वमिति प्रतीत्या विशिष्टा
निति रित्येव मेहाकालवृत्तित्वसिद्धावपि मेहाकालमेहाकालान्तर्विशिष्टघटवत्त्वमसिद्धमेव किंचा गुणो गुणान्तर्विशिष्टसत्त्वाविति
प्रतीतेः प्रमात्वारेणानिरुक्तीभयवत्त्वविशिष्टवत्त्वनियामकत्ववशात् न च विशिष्टसत्त्वावत्त्वस्य गुणोऽभावादेव न प्रमात्वमिति वाक्ये गुणो
विशिष्टसत्त्वावत्त्वबाधकाभावात् न च प्रमात्वाभाव एव बाधकः अन्यो न्यायप्रसंगात् तथा च मेहाकाले मेहाकालान्तर्विशिष्टघट
वत्त्वमसंभवं न चैव बाधसहेत्वाभासत्वात्तु पत्रिः पूर्वोक्तादुर्वीरेति वाच्यं वृत्तिनियामकसंबन्धेन विशिष्टवत्त्ववतिरुक्तो भयवत्त्वस्य गुण

भा.म.
४३

नियामकत्वात् यस्य कथं यत्नाय कथं हेतौ यावन्तो हेतवः संभवति तावद्वा सत्यं स्येव हेतुमासत्त्वमिति चेन्न किंचित् सानेता दृशविशिष्टविषयित्वात्
 त्वेपि दृष्टावन्ति तादृशविशिष्टयदीष्टविषयताप्रतियोगित्वस्य सानेत्वेनोक्तवाधस्य हेतुमासत्त्वसंभवमेव द्यान्तरविशेषोपनादृशविशिष्टप्रतियोगित्वस्य
 सानेत्वेनोक्तवाधस्य हेतुमासत्त्वसंभवमेव द्यान्तरविशेषोपनादृशविशिष्टप्रतियोगिकत्वमिच्छावन्नैविषयतायाननुज्ञानहेतुतास्योक्त
 तदपलक्षितप्रतियोगिकत्वमेवेति प्राहुः अयि च एता क्रियावद्विन्नो वामहाकालस्य संगतदृष्टान्तीतनकालो नतदृष्टान्तीतनदृष्टान्तीतनप्रतीतेरप्रामाण्या
 पत्तौ वदिति गमकत्वात् तद्विषयस्य महाकालस्यैकान्तस्यैव प्रत्यभिसाधनुरोधेन विशिष्टानुयोगिकविशिष्टप्रतियोगिकमेव स्यात्पुनश्च गमकमेव वा
 त् एवं दृष्टान्तीमहाकालस्य विशिष्टो घट इति प्रतीतेरप्रामाण्यापत्तिरपि विनिगमकत्वेन दृष्टव्या उपदृष्टीतरीत्या महाकाले महाकालस्य विशिष्ट
 घटाधिकरणमेव वा तन्न च विशेषो हीति न्यायेन तत्र क्रियाया एव विषयत्वमिति वाच्यं तर्हि हेतुके रूप्यापसर्वत्र तस्या एव विषयत्वोचितेन म
 हाकालस्य तद्विषयत्वे मानाभावात् अतएव महाकालावच्छिन्नक्रियाया दृष्टान्तीमिति प्रतीतिविषये त्वेपि महाकालस्य तत्त्वमेव वा दृष्टविशिष्टेन
 ग्राहकस्य विशेषोपि तद्ग्राहकत्वमिति न्यायादिसंक्षिप्य गच्छेत् इहा नो महाकालस्य विशिष्टो घट इति प्रतीतौ पूर्वोपदृष्टीतवाधकेन महाकाल
 स्याधिकरणत्वेन विषयत्वात् संप्रवेन विशिष्टग्राहकत्वेनैव सिद्धेः एतेनानन्तक्रियादिरूपखंडकाले दृष्टान्तीमिति द्विविधोऽधिकरणत्वेन विषयत्व
 कल्पनापेक्षया लाघवादेकमेव महाकालस्य तत्त्वमेव न युक्तं तवातिप्रसंगः क्रियादिरूपखंडकालस्य अधिकरणतावच्छेदकत्वो जीकारात् अतएव गम०

४०
वाक्रियाहीनामधिकरातावच्छेदकतया कालोपाधित्वमपिसंगच्छतेन चैवं खंडकालस्याधिकरातावच्छेदकत्वेनादृशधीविषयत्वावश्य
कत्वेऽधिकरातात्वेनैव तद्विषयत्वकल्पनमुचितमिति वाच्यं तथा सति महाकालस्यैवासिद्धिमसंगात्तर्धमस्यैव त्रयव्यर्थीऽभेद एव पर्यवर्तते
शेषरातात्वं यीतया च कालिकसंबंधविरतसामानाधिकरणेन महाकालात्तत्वे वैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या महाकालान्तविशिष्टवदाद्यभा
वस्य प्रतियोगिवाधिकरातात्वं संभवेनाप्रसिद्धिनिबंधनायाऽसिद्धीरेवेसा शयवर्णीनमपि निरुपदेशितप्रतीतिनामप्राप्ता एषा य
त्वाक्रियाहिसंज्ञकालस्यैवाधिकरातात्वेनेहानिमित्तादिविषयत्वस्योचितत्वात्कालः सर्वकारिणोपपत्तिकप्रतीतिवलेनैव जगदा
धारमहाकालसिद्धेः यत्प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्ये साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनैव वाच्यं अतथा धूमवान्नेत्रेति न हो हे
त्वधिकरातास्य कालिकसंबंधेन धूमत्वादिविशिष्टवदाद्यधिकराताया धूमाद्यभावस्यातथात्वेनातिव्याप्तापत्तेः न च तादृशाभावा
प्रसिद्धौ वनातिव्याप्तिरिति वाच्यं अतीतानागततत्र द्यत्तितावच्छिन्नाभावस्यैव प्रसिद्धेः इत्थंच महाकालान्तविशिष्टव
दत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसुमवायसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टमप्रसिद्धं महाकालान्तविशि

प्रतियोगिस्वरूपातेषामनेकत्वेन गौरवात् नो नैकप्रतियोग्यधिकरणात्तामादाय कपि संयोगि एतत्त्वादित्यादि व्याप्तिः न चैवमपि त्वं का लाभ्यत्वविशिष्टस्य
 देवमापकत्वसंभवे किमपीत्याद्यसंगतमिति वाच्यं किमपि व्यापकं न स्यादित्यस्य चेति ह्यस्या सत्यवृत्तिरुक्त्या व्यापकं न स्यादित्यर्थकतयाऽसंगतेरभा
 वात् न चैवमप्येन चेत्तदो प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपरोपादानतद्वावृत्तिप्रदर्शनादिविरोध इति वाच्यं तस्य योक्तो भिन्नापकत्वात् न चेतद्व्याप्तिवारणार्थ
 मेवमप्यमाणा गुरुतरो भयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशादेरुक्त्या प्रतियोगिवैयधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमेवोचितमिति वा
 च्यं महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतास्वीकारेन निवेशनेनापि अत्रासिद्धा रणा संभवेन वक्ष्यमाणसामुद्रितप्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशनस्यावश्यकत्वादिति वा
 च्यं ननु तथापि वृत्त्यादि साध्यकस्य लभ्यत्ववर्तनाद्यनुयोगिकसंयोगत्वादित्यादिना पर्वताद्यनुयोगिकसंयोगादेरसाध्यतावच्छेदकसंबंधत्वेन ह्यसत्त्वादिना हेतुत्वे चाप्यसिः स
 भवति यदा हेतुसंबंधेनाधिकरणस्यैवाप्रसिद्धावेद्यादेरधिकरणत्वस्य हेतुत्वधिकरणोत्पत्तेन च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा प्रतियो
 गिनो यदधिकरणान्तरन्यत्वस्य हेतुत्वमप्यसिद्धेः तथा च ननु येनैतावद्गानुधावनरीधितिकारस्य निष्कलमिति चेन्न विशेषरूपेण संबंधतायाः सिद्धौ विरुद्धत्वेन पर्वता
 द्यनुयोगिकसंयोगत्वादिना संयोगादेर्न संबंधता कितुं संयोगत्वादिनैवेत्याशयेनैतावद्गानुधावनस्य सफलत्वात् केचित्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकर
 णानि रूपितविशेषणताविशेषेणावातादृशप्रतियोग्यधिकरणत्वसामान्याभावोऽवश्यं वाच्यः अन्यथा कालिकादि संबंधेन सर्वस्यैव हेतुमत्तः प्रतियोग्यधिकरण
 तावत्त्वेन प्रतियोग्यधिकरणत्वेन अधिकरणस्यैवाप्रसिद्धायेनः तथा च नो यदार्शिता वाप्तिः संभवति यदा अधिकरणत्वादेः पर्वताद्यनुयोगिकसंयोगादिसंबंधावच्छिन्ना
 धिकरणानि रूपितविशेषणताविशेषस्य अधिकरणसंबंधतया तत्संबंधावच्छिन्नघटाधिकरणताभावस्य हेतुत्वधिकरणस्य लभ्यत्वादिति नरीधितिकारस्य तावद्गानुधा
 वनात्फलमिसाद्वैतविशेषणताविशेषमात्रेण प्रतियोग्यधिकरणत्वसामान्याभावनिवेशने वा प्रसिद्धिवागे निरुक्तविशेषणताविशेषपर्यंतस्यानिवेशात् न चोप

निरुक्तविशेषणताविशेषेण साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणता निरूपित ४

४५
म-प्र. सिद्धे साधने वारणोपदर्शितस्य लेऽथासेवीरगायैव तावत्पर्यंतं निवेशनीयमिति वाच्यं तथा सति साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकुरणातानिरूपितस्वरू-
पसंबंधेन यद्भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकुरणत्वहेतुमतस्तद्भावप्रतियागितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके निवेशेन सामनेत्येष प्रकृता व्याप्तेरप्य-
संगत्यापत्तेः कालिकसंबंधावच्छिन्नघटाधिकुरणातानिरूपितस्वरूपसंबंधेन परत्वाद्यवच्छिन्नानधिकुरणत्वस्य हेतुमत्तिसत्वेन परत्वाद्यवच्छिन्नाभावेऽप्येव प्र-
तियोगिव्यधिकुरणस्य मुलभत्वात् न चेत्तद्विवक्षायाः शब्दतोऽन्वयेनोद्हरता पत्यायतावत्पर्यंतं निवेशनं संभवतीति वाच्यं भवदुक्तेष्वेतादृशमुक्ते स्तत्पत्वेन
भवदुक्तनिवेशनस्याप्यसंभवारसत्तस्योपलक्षणात् यात्राप्यव्याप्तिरूपकोसपिकश्चिरिति हि निदिक् आकाशाभावादिरवेति आदिना केवलान्वयिधर्मतिरयग्रहः
ननु व्यतिरेकि धर्मवत्त्वं केवलान्वयिधर्मस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे वाधकाभावरसन आह कालिकतये सादिननु व्यतिरेकभावस्य लक्षण एव देशिकतये सादिन नियमः तत्र देशिकत-
या प्रतियोग्यनधिकुरणदेशस्य प्रसिद्धेः केवलान्वयभावस्य ले च न तादृशनियमात् तत्र देशिकतया प्रति योग्यनधिकुरणदेशस्यैवा प्रसिद्धेः किंतु कालिकतया प्राप्ति-
योग्यनधिकुरणत्वघटितमवतियमः तथा चाकाशाभावादिरप्यव्याप्यवृत्तिरेवेत्येत आह कालिकतयेति तदवच्छेदेना आत्मावच्छेदेन तद्भावेति कालिकसंबंधेना
काशाभावाभावेत्यर्थः एकावच्छेदेनैकज्ञेनेन संबंधेन तादृश्यतसंबंधावच्छिन्नतरभावयो रसंभवादिति भावः तेन संबंधेन द्वयमेवोपपादयति आत्मनीति आवश्यकव्याप्य-
वृत्तिसाध्यकेष्ववश्यकाननु आत्मावच्छेदेन तत्कालिका कालिकसंबंधावच्छिन्नोयः आकाशाभावाभावस्तस्य देशिकविशेषगतपाऽङ्गीकारे तदवच्छेदेन तत्कालेन हि
यथितया आत्मनिद्राणी कालिकतया आकाशाभावो नास्तीत्यादिप्रतीतेरुपपन्निरिति चेत्त आत्मनिद्राणी माकाशाभावस्यादि पूर्वोक्तप्रतीति विरोधेनास्य तत्का-
लावच्छेदेनात्मा होतद्भावविषयकलोपगमात् ननु विनिगमनाविरहेणोत्पत्तीति विरोधेन पूर्वोक्तप्रतीतेरवतत्कालावच्छेदेनात्मा हा काशाभावविषयकत्वसंभ-
वेनेतत्प्रतीतिवलादेव तत्काले आत्मा स्पष्टिः संभवत्येवेति वाच्यं विनिगमनाविरहेणोत्पत्तीतेरपि पूर्वोक्तप्रतीति विरोधेन तत्कालावच्छेदेनात्मा हो कालिकतया काशा

एम०
४५

भावाभावविषयकत्वापि वक्तुं शक्यतया त्वावच्छेदेन तत्काले कालिकन्याकाशाभावाभावविषयकत्वा निरापेक्षतद्वा तत्काले आत्मा अवच्छेदेन तद्वा भावासिद्धे
एवं च रशनीमाकाशाभावः रशनीकालिकसंवेधावच्छिन्नप्रतियोगिताकूआकाशाभावाभाववुरस्य वच्छेदकानवगाहि प्रतीतिवत्ता कालिकसंवेधेन तयोः कालहेति
त्वत्तुन कोपिरोषरस्य वधेयस्यैतत्सर्वेति निधायाह संवेधेति सार्वभौमममाशंक्य निराकरोति दीधितो न चेति अत्र घटा रोतानाभावस्य वृत्तितानि यामक सं
वेधसामान्येन प्रतियोगिवेयधिकरण्येन सुघटेन तत्र कालिकसंवेधेन प्रतियोगिवेयधिकरण्यस्य दुर्घटत्वादिसाशयनाह आत्माया आकाशादविनिवृत्तितानि य
मक संवेधेन तादृशसंवेधसामान्येन रसतः रसस्वरसारय नृकास्वरसेन पूर्वमपितान साध्यकपरिस्यस्य लातरानुसरणेनात्र निर्वीजतादृशस्थलपरित्या
गे संदर्भविरोधरतिपत्तेरिदृशसमुत्पन्नत्वादिवा दमात्रं स्वयं पूर्वस्थितानुसरणे पिमतस्य मतांतरानुवादत्वेन भग्येन रशसंवेधविवक्षायाः प्रत्यक्षं य
ताय तादृशस्थलपरित्यागेन च संदर्भविरोधाभावात् एवमप्रेषिा वस्तुतस्तत्ता तिसाध्यकस्यैव धार्येति कतादृशस्थलान्तरत्वेन तत्रैवातिआसेः संवेधविवक्षो
पिदुर्वारतया दृशस्थलेनैव वसमा रातया तस्य रिसागस्यावश्यकत्वेन न संदर्भविरोधशंकापी तितिथेयं आदिनेति मतु आदिपदेनोपात्तस्य हेतोः साध्यस्य च वि
शेषशब्देनोपादानस्यापुनरुत्तादिदमसंगतमिति न चिप्रे विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति दृशस्थानेनेवानी विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमभिमतमित्यवगमेन सत्रा स
मभिप्रायतादियदेन सतीभिन्नस्य विशिष्टस्य लभ्योपादाने बाधकाभावात् अतएव विशिष्टहेतुकेषु शास्यहेतुन धिकरणत्वादेवा सत्वाद्यधिकरणोति तथा च संयो
गीसत्तादिसन्नेव यत्किंचित्तरस्यापि आवृत्तिस्तत्रैव प्रदर्शितेति न दीधितो न तेत्याशयः आत्मास्तु पत्किंचित्तरादाने हेत्वधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य साध्याभा
वप्रतियोगिसत्त्वेन सर्वत्र यमिचारिण्यतिआप्तिः स्मृतत्वेन नोक्तेति न दीधितो न तेत्याशयः दित्वा वच्छिन्नाभावस्येति प्रतियोगिताया व्यास्य वृत्तित्वाभावादिति भा
वः उक्ता निव्यामिनि रासरतिदित्वा वच्छिन्नाभावस्य मनोवृत्तिप्रतियोगिकत्वाभावादिति भावः इति दृशस्वरसोत्पन्नदुर्घटविशिष्टसाध्यदेः तियाप्रिप्रदर्शतो नरे विशिष्टस्याति

४५ प्र रिक्ततापदेन संज्ञानेन स्वसादृश्यसाध्यतातिव्याप्तेः प्रदर्शनेनात्र पूर्वग्रंथविषयीतो यस्या सादिरसंगतमिति तद्विंशं संज्ञकस्य रत्नप्रायत्वात् एवेमुमयत्वेनैव विशिष्टाकारस्य ताशंक
नायनथाभिधानाच्चः विशेष्यपर्याप्तमिति केति ननु सार्वभौममते विशिष्टस्यातिरिक्ततया विशिष्टाभावप्रतियोगिताविशेषादिति त्वेन यथाश्रुतं यथातिव्याप्यभावे विशिष्टपदोपास
नमसंगतमिति वेत्ते चेति विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे विगुणोपपत्तिरिति चेत् सत्ते सादिप्रतीतिवत्त्वेन शुद्धसत्तादावपि विशिष्टाभावप्रतियोगित्वमस्तीति तदुपादानेनैव निवृत्त्याप्रति
मानश्रुतं तदवच्छेदकत्वेन शुद्धसत्तात्वेनास्ति अस्मान्तिरिक्तत्वेनावच्छेदकत्वात् अतो न तदुपादानेनैव निवृत्त्याप्रतिगमः केवलसत्ताया विशिष्टाभावप्रतियोगित्वानुयगात् न तु तस्य
देनैव मेवेत्याशयेनाहो यात केचित्तु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यत्वेन विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनाप्युपेक्षेवेदं तदुपाहितयदानुपादानेनालिङ्गेन द्रव्यादिभ्यभावप्रति
योगिनिवृत्त्यादौ गुणादत्रैवावच्छेदेनैव द्रव्यादिहितत्वाभावसत्तात्वेनावातरद्रव्यादि सादाव्याप्तिप्रियाः ह्यसंतेततश्च भिन्नसचवाच्यः तपाचातिव्याप्तिः तस्योपासा
नेच तादृशहतिभिन्नत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदेनैव वाच्यं रसाशयस्याहुः तत्र पूर्वमपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमताश्रयणमनमिनतदुभयगुणो न विशिष्टसत्तेति प्रती
तेन्यथोपादानेनैव रूपाणां चित्तत्वेन विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वं दृश्यगणसंगतेः इत्यत्रिकालावच्छिन्नसंयोगाभाव इति इत्यत्रिकालावच्छेदेन द्रव्यत्वसमानाधिकरणः संयोगा
भावाभावस्यार्थः वक्तुं प्रमाणान्यकलांतेन विवक्षणीयं तथा चेति विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेरुपादिवृत्तिज्ञानवच्छेदकतया तादृशाभावसंग्र
हणविशिष्टसत्तावृत्तिरित्यादौ नतिव्याप्तिरिति भावः नचेवमपि विशिष्टसत्ताप्रभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यसहितसत्तात्वस्य गुणादिवृत्तिज्ञानवच्छेदकशुद्धसत्तात्वा
पनतिरिक्तत्वेन तदवच्छेदकत्वा संभवेनोक्तविवक्षयापि तादृशाभावसंग्रहासंभवादतिव्याप्तिवारणसंभवरतिवाच्यं पक्षविद्वत्तधिकरणवृत्तितावच्छेदकतापकां सवच्छेदका न
नवच्छिन्नपर्याप्तिकमति योगितावच्छेदकतात्वेन प्रसक्तयोक्तातिव्याप्तिवारणसंभवारनरेयमेवेति तथा च नानि तस्य जातिरन्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तातिव्याप्तेयता
दिसाशवतिव्याप्तिरिति भावः अत्रैवागुणकर्मणोरैक्येव स्यादिति तथा चातिव्याप्यसंगतिरिति भावः महानसीयवदिसंयोगस्येति साध्यतावच्छेदकसंबंधे साध्यापत्तिनिवरोधरसंयोग

या

+ प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति
त्यस्य पक्षविद्वत्ताप्यकर
एतत्तत्तावच्छेदक ३

भा. प्र.
४०

गतया हनत्वेन मसंयोगे मसंयोगस्याऽप्ययोगो लकृति सत्वे पि। अयोगो लक्रेऽपि कृत्वा सत्वे पि। किं त्वित्यस्य येन संबन्धेन यत्र त्वित्येतत्संबन्धस्य वक्ष्येण तत्प्रतियोगिकत्वं
 त्वस्यो गिकत्वं योः सत्त्वादिति भावः नातिव्याप्तिरिति अन्यथा धर्मा धर्मावस्य लक्षणा धरकृतया तीतानागततत्तद्व्यभिक्ता धवत्तिना भावमात्रायातिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः ररमुप
 लक्षणाप्रतियोगित्वस्याभावीयप्रतियोगित्वमाह तत्त्वेनागो लकाठ योगिकसंयोगस्य तादृशसंयोगवद्विन्नधर्मादिभेदात्मकत्वेपि न धर्मादिप्रतियोगिकत्वं किंतु महानसा
 धर्मयोगिकसंयोगस्येवेति नातिव्याप्तिरित्यपि प्रष्टव्यं स तेनात्र चेत्तादिनभिन्नरूपेण कथनेन अनुयोगिकत्वं सामान्येति अविद्वरणात् साधारणानुयोगिता निरूपकत्वे स
 र्थः कालिकसंबन्धेनेति तृतीया र्थवत्ति त्वमयोगो लकाठ योगिकत्वे केशाधिकुरातात्मकानुयोगिता चितः संयोगीयविलक्षणा नुयोगिकत्वेति विलक्षणपदानुयोगिताया
 मधिकुरात्वावत्तत्त्वमेव अनुयोगित्वस्य निरूपकसंबन्धमेवेति न भेदेन योगिकत्वं स्यापि भेदेनानुगमकुराभावेनानुगतत्वेन निवेशासंभवत्वाशयेनोक्तं संयोगीयेति दृष्टं
 च संयोगसाध्यकत्वात्तामिमांशेनानतत्संबन्धीयविलक्षणा नुयोगिकत्वेतासर्पात् अन्यथा संयोगातिरिक्तसंबन्धेन साध्यताया मव्याप्यापत्तेः प्रवेशरति यत्तत्त्वोच्यमवा
 नवद्वैरित्यत्र नातिव्याप्तिः विलक्षणा नुयोगिकत्वं धर्मसंयोगे भावेनोभयाभावसत्त्वादिति भावः गुणानुयोगिकत्वं विलक्षणा गुणानुयोगिकत्वं अप्रसिद्धेरिति यस्य येन
 संबन्धेनेत्याद्युक्तं पुनैरिति भावः प्रतियोगिवेपधिकुरापाभावादिति तया च तादृशगुणानुगमनयोगिकत्वं संयोगनिष्ठस्याप्रसिद्धारथानुयोगिकसंयोगे च व्यप्रतियोगि
 कत्वं सत्वेन संयोगे उभयाभावासत्त्वा द्यत्वा धवत्तिना भावस्य लक्षणा धरकृतया तीतानागततत्तद्व्यभिक्ता धवत्तिना भावस्य लक्षणा धरकृतयातिव्याप्तिरिति भावः गुणानुयोगिकत्वं स
 तत्तत्तादृशगुणानुयोगिकत्वं समवायादौ वेवेति आदिना संबन्धः तस्य रिग्रहः प्रसिद्धेरिति तया च निरूपकसंबन्धमेव नुयोगित्वस्य कोन विलक्षणा नुयोगिकत्वं सामान्यनिवे
 शेवाधकाभावेन समवायादौ प्रसिद्धस्य गुणानुयोगिकत्वं संयोगे वा भावसत्त्वा द्यत्वा धवत्तिना भावस्य लक्षणा धरकृतया तीतानागततत्तद्व्यभिक्ता धवत्तिना भावस्य लक्षणा धरकृतयातिव्याप्तिरिति भावः सपितो विवक्षितत्वादि
 नितयावकालो धरवान्महाकालतादित्वादौ महाकालीयविशेषणानास्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्येहेत्यधिकुराणीभूतप्रहाकालानुयोगिकत्वं सत्वेपि गमत्तादिविशिष्ट

५५

५६

५७

तियोगिकत्वस्याभावेनोभयाभावसत्त्वाद्गुणाद्यभावमादायलक्षणसमवयवप्रतिभावः ननुसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याधिकरणता
निरूपितसंज्ञासंबंधेनयदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वेहेतुमत्तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यसाध्यतावच्छेदकविवक्षणेनेवसामान्ये
भयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणत्वरितलक्षणवेयर्थकालोद्यतान्महाकालत्वादिसादोकातिक्रमसंबंधावच्छिन्नस्यधिकरणतानिरूपितस्यसंबंधेन
परत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वसामान्यस्येवहेतुमत्तिसत्त्वेनपरत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्येवनिर्मुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्यसुलभतयाः यापेरभावादितिचेन्नविशेषः
पेकासंबंधतायाः सिद्धांतविरुद्धत्वेनतथातिवृत्त्यासंभवात् वस्तुतस्तत्तत्पल्लवगतात्तत्त्वेनप्रकृतलक्षणोपयासंतिवेशेयर्थ्याभावात्त्रकोपिदोषः एतेनपाद
शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंबंधसामान्येसाध्यतावच्छेदकसंबंधत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्विद्यमनुयोगिकसंबंधत्वोभयाभावस्तादशप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वघटितमेवलक्षणकुतो नह्यंतयहाप्रतियोगिव्यधिकरणत्वयदेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नलोभयाभावव
त्तत्किंचिद्वैयधिकरणनिरूपितायेत्यसामान्यत्वमेवविवक्षणीयंअथवासाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोग्यधिकरणायावद्वैयधिकरणकायोयसदमत्वप्र
तियोगिवैयधिकरणवाच्यंकारत्रपेयिगगनाद्यभावमादायेवकालोद्यतानिरादोलक्षणसमवयवः अथवाप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिव्यधिकरणप्रपेयि
गगनाद्यभावमादायेवकालोद्यतहेतुमत्तिरुभावाप्रतियोगिकताः साध्यतावच्छेदकसंबंधानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितामित्रायाअनुवच्छेदकत्वसा
ध्यतावच्छेदकेवाच्यंस्वसंभवायेनगोलाद्यभावमादायेवोक्त्यल्लक्षणसमवयवः यद्यप्यसंबंधेनयदभाववच्छिन्नाधिकरणहेत्वधिकरणतत्तत्संबंधास्यसाध्यता
वच्छेदकसंबंधेनतद्वैयधिकरणसामानाधिकरणमेवलाघवाद्याप्रिरस्तसमवायेनघटाद्यभावमादायेवोक्त्यल्लक्षणसमवयवः यत्तासाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये
यद्वैयधिकरणप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्विद्यमनुयोगिकत्वोभयसामान्याभावस्तद्वैयधिकरणसाध्याधिकरणमेवावच्छेदकता

तत्

क

प

धमत्तवेभ्यश्चविशिष्टरूपानिभिनन्तेरेणभावेति साध्यमन्तरंयन्तांतरभावेत्यर्थः निरुक्तपदान्तर्यकोतितायाचतत्परणमेवोक्तसूचनफलमितिभावः साध्यतावच्छे
दकसंबंधः साध्यतावच्छेदकसंबंधपरार्थतयाविवक्षितः संबंधत्वमिति सिद्धांतसिद्धिमिति शेषः नसादिति सुदूषसायस्याविशेषादिति भावः निरुक्तेतीति तथाच सुदूष
साप्रतियोगिकत्वावच्छेदेनविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावादिशिष्टसत्ताभावस्यापिप्रतियोगिवैयर्थिकरूपनिर्वाहकमिति भावः नचैवंसमवायस्यैक
त्वेपीत्यादिग्रंथासंगतिः समवायस्यैवैष्यपरदर्शितरीत्यातिव्याप्तेरसंभवादिसत्तत्रहृदयचेति यद्यहं पावच्छिन्नेत्यादिविवक्षितोचेत्यर्थः आहृतिग्रंथयो
ननाप्रमासमवासरसः केचिन्नुपसंति साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वमपितत्रनिरूपितस्यैवेति तत्रवेशादेवान्तिप्रसंगे निरुक्तपदस्यार्थमेवेत्यसंभवादिति तत्र
यदपेक्षसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसंबंधतान् रूपावच्छिन्नस्यैवसाध्यतावच्छेदकसंबंधतयाविशेषरूपेणसंबंधतायाः सिद्धांतविरुद्धतयान्नन्निरूपि
तसमवायस्यापिसमवायत्वेनेवसंबंधतयाशुद्धसमवायत्वावच्छिन्नस्यैवसाध्यतावच्छेदकसंबंधतयातिप्रसंगवारणसंभवेन निरुक्तपदसार्थत्वात्तत्र
येचैव्येनहृदोसंयोगेनघटगानघटतादित्यत्रैतिव्याप्तिः असनिधामकघटसंयोगेघटतदव्ययोरेकविशेष्यकान्यतरप्रकारकबोधानुरोधेनघटप्र
तियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वयोरावश्यकत्वेनघटभावात्तत्रलक्षणघटकत्वादिति चेन्नतत्रसंयोगत्वेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधतायांसद्भुत्वेनाधेय
त्वावच्छिन्नसंयोगत्वेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधतायांचपूर्वोपदर्शितरीत्यैकस्मिन्नाधेयत्वावच्छिन्नसंयोगेत्वप्रतियोगिकत्वस्वानुयोगिकत्वौभवाभावेना
दोषात्तत्रतथापिस्वसमवायिसंयोगात्मकपरंपरासंबंधेनलौहितारेः साध्यतायां विलक्षणस्पष्टिकत्वादित्यत्रसद्भेताव्याप्तिः तत्रसाध्यतावच्छेदकसंब
धत्वाच्चांतेसमवायेहेत्वचिक्रसाविलक्षणस्पष्टिकाद्यनुयोगिकत्वसंयोगेचलौहितारिप्रतियोगिकत्वस्याभावादिनिवाच्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधता

म.प्र. ४५
पपीसवछेदकावछेदेनोभयाभावस्यविवक्षिततयातत्रसंसर्गिकविषयतायाः परंपराघटकमावहस्त्येवमर्थासतपातदाश्रयप्रत्येकवृत्तिधर्मावछेदेनोभयाभावेति
तस्यार्थवछेदकतावहस्त्यनिधर्मावछेदेनोभयाभावासत्तात् अथतथापिपर्याप्तिसंबंधेनद्वित्वादेः साध्यत्वेइत्यत्वादेः सहेतुतयाऽभ्रांतस्पापितेनगगनत्वाद्यव
छेदेनद्वित्वाभिसाधयन्निरितिचेन्न आकाशोद्भाविनिशब्दस्यप्रामाण्यपरागायसंबन्धसधर्मितावछेदकमुद्गीधर्मितावछेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टपर्याप्ते
रवसंबंधनयातेनसंबंधेनसाध्यतायांचइत्यत्वादेरसहेतुतपोक्तायस्यभावात्तवस्तुतस्सुवाधादेवनतादृशानुमित्यापत्तिः असतिवाधेश्रमात्मकतादृशानुमि
ताविद्यापत्तिरेववाधानवतारदशायांसिद्धिगपरामर्शरपिभ्रांतानुमितेर्मिश्रादिभिरंगीकारात्तादृशपरामर्शोद्भातानुमितियेदृपाध्यायादिभिर्तोयेयतेतेषोपप
क मर्षस्यपक्षतावछेदसामानाधिकरण्यापमात्रेणानुमितितननेस्वभाववृत्तितावछेदकावछेदेनानुमित्यापत्तिः सामानाधिकरण्यापेनानुमितेस्तत्प्रमात्तातदापत्ता
विद्यापत्तिरेव एतेनाकाशोद्भाविनिशब्दप्रामाण्यस्यान्यत्रमत्त्वतावृत्तप्रकाशतेरेणाविचारयितुंशक्यतयापुद्गपर्याप्तेस्सधर्मितावछेदकमुद्गीधर्मिताव
चिन्नदोषवृत्तिध्वेयंननुतथापियत्रधर्माधोलग्रजतोः परावृत्तस्यापनेतत्रैकस्मिन्नतदुभयोः संयोगेस्वानुयोगिकत्वस्वप्रतियोगिकत्वोभयसंभवेनछ
न्य त्वावृत्तदृष्टतत्त्वतस्तत्त्वतस्त्वादिसाहाय्यविधासिद्धिर्वरिचेतिचेन्नयत्तदोषस्यापिसमवायस्यैकत्वेपीत्यादिवस्यमाराहोषवृत्तत्वात्तत्त्वतःसरणीनत्वात्तत्त्वतःसुसा
धतावछेदकसंबंधानुपेक्षितासामान्यनिरस्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टद्विकप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्विद्वान्निष्ठत्वोभ
याभावात्सर्वविवक्षणीयः सस्मिन्सर्वविशिष्टबुद्ध्यवस्थापेनस्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानिरूपितत्वस्यस्वनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात्संयोगीयानुपेक्षि
तासामान्येष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वतदुत्तरनिष्ठत्वोभयाभावोक्तत्वेतिनोक्तातिव्याप्तिरितिचेन्नयत्तदोषस्यापिसमवायस्यैकत्वेपीत्यादि

राम०
४५

वस्यमारासोषासंगत्यापनेश्च एतेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधप्रतियोगितासामान्येयत्विच्छेदत्वधिकरणानिहसंबंधनिर्दिष्टत्वयादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकवच्छिन्नत्वोभयाभावविचक्षणान्नोक्तातिव्याप्तिरित्यपिनिरस्तं हीषितोस्वरूपसंबंधेन महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतया गगनादेरि
ति कालः सर्वानितिप्रतीतिः संकोचेमानाभावादित्याशयः इतिमत्वेत्त्वितिअत्रतुशब्दोऽवधारणेनयाचकालोदरचान्महाकालपरिभाषणारित्यसौ
गगनाभावप्रतियोगिवैयधिकरणसंभवेनमहाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्यापिपूर्वोक्तरीत्यातथात्वासंभवेनप्रतियोगिवधिकरणभावाप्र
सिद्धिनिबंधनायासिद्धिर्वैयतिभावः ननुगगनादेः स्वरूपसंबंधेनावृत्तित्वेपिनित्यज्ञानमात्रवृत्तिविषयितयाघटादेः साध्यतायानित्यज्ञानत्वादितेताव
थासिः पूर्वोक्तोदरवागगनादेरपिनित्यज्ञानविषयतयातदभावस्यतथात्वासंभवात्तनित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्यापिपूर्वोक्तरीत्यातथात्वासंभ
वात्तथाचस्वरूपसंबंधेनगगनादेर्हृत्तिमत्तेः इतिमत्वेवाकल्प्यतानुसरणस्यावश्यकतयावृत्तिमत्वेत्विसंगतमितिवेदप्रमाणान्येवत्यनियामकसंबंध
स्यैवाप्यत्वमापकत्वघटकत्वेनास्तीत्याशयेनैतत्संगतोऽतएवतद्विस्तारिनाविशेषणताविशेषेणसाध्यतायामेवाव्याप्तिरशंकितानतूक्तविषयितासंबंधे
नघटादेः साध्यतायामित्यपिसंगच्छेत्तेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यरसादिब्रह्मशुद्धोक्तायापेरितिकेवाविहीयितिरूपमप्ययास्तं केचित्तु विषयितया
घटादेर्वाप्यवृत्तिनिरातत्रप्रतियोगिवैयधिकरणघटितमेवकल्पामितितत्रनायासिरितिवदेतितन्नाविषयितयाघटादेरप्यव्याप्यवृत्तित्वात्प्रतियोगिवै

49

नाहते २

२३३

47

42

[illegible]

पृ०
५२

42

३ साधने

三

षट्ति लक्षणस्य स्वावच्छिन्नत्व साधना वच्छेदक संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावः ३

कथमावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्स्वावच्छिन्नचित्तसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
व्याप्तिप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नचित्तसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
शरीरवशात्प्रसम्पत्तिरुक्तवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
सर्वतत्प्रतिपक्षिणतावच्छिन्नचित्तसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
करणाहेतुसामानाधिकरण्यात्प्रतीकथं महाकालाद्यन्तर्माहाकालादिसादोच्यसाध्याभावमात्रेणनथातनलकराद्यदकतयातावच्छिन्नसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
इतिनवीनात्तमनादृशीपञ्चकरीयायापकेतातरमप्रवेशेननिष्पेक्षादीधितिकारक्तलवसास्यलहनुगतमुनेयतापावसागोप्यशक्यगारगात्वादितिअत्रवदितिहेतुसामानाधिकरण्यात्
कोरतासादिलहरोत्रयाप्येतेसाध्यायाप्रिवारगापेहेतुसामानाधिकरण्यात्प्रतिपक्षिणतावच्छिन्नचित्तसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
धिकरणपद्याप्यवत्तत्सम्यक्समाध्यासामानाधिकरणनिवेशनीयेनैवमुद्धेतोसाध्यासामानाधिकरणहेतुसामानाधिकरण्यात्प्रतिपक्षिणतावच्छिन्नचित्तसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नचित्तसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्प्रतीकथं उक्तेरीसामभववारगायाभावेसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्
भावविशेषतावच्छिन्नचित्तसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्प्रतीकथं उक्तेरीसामभववारगायाभावेसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतिपक्षिणतावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्

चित्तभाव

भाव

कत्त

[illegible]

न

1119

44

सारं अभिचारिणिघट्वाभाववाच्येयत्वादिसौदोः अतिव्याप्तिप्रतिपेगिताधर्मिकोभयाभावध्वंसरुणोऽतिव्याप्तिः प्रस्तावात्कसाध्याभावस्यानेकताभावत्वात्तदितिभावः ता
 दृशोतिरुदमिहनास्तीत्यर्थः तादृश्यावच्छिन्नस्वाभावेनेतिरुदमिहभवतीतिप्रतीतिनियामकाभावप्रतिपेगितायांमेवतस्यसत्तादिनिभावः उक्तमितिहसुपसंज्ञादृ
 मिहभवतीतिप्रतीतिनियामकात्तादृशभावस्यप्रवेशोपदत्तोभावादिसाध्यकेअभिचारिणीतिव्याप्तिः तादृशप्रतीतिनियामकाभावप्रतीतिगितायांविशेषात्तावि
 शेषोवाच्यत्वाभावनाभयाभावसत्तादृशमिहनास्तीत्युक्तमित्यपिदृश्यं दीधितोभावावसाधारणोततथाचभावपदंमंडपादिपदव्योगिकरूपोगशक्त्याभावमि-वज्वेन
 रूढिशक्तानिरुक्ताभावेननोभयकमेतिध्वेभावापादानमादेनेद्विधिवेवस्फुरत्वात्तदुपेक्षाभावापादानमादेतिमाहमाख्यायांभावस्वरूपेति तदुपादानमपि।
 अभावसोपादानमपिध्वेभावध्वानितिध्वेभावप्रतिपेगीत्यस्यसादिध्वेभावध्वेइत्याकारेतिअपिध्वेभावप्रतिपेगीत्यस्यसादिः सम्यक्अननुभव
 एव नोक्तरीत्याप्रतिपेगीत्यस्यप्रतिपेगीतिप्रतिपेगितावच्छेदकस्वरूपतासंभव्यभावस्वरूपमेवोक्तातयात्यंतथासतिध्वेभावस्यपदादिसाधारण्यनघटाद
 र्हातस्यप्रतिपेगितापत्तेः प्रसंगादितिसेयोगसहिष्णुतादितिभावः अतिरिक्तविषयतास्वीकारादितिअयमाशयः विषयतातायाज्ञानरूपत्वध्वेयताविशेषादिसम
 दातवेनस्यभ्रमत्वापत्तिः ज्ञानात्मकध्वेयतादिविषयताज्ञानमेव नपरत्वाद्युवच्छिन्नध्वेयतादिनिध्वेयताशास्त्रितातविषयरूपत्वध्वेयतासंयोगादिसाहि
 नस्यध्वेयत्वध्वेयतासंयोगादिसाहिज्ञानादवेच्छुरायेप्रसंगावेययात्मकध्वेयतादिविषयतायावेवाज्ञानान्वययोभयरूपत्वध्वेयतावद्वेयतासंयोगादिसा
 दिसमदातवेनप्रसंगादिसाहिज्ञानादवेच्छुरायेप्रसंगावेययात्मकध्वेयतादिविषयतायावेवाज्ञानान्वययोभयरूपत्वध्वेयतावद्वेयतासंयोगादिसा
 ज्ञानात्तादृशसमदातवेनस्यध्वेयतासंयोगादिसाहिज्ञानादवेच्छुरायेप्रसंगावेययात्मकध्वेयतादिविषयतायावेवाज्ञानान्वययोभयरूपत्वध्वेयतावद्वेयतासंयोगादिसा

भा.प्र.

५६

मत

सादीतिविषयतानांविषयादिमेदमिचामनुगमापातिरिक्तविषयतात्पर्यावश्यकताहितिभावः तत्त्वोतिप्रकारताविशेष्यतात्पर्यः प्रतिपोगितत्वेति प्रतिपोगितस्सा
 तिरिक्तलोपितद्वयेस्वरूपसंबंधादिभेदेनमेदमवश्यकः अयथाततदमाधवच्छिन्नाभावानांवेत्तरुणानुययतेः तथावतदनुगमाप्रतिपोगितत्वमतिरिक्तमावश्य
 करुवेमधिकरणसोदावपिद्वयं होवितीत्येकरुशिनरुतिअत्रोक्तरीत्यादृष्टतभूतविषयतादिकमतिरिक्तमस्तदार्थीतिकप्रतिपोगितादिकतुनातिरिक्तोकि
 तुस्वरूपसंबंधविशेषणव नचाक्तदोषः तस्यप्रतिपोगितायवगाहिप्रतीतिविषयताविशेषस्वरूपताभ्युगमात अतएवसंबंधप्रतीसाहिकः स्वरूपसंबंधविशेष
 षट्सुमेतत्तस्यचप्रतीतिः प्रकारताविशेषस्वरूपविशेष्यताविशेषस्वरूपः सांसगिकविषयताविशेषस्वरूपोवेसर्थः एवंतादृशप्रतीतिस्तादृशविषयताविशेषस्वरूप
 तस्यदार्थीतिसिद्धातिमेवसमीचीनमिसुस्तरसादृश्यः सिद्धांतसुहृदाद्याख्यातासंप्रदायतः महादेवेसमुमियातेनुमावः प्रसीदत इति श्रीमहादेवविश्व
 तिमवानंदीप्रकाशसिद्धांतसुहृदाप्रकाशः ॥ हेतुतावच्छेदकादृष्टकावच्छेदकत्वंस्वरूपसंबंधरूपमेवतेस्यतत्त्वस्यमारादोषावादिताशेषेनाह प्रतिपोगि
 तावच्छेदकेमेति किंकिस्वरूपनिरूपयितुंविमोक्तंआहपक्षमाह केचिन्निरूपयतीतिपारस्तत्रपूर्वपक्षस्यैकेनिरूपयतीत्यर्थः अत्रेदमवधेयमित्यादिवद्व्यमारातासासा
 ध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येयदमेविशेषप्रतिपोगिके तदेतधिकरणाभूतयत्किंचिद्व्यक्तानुयोगिकलोपयावस्तदमेविन्नसोध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामाना
 धिकरणाभातिरिक्तस्यराकरोपमेयधूमत्वादिनासाध्यतायानवश्यमातातिप्रसंगः किंतुसत्तद्वत्त्वमेतेप्रतिपोगितानवच्छेदकस्यदित्तत्त्वसाधयति
 तत्रोदाहरेतावानांमरुतिसुवनायदीधिताविदेसुकेतधावच्छेद एतच्छेदगोति मूलकद्विमेतेतिपोगितानवच्छेदत्वद्वारेतस्यगोदसर्थः सप्तम्यथावच्छेद
 सेतथाचैव एतादृशमवच्छेदकत्वंचानुमानतिरिक्तवृत्तित्वनियतंघटसद्व्यत्वाहो एथिद्यावथावप्रतिपोगितावच्छेदकताप्रहादितिअथ केचिन्नुस्वरूप

ति
च

राम
५६

तद्व्यक्षणघटकमवच्छेदकत्वमितीहांतः स्यार्थः दीपितोस्वरूपसंबंधविशेषः स्वरूपतात्मकसंबंधविशेषः

था

ते
क
य
त्य

पसंवंधस्यातिरिक्तत्वमेतेनैवेदं अन्यथागुरुत्वरूपस्यापि प्रामाणिकतायागुरोतद्व्यावाहृत्यस्यास्य प्रकृतौ न च तस्यातिरिक्तत्वमेतेपि सुहृत्त्वोरेकतरस्मिन्नतत्त्वमेव विनिर्दिष्टं
 सत्ताविरहात्तदगुरोतत्त्वमेव द्रष्टुं तस्य संवंधकत्वत्वादिगौरवस्य तदभावात्कस्येनैव द्रष्टुं तदभावं संवंधकत्वत्वादिगौरवस्य न सभावतनाविनिर्गमकत्वादलं प्रकृतौ पतिरस्मिन्नेति वाच्यः
 अतिरिक्तस्य मयगुरुत्वात्तद्विनिर्गमकत्वभावतनादौ वादिसाहः। अत्र हेतुमाह संभवतीत्यादिना मवात्र साध्यहेतौ वैयर्थ्यधिकरणपक्षिसाक्षिकनीये भावानवयोधातयादि अत्र सत्त्वस्य
 गौरवस्य स्वरूपसंवंधविशेषात्सत्तावच्छेदकत्वघातित्वाभावस्याध्यः तेन हेतुस्य सादृश्येति प्रमेयादिसंतीहेतुः तेन हेतुस्य स्य प्रमेयधर्मोदित्वात्पर्यः तत्र प्रमेयधर्मस्य सादृश्यकतया हे
 तौ सहेतुः अतएव तेन सस्य हेतुसमानाधिकरणात्तदभावात्प्रतिपक्षितानवच्छेदकत्वेनैव सयः तत्र विशेषाभावसामान्याभावात्तदगुरोतदभावादिहेतुः तदभावादि सस्य प्रतिपक्ष
 गितौ वच्छेदकत्वाभावादि सयः तत्र संभवति तथो धर्मरहिते सः संभवतीत्यस्य समीचीनता सयः अतएव धादिहेतुस्मिन् संभवते तेन विना विभवते तस्यैव संभवतः असत्तः सत्तरेति व्या
 स्यास्यते समीचीनत्वे वादौ विषयत्वेन विवादाविषयसत्ता केरिति प्रसिद्धे नन्वेव धर्मसत्त्वगुरोत्तमवच्छेदकत्वे हेतुस्य फलत्वे तया च धर्मसत्त्वत्वादिहेतुधर्मसत्त्वेन नृत्तलघुत्वात्तना
 न्येपि प्रतिपक्षितानवच्छेदकत्वापत्तिरत आद्यास्याप्यसमनियत इति तया च तत्त्वमसंभयत्वेन गुरोत्तमवच्छेदकत्वे साधना नोक्तदोष इति भावः समनैयस्यो अस्तीति न स समवायक
 कता वच्छेदकत्वे सति ससमागमिकत्वात् सस्येति विशेषेण सत्तात्वादिसमनियते विशिष्टसत्तायावच्छादित्येति प्रतिपक्षितो गिता वच्छेदो विषयत्वादि सामान्येति नयमिवाह
 कत्वादी घटप्रागभावाद्यंताभावप्रतिपक्षितो गिता वच्छेदकत्वे सत्तादिसमनियते नयमिवाहः आत्र समवायकता प्रतिपक्षितो गिता वच्छेदकत्वे न वाध्या तेन समवायेन
 नासभावप्रतिपक्षितो गिता वच्छेदकत्वे सस्येति तमेव नतजानि संजातिभेदप्रतिपक्षितो गिता वच्छेदकत्वे जातिस्त्वमेव नतसमवेतत्वमित्यस्योपपत्तिः वस्तुतस्तत्त्वसमनियते स
 घोसती सनेनैव प्रमितौ तद्वत्समनियतसत्ताकत्वमेव ववक्षिते तया च विशिष्टसत्तात्वादी विशेषणा विशेष्यसंवंधादिषु पर्याप्तत्वात्तत्तात्वादिसमानियतसत्ताक

उक्तिर्यदल निवेदात्तद्यत्ता गमाव

धय

कैरि ४

मं ५

ननु खट्वावेच्छकत्वात्परमार्थकतयोक्तापेक्षाभरसंनिवृत्तिस्तत्तत्समस्यसर्गायसंशनेन समोचो न त्वत्ताभेन तस्य समनियतत्वरूपतया संभवोत्पत्तेव समनियत
इत्यर्थे न तत्परां संभवति तत्तथाविति प्रतिपत्त्यर्थकं नैयद्वयसंभवोत्पत्तेरपेक्षाधर्मद्वयस्य संभवतोऽप्येकयन अथ न समनियतत्वं स
यत्कस्य धर्मस्य लघ्याविसृज्यः पूर्वो वेद्यमानस्य संभवतोऽस्य योजनया प्रतिवशद्वयस्य दत्तोदिक बक्ष्यमाणा प्रेक्षा इति प्रतियोगितावेच्छकत्वाच्चित्तत्वरूप
प्रतियोगितावेच्छकभेदनिवेशेन सत्यं अत्र प्रमेयधर्मत्वं संभवतीति प्रमेयधर्मतत्त्वधर्मत्वाविवक्षकप्रतीतिविषयत्वादिति भावः नवात्रविशिष्टसानीतिरिति
तथा धर्मत्वस्यावेच्छकत्वे प्रमेयधर्मस्य व्याप्यवच्छेदकतया यथाश्रुतप्रतियोगितावेच्छकभेदनिवेशे प्रमेयधर्मत्वधर्मत्वेन संभवतीति वक्ष्यमाणा प्रेक्षा
अनुसारात्परमार्थकतमिति वाच्यं पृथिवी जलेनागंधवती घटश्चिन्ता विशिष्टपृथिवी त्वं न पर्यादिह नीत्यादि प्रतीत्यादि शिष्या व्यासस्य धर्मधर्मो वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा
धर्म्यगमेन प्रमेयधर्मत्ववेच्छकतया समोपमितेन प्रमेयधर्मत्वं वेच्छकत्वाभावस्य त्वमेव यथाश्रुतेऽनिवोद्भातः ननु केवुं वा हिमत्वं कवुं वा हि रूपतया नाना
त्वेन घटत्वासमनेयमेन प्रतियोगितावेच्छकतया नातया त्वं आह केवुं वा हि कोमिति संस्थानेति द्रव्यारंभकावयस्य योगविशेषस्यैः जातिभेदः घटत्वजनकता
वेच्छकको जातिविशेषः ननु संयोगवृत्तिकर्मजमतावेच्छकसंज्ञान्यतावेच्छकत्वे जात्याभ्यासां कर्तव्यत्वात्वात्वादेः संस्थानवृत्तिजातिविशेषत्वं संभवति वा अ
जास्य जनेकतावेच्छकसंयोगवृत्तिवेजास्य संयोगजन्यतावेच्छकत्वे जात्याप्यसंयोगात्कानुसारेण प्रमेयेन कर्मजमतावेच्छकत्वे जात्याप्यतीतीकारात्प
रंपरसंबंधेन स्वाश्रयाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन तद्वत्त्वेन तादृशजातिविशेषवत्त्वेन अतएव केवुं वा हिमत्वं तस्य परंपरसंबंधेन जातिविशेषवत्त्वादेव गो

[illegible]

49

२ गतद्विक्रियादिनासाध्यातयोऽनुवादेन तत्तद्व्यत्ययादीयतद्व्यक्रिया
वद्विद्वत्प्रतिपत्तिनाभ्यासः तिलसा २

वि. शीघ्रकृत्यं

[illegible]

संगादेव उक्त क्रमेणातिप्रसंगादेव एतद्विवाया उक्तप्रतियोगिताधर्मोभयाभावविवाया ननुप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिसंवेष्टप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिसंवेष्ट
वच्छेदकपयंतानुधावनमपत्ते न चैवमनरीसा ~~विवाया~~ विवायाप्यवच्छेदकतापत्तिरिति वाच्यं वक्ष्यमासंगिसाप्रतियोगितावच्छेदकैस्वसमानवृत्तैकत्वनिवेशवक्ष्यते
योगितामेवतोत्रवेशनोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्येवतुप्रतियोगिताया अपि विवायसमानवृत्तैकत्वाभावेनोक्तापसमोवाहताद आह प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिसंवेष्टप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबन्धसिकायादसादिनोक्तातिप्रसंगापत्तिरिति भावः नन्वेवच्छेदकमेवमिचप्रतियोगिताया कोटिप्रसंगाभावेननाभावेयत्किंचेदकत्वनिवेशप्रयुक्त
गौरवंअत आह अनेकेतिदितावच्छेदप्रतियोगितापाद्यामयंहीतत्वेप्रसंगापत्त्यायास्तस्याः प्रसंगपत्त्यामवच्छेदसमानवृत्तैकत्वनसंभवतो सत आह दितावच्छेदोत्पत्तय
एतत्तानगीकार इति अयमभयाभावप्रतियोगीसादिप्रतीसाप्रतियोगितायाः प्रसंगताप्रतीतिधर्मावच्छेदनापि यथोपेरावश्यकत्वादिगतेभावः अहच्छेदकपयंतानुधावनमिति
नन्वेवच्छेदप्रतियोगितेवधिक्तरापरसक्त राघवत्तेनतासांतागोभयत्वाद्यवच्छेदभावेनसक्तताघटकः धर्माधिकरागनुयोगिकसंयोगसामान्यतादृशाभावेप्रतियोगि
तावच्छेदकोभयविशिष्टप्रसंगवच्छेदप्रतियोगिकत्वादितिप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिसंवेष्टप्रसंगकैकत्ववच्छेदकपयंतानुधावेनेनेतिचनएतस्ययाप्रतियोगिवेयधि
करापरनिवेशाभिप्रायकत्वात् उक्तरीत्याप्रतियोगितावच्छेदकपयंतानुधावेनेनेतिचनएतस्ययाप्रतियोगिवेयधि
कताविशेषरूपस्यनिवेशनमहानमोघनुयोगिकसंयोगसामान्यतादृशाभावेप्रतियोगितावच्छेदकोभयविशिष्टप्रसंगवच्छेदप्रतियोगिकत्वादितिप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिसंवेष्टप्रसंगकैकत्ववच्छेदकपयंतानुधावेनेनेतिचनएतस्ययाप्रतियोगिवेयधि
करापरनिवेशप्यवच्छेदकपयंतानुधावनसावश्यकत्वाच्च प्रतियोगितावच्छेदकचप्रतियोगितावच्छेदकतापयोस्यधिकरागाच तेनमहानमोघवद्विवाद्यवच्छेदभावेन
प्रतियोगितावच्छेदकोटिप्रविष्टवद्विवाद्यनतिरिक्तवृत्तिसंवेष्टप्रसंगकैकत्ववच्छेदकपयंतानुधावेनेनेतिचनएतस्ययाप्रतियोगिवेयधि

[illegible]

40

६५
३

वैशि-
व्यासैश्वर्यादिना बहिरुक्तव्येदकता ३
पनिहितिद्वयप्रतियोगितावच्छेदकता नि ३

भा: प्र:

६२

हे देव रासकोराखे सखे देवे वडे देव सखीय विशेष राता विशेषे गोति ध्वंस होयेति विशेष रातो चेहरे राप परिचाय केन न संवेध को राप विविधे नत ही यत्ना हिना संवेध रा
न भूपग नेपिन हति: एवमम प्रापित था च प्रतियोगिता वडे दकता नियासक संवेधेन हति लोको ता देवे न स म वा पादिना प्रसेक गगन वा धमा ववति ध्वंसं ता देव र शित या
वडे दकता पति तदेष स्याध्यता वडे दकता नियासक संवेधेनैवा वति स मुक्त मिति भावः यथा कते महा का लर सा दिगं थानु त्या ना ते अ वडे दक प्र सि धि मा जय रत्ने महा
कालो घट वा का ल परिमारा दि सा दे र पे हा या नि बा ज ता पे ते वि ति ध्ये यं न च वे हि सा ध्वा दि सा हा ने व स्व रूय सं वे धे न प्र तियोगिता वडे दकं घट प्र कार क प्र मा वि शेष त वा दि
क मा रा य व दि ता दे र ~~वडे दक~~ वडे दक ता पति स्स भव ती ति से व क पं नो के ति वा च्यं त प्र तियोगिता वडे दक मा मा सु ता हा पत रा प नै र भा वे व दि दा या त अ रा र प त न्या पा त
द द म पि य थ श्रु ते अ म था गे ग न लो र ध्वे स स स मा न स ति क ता मा ये ने वा वडे दक ता सं भ वा द सा ते: त दि व हा यो तु व दि सा ध्वा दि सा दि पा रो म हा न सी य ता दि क ता हा य वे हि वा दे र व डे
द क ता प ति वा रा रा पे व प्र तियोगिता वडे दक ता नियासक संवेधेन हति स मुपे स्याध्यता वडे दक ता नियासक संवेधेन हति स मुक्त मिति स ए द रा व धे यं न तु प्र तियोगिता धा मि
को म या भा व ध रित ल हा का ल स ए वे चे रा दि ना नि छ र्ध स व स मा रा ते या न व डे दक त द्य दि त ल हा का ल स ए वे द रा या रि भा धि का व डे दक नि व च व मिति प्र तियोगिता वडे द
का ति रि क र ति य स्या ध्वा ता व डे दकं त द व डि त्र सा मा ना धि क र रा पे या मि रि से ता वे ते व स मं ज स्ये कि प्र तियोगिता वडे दक मा ति रि क र ति मि न सा ध्वा ता व डे दकं सा दि न त्र द्य प
रि त ल हा का ल न च वे स मा वा न जा ते रि स आ या नि सा ध्वा ता व डे दकं स ता स्य ता द रा प्र तियोगिता वडे दक वि शि ष्ट स ता ता ति रि क र ति ता भा वा दि नि वा च्यं न न द्य व द ता
या म पि स क्ता स्य ता द रा प्र तियोगिता वडे दक वि शि ष्ट स ता ता ति रि क र त पा त रि क्ता भा वे ना व्या पि ता द र स्या त न च न त्र द्य प द ना पा ता द रा नु प पे से व व क्त त वि सा दि ना प्र
ति योगिता वडे दक ना ति रि क र ति स्य नि छ र्ध क र रा ज्ञा तु प पे ति रि ति व डे न त्र द्या ध्वा ना मा पि प्र तियोगिता वडे दक ना ति रि क र ति ~~सा~~ व डे दकं सा दे ता द रा प्र तियोगिता वडे दकं

म

६२

मि २

ध्वंता

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ते शाखादोसंयोगसमवायाद्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेन तत्रुल्याया एतत्प्रतीतेरप्यवच्छेदकत्वावगाहित्वस्यैवोचि
 त्यात्प्रतीतिमात्रमेव सामानाधिकरण्यावगाहित्वाभ्युपगमसंभवेनावच्छेदकत्वावगाहिप्रतीतेरुच्छेदप्रसंगा
 च न च समवायातिरिक्तपर्यायेणोक्तोपि न कृत्याय त्रिदुर्वाह दित्वेदत्वादेर्घटत्वदित्वादिपर्यायवच्छेदकत्वेवा
 धकाभावादित्वाद्यं घटत्वादिनिर्हृयितायास्तस्या एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वस्यदित्वादिनिर्हृयिताया
 श्चोभयादिद्वित्रिधर्मावच्छिन्नत्वमेव धर्मिग्राहकमानसिदुत्वात् प्रत्येकघटमक्तिघटद्वयादिव्यक्तिस्वरूपा
 यास्तस्यादित्वेदत्वादेरिति प्रसक्ततया न्यूनवृत्तितया चावच्छेदकत्वासंभवाच्च न चोक्तप्रतीतेरप्यादकाभाव
 च्यसंसर्गाग्रहादेरेवापादकत्वात् न चासंसर्गाग्रहादिमत्वेभूमात्मकतादशप्रतीताविशेषत्रिरिति वाच्यतस्या
 फलतः प्रमात्वमेवापाधत्वात् एतेन विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन घटत्वदित्वादिर्मन्त्रावुद्भिप्रतिविद्यप्रतासंबंधेने दत्त
 दित्वाद्युपस्थितेहेतुत्वस्य कल्पनात्रोक्तापत्रिरित्यपि निरस्तं केचित्तु घटत्वमेकपर्यायेदित्वत्तदयोरेव पर्यायमित्यादि

प्रतीत्यां घटत्वादिपर्याये एकमात्रद्वित्रिधर्मावच्छिन्नायादित्वादिपर्याये हि मयद्वित्रिधर्मावच्छिन्नत्वमात्राज्ञातायात्रि
 सिद्धिरित्याहुः अन्येतु एकगोदानेन महस्रगोदानजन्यफलस्यानुत्पादात्रकारणातावच्छेदकात्तयातिरिक्तपर्यायिनि
 द्विः प्रत्येकगोदानद्वित्रिधर्ममहस्रस्य देहत्ववक्रत्वादिवत्कारणातावच्छेदकत्वकल्पनेऽतिगोरादिति प्राहुः एतेनापमे
 को यद्वत्त्वादिप्रतीतिः समवायविषयकत्वेनैवोपपन्नो घटत्वादेः पर्यायाख्यस्वरूपसंबन्धे मानाभावः एवं हित्वादेः पितृसं
 बन्धे मानाभावः एकोदावित्पादिप्रतीत्यापत्रिक्तपर्यायिस्वीकारेऽपि दुर्वाणः प्रत्येकद्वित्रिधर्मस्य समुदायाद्वैतित्वनियमेन
 हित्वादिस्वरूपायास्तस्याः प्रत्येकमपि सत्वात् अतिरिक्तत्वेव मानाभावात् अस्मत्वातादशीप्रतीतिः एकत्वादौ हित्वा
 धवच्छेदकत्वाभावादेव वानतादृशप्रतीतिः एकत्वादिकंधर्मितावच्छेदकीकृत्यतादृशप्रतीतिरपादकाभावश्च वस्तु
 तश्च समवायेक्यपक्षमयथा समवायो नवापोरूपादीनां संबन्धोऽपि तु पृथिव्यादेवैव तथा समवायो नैकैकस्मिन्नि
 त्वादिस्पेवधः किंतु मिलितवयवयथा भवतामतिरिक्तापर्यायिः तथा च एकोदावित्पादिप्रतीत्यापत्रिवारं तादृश
 र्मिवेति किं पर्यायसंगीकारेणोत्पादिकं बहुना बहुतरत्नखितमप्राप्तं अतएव संबन्धावच्छेदकत्वमसंभवं

५०
स्वसंवेधवच्छेदकत्वनिर्णयमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नद्वैतिकत्वमेवात्र स्वसमानद्वैतिकत्वमुच्यते मित्यपीना स्वस
मवायेनावच्छेदकत्वमाश्रययावत्वादेव हित्वादिप्रमानद्वैतिकत्वमदुर्वारत्वात् अधिकमन्यमस्तुतोद्वैतमिति दि
कः व्याख्यायां प्रत्येकवृत्तिव्याप्यद्वैतस्याभ्यासेवेति एकत्वावच्छिन्नपर्याप्तित्वएकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तित्वाभ्या
मेवेत्यर्थः तृतीयार्थश्राभेदः प्रवृत्तद्वैतधर्मवत्त्वरूपसमानत्वघटकधर्मावयवीः समानद्वैतिकाः स्वसमानपर्याप्तिक
तास्वसमानद्वैतिकत्वश्रावार्थत्वेन पर्यवसितेति शेषः तथा च तत्त्ववत्त्वपर्याप्तिकत्वाधिकारापर्याप्तिकत्वमित्यनेन प्रत्येकरूपा
वच्छिन्नस्वपर्याप्तित्वद्वैतएकत्वावच्छिन्नपर्याप्तित्वएकत्वेन वच्छिन्नपर्याप्तित्वान्यतरधर्मविशिष्टपर्याप्तिकत्वमेव स्वस
मानद्वैतिकत्वमितिलब्धमिति भावः तदुभयत्वस्य वद्विधसोभयत्वस्य स्वसमानपर्याप्तिकेति स्वपर्याप्तित्वक्रिनिह
क्रप्रत्येकद्वैतव्याप्यद्वैतित्वरूपान्यतरधर्मविशिष्टपर्याप्तिकेत्यर्थः वद्विधमाकाशत्रित्वेति तादृशप्रतिपोगीता
वच्छेदकेत्यादिदीधि० तौ न हित्वादिप्रमानद्वैतिकमितिः तथा च विशिष्टएकत्वानवच्छिन्नपर्यवसितेति उभयद्वैतध
र्मावच्छिन्नपर्याप्तित्वसन्नितपद्वैतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तित्वाद्यन्यतमत्वरूपेणैकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तित्वानामन्यतर

लघ्वत्कृतयानिवेशेन वैवर्द्धिधूमोभयत्ववृत्त्यन्यतमातर्गस्योभयद्वित्रिधर्मावधौ न पर्याप्तित्वस्य वैवर्द्धिधूमोभय
 शन्नित्वपर्याप्त्यावस्यत्वात् नो क रित्याव्याप्तिरिति भावः केचित्तु न नूक्तप्रतीतिवत्तादिति रिक्तेका पर्याप्त्युपात्तमावर्द्धि
 त्वन्नित्यादीनामेकैव भविष्यति तथा च वैवर्द्धिधूमोभयवान्धूमादित्यत्र व्याप्तिलक्षणो व्याप्तिरत्र आह त्रित्वादिकम
 पीति तथा चोभयत्र त्रित्वेनास्तीत्यादिप्रतीत्यादित्वन्नित्यादिपर्याप्तीनां भिन्नत्वान्न तन्नाव्याप्तिरिति भाव इत्याहुः
 व्याख्याता तथा सतीति समवायस्य तादृशप्रतीतौ प्रतियोगीतावच्छेदकतावच्छेदकतया भाने सतीत्यर्थः प्रत्येकसत्त्वे प्री
 तिनस्यादित्यग्रे मेणाचयः प्रतियोगीतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीमत्वात् प्रतियोगीतावच्छेदकतानियामकसमवायो
 न द्वित्वावच्छिन्नस्य प्रत्येकप्रतियोगिनः सत्वात् न स्यात् अभावस्य प्रतियोगीतावच्छेदकतानियामकसंबन्धेन प्रतियो
 गीतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीना बह्विरोधादिति भावः तथा च पर्याप्त्येव तादृशाभावप्रतियोगीतावच्छेदकता
 नीयामकत्वे च उभयत्वाभाववति प्रत्येके द्वित्रिधर्मावच्छेदेन तात्तत्तासौ भयत्वोभाववति अवच्छेदकत्वाभावेऽवच्छेद
 कत्वाभावसंभवे तादृशेति प्रतियोगीतावच्छेदकतानियामकेत्यर्थः विशेषणो तित्तो यार्थो अवच्छिन्नप्रतियोगीता

व्यवच्छेदः तदुपादानं त्वसमानं त्रिकत्वस्यावच्छेदकविशेषणस्योपादानं एक इति वक्ष्यमाणं स्यात्तदुपादानस्य २
प्रयोजनोत्तरं २

कत्ववाच्याद्येभाववदृष्टित्वरूपानतिरिक्तत्वदृष्टित्वपर्यौकदेशेभावेक्ष्यः द्वितीये च विशिष्टत्वावयवः लाभायैवेति
एवकारेण प्रयोजनोत्तरं सत्वमेवास्वस्तः न प्रत्येकस्मिन्निति तथा च पर्याप्तिसंबन्धेन तार्ताता र्ताभपत्वस्याभाववदिति व
हिमिनेव हि त्वस्यावृत्तितया बहिस्तत्वावच्छेदकत्ववाच्यायस्वसमानं त्रिकत्वमवच्छेदकविशेषणः
मिति भावः अन्यथा प्रत्येकस्मिन्पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्याभावे प्रत्येकरूपेण प्रणीत्येकद्वित्रिधर्मावच्छेदेनः
तत्र इमौ न द्वाविनिप्रतीतो आद्यपि विषयीकृत्य तत्प्रापितं तदुभयत्वावच्छेदं न द्वित्ववत्ताज्ञानस्य तादृशप्रतीतो
विरोधित्वे पितादृशेति इमौ न द्वावितीत्यर्थः दुर्वारत्वादिति तदुभयत्वे स्वरूपसंबन्धवधरूपावच्छेदकत्वावगा
हि द्वित्ववत्ताज्ञानस्य तदवगाहितादृशप्रतीत्युत्पत्तेरन्यथा प्रत्येकवशाद्वाभावावगाहितपापतिवधकतया
तदुभयत्वेऽनीतिरिक्तदृष्टित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रतीत्युत्पत्तौ बाध्यकाभावादिति भावः तादृशे
ति निरुक्तावच्छेदकत्वावगीहीत्यर्थः विरोधित्वकल्पनतदभयत्वावच्छेदन द्वित्ववत्ताज्ञानस्य स्वातंत्र्येण
प्राप्त्यादिन्यायेन विरोधित्वकल्पने तदपेक्षया जतिरिक्तविरोधित्वकल्पनापेक्षया तत्र प्रत्येकस्मिन् लाघ

वातयतिरिक्तविरोधित्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवात्ताननु एकोनद्वावितिप्रतितेन्यथानुपपत्त्याप्रत्येकं द्वित्वा
 भावाभ्युपगमस्यावस्थाकत्वेतादृशविरोधित्वकल्पनप्रयुक्तगौरवस्यप्रामाणिकतयातदकल्पनप्रयुक्तलाघ
 वमकिंवित्करमेवेत्यत आहः एकोनद्वावितिः द्वित्वाद्याहतेतिः आद्याहतावमतसोदेनपर्याप्तिरेव अतिरि
 तैववेतिद्योयः उपपत्तेरिति तथा च नान्यथानुपपत्तिरितिकावेः इदमुपलक्ष्यो एकाधिककरणे अवद्वौ नस्त
 इत्यादिप्रतीतेरपि द्वित्वाद्यवैदित्वावच्छेदकत्वाभ्यावावगाहितयोपपत्तिरित्यपि दुद्वयं तेन तादृशप्रतीत्या
 नुपपत्त्यप्रत्येकं द्वित्वाभावाप्युपगमस्यावश्यकत्वमिति शकानवकाशः अन्ये इति अवप्रत्येकस्मिन्पर्याप्ति
 संबन्धेन द्वित्वाद्यभावानभ्युपगमे स्वस्मान्नद्वितिकत्वस्यावच्छेदकविशेषपातयोपादानेन निवर्तित्वावेस्या
 वच्छेदकत्वेदुर्वाप्रत्येकस्मिन्पयोतिसंबन्धेन द्वित्वादेशस्यैव द्वित्वादिरपर्याप्त्यस्यावस्थासत्वेन द्वित्वादेशपि
 बन्धितपर्याप्त्यधिकार्यापत्तत्वरूपस्वमान्नद्वितिकत्वस्यानपायात् नचप्रत्येकस्मिन्पर्याप्तिः संबन्धेन द्वि
 रस्यावस्थासत्वेपि द्वित्वादिरपर्याप्त्येसावस्थासत्त्वाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यं तत्र तत्संबन्धेस्याभावे तेन संज्ञाद्यन

सबद्धिनः सत्वात्पगमस्यासंज्ञावात् किं वएको न द्वाविति प्रतीतेद्वित्वासावविषयकत्वेनानुपपद्यमानायादित्वाधारात्तावद्वेदकत्वासावविषयकत्वेनोपपादनमव्यसंगतं एकविषयकप्रतीतान्यविषयकतेनोपपादनस्यान्याय्यत्वात् अन्यथा दृष्टादावपिकपिकपिसंयोगाद्याधोरतावद्वेदेसावानप्युपगमात्तेः दृष्टेर्मूलेनकपिसंयोगइत्यादिप्रतीतीतोमत्तादीदृष्टादिनिषकपिसंयोगाद्याधारात्तावद्वेदकत्वासावविषयकत्वेनोपपादनस्यस्तववत्त्वादित्यादिरस्वरसेः तादृशेतिः प्रतियोगितावद्वेदकतानियामकेत्यर्थः स्यादिति तत्रावताप्तीताप्रीत्ययत्वावच्छिन्नतास्यकेतापीतापीत्ययवहितानधूमादित्यादावतिव्याधिरितिभावः उभायत्वासाववदितिपर्याप्रिसंबंधेनतापीतापीभाववदित्यर्थः तत्साधारण्योपाः तापीतानीभीयत्वसाधारण्ययाः यतुसंयोगनाप्याप्यद्वित्वंदादिसाधारण्ययायैवप्रतियोगिवैयधिकरन्यनितितन्नव्यभिचाराधिकरणवृत्तिरूपप्रतियोगितावद्वेदकमाहायैवतत्साधारण्यस्यभवात् तत्रावापितयादेतदेभाववतिप्रत्येकस्मिन्नपिउभयत्वस्यसत्त्वेनतदादायतत्साधारण्येयसमभवात्

प्रतियोगिव्यधिकारणस्य त्वप्रतियोग्यनधिकारण इति त्वस्य शुभावविशेषणस्य प्रतियोगितावच्छे-
 दकाभावविशेषणस्य श्रवण्यकत्व इति तथा च प्रत्येक इति ह भयत्नाभावस्य प्रतियोगितामानाधिकारण्ये-
 न प्रतियोगिव्यधिकारणे भयत्नाभाववति भयभिन्ने उक्तयत्वात् इति तत्प्रातत्साधारण्यमिति भावः न च प्रति-
 योगितावच्छेदकाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकारण्यप्रतियोगितावच्छेदकवैयधिकारण्यपर्यवसन्नमेव तथा चाधि-
 कारणभेदेनाभावमेदाभावोत्तकयसि यन्न हेतुः प्रत्येको भय इति श्रुतिमयत्वाभावेनैकन तत्साधारण्यमत्र पत्र-
 मेवेत्यतः प्रतियोगितावच्छेदकानाधिकारणीकतत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकाभावाधिकारणा इति त्वएव पर्यवसा-
 नं वाच्यं एवं च प्रतियोगितावच्छेदकाभावाधिकारणे तस्य वैयर्थ्यमीति वाच्यं इष्टत्वात् प्रतियोगितावच्छेदका-
 नाधिकारणा इति त्वस्यैव सम्यक्त्वेन तत्रैव तात्पर्यं सति व्याप्तिरिति वदन्त्यादि ह तैस्तार्किकानां कयत्वाद्यका-
 वस्य प्रतियोगितामानाधिकारण्येन प्रतियोगिव्यधिकारणतादृशता बावती वन्त्यादिभिन्ने वन्ति त्वादे इति
 रितिसावः विशेषणं प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणं प्रतियोग्यधिकारणेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धे

नेत्यादि द्वित्वानधिकरणं च प्रतियोगितावच्छेदकप्राप्ति संबंधेन द्वित्वानधीकरणं च तद्वेषेति प्रतियोगि
गिवैय्यधिकरणयोश्च पारनेपितार्णताणौ कथं तद्वच्छेदकत्वरूपदोषस्य तादवस्थमित्यर्थः
समाधत्ते पर्याप्तौति प्रतियोगितावच्छेदक संबंधत्वेनेति पर्याप्तत्वात् तत्रेण संबंधता कल्पनमपेक्ष्य क
तसमवायादि संबंधतावच्छेदकत्वमेव संप्रगित्याशयः तत्र पर्याप्त्यवच्छिन्नसमर्थे विवक्षणादिति तत्राच वा
नतद्वेषतादवस्थमितित्वावः एकांशविहाय प्रतियोगितावच्छेदकत्ववच्छेदकदेशेन प्रतियोगिवैय्यधिक
धिकरणपथनिवेशेकांशविहाय प्रतियोगितावच्छेदकतन्निष्पन्नसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकाभावस्यैव तिलाघवेन विवक्षणां सम्पत्
किं प्रतिजोगिव्यधिकरणत्वविवक्षणेनेति संध्यापत्तये बाह्यद्वितीयास्तदिति उक्ताशयादिति क्त्वावः तदभा
वति प्रतियोगितावच्छेदकाभावेत्यर्थः तदिति प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिष्वेतीर्थः स्वसमानद्वितीयास्तदिति प्र
तियोगितावच्छेदकाभावेति शेषः प्राहुरिति अत्र एकोनदा वित्यादिप्रतितेन्यविषयकत्वाभ्युपगममंतर

णेवस्वसमानवृत्तिकत्वंविशेषेण साफल्यमेवप्रकथेः सूचितः तेनचस्वस्यापिइदमेवसमाधानमभिप्रेतनितिसूचितंआडुरि
 संनेनास्वरसः सूचितः सचद्वित्वस्यप्रत्येकद्वयपर्योप्ततयाद्वित्वानधिकरणंचप्रत्येकमपीसंसंगनं किंचसमवायादेः
 समवायत्वादिनेवसंबंधतायाधर्मिग्राहकमानसिधत्तयापर्याप्तवच्छिन्नसमवायस्यैतद्विक्रमसंगतंनचैतन्मतस्यदुष्टं
 तत्संमत्तास्वस्यापीदमेवसमाधानमभिप्रेतमितिकथमुक्तमितिवाच्यंनचोत्पादिप्रथमसुदुष्टत्वेपितादृशसंबंधेनेत्याम्यस्व
 समानवृत्तिकत्वंविशेषेणसंसंगतस्यादुष्टतयाजदृशसंसंगतोबाधकाभावात् वस्तुतस्तत्तत्संसंगतसंभवयत्किंचिदंशदुष्टेपिसं
 मतिरनुचितेतिनतत्संमत्तास्वस्यापीदंसमाधानमभिप्रेतंकिंतुमध्यमचरममतयोरुक्तास्वरसदुष्टतयानिदुष्टंप्रथम
 मतमेवव्याख्यातुः संमतं अतएवएकैदमुक्तंमुख्यारितितर्थाः एकेमुख्या एवमतयोरुक्तास्वरसदुष्टतयानिदुष्टंप्रथम
 मतमेवव्याख्यातुः संमतं अतएवएकैदमुक्तंमुख्यारितितर्थाः एकेमुख्यारमतयोरुक्तास्वरसदुष्टतयानिदुष्टंप्रथम

न्येकेवलान्निकोशात्स्वेवसां अत्रेदं प्रतिभाति परस्मिन्मन्त्रमपि सर्वोपायवृद्धं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकव
 द्भिन्नाह्नित्वरूपतया तात्पर्यतायां भयत्तसाधारण्यसंभवेन प्रतियोगिकधिकरणत्वात्नेव शस्यार्थकत्वात् एवं च दुष्टमतवयमपि न संमते किंतु वद्वित्ता
 हेमं धरिजपरिभाषिकावच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानह्निकत्वं विशेषणमावम्यकमित्युपेयं समाधनेन व्याख्यातुः संमते अत्रैवाग्रभावे प्रतियोगि
 त्वेयधिकरण्यवस्तुतस्तत्पारम्यलक्षणत्रय एव विवक्षणीयमिति वक्ष्येतीति। अत्र वदति स्वसमानह्निकं चेत्सा हि दीधितिग्रंथानावच्छेदके स्वस
 मानह्निकत्वं स्वातंत्र्येण विशेषणं देयमित्यतः किंतु लक्षणसमन्वयप्रदर्शनद्वारा पूर्वोक्ताया हिताद्यवच्छिन्नाभावमादाय वदित्वा हेमच्छेदक
 त्वविवक्षणे तापत्रे वारणप्रकारप्रदर्शनपरः तथा हि ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वविवक्षणे प्रिसमवायेन
 तात्पर्यतायां भयत्तसाधारण्यमाववति वद्विभिन्ने वद्वित्वस्याह्नितया पूर्वोक्तावच्छेदकत्वापत्तिरुच्यते चेति अत्र प्रतियोगितावच्छेदकतानियाम
 कसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकाभावो मिति वदति विशेषदर्शनामाशंकविशेषादर्शनमुद्वाहनिगरोति स्वसमानह्निकं चेत्सा हिना संपारि
 भाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतं च स्वार्थवधारणार्थः स्वसमानह्निकं च स्वसमानह्निकमेव अवच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं ग्राह्यं प
 रिभाषिकावच्छेदकलक्षणसमन्वयाय ग्रहणयोग्यं तथा च प्रतियोगितवच्छेदकतानियामकसंबंधेनैव प्रतियोगितावच्छेदकाभावस्य लक्ष

म.प्र.प्र.

णघटकतयायदितादृशप्रतिपेगितावछेदकं परिभाषिकावछेदकसमानवृत्तिकं चेद्भवति ते देवतादायपरिभाषिकावछेदकत्वेनाभिसेततादृश
 नावघटितलक्षणसमन्वयः संभवति तात्तार्थोभयत्वादिकं तु न वदित्वादिसमानवृत्तिकमिति न चित्पादिष्वपक्षोक्तमित्येव न तदायवदित्वा
 देववछेदकत्वापत्तिः न च तात्तार्थोभयत्वासाधारण्यापेक्षप्रकारप्रयणस्यावश्यकत्वेकथमुक्तापत्तिनिरास इति वाच्यं अवछेदकमंतर्भाष्या
 नातिरिक्तवृत्तिनिवेशेन यदवछेदेनैव प्रतियोगितावछेदकाभावस्तदवछेदेनावृत्तित्वाभेदेन तात्तार्थोभयत्वासाधारण्यसंभवेनाक्तप्रकार
 प्रयणस्यानावश्यकत्वादित्याशयः तदुभयत्वादिकमपि समवायेन वदित्वादिसमानवृत्तिकमेवेत्यत आह तत्त्वेति स्वपर्याप्तीत्यादि
 पूर्वोपदिशता र्थकं उक्ताशयमेव विशदयति यावत्तादिकं त्विति आदिना तात्तार्थोभयत्वादिरिग्रहः न तथा न स्वपर्याप्तीत्यादिमानि
 रुक्तवदित्वादिसमानवृत्तिकत्वात्तां एतदनुसारेणैव त्वित्वादिकमपीत्यादिराशयः ऊह्यः शेषं पूर्ववत् अतएवात्र प्रतियोगितावछेदक
 तानियामकसंबन्धेनैव प्रतियोगितावछेदकाभावे निविद्येन तु साध्यतावछेदकतानियामकसंबन्धेन तथा सति वदित्वादिरवछेदकत्वा
 पक्षे चार्पितुमशक्यत्वात् एतेनात्र साध्यतावछेदकतानियामकसंबन्धे श्रीकृष्णविद्येनाधुनैरिभाष्यसमस्य मरदेवसमुपायः

राम०

नप्रतियोगितावच्छेदकाभावस्य निविष्टतया च - द्वित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिवारणा येन समानवृत्तिकत्वमवच्छेदकविशेषणमात्रमप्यपकमित्यपि
 नन्वित्यादिपूर्वपक्षे केचिन्नाधारेण निरस्तं प्रशस्तं नाहंति न्यायावता एत एवोपरि शिरोरुत्वाधुमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् च द्वे रित्यादावति
 व्याप्यपत्तिश्चेतिरिक्केचिन्नुहो नस्तर्तिप्रतीतौ प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतया समवायसंबंधस्य भासते ननु पर्याप्तिसंबंधः नैवैवमप्येका
 धिकरणे हि त्वावच्छिन्नाभावानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतयेवाभावस्य विरोधेनैकैवल्यपुरुषत्वाधिकरणे हि त्वा
 रुषत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्प्रत्येकाधिकरणे हि त्वावच्छिन्नाभावसत्त्वे वाधकाभावात् तथा च स्वसमानवृत्तिकत्वमवच्छेदकविशेषणमात्रमप्यप
 के अन्यथा द्वित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिवारणा संभवात् तद्वदिति तन्न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतयेवाभावस्य विरोधे प्रत्येका
 धिकरणे हि त्वावच्छिन्नाभाववत्प्रत्येकं हि त्वाभावसत्त्वे पि वाधकाभावेन तादृशविशेषणं विनैव द्वित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरभावात् - अ
 न्येन प्रतियोगितावच्छेदकानतिभिन्नवृत्तित्वमित्यस्य व्यापकप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यप्यवश्यं वाच्यः अन्यथा प्रमेयवान्भावता
 रित्यादौ प्रमेयत्वस्यावच्छेदकस्याभावाप्रसिद्ध्याः त्रित्याप्यपत्तेः व्यापकत्वात् तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेनैव वाच्यं ननु प्रतियोगिता
 वच्छेदकतानियामकसंबंधेन तथा सति वद्विधुमोभयवान्वन्ने रित्यादावति व्याप्यैः वद्विधुमोभयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तादृशेन प

न० प्र०

७१

वैद्यकतमनियार्थसिद्धेन तदुभयत्ववतिप्रत्येकमभावसत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकस्य परिभाषिकावच्छेदकाव्यापकत्वात् एवं च
ताणाताणाभयत्वादिपित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धेन वह्नित्वादिव्यापकतया वह्नित्वादिरेवच्छेदकत्वापत्तिवारणापत्तिसमानहन्ति
कत्वमवच्छेदकविशेषणमावश्यकं न च व्यापकत्वघटकस्याभावविशेषणस्य स्वसामानाधिकरण्यस्य स्वाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्ना
धिकरणता कत्वरूपस्थनिवेशेनेव वह्नित्वमभयवान्वह्निरित्यादावतिव्याप्तेर्वह्नित्वान्धमादित्यादावव्याप्तिश्च वारणासंभवेऽप्येव
छेदके स्वसमानहन्तिकत्वविशेषणनिवेशनमयुक्तमेवेति वाच्यं उपायस्योपायोत्तरादुक्तत्वेन यथासंनिवेशेनेव यथाभावादिति
वेदेति हरिदासभट्टाचार्यानुपापिनोमान्तास्तु स्वसमानहन्तिकत्वेत्यादिग्रहो न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमिति न
क्षणे प्रतियोगितावच्छेदके स्वसमानहन्तिकत्वविशेषणमिप्रायकः किंतु स्वान्त्येण परिभाषिकावच्छेदकलक्षणान्तरपरः तथा
हि ननु समवायेन प्रमेयसाध्यकमेयत्वादिहेतोतादृशप्रतियोगितावच्छेदकप्रमेयत्वस्याभावाप्रसिद्ध्या प्रतियोगितावच्छेदका
न्तराभाववतिवप्रमेयत्वस्य वृत्तित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयत्वाद्यव्याप्तिः संसत्तावतः स न

एव०

७१

बायेनसाध्यत्वेयमिन्द्रिणिसत्तायामपितादृशप्रतियोगितावच्छेदकसत्ताभावधितिसामान्यारौसाध्यतावच्छेदकतानिग्रानक
 समवायेनवृत्तित्वाप्रसिद्धासत्तामपितादृशवच्छेदकलक्षणमासितआहस्वसमानवृत्तिकंवेति स्वसमानवृत्तिकंवेत्य
 र्थः अवच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकंग्राह्यं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनविवक्षणीयतपाचानतिरिक्तवृत्तित्वांशोपरिस
 जैवस्वसमानवृत्तिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदककत्वमेवपारिभाषिकावच्छेदकलक्षणमितिर्घेवसिलं तथाचनप्रमेयत्वा
 दावमासिः अतएवापेविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेपिसत्तात्वस्यनसतिरित्यत्रानतिरिक्तवृत्तित्वांशविहायैवस्वसमान
 त्रिकत्वंवक्ष्यति स्वपर्याप्त्यतिस्वपर्याप्तवच्छेदकतायापकपर्याप्तवच्छेदकताकत्वमित्यर्थः तेनतात्पर्यतारोपयत्वमहीन
 सीयवह्नितावच्छिन्नाभावमाहायनवह्नितावच्छेदकापत्तिः शेषपूर्ववदितिप्राहुः अपरेतुस्वसमानवृत्तिकंवेत्यादि
 ग्रंथः प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमितिसमुद्भूतस्यैवनिष्कर्षपरोनतुप्रतियोगितावच्छेदकेस्वसमानवृत्तिक
 त्वविशेषणपरः ग्राह्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वेनविवक्षणीयंतथाचप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमितिसम

स्तिनस्वमानुद्यत्तिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवविवक्षणीयमिति साव. अन्यत्सर्वमन्यहितमतवदेवेति प्राहुः स्वरूपसंबन्धविशो
यइति अन्यथानवस्थापनेरिति भावः स्वसमनिवृत्तिकत्वविवक्षणे च स्वसमानवृत्तिकत्वविशेषाविवक्षणेन अन्यथातादृशवि
शेषणाविवक्षणे संप्रवृत्त्यभिप्रेतान्वयः बहिस्तान्मूनवृत्तीति वाहित्वव्यापकत्वार्थः संयोगेनाप्यवृत्तिरंशव्यवच्छिन्नत्वाध्यक
साधारण्यप्रतियोगियधिकरणत्वासावविशेषणसावृण्यकतयातर्पाणां प्रयत्नस्य बहिस्तव्यापकत्वसंप्रवृत्तिरिति भावः
असावेति तदप्यन्यावच्छिन्नसावेत्यर्थः स्पष्टितितथा च द्विर्मावच्छिन्नैस्सम्यग्धर्मसमानवृत्तिको यद्द्विर्मावृत्तिर्यो धर्मस्त
स्वच्छिन्नत्वेत्यर्थ इति प्रक उपरिशितीत्यास्वसमानवृत्तिकत्वस्याविशेषणत्वात्पक्षे च एवं चेत्स्य गारिमाधिकावच्छेदकत्वविव
क्षणेत्यर्थः अनूनवृत्तित्वमप्यवेलध्यतेनाभावेप्रतियोगिवैयधिकरणानिवेशे संयोगेनाप्यवृत्तिरंशव्यवच्छि
न्नस्वच्छेदेन यद्द्विर्माधिकावच्छेदकत्वमप्यवेलध्यतेनाभावेप्रतियोगिवैयधिकरणानिवेशे संयोगेनाप्यवृत्तिरंशव्यवच्छि
तसंयुक्तासाधारण्यतन्निवेशे च तदुभयत्वस्य बहिस्तव्यापकत्वमात्राया संप्रवृत्तिरंशकायासनवकाशः तन्निवेशमंत
रंगो वतत्संयुक्तसंप्रवृत्तचरमतद्वये चानूनवृत्तित्वेन व्यापकत्वे केतुस्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्यवच्छेक

ताकत्वसुपसमानवृत्तिकत्वमेवेतिद्वयं ही शब्दसंघितौ अतएवेसादिवृत्त्याणां स्वरसादृशतस्त्वित्यादिकत्यातरानुसरण
 प्रयुक्तं विशिष्टसत्तात्वर्यविशेषविशेषसंबंधकपर्यायतया सत्तात्वर्यविशिष्टसत्तात्वर्यवृत्तिकत्वाभावादि सतः स्वी
 तत्रेण स्वयेवस्तुतस्त्वित्यादिकत्यातरानुसरणमस्वरसातरमाहनत्वेवमपीत्यादिना एवमपि व्याप्तिलक्षणमनिरुक्त
 परिभाषिकावच्छेदकत्वविरहितैधरितत्वेपि प्रतिपोगितावच्छेदकाभावाप्रसिद्धिनिबंधनातिव्याप्तिस्थलमुक्तातद्धूतमा
 ध्यातावच्छेकतानि प्रामकसंबंधनेहृत्तत्वाप्रसिद्धिनिबंधनातिव्याप्तिस्थलमाह सत्तावद्वनितिद्वयाराविति समवाये
 नसाध्यतायामिति शेषः अतिव्याप्तिः व्याप्तिलक्षणस्यातिव्याप्तिः अवच्छेदकस्य तादृशप्रतिपोगितावच्छेदकस्य च
 तेरप्रसिद्धेतिरमपुपलसरास्यलद्वयेपितादृशावच्छेदकांतरभाववद्वृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदकेवमत्वेन सपि
 बोध्यस्वमानाधिकरणासंताभावेति स्वपरेपरिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतपरसत्तावान्जातेरित्याहो विशिष्टम
 त्त्वादि कमाद्याप्याप्तात्तादृशावच्छेदकेभेदघटितानवच्छेदकत्वस्यागः अत्रासंताभावेसाध्यतावच्छेदकताव
 दकसंबंधेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवर्तनीयतेन संयोगेनाव्याधवृत्तिरेडाधवद्विन्नसाध्याकासाधारण्य

एतदनंतरं अत्र मरुस्थं न च सादि अदोनादिसं॥

निवक्षणे पीतितथा च स्वयापकतावच्छेदकलादृशावच्छेदकतावच्छेदककमिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके व्यापिलस
 रावच्छेदकमिति प्रमेयत्वनिष्ठे सत्तानिष्ठे च युर्मलादृशावच्छेदकतावच्छेदके प्रमेयत्वसत्ताव्यापकतावच्छेदकत्वसत्ता
 न्वाक्यतित्यासिरिति भावः न चोद्वेगोपस्थले सत्ताप्राजातेः स्वरूपतया वावच्छेदकता संभवेन तदवच्छेदकतावच्छे
 दकाभावेन वक्ष्यभागातीत्याधूमवाचके हि साधारण्यतित्यासिसत्तात्कथमतिव्यासिनिगम इति वाच्यं त्रि
 त्वाप्रसिद्धिनिबन्धनातिव्याप्येरेवाक्तविवक्षया वारणीयत्वात् ननु प्रथमस्य लातिव्यासे र्वस्तु तत्त्वसादिकत्वा
 तनुसरणबीजत्वोक्तिरसंगता तत्कल्पे पितदवच्छिन्नाभाववदित्पादिलसरो समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावव
 तिसामान्यादौ साध्यतावच्छेदकसमवायेन संबद्धत्वाप्रसिद्धिनिबन्धनातिव्याप्येः सत्तादिति चेन्न सर्वमुक्ताया अभावा
 प्रसिद्धिनिबन्धनातिव्याप्येस्तत्तासत्तात्प्रकारांतरागततातिव्याप्यश्च स्वविशिष्टे सादिपक्षांतनुसरणबीजाति
 व्यासिसमशीलत्वेनादौ सात अतिव्यासिरिति न च धर्मत्वादौ जातेः साध्यतावच्छेदकत्वे यथा श्रुतं प्रतियोगिता
 वच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेवेत्युक्तावेतरेति व्याप्यमिधानमसंगतमिति वाच्यं एतदमिधानस्यैकोक्तमभिप्राय

कत्वेन संगतेः एवमग्रेपि स्वरूपतपवेति जात्यतिरिक्तस्यैव स्वरूपलोऽवच्छेदकत्वानंगीकाररिति भावः अभावा
 रितितथाच घटादिनिष्ठादृशावच्छेदकतावच्छेदकघटत्वादेव मत्वमप्यपकतावच्छेदकत्वाभावरित्यासिरिति भावः
 नच घटमत्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकाभावेऽप्यभिचारनिरूपकाधिकरणयोगालकावृत्तित्वादितिष्ठावच्छेदकतावच्छे
 दकेऽप्यमत्वमप्यपकतावच्छेदकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं यथाश्रुतप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वात्तौ वद्वि
 त्वादेर्विषयितयावद्विषयवस्तुना घभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तन्नियामकविषयितयातरभाववतिवद्भावेव नित्वा
 देः सत्वेतावच्छेदकत्वापत्त्यभावइति प्रतियोगितावच्छेदकतायां न साध्यतावच्छेदकतापरकसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशस्या
 वश्यकत्वं एतद्विषयगतजातेरपि समवायेनैव स्वरूपतोवच्छेदकतयाविषयितयावृत्तित्वादितिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकताव
 छेदकेव नित्वादित्याप्यपकतावच्छेदकत्वसत्वेव नित्वादेवच्छेदकत्वापत्तिर्दुर्वीर्येति तादृशावच्छेदकतायासाध्यतावच्छेदकतावच्छे
 कसंबंधावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वमित्ययोगालफावृत्तित्वादिनिष्ठस्वरूपसंबंधावच्छिन्नसुच्छेदकतायालसराघट
 कत्वेनातिव्याप्तिरसंभवात् एवमग्रेपि स्वसमानाधिकरणेति अत्र स्वहेतुण्यत्समानाधिकरणेति यावत्परिभाषि

86

廿二

54

३३

अवच्छेदकत्वेनाभिमतपरं अभिधानेपीति। तद्याच प्रमेयत्वसत्ताधर्मत्वादितितत्र धक्तित्वानां प्रमेयत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वे
ननकापिष्वेक्तिरित्यासिरितिभावः अवच्छेदकलक्षणस्यास्येति तथा च व्यासिलसरास्यरंदिमान्द्वयत्वादिसारावेति व्यासिरि
तिभावः रंदिमान्नेमिंत्तपरमितरम्यवरायकज्ञानमेतिपुवकारेण रंदादेव्यवच्छेदः रंध्यभावेति रंदिमान्माभ्यभावेत्यर्थज्ञा
त्यतिरिक्तेति रंदात्तुदोषाधना निमित्तसम्पन्नदगीकारे तदतिरिक्तस्यपि बोध्यं अवच्छेदकत्वे तद्व्यापनस्यावच्छेदक
त्वमवच्छेदकत्वे रंदादेव्यवच्छेदकत्वेनाध्वारितितथा च रंदिमान्द्वयत्वादिसारावेति व्यासिर्दुरुधरेवेतिभावः गुरुधर्मेण
साध्यताया साध्यतावच्छेदस्य कपादिभाषिकावच्छेदकत्वमुपपादयति भवति हीति न व्यासिलसरातिव्यगसि
लसरापयोगितये वावच्छेदकलक्षणमभिधानासां रितिभावः असंबद्धत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनासंबद्धत्वेन
एवमग्रेपि अभावः तद्वच्छिन्नाभावः तदर्थश्च प्रतियोगिष्यधिकरणत्वात्तदर्थश्च प्रतियोगितिवच्छेदप्रतियोगितोव
च्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिष्यधिकरणत्वात्तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्व
निवेशे गोस्वमित्याशयेनाह साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेति तत्प्रतियोगितेति तत्परमत्रघटकीभूतस्वरूपसंबन्ध

गम

रूपावधेरकतानिरूपवधेरकसंबंधेनेतिप्रतिपेगितेतिप्रत्येकप्रतियोगितापरंप्रतियोगिअधिकरणात्वमि
 तिप्रतिपन्नधिकरणाद्वित्वमित्यर्थः प्रतियोगाधिकरणाद्वित्वोक्तौ धर्माभावादेरसंग्रहेणतियासितोहवस्थ
 रितिभावः तेननिरूपप्रतियोगिअधिकरणात्वविवक्षणेनविकसोक्तोद्योयानुवकाशतविकसोक्तोद्योयानुवकाश
 त्वर्थः अयमाशयः प्रतियोगितावधेरकावधेन्नयत्किंचिप्रतियोगिवैयधिकरणापेक्षो धर्मवान्वहेरिसादोउसत्रि
 कासावधेदेनधर्मवत्पर्वतादिदत्तेरपिधर्माद्यप्यावस्थधर्मत्वावधेन्नमहानसीयधर्माद्यनधिकरणोपर्वतादिद्वित्वे
 नप्रतियोगिअधिकरणात्तपाधर्मत्वादेनवधेरकत्वेदुर्वप्रतियोगितावधेरकावधेन्नप्रतियोगिसामान्यवैयधि
 करणापेक्षोचचन्माववानधर्माभावादिप्रत्येक्यभिचारिणिजातिव्यासितेप्रसर्वधाभावसमाध्यानावधेरकसं
 बंधेनरवभराद्वित्वविशिष्टत्वाभावादिलक्षणाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यापेनगताधर्मावस्थेवमिध्यातनसमा
 नरीत्याप्रतियोगिसामान्यवैयधिकरणेनतद्वित्वद्व्यभावत्वादिविशिष्टसंबंधतयावद्व्यभावत्वादेरवधेरक
 त्वासमावाक्यपक्षकिंचिप्रतियोगितावधेरकावधेन्नवैयधिकरणोक्तवपिपर्वतादिद्वित्वधर्माद्यभावसामान्या

भावधरितपर्वतारिवृत्तित्वविशिष्टस्याभावतत्त्वस्य स्यात्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणपात्तोततयाचूमता
 हेतवच्छेदकत्वं रवारमेवेतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणपात्तोतुनकोपिरेषिः तत्प्रतियोगितावच्छेदकमत्वा
 धवच्छिन्नवैयधिकरणस्यपर्वतारिवृत्तिरुमाधभावेसत्वात्तवन्मभावाभावाहेतुस्यप्रतियोगितावच्छेदकवद्भावायता
 धवच्छिन्नसधिकरणताञ्चानेचैवमप्ययोगोलकादिहेतुवद्भावाभावस्यपर्वतारिवृत्तितयाकथंचूमताहेतवच्छेदकत्वोपप
 त्तिरिवस्यतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणविशिष्टतद्वच्छिन्नप्रतियोगिताभाववरसंबन्धस्वविशि
 ष्टसामान्यकृत्यस्यविवक्षितत्वात्तद्वस्तुतस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणसंबन्धत्वमेववाच्यतद्वच्छे
 न्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वनिवेशेप्रयोजनाभावात्तद्वच्छिन्नानधिकरणसंबन्धत्वमिति तज्ज्ञापः तस्मात्
 योगितावच्छेदकत्वेननिवेशापेक्षयातत्वेननिवेशस्योचिस्पारितिसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेत्यस्यव्यावृत्तिमा
 हनवेतिसमवायेनेतिप्रतिकिंचित्संबन्धेनप्रतियोगियधिकरणत्वनिवेशामिशायेमेरसंबन्धसामान्येति तथा
 चसामान्योतर्गतसंपागेनधूमाधधिकरणत्वस्यपर्वतारोमत्वेननित्यसंबन्धसामान्येनप्रतियोगियधिक

कविशेषगतापाः साध्यतावच्छेदकताघटकत्वेरोषमुक्ताविशेषगतांतरस्यतत्वेपिरोषमाहध्वंगवानितिउभापत्रापिसा
 ध्यंताकालिकसंबंधेनबोध्यगगनारितित्थप्रतिस्वरूपतद्यत्तित्वादेवत्पिनियामसंयोगेनविशिष्टत्वस्यताप्रसि
 द्धिरतआहवृत्तितानियामकसंयोगेनितित्थानियामकसंयोगत्वादिनासंबंधत्वानभापगमादाहकालिकविशेषग
 तासंबंधेनवेतिद्वितीयस्यलाभिप्रायेसाहध्वंसत्वीयेतितेनसंबंधेनसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनयवृत्तेरिति
 यद्यपिगगनत्वादेःकालिकविशेषगतापाधरादौवृत्तित्वमस्तेवृतथापिकाकालिकविशेषगतापागगनत्वादिविशि
 द्धघटारेःगगनत्वोद्यवच्छिन्नाभाववतिकालादौसंबंधत्वेनावच्छेदकाप्रसिद्धिरस्तेवेसाशयःएवंवावतेरेसस्यग
 गनत्ववृत्तेरित्यर्थःतत्रवृत्तेतस्यकालादौकालिकसंबंधेनासंबंधत्वान्ताप्रसिद्धिःस्यारितिभावःवृत्तेरप्रसिद्धेरिति
 तथाचतादशसमवयिनकंबुग्रीवादिमत्वविशिष्टप्रसिद्ध्यास्वनकंबुग्रीवादिमत्वंकिंतुघटत्वमेवेभावःकंबुग्री
 वादिमत्वस्वरूपसंबंधेनानवच्छेदकत्वोपिषिपितपावच्छेदकत्वेनविषिपितपाकंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नभा
 ववतिविषिपितपाकंबुग्रीवादिमत्वविशिष्टस्यासंबंधत्वेकंबुग्रीवादिमत्वादौनवच्छेदकत्वापातइत्यतआहव

विधि

हिमात् धर्मादिस्मादिस्मात् धर्मावधेदकता घटकसंबंधेन स्वविशिष्टत्वात् नो ह्येवं ज्ञातुं स्वलक्ष्ये पुरुषेदका प्रसिद्धिः
तावत्प्रतियोगितावधेदकता घटकसाध्यतावधेदकता घटकात्प्राप्तत्वं न संबन्धेन स्वविशिष्टत्वात् नो द्वितीयस्थले
वधेदका प्रसिद्ध्याभावेऽपि प्रथमस्थले सादृश्यात् शेषता ह कालिकसंबन्धेनोत्थित्यनंतरसंबन्धेन अनंतर
घटकप्रतियोगितावधेदकता धर्कसंबन्धेन तद्विशिष्टसामान्यस्मादिगगनाद्यात्मकस्मादिशेषः तद्वधेन तदा दशा
भावप्रतियोगितावधेदकी भूतगगनत्वाद्यवधिन्नेत्यर्थः तादात्म्येन धर्मसंबन्धेन तद्विज्ञेयत्वात् न धर्मस्य साध्य
तावधेदकत्वमिति भावः अवधेदकी भूतधर्मत्वे तदादात्म्येन धर्मावधिन्नाभावप्रतियोगितावधेदकत्वमिति धर्मस्य
तादात्म्येनावधेदकत्वापेक्षया स्वरूपता धर्मत्वस्य समवायनावधेदकत्वेनाध्वारिति भावः तादृशप्रतियोगिताव
धेदकधर्मत्वाद्यवधिन्नाभाववतित्यभिचारानेन रूपकाधिकरणविधेतासंबन्धेन धर्मत्वादिविशिष्टज्ञानादिसं
बन्धेन धर्मभाववृत्तिं प्राप्तेन संबन्धेन धर्मत्वादिप्रकारकज्ञानभेदस्य साध्यतावधेदकता घटकसमपादिना
धर्मत्वादिप्रकारकज्ञाने सत्त्वात् धर्मवान्वहेरित्यादावतिष्ठासितोऽनेति वीष्मादर आवरणकदस्याशयेनाह

येन

या
वा

पेनपेनेतितत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नेतिनचतदवच्छिन्नभेदावस्थाध्यातावच्छेदकावच्छिन्नेनिवेश्यतामितिवाच्यं सत्तावान्नाते
 रित्यारौविशिष्टस्यानतिरिक्ततयासत्तात्वावच्छिन्नपितादृशावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नभेदासत्तेनाव्याप्यपत्तेः अतएव
 तदवच्छिन्नप्रकारतामेवसाध्यातावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताप्रातिवेश्यपदस्यपिनशकनीपंचानपेप्रकारतापो
 प्रकारस्वरूपत्वेनविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेविशिष्टप्रकारताप्रापिअनतिरिक्ततयोक्ताव्याप्येद्वीरत्वात्अत
 एवपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यलक्षणप्रवेशेपिसाध्यातावच्छेदकप्रकारकज्ञानेतादृशावच्छेदकप्रकारकज्ञान
 मोदनिवेशेस्यावश्यवक्तव्येवपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यलक्षणप्रवेशेसाध्यातावच्छेदकेतादृशप्रतियोगि
 तावच्छेदकभेदोतनिवेशनीयः किंत्तरीत्यासाध्यातावच्छेदकप्रकारकज्ञानेतादृशप्रतियोगितावच्छेदकप्रकार
 कज्ञानभेदावस्थान्यथाविशिष्टस्यानतिरिक्ततयातादृशप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवहित्वादभेदेस्वव
 क्तितादावसत्तेनवन्निमान्चमापिदेस्यादावव्याप्तिः स्यादित्याशयेनाहविवेकपिष्यतवेदमितिअवेदचित्स
 मित्यादिनावस्थमाशानेतिभावः प्रतियोगितावच्छेदकेतिनिरुक्तगारिभाषिकावच्छेदकेत्यर्थः ज्ञानभिन्नज्ञानत्वा

बुद्धिन्तमित्तं तत्त एव ज्ञातस्य मुख्यविशेषां शेषाणि भाषिकावच्छेदकप्रकारकत्वतिवेशादेव नान्यामिरिति पद्याश्रु
 तैस्वरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वसमानाधिकरणभावप्रतिपोगितावच्छेदकप्रदेतद्वत्त्वं स्वरूपसंबन्धेन तत्स्वकारकज्ञानेभ
 दानसाध्यतावच्छेदकेतावच्छेदकसंगमनसाध्यतावच्छेदकेतद्वत्प्रकारकेतद्वत्त्वानित्याकारकज्ञानेन तत्राप्यतद्वत्
 शस्वरूपसंबन्धेन तद्वत्त्वस्य प्रकातापमानात् उ पुदेशितविवक्षापात्ते तद्वत्त्वस्य मुख्यविशेष्ये एतद्वत्तिन
 प्रकारतया भानं किंतु एतद्वत्विशेष्यो एवेति निरुक्तज्ञानभेदस्य तत्र सत्वान्नान्यामिरिति भावः यत्साध्यतावच्छेदके एतद्वत्
 विशेष्यत्वारिकं प्रतिपोगितावच्छेदकेति तद्वत्त्वं कुर्यात्सिद्धं तत्र तद्वत्त्वस्य साध्यके एतद्वत्त्वं विशेष्यत्वात् एतद्वत्त्वत्वा
 दित्यादिसत्त्वे ताविति प्रावृत्त्यामिरिति एतद्वत्त्वं कुर्यात्विशेष्यत्वादिप्रकारकज्ञाने तद्वत्त्वं कुर्यात्विशेष्यत्वादिप्रकारकज्ञाने मोहात्
 सत्त्वादिमिमांसाप्रकारकत्वावच्छिन्ने सादि अवच्छेदकत्वे तत्कोटिप्रविष्टत्वेन यत्स्वकारकज्ञानत्वलाभाः । क्वचित्तथैव
 प्रावृत्तौ विशिष्टवैध्वो धेविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकत्वेन कारणात् तस्याशयेन दम्यतया च निपतसमूहात्तत्त्वनात्
 के एतद्वत्त्वादिप्रकारकज्ञाने तद्वत्त्वं कुर्यात्विशेष्यत्वादिप्रकारकज्ञानभेदात् सत्त्वेपि कारणात् तावच्छेदके मेहेन कारणात् तावच्छिन्नत

नमः ६

७८

म

पाएतस्करत्वारिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणातापातस्करत्वारिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नकारणाताभोरसत्वान्ता
व्याप्तिरितिभावविवक्षितत्वातव्याप्तित्वेनविवक्षितत्वातमत्रअत्रैतवारिविवक्षितत्वादिसंतःपाटः प्राचीनपुस्तकेनास्तीति
अयेयसंबन्धत्वारितिमव्याप्तिरतिशेषः सामान्यस्यतरतर्गतस्यअत्रकेचित्हेत्वधिकारगीभूतप्रत्तिविद्यत्स्यसंब
धेयद्विशिष्टसामान्यतत्त्वमवच्छेदकत्वमितिलक्षणस्यसमावेतद्वच्छिन्नभाववदित्पारिनादीधितिकारस्यगुरुतरांभो
निरर्थकएवेतितरसत्तत्त्वस्यलक्षणान्तरत्वेनप्रकृतेपथासनिवेशेवैपुर्थात्तुतएवात्रतद्वच्छिन्नाभाववत्संबन्धधर्मविधि
नसामानाधिकरण्यापव्याप्तिरित्यवस्यमककिनसद्वपगर्भात्तिस्योनेत्यपिनिरस्ततत्त्वस्यलक्षणान्तरत्वेनानवच्छेदकत्वपरि
तमूलोक्तलक्षणानुरोधेननसद्वपगर्भात्तिस्योनेत्यपिनिरस्ततत्त्वस्यलक्षणान्तरत्वेनानवच्छेदकत्वपरि
मधुमत्वादेर्ललाधवच्छिन्नाभाववत्संबन्धतपाश्चमवावच्छेदरेपासवतिव्योत्तेः अत्रवच्छेदकेपावत्वनिवेशेचातिगोसा
त एवमेपिविशिष्टसत्तायपिविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसामान्यस्यापितदर्थः स्वविशिष्टसामाभावेचष्टावेपतानव
च्छेदकत्वस्याभावात्तथाचाधिकरण्यातानिरूपकतावच्छेदकस्यैवावच्छेदकत्वनिपमेततादृशनिपमाभावेचष्टा

न्यक्तस्यार्थः

राम ६

७८

धेयतानवच्छेदकव्यापारता। नरूपकतानवच्छेदकत्वार्थकत्वेन गौरवेण च विशिष्टसत्तात्वस्य तादृशानवच्छेदकत्वान्नित्य्या
 सि रिति भावः सा धेयतानवच्छेदकत्वादिति सा धेयता नवच्छेदकत्वादि स्यार्थः गुरुधर्म प्रतिगितावच्छेदकत्वस्यैवाधेयता ध
 वच्छेदकत्वस्याप्यभाव इति भावः प्रमपवान् हि मानपर्वतरति आ ध्या रत्वधुयत्पारक्तत्वावेति वेधत्वा शपने रत रभावे प्रमप
 वन्तिः पर्वतरति प्रतीतिरुपपन्न्या धेयतावच्छेदकत्वस्वीकारे पीति कचिन्मपवान् हि तादृश बाधयता धवच्छेदकत्व
 स्वीकारे पीत्यर्थः तथा च प्रमयवान् हि तादृश तादृश वच्छेदकत्वेन विशिष्टसत्तावानुगारति प्रतीत्यभावेन विशिष्टसत्ता
 तादृश तादृश वच्छेदकत्वाभावेन च नोक्ता व्याप्तिरित्याप्ता। इति भावः स्वीकारे पीत्यर्थः स च गुरुधर्मस्य प्रतीतिवत्ता
 राधेयतावच्छेदकत्वतद्वत्ता त्रित्यो गितावच्छेदकत्वमप्यावश्यकतत्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनमन्यथा प्रपादनवा प्ररुता पिसमा
 नमिति र्वनि रूक्तेते तथा च हेतुसमानाधिकरणा तादृश भावप्रतिपो गितावच्छेदकयनयेन संबधेन स्वविशिष्टसव
 धिनिष्ठतादृश भावप्रतिपो गितानवच्छेदकतेन संबधेन तस्मात्कारकज्ञानमिन्नस र्धतावच्छेदकता धरकसंबधेन य धर्म प्रका
 रकज्ञानत धर्मविच्छिन्नसामानाधिकरणाप्यसि रिति पप्रवेति ते अत्रापि न सद्गुणमलस र्गानुसरणवी ज्ञेयवर्त

दिशैव दृश्यं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापक्षस्यधिकारात्तेन महानसीपवद्वित्वस्य
 शाभावप्रतियोगितावच्छेदत्वेतद्वद्वकवद्वित्वस्यापित्वेनतसवद्वित्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतापा
 वद्वित्वस्यावच्छेदकतापत्तिरिति शंकापात्रमनवकाशः तस्याभिभासिकेति तदप्यसंसाध्यतावच्छेदकेवाच्यमिति भावः
 प्रतियोगितेति तत्र संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यर्थः संबन्धात्तरेणातिसंबन्धीसनेनान्विते प्रतियोगितावच्छेदकता
 तत्र संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्त्रयाप्युक्तिकोपसंगोपादे समवायेन साध्यताया घटत्वादेवाव
 छेदकस्य प्रसिद्धौ नवच्छेदका प्रसिद्धिनिबन्धना व्याप्तिरित्याशयेनाह संयोगेनेति अभावप्रतियोगितावच्छेदक
 त्वात्संयोगेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्संयोगेन द्रव्यस्या व्याप्युत्पत्तिरिति भावः प्रतियोगितावच्छेदका
 वच्छिन्ना समानाधिकरणात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणादिति सुतरां प्रतियोगित्याधिकरणात्परा
 र्थः तथा च पारशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धना संबन्धित्वं स्वविशिष्टसंबन्धित
 तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशस्वभाववच्छेदकमिति फलिताय

तेन वक्ष्यमाणं तस्या प्रतिपोगिता वधेदका वधिनस्तस्य पस्य कस्य चिरित्पारिविकल्पोक्तसो धामवकाश इति चेपंता दशाभावे
ति हेतुसमानाधिकरणता दशाभावेत्यर्थः अभावः अतीतानागतारिष्यक्तेरभावः तस्य कालिकारि संबन्धेनापि प्रतिपोगि
सामानाधिकरणता संभवारिति भावः गगनत्वारित्पाराविति अत्र गगनत्वगगनपदवाच्यत्वादिकं तेन न साध्या भेदः
केनापि संबन्धेनेति शब्दाधिकरणगगने धटत्वादेः केनापि संबन्धेनासत्त्वादिति भावः संबन्धिनिष्ठाभावेति संबन्धि
निष्ठसंबन्धसामान्येन प्रतिपोगिव्यधिकरणभावेत्यर्थः साक्षात्संबन्धेन प्रतिपोगिवैश्वर्यधिकरणपाक्तोत्वात्प्रयसयोगादे
वोरणसंभवादाहरणमिति गगनत्वादेः हेतुसमानाधिकरणता दशाभावप्रतियोगिता वधेदक गगनत्वादेः तमाश्रयग
गनत्वादिकमाराधननुतादात्म्यसंबन्धस्याधिकरणत्वानियामकतया कथं तेन संबन्धेन प्रतिपोगिसामानाधिकरण्य
ममत्वादाहतादात्म्यारिसंबन्धेनेति तदर्थं तपा प्रतिपोगिव्यधिकरणत्वार्थतया एवं प्रतिपोग्यसंबन्धित्वस्य तदर्थत्वे सर्व
त्रसत्त्वात् सर्वत्र संबन्धित्वात् अत्र सिद्धिरिति तथा च कथं तादृशप्रतिपोगिता वधेदकस्य साध्यता वधेदकविशिष्टसं
बन्धिनिष्ठप्रतिपोगिव्यधिकरणभावात्तरप्रतिपोगितानेधेदकत्वमाश्रयसाध्यता वधेदकस्यावधेदकत्वापत्तिरिति

वधनोऽसंभव इति भावः मानाभावादिति तद्या च पस्प पत्रन विशिष्टप्रतीतिस्तस्य तत्र केनापि संबंधेनासत्तात्तरभावः
 वतत्र प्रतिपोगियधिकरणाः प्रसिद्ध इति भावः मानाभावस्य निश्चयतमशक्यत्वादाहरतावता पीतिमानाभावस्य संदे
 हेपीत्यर्थः असंभवस्य प्रतिपोगियधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबंधनासंभवसंदेहस्य तत्कृतिता नूवधेरकमिति विशि
 ष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतिपोगिसमानाधिकरणात्तत्र विशिष्टसत्तात्वस्य तादृशाभावांतरप्रतिपोगितानवधेरक
 त्वारिति भावः विशिष्टसत्तात्वमपि हेतुसमानाधिकरणात्तादृशाभावप्रतिपोगितावधेरकं विशिष्टसत्तात्वमपि ज्ञा
 नारेऽसंयोगेनाभावस्येति अथ ज्ञानारेऽसंयोगेनाविकरणात्तादृशाभावप्रतिपोगितावधेरकसंबंधेन प्रतिपोगिवैप
 चिकरणापज्ञानारेऽसंयोगेनाभावस्येति चेन्न मौलप्रतिपोगियधिकरणात्तस्योभयाभावघटितत्वेन वहिमाभ्य
 मारित्वा रावुभयाभावघटितप्रतिपोगिवैपचिकरणात्तादृशाभावप्रतिपोगितावधेरकसंभारिमन्तिष्ठस्य रूपघमावस्य प्र
 तिपोगितावधेरकसंभारित्वादेः संयोगेन रूपघधिकरणात्तादृशाभावप्रतिपोगितावधेरकसंभारित्वादेः संयोगेन पथाश्रुतप्रतिपोगियधि
 करणात्ताभावेन वहित्वादेर्विशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशाभावांतरप्रतिपोगितानवधेरकतया वहित्वादेः रवधेरकत्वाप

स्पादरमीप्रतिपोगिवैपधिकरणस्यापि साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येपरभावप्रतिपोगितावच्छेदकविशिष्टप्रति
पोगिकत्वस्वविशिष्टसंबंधिपत्किंचिद्वत्तुपोगिकत्वोभयभावरूपस्य निवेशनीयतयासंयोगतज्ज्ञानादेरभावस्यापि नि
रुक्तप्रतिपोगिवैपधिकरणसंभवात्तदनुप्रतिपोगितानवच्छेदकत्वसाध्यतावच्छेदकताधरकसंबंधेनेव वा
च्यतयाचनोक्तरीत्याधरत्वादेरवच्छेदकत्वसंभवरतिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतिपोगितावच्छेदकताधरकसंबंधेनत
द्विवसतातिष्पूलमेवेत्यत आहविषयितयेतिपत्तुननुमोलुप्रतिपोगिवैपधिकरणस्याभयभावगर्भत्वपरमीप्रतिपोगि
वैपधिकरणस्याप्युक्तरीत्याभयभावगर्भतावश्यकत्वतरेव न तथा हिमोलप्रतिपोगिवैपधिकरणस्याभयभावगर्भत्वग
नाभावसाधारणपानुवेनेव वा च अन्यथाकालोघरवान्महाकालपरिमारादिस्यारोसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रति
पोगिवैपधिकरणप्राप्तिसिद्ध्याऽप्यस्यापत्तेः तथा चतसाधारणपिस्वविशिष्टसंबंधीसाधवच्छेदकलक्षणसंवेद्यस्यमा
रगीत्यातत्रावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽप्यसेदुरुद्धरत्वेनतदवच्छिन्नाभाववरित्वाधवच्छेदकलक्षणमेवतत्रागीकरणी
पमितिस्वविशिष्टसादिलक्षणगगनाभावसाधारणस्यानपेक्षिततपामोलप्रतिपोगिवैपधिकरणपथाश्रुतमेव

एवं च रूपं च भावस्य संयोगेन प्रतिपोग्यधिकरणप्रसिद्धात्तमा रापोक्तरीत्या व्याप्यभावेनेदमीप प्रतिपोगिवैपधिकरणप्रस
 पिपद्याभूतमेवेति संयोगेन ज्ञानादेरभावस्य संयोगेन प्रतिपोगिवैपधिकरणप्रभावान्नोक्तरीत्या प्यरत्नादेरवच्छेदकत्वा संभवेदिति
 किमवच्छेदकत्वस्योक्तसंबंधवच्छिन्नत्वविवक्षणेनेत्यत आह विषयितयेतीति तदसत्पथा श्रुतप्रतिपोगिवैपधिकरणप्रति
 वेशविषयतयेत्यादिग्रंथस्यालगतकतपातद्वयपर्यालोचने येनोक्तमेकेन नुरोधेनोभयभावावदितमेव प्रतिपोगिवै
 धिकरणप्रतिपोगिनिसमिप्रपिन्नपनेन यथा श्रुतप्रतिपोगिवैपधिकरणप्रतिवेशानि प्रायकत्वा संभवात् एवं पारि
 भाषिकावच्छेदकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन नुसिद्धात्तलक्षणोक्तरीत्या विशेषसत्तादि साध्यकेऽतिव्याप्तिवा
 रणापेव तद्विवक्षणां सार्धकमत आह जातीति इह मपलक्षणां मूर्तत्वसमानाधिकरणभावप्रतिपोगितावच्छेदके
 पस्पर्शत्वतदवच्छिन्नाभाववति मूर्तत्वमूर्तत्वोभयत्वविशिष्टस्यासंबन्धत्वात् स्पर्शत्वस्य तदुभयत्वविशिष्टसंबन्धि
 निष्ठाभावप्रतिपोगितानवच्छेदकत्वाच्चेत्यपि दृष्टव्ये तलक्षणोदपेपितदवच्छिन्नभाववदित्यादि लक्षणोदपपसेपि इह म
 पलक्षणां सर्वस्वविशिष्टसंबन्धीत्यादिवक्ष्यमाणान्तर्गी पलक्षणां इत्यपि बोध्यमस्वाभावेदमत्वो मन्त्रकक्रीतिवदि

व

राम

६६

कविशिष्टसत्तास्वविशिष्टसत्तात्वेः इत्यादिविति आदिनाभूतत्वमूर्तत्वोभयव्याप्यतादिसस्यपरिग्रहः इत्य
र्थ इति मध्यमत्वस्यार्थ इत्यर्थः एव प्रथमतः तीययोरप्युक्त एवमग्रेपिमहानसीपवन्निनिष्ठापाइतिप्रतिपो
गितायाः स्वरूपसंबन्धात्मकत्वेनप्रतिव्यक्तिमिन्नतादितिभावः बन्धित्वादेरपोतितथाचबन्धित्वादेस्वच्छेदकत्वेना
व्याप्तिवारणायप्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्तासामानाधिकरण्यमवशप्रवेवभूतापिपुण्यवृत्तादृशप्रतिपोगितावच्छेदक
बन्धित्वावच्छिन्नानधिकरणात्सपर्वतादावसत्त्वानोक्तरीत्याव्याप्तिरितिभावः ननुमौलप्रतियोगिवैयधिकरणप्रतिपोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादानसत्तावान्जातेरेतत्पूर्वोक्तरीत्याविशिष्टसत्तात्वमात्रायाव्याप्त्यभावादिदमीपप्रतिपोगिवैयधि
करणेपितदनुपादानेनाव्याप्त्यसंगतिः बन्धित्वस्यबन्धित्वाविशिष्टसंबन्धेनिष्ठप्रतियोगिअधिकरणभावप्रतिपोगि
तानवच्छेदकत्वाभावादितिचेन्नसंयोगेनसोध्यताग्रामवच्छेदकाप्रसिद्धिवारणापेदमीपप्रतिपोगिवैयधिकरण्येपा
दानेनस्वरूपसंबन्धात्मकप्रतिपोगितायाःप्रतिव्यक्तिमिन्नत्वेतत्तादवस्थ्यवारणापमौलप्रतियोगिवैयधिकरण्ये
प्रतिपोजितावच्छेदकावच्छिन्तत्वा नुपादानेपिदमीपप्रतियोगिवैयधिकरण्येतदुपादानस्यावश्यकत्वेनाव्याप्तिसंगतेरिसा

शपातनचतनद्यक्तितारवधेदकस्यप्रसिद्धानतत्तास्वस्थमितिवाच्यतथासप्ततियासिवाणोपैवतदुपादानस्यावस्थकत्वात्
 क्तास्वसेनापिवस्कृतस्त्वित्सार्वस्थमाणत्वेनाहोयाच्चयुक्तीभविष्यतिचेरेसर्वमनपरमेवाग्रेप्रतिपोगिमेदपीतितथाभा
 वभेदेनैवप्रतिपोगिताभेदाद्विहत्वावधिल्लप्रतिपोगितायायेमेनप्रतिपोगितावधेदकावधिल्लत्वनिवेशाभावेपुनरीत्या
 त्वाप्तसमवदतिभावः इष्टत्वाभावस्यापीतितत्रद्वयत्वमाहायेवविशिष्टसत्तात्वेऽवधेदकत्वस्योपपारणीयत्वादितिभा
 वगवसमनिपताभावप्रतिपोगिताशब्दभेदेकयमितिप्रतिपोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरितिभावः लक्षणस्य
 सिलक्षणस्यप्रमेयत्वस्यकेवलान्वपितयोतिइदंचप्रतिपोगितावधेदकसंबंधेनप्रतिपोगिवैयधिकरण्यनिवेशाभिप्राये
 रात्र्यन्याप्रमेयत्वस्यस्वरूपसंबंधेनकेवलान्वपित्वेपिसाध्यतावधेदकसंयोगेनकेवलान्वपित्वाभावेनसंयोगेनघटाद्यभाव
 सत्तेनसंबंधेनप्रतिपोगिवैयधिकरण्यसंभवेनप्रतिपोगिवैयधिकरणाभावाप्रसिद्धसंभवेनासंगसापत्तेः साध्यतावधेदक
 संबंधेनप्रतिपोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षेचसंयोगेनघटाद्यभावस्यापिघटवत्त्वत्वविशिष्टप्रमेयाभावामिन्न
 तर्कोतत्प्रतिपोगिताविशिष्टस्यप्रमेयस्यहेत्वधिकरणेसत्वेनप्रतिपोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिर्इष्ट्याअप्रसि

चो

राम

८३

हेरिति तथा चासंभवकारणायैव प्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वे निवेशनापेक्षं च प्रमेयत्वस्य केवलान्वयि संयोगेन घटाद्यभाव
 सतस्त्विति पोगितावच्छेदकं त्वविशिष्टप्रमेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नवृत्तिप्रकारणसंभावान्न संभाव इति भावः प्रतिपोगितावच्छेदक
 भेदेनैवेति एवकारेण प्रतिपोगिभेदाभावभेदोपपत्तिश्चेदभिन्ने वेति तथा च तस्मात्ति पोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य गुणा
 रोमत्वेन इत्यत्राभावस्य लक्षणघटकतया प्रतिपोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वे निवेशाभावेऽपि नोक्तातिव्याप्तिः एवं घटत्वाद्यवच्छि
 न्नप्रतिपोगिताया घटवत्तद्वृत्तित्वविशिष्टप्रमेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिपोगितामिन्नतया तद्विनिवेशेऽपि नाप्रसिद्धिनिवधनासं
 भव इति भावः मानाभावात् प्रतिपोगितावच्छेदकभेदेन प्रतिपोगिताभेदे मानाभावात् न च इत्यत्र नास्ति विशिष्टसत्तानास्वीत्यदिप्रतिपोगिता
 वैलक्षण्यपुनरुपपत्तिरिति विषयाभावयोरभेदेन विषयवैलक्षण्यभावात् प्रतिपोगितावच्छेदकभेदेन प्रतिपोगिताभेदे च विलक्षणप्रतिपोगि
 तारूपविषयभेदेनैव तदुपपत्तिरत आह प्रतीतिवैलक्षण्यस्येति प्रतिपोगिताभेदाभावेऽपि तिशेषः अवच्छेदकभेदेनैव इत्यत्र
 त्वविशिष्टसत्तात्वादिति प्रतिपोगितावच्छेदकरूपविषयभेदेनैव एवेति अवच्छेदकभेदेनैव प्रतीतिवैलक्षण्यस्येति प्रतिपोगि
 तानिर्विलक्षणपदमावी स प्रतिपोगिता स्यादिति घटोनास्ति परोनास्तीत्यदिप्रतीतिनां घटत्वाद्यवच्छेदकभेदे

नैवेले सण्पापपञ्चावमावभेदेनापितदेरेमानाभावातिभावः ननुप्रतियोगितावच्छेदकभेदेनप्रतियोगिताभेदश्चावश्यकः अ
 न्यथाघटत्वादेर्घटादिमाधारणप्रतियोगितापान्नवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तेः किंचप्रतियोगितावच्छेदकभेदेपिप्र
 तियोगितायाः स्वरूपसंबंधात्मकत्वेनैवेषुअभावेनैवैवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशोपिधर्माभाववान्वह्य
 भावादित्याहोपर्वसणवृत्तित्वाविशिष्टस्याभावत्वादेरपिप्रतियोगितावच्छेदकतयापाराप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाफ
 क्तावपिप्रतियोगियधिकरणाभावाप्रसिद्धाव्याप्तिर्दुर्हरेवयाइशप्रतियोगितायायत्किंचिदेकावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिक
 रण्योक्तौचवन्दिमान्धर्मात्कपिसंयोगभाववानात्मत्वादित्याहोप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधात्मकत्वेनमहानसीयव
 न्हित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायावहित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवद्वारिनिष्ठप्रतियोगितामिन्नतयाअभावैवेनचकपिस
 योगाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितापामुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामिन्नतयाचसाद्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 साध्याभावापिमहानसीयवन्हित्वगुणसामान्याभावत्वस्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यसंवेनाव्याप्तिः
 तथाचप्रतियोगितावच्छेदकभेदेनप्रतियोगिताभेदस्यावश्यकत्वेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशोपिनविशिष्ट

सत्तासाध्यकेतुकाभेत्तातिव्याप्तिरसंभवोवेतितन्निवेशनमफलं अपिचप्रतियोगिताया स्वरूपसंबंधात्मकत्वेतन्निवेश
 नमफलमेवचरवोपरिर्गितरीत्यावन्तिमान्धमादिसोदाव्याप्तिवारणायतन्निवेशनमितिवाच्यंमौलप्रतियोगिवैपुधि
 करण्येतदनुपादानेइदमीप्रतियोगिवैपुधिकरण्येपितदुपादानेप्रयोजनाभावेनाप्यसैरसंभवादिसत आहवस्तुतस्त्विति
 प्रतिपोगितावच्छेदकभेदेनप्रतिपोगिताभेदेपीतिअपिनौप्रतिपोगिभेदेनस्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगिताभेदस्याभावभेदे
 नप्रतिपोगिताभेदस्यचसमुच्चयः अतिव्याप्तिरिति एतदुपपत्त्यविशिष्टसत्ताघभावस्यसत्तादिरूपप्रतियोगिसामानाधि
 करण्येनलक्षणाघटकत्वादितिभावन्ननुतत्रसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यलक्षणघटकत्वेपि एतदुपासमवेतैतदुपभा
 न्नाभावसमवेताघभावमाहोपवसाध्यतावच्छेदकस्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभवान्नातिव्याप्तिरत आह एतदुपासमवेत
 तिननूक्तस्यलक्षणभाषवदितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगियधिकरणत्वा अथवाभिचारनिरूपकाधिकरणा
 भेदाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशभेदत्वमाहोपवसाध्यतावच्छेदकस्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभवान्नातिव्याप्तिरत आ
 हरिगितिदिगर्धत्तवस्वमासादिशाकालिकसंबंधावच्छिन्नतादृशभेदाभावस्यअभिचारनिरूपकाधिकरणावच्छेदेनसाध्यतावच्छे

इकविशिष्टसंबंधिनिसत्वेनोक्तरीत्यासाध्यतावच्छेदकस्वपारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभवइत्यतिव्याप्तिर्हृदयेवैवंप्रतियोगिता
 पाः स्वरूपसंबंधात्प्रकृत्येधमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिवारणापेक्षीप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकत्वनिवे
 शावश्यकत्ववन्निमानूपमादिस्मादौवोपरिदर्शितरीत्याव्याप्तिवारणायमौलप्रतियोगिवैयधिकरण्यपितन्निवेशावश्यकइति
 तादृशेतिहेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणमावीयेत्यर्थः तादृशसंबंधिनितादात्म्येनवृत्त्यनियामकसंयोगिनवागगत्वेनैव
 शिष्टसंबंधिनिगगनपरमण्वद्विगगनाभावेसत्त्वादेतितस्यापिसाध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्यइत्यारिरीत्याप्रतियोगिव्यधिकर
 णत्वादितिभावः तादृशाभावेतिउभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणप्राप्त्रयसंयोगेनइत्यत्वाभावेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकी
 भूतइत्यत्वादेरितिनचात्रघटत्वादेरित्येवकुतो नोक्तमितिवाच्यं घटादेपावन्नाशानंतरवन्निहत्वविशिष्टसंबंधिनउसत्तिसमाव
 नायावृत्त्वादेर्वन्निहत्वविशिष्टसंबंधिनिसंबंधसामान्येनयोभावस्तत्त्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासंभवात्तयोअभावः अतितानाग
 ततत्तच्चक्तेरभावः वाच्यमिति तथचगगनत्वादेस्तादात्म्येनगगनत्वविशिष्टसंबंधिगगननिष्पन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वा
 तइत्यत्वादेस्तादात्म्येनवन्निहत्वविशिष्टसंबंधिवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चाक्तदोषानवकाशइतिभावः संबंधिनि

२५

राम
८४

ऐतिहासिकेनैवधिमतानिष्ठेत्सर्वप्रतियोगितानवच्छेदकतयेतिकेवलविशेषविशिष्टभेदासत्त्वरितिभावः अवच्छेदकत्वापातरिति
 एतेनपत्किंचित्संबंधेनस्वविशिष्टसंबंधितंतत्त्वतियोगित्वेचवाच्यमित्यपिनिरस्ततादात्म्यरूपयत्किंचित्संबंधमारायोक्तरीत्यास
 तात्वादेरवच्छेदकत्वापातात्तादृशाभावेतिसाध्यतावच्छेदसंबंधेनप्रतियोगियधिकरणेत्सर्वः वाच्यमितितथाचहेतुसमाना
 धिकरणसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगियधिकरणाभावोपपत्तिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायांपरवच्छेदकतत्त्वेनसंब
 धेनस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्यतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनसंबंधेनप्रतियोगियधिकरणाभावस्यप्रतियोगितानव
 छेदकत्वमितिफलितंप्रतियोगियधिकरणः उभयाभावधैतैप्रतियोगियधिकरणः योभेदः घरादिभेदः अवच्छेदादितितथाचवि
 शिष्टसत्ताभेदस्यसाध्यतावच्छेदकसमवायिनस्वप्रतियोगितावच्छेदकसत्तात्वावच्छिन्नसत्तासमानाधिकरणतत्त्वज्ञानादवच्छेदकत
 यानोक्तरीत्याऽव्याप्तिरितिभावः ननुसमवायावच्छिन्नरूपसामान्याभावस्यधूमसामानाधिकरण्याभावान्नलक्षणघटकत्वम
 तश्चाहउत्पत्तिकात्वेदितिसंबंधिनिष्ठः संबंधिवन्द्वावयवनिष्ठः अभावः घराद्यभावः तत्त्वतियोगितानवच्छेदकमितिउत्पत्तिक
 लावच्छेदेनवद्वाप्यवनिष्ठस्वरूपाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकसमवायसंबंधेनस्यसमानाधिकरणतयातादृशाभावे

रि

ल

ताप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्वरूपत्वे सत्तादिति भावः सांयोगेन स्वप्रतियोगिव्याधिकरणत्वेने साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्य
 रसादिरीत्येति भावः तादृशाभावेति उभयाभाववृत्तिसंयोगेन प्रतियोगिवैपरीत्यकरणाय प्रसमवायापावच्छिन्नप्रतियोगिताकरणा
 भावेत्यर्थः जलपरमाणविति अतएव पार्थिवपरमाणोरूपसामान्याभावसत्त्वेन सामान्यतो घण्टकवदित्याद्युपेक्षणलक्षण
 कवदित्यादिकृत्तमिति ध्येयं अत्र केचिदिति क्वचित्सुस्तके अत्र केचिदिति सप्रकारं अत्र ब्रूमः यत्रावच्छेदक इत्यादिर्न लक्षणासं
 भवइत्यतः पाठोऽस्ति सन्यास्त्वित्यादिनावस्थमाणेन गेता र्थतया नादर्शनीयः प्रादि शिष्टेति पक्षद्वयार्थभाषिकावच्छेदकपरंपर
 वच्छिन्नेति अत्रयसद्वहेतुसमानाधिकरणा तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकपरकचित्तु विशिष्टप्रतियोगिकत्वतत्त्वावच्छिन्नस्य
 रिपाठः पथा श्रुतस्य परवच्छिन्नाभावविशेषणप्रतियोगिव्याधिकरणत्वस्य गताभावेः सत्तासद्वर्थाकरीत्येति साध्यता
 वच्छेदकसंबन्धसामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वयदवच्छिन्नाभाववृत्तिसंविदनुयोगिकत्वोभयाभाववृ
 त्तिरीत्येत्यर्थः सत्तावान्मे पत्तादित्यादावपि तवच्छिन्नाभाववदित्यादिलक्षणे यथा श्रुते सत्तात्वावच्छिन्नाभाववत्ताम
 वेतत्ताप्रसिद्धावपि सत्तात्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वतादृशाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसंबन्धसामान्ये

तान्नसत्तात्वादेरवधेदकत्वानुपपत्तिः विशिष्यत न व्यक्तित्वादिना गुरुतया धूमत्वविशिष्टप्रतिपोगिकत्वघटितोभयत्वापेक्षया गुरु
तया अप्रमाशयः प्रकृतैः संबधगतप्रतिपोगिकत्वानुपोगिकत्वनिष्ठोभयत्वसंख्यारूपत्वात्संभवेनापेक्षा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपत
याज्ञानविशेषीपंयद्विशिष्टप्रतिपोगिकत्वविषयत्वावधिन्नपदवधिन्नाभाववदनुपोगिकत्वविषयत्वमेवोभयत्वतया च प्रमेयधूम
त्वविशिष्टप्रतिपोगिकत्वघटितोभयत्वसंध्यधूमत्वविशिष्टप्रतिपोगिकत्वघटितोभयत्वापेक्षया गुरुत्वयतेनादित्वात्मकोभयत्वव
क्तिशरीरे प्रमेयधूमत्वादेरवधेदकत्वमिमांशकापाश्रनवकाशः न सति न प्रमेयधूमत्वस्यावधेदकत्वक्षतिः इत्येवम
विशिष्टप्रतिपोगिकत्वस्य विशिष्टोपादानस्यावश्यकत्वे च वदित्वविशिष्टमहानसीपवद्भीतिप्रतिपोगिकमेवेन प्रतिपोगिकत्वस्य भेद
रितिभावः अवकचिदित्यनेनास्वरसः सचितः सचतदवधिन्नाभाववदित्वादिसादिप्रथमलक्षणोक्तरीत्या परिष्कारेण कथं चि
न्निर्दृष्टत्वसंभवेपि स्वविशिष्टसंबंधीसादिद्वितीयापलक्षणोक्तरीत्या परिष्कारेण कथं चिन्निर्दृष्टत्वसंभवेपि स्वविशिष्टसंबंधीसादिद्वितीयापलक्षणोक्तरीत्या परिष्कारेण कथं चि
देवधेदकत्वानुपपत्तेरपरिहारसंभवेन प्रमेयधूमत्वविशिष्टसंबंधीसादेरेव परिष्कारइतिवक्तुं शक्यं तस्मादेतादृशार्थलाभस्य कथम
पसंभवारस्वार्थसकत्वाद्धूपमाणापरिष्कारापेक्षया गुरुत्वाच्चेति दीधितिकताप्रतिपोगितानवधेदकत्वघटितमूलानुसा

दितितनसिद्धांतलक्षणोक्तरीत्यावधर्मविधिन्व - त्वाधीनियामकत्वरूपस्यैवधर्मविशिष्टप्रतिपोगिकत्वस्यनिवेश
 नोक्तदोषाभावात्कुरपरसनाच्चेतिप्रमेयधर्मत्वविशिष्टप्रतिपोगिकत्वधरितोभयत्वस्यलघुधर्मत्वविशिष्टप्रतिपोगिकत्व
 धरितोभायुत्वसमानेयततयाप्रतिपोगितानवधेदकत्वेनयुधर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वधरितोभयत्वावधेदलसा
 मान्याभावविवेचनासेभवादितिभाववस्तुतस्तुशेषधर्मत्वादिवकारेज्ञानविषयितायाधर्मत्वादिविशिष्टप्रतिपोगि
 गिकायाप्रमेयधर्मत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वमेवेनधर्मत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वप्रमेयधर्मत्वादिविशिष्टप्र
 तियोगिकत्वयोरसमनेयत्वेनप्रमेयधर्मत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वधरितोभयत्वस्यप्रतियोगितावधेदकत्वसंभवे
 नयदुर्मेविशिष्टप्रतियोगिकत्वधरितोभयत्वावधेदलसामान्याभावविवेकनकोपिदोषइतिचेयनवीनास्तप्रतियोगि
 तावधेदकत्वाद्यतर्भावासाहिस्तुतापीपदुपावधिन्वस्यपाटशसंबंधेनासंबधित्वहेतुमतःतादृशसंबंधानेष्टतद
 पावधिन्वप्रतिपोगिकत्वमिन्नयत्माअतावेधेदकावधिन्वप्रतिपोगिकत्वतद्वत्साध्यतावेधेदकसंबधिसंबधोया
 पिरिस्थाहुतादत्यसंबधानिवेशान्मेहावधिरवान्कालपरिमाणदित्यादोगगनत्वीहःअवधेदकत्वाप्रसिद्धिनिबधनाया

सिनिगसइसाहगगनखविशिष्टिमाध्यतावच्छेदकसंबंधनिवेशात्सत्तावान्जातेरित्वाद्यैतादृशप्रतिपोगितावच्छेदकविशि
 ष्टसत्तावत्पतादात्मेनसत्तावविशिष्टमेवविसत्तानिष्टतादात्मेनप्रतिपोगियधिकरणभावप्रतिपोगितानवच्छेदकतया
 सत्तावच्छेदकत्वापत्तिनिवृध्नायासिनिगसइसाहसत्तावान्जातेरितिबहिस्तैनेववहेसाध्यतेआकाशासंपृक्तत्
 तीपादिसणविनष्टवद्विषयकोतादात्मेनदृष्ट्यामकसंयोगेनचगगनस्यासंबंधत्वेनगगनाभावस्पतिपोगिवैपधि
 करणसंभवान्नवद्विषयाणिराव्यसिभवेदसतआहशब्दसमानाधिकरणवन्निमित्तवत्सक्तउक्तान्यतरसंब
 धेनवन्निवविशिष्टसंबंधेन्यात्मनिगगनाभावस्योक्तान्यतरसंबंधेनप्रतिपोगिवैपधिकरणसंभवात्शब्दसमानाधि
 करणेतिशब्दसमानाधिकरणत्वचशब्दाधिकरणसंबंधत्वसंबंधत्वंवद्व्यतिपायमकसंयोगेनबोध्यंतथाचशब्दाधिक
 रणसंबंधत्वविशिष्टवन्निवविशिष्टस्योक्तान्यतरसंबंधेनसंबंधित्वेनात्मनीतिभाव।इतिनियामकसंयोगेनसाध्यतापामु
 क्तहेतोर्विरुद्धतपानायासिरतआहवृत्तिनिपायमकसंयोगेनसाध्यतापामितितादृशसंबंधेनतादृशान्यतरसंबंधेनएवम
 नेपीननुसाध्यतावच्छेदकेप्रतिपोगितानवच्छेदकताघटितलक्षणपक्षेवत्यनिपायमकसंबंधेनयापकतापान्नभ्युपग

मेन ह्यनेषामकसंयोगेन साध्यातामसुक्तस्य लेऽकस्य तादेवा मतर संबधेन साविशिष्टसंबधित्वमिवेशकारि मतेनायापिः। पु ज्यते चैतत्तच्च मथाईश्वरज्ञ
 न सर्ववत् निसृजानत्वादिसादौ विषयिता संबधेन साध्यातामसुक्तस्य लेऽकस्य तादेवा मतर संबधेन साविशिष्टसंबधित्वमिवेशकारि मतेनायापिः। पु ज्यते चैतत्तच्च मथाईश्वरज्ञ
 ज्ञानवानात्मत्वादिसादौ समवायेन साध्यातामसुक्तस्य लेऽकस्य तादेवा मतर संबधेन साविशिष्टसंबधित्वमिवेशकारि मतेनायापिः। पु ज्यते चैतत्तच्च मथाईश्वरज्ञ
 नवृत्त्यंतरादित चैतादृशान्तर संबधेन ज्ञानत्वादिसादौ संबधेन ज्ञानादावात्मादौ वृत्ते पक्षादृशान्तर संबधेन प्रतियोगि यधिकरणो भावस्त
 प्रतियोगितानवच्छेदकमेवेजानादौ साध्यातामसुक्तस्य लेऽकस्य तादेवा मतर संबधेन साविशिष्टसंबधित्वमिवेशकारि मतेनायापिः। पु ज्यते चैतत्तच्च मथाईश्वरज्ञ
 प्रतियोगि यधिकरणत्वाभावात् न च मोलप्रतियोगि वैधिकरण्यमात्रेण तादृशान्तर संबधेनैव च यमिति तादृशान्तरत्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितो व
 छेदकत्वाभावात् नोक्तरीत्या यदित्यस्य तस्यासति घटवत् घटकपालान्तरत्वादिसादौ समवायेन साध्यातामसुक्तस्य लेऽकस्य तादेवा मतर संबधेन साविशिष्टसंबधित्वमिवेशकारि मतेनायापिः। पु ज्यते चैतत्तच्च मथाईश्वरज्ञ
 हेतुमति घटे वर्तमानस्य समवायेनैव तादृशाभावस्य तादृशान्तरत्वप्रतियोगिस मानाधिकरणतत्वाल्लसमानतर्गतत्वात् येन येन संबधेनैव स्ववशि
 ष्टसंबधित्वोचान्वित उक्तरीत्या स्ववशिष्टस्य साध्यातामसुक्तस्य लेऽकस्य तादेवा मतर संबधेन साविशिष्टसंबधित्वमिवेशकारि मतेनायापिः। पु ज्यते चैतत्तच्च मथाईश्वरज्ञ
 ति एतादात्म्येन प्रतियोगि यधिकरणोपाभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वे तादृशान्तरत्वप्रतियोगिता वच्छेदके सत्त्वेन सत्तात्वात्
 वच्छेदकत्वापत्तिरतो येन येनैति वीप्सु देह तथा च वीप्सु तातर्गत समवायेन सत्तात्वात् विशिष्टसंबधित्वमिवेशकारि मतेनायापिः। पु ज्यते चैतत्तच्च मथाईश्वरज्ञ
 तावच्छिन्न अधिकरणतया तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वे सत्तात्वात् सत्तात्वात् सत्तात्वात् सत्तात्वात् सत्तात्वात् सत्तात्वात् सत्तात्वात् सत्तात्वात्

ति

एतत्साहचर्यतात्पर्येण गगनत्वविशिष्टसंबन्धिप्रसिद्धागगनत्वस्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणप्राप्तौ
 तादात्म्येण गगनत्वविशिष्टसंबन्धिनिगगने कालिकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणगगनभावसत्त्वस्यावच्छेदकत्वमनुपपन्नमेवेत्यतस्तेनेति
 संबन्धित्वेन येन संबन्धेन तेनेत्यर्थः इत्यर्थः अवच्छेदकत्वात्तार्थः साध्यतावच्छेदके पारिभाषिके कावच्छेदकमेवोपि वयमाह सा पारिभाषिके
 बोध्यते न नवसमागारीऽपानुपपत्तिः सर्वत्वविशिष्टसंबन्धिनिर्गुणज्ञाने महाकाले च अप्रसिद्धे रितिनन्वेव सर्वत्वस्यावच्छेदकत्वाभावे निरु
 त्तः अवच्छेदकाप्रसिद्धे वयापितलरुणोऽतिव्याप्तसमवायनचस्वशब्देन सर्वत्वोपपत्तिना संभवे पक्षस्त्वाद्येवोपादेयविषयतया कालिकेन च
 घटत्वादिविशिष्टसंबन्धिनिर्गुणदिमात्रविषयकज्ञाने घटाद्यधिकरणसंबन्धे काले च विषयतया कालिकेन च प्रतियोगिवैयधिकरणस्य परत
 भावस्यातीतानागतव्यक्तेरभावस्य च प्रसिद्धे सति नित्यत्वस्य सर्वत्वसत्त्वादित्यासिरिति वाच्यं नित्यज्ञानविषयता महाकालिप्रविशेषणता
 विशेषयोरपि पक्षसंबन्धात्तत्वेन ताभ्यां घटत्वादिविशिष्टसंबन्धित्वस्य श्वरज्ञानमहाकालपारेव सत्त्वेन तत्र ताभ्यां प्रतियोगिवैय
 करणाभावाप्रसिद्धा घटत्वादेवच्छेदकत्वासंभवादिति चेन्न तादृशविषयता विशेष्योपार्जनाभावेनाभ्युपगमइत्याशयात्प्रदूतपारम्भ
 पगमैपिनरुईश्वरज्ञानान्यत्वमहाकालान्यत्वविशिष्टत्वादेवच्छेदकसंभवात्तदुपदर्शितसंबन्धाभ्यामनिरुक्तघटत्वादिविशिष्टसंबन्धप्रसिद्धा

तिः

घ वा ल

राम
१८

तथोर्ध्वसंबंधानंतमेतत्तथासाक्षात्प्राप्तोविद्यमाना कालिकेन च निरुक्तघटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिघट्यादिमा
त्रविषयकज्ञाने घटाद्यधिकरणाखंडकाले च वर्तमानो घटाद्यभावोऽतीतानागतव्यक्तेरभावेऽन्येन संबंधेन प्रतिपो
गियधिकरणतत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकेनिरुक्तघटत्वादौ सत्त्वात् विषयतासंबंधः
निकालिकसंबंधोपादाने सहा काले कालिकसंबंधेन गगनाभावस्योभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणा
श्रयः प्रसिद्धस्तुक्तप्रायमेवेत्यतस्तदुपेक्षविषयतासंबंधोपादेरेवाभावप्रसिद्धिरभिहिता उभयाभावस्येति न चेश्वरता
नस्य विषयतासंबंधेन चेश्वरज्ञानात्त्वविशिष्टघटासंबंधित्वो विषयतया सर्वत्र विशिष्टसंबंधी चेश्वरज्ञाननिष्ठस्य च
रज्ञानात्त्वविशिष्टघटाभावस्य यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरणमपि संभवतीति वाच्यं प्राच्यं मते विषयताया ज्ञान
स्वरूपत्वेने चेश्वरज्ञानस्य विषयतासंबंधेने चेश्वरज्ञानात्त्वविशिष्टघटसंबंधप्रसिद्धे चेश्वरज्ञानात्त्वविशिष्टघटाभावस्य
यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरणा संभवात् नित्यज्ञानी पविषयता विशेषांगीकारे च यद्यत्संबंधां तर्गतेन तेन यथाश्रुत
प्रतियोगिवैयधिकरणा संभवाच्च ननु येन येन संबंधेन च विशिष्टसंबंधित्वेनैव प्रतियोगित्वं संबंधित्वे च साध्यता वच्छेद
कसंबंधे तत्रोक्तमित्यग्रे तत्र हीति नियमविशेषः तद्व्याख्यायता वच्छेदकसंबंधेने च विशिष्टसंबंधित्वत्वाभावेन
आह साध्यता वच्छेदकसंबंधेनेति इत्यग्रे तत्र ग्रंथश्चेति इत्यर्थकाग्रे तत्र ग्रंथश्चेत्यर्थः तेनाग्रे तत्र ग्रंथस्येतदनुपूर्वी

तेन

म. प्र.

८५

कत्वा भावेऽपि न कृतिः उत्तरलङ्कारोतिप्रतियोगिताधर्मिको भयाभावघटितलङ्कारोत्यर्थः तद्विरोधः तद्व्यतिरोधः आहुरिति
 उत्करीत्यावस्थापारितीत्याद्येतन्नग्रंथस्यासंकोचेनैवोपपत्तौ संकोचेनोत्तरलङ्काराभिप्रायकत्ववर्णनमनुचितं न
 चतदवच्छिन्नाभाववदित्यादिलङ्काराद्वेपिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैमधिकरणस्य पूर्वमुक्ततया
 प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यानिवेशेनाग्रेतन्नग्रंथविरोधस्य दुष्परिहरतया संकोचकल्पने
 सर्वमतस्त्वावश्यकमिति वाच्यं प्रतियोगित्वमित्युक्तं न तत्कल्पनेऽपि संबंधित्वमित्युक्तं न तत्कल्पने प्रमाणाभावात् न द्वेक
 त्रसंकोचकल्पने संबंधैव संकोचकल्पनमुचितं लङ्कारोद्यमनिर्दिष्टस्यापि प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगित्वमितीत्याद्ये
 तन्नग्रंथे प्रथमनिर्देशेनोत्तरलङ्काराद्यवप्रतियोगित्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यमित्यर्थलापुत्पत्त्याग्रेव ह
 प्रारंभतया क्वाप्यशे संकोचाभावाच्चेत्यस्वरसः एतेन यद्वावच्छिन्नस्य येन येन संबंधेन संबंधे निवर्तमानस्य तन्न स
 संबंधेन प्रतियोगिवाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
 तेन संबंधेन तदुपावच्छिन्नविशिष्टपर्याप्तविषयतायर्थास्यधिकरणीभूतो यस्याध्यानावच्छेदकसंबंधेन सा
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वया हि यद्वा यद्वावच्छिन्नस्य येन येन संबंधेन संबंधेन संबंधे नि
 वर्तमानस्य तेन ते संबंधेन प्रतियोगिवाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसन्निष्ठाभावप्रतियोगि

राम०

८५

किं वच्छेदकं हेतुमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तेन संबंधेन तदुपावच्छिन्नविशिष्टापर्यायविषयता
 पर्यायधिकरणाभूतोपसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं व्याप्तिः यच्च यदुपा
 वच्छिन्नस्य येन येन संबंधेन संबंधिनिवृत्तमानस्य तेन तेन संबंधेन प्रतियोगित्वधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छे
 दकहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्संबंधनिष्ठतदुपापर्यायवच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वभिन्नं
 यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतदुपासाध्यतावच्छेदकसंबंधाश्रयसंबंधो व्याप्तिः न च स ग्रावान्
 तातेरित्यादौ तादात्म्यसंबंधमादायोपदर्शितरीत्यासत्तात्वस्यावच्छेदकत्वेपि तादात्म्येन सत्ताविशिष्टापर्यायविषय
 तापर्यायधिकरणात्वस्य समवायेन सत्ताविशिष्टसत्ताततादात्म्यनिष्ठसत्ताप्रतियोगिताकत्वभेदस्य सप्रवायनिष्ठस
 ताप्रतियोगिकत्वे सत्ताज्ञायाशेषभावेन येन येन संबंधेनेति वीर्यादौ निष्फल इति वाच्यं धूमवान्बहिरिमादौ स
 मवायादिसंबंधमादायानिष्ठासिवा रणा येन तदादृश्यावश्यकत्वात्सहका लोघटवान्को लपरिमारादि
 त्यादौ च तादात्म्यसंबंधमादायगृह्यतादेरेवावच्छेदकत्वात्तद्व्याप्तिः बाहिमान्धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधि
 करणासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगित्वधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानत्वादिकंबुक्त्वादिविशि
 ष्टसंबंधिनिष्ठसंबंधसामान्येन प्रतियोगित्वधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं विषयितासंबंधेन ज्ञानादेव हि

विशिष्टाधिकारो संबन्धत्वादिति वक्तव्यत्वादेः

म.प्र.

५०

त्वादेरेवैकत्वप्रसंग इत्यतस्तेन संबन्धेनैव प्रतियोगिवैयर्थ्यकस्यापि निवेशनं संयोगादिनाव्यादिप्रतिष्ठेताना
 यभावस्य संयोगादिसंबन्धधर्मिको भयाभावघटितप्रतियोगिवैयर्थ्यकस्याप्यत्रय इति न दोषः पर्याप्तनिवेशाच्च
 महानसीयवन्तित्वादिकमवच्छेदकतादायनवहिमाच्च न धूमादित्यादावव्याप्तिरिति न वीनानां परिष्कारोप्यन्तादरां
 परस्वसंबन्धित्वसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्यमित्यत्रेतेन दीधितिग्रंथविरोधस्य दुरुद्धरत्वात् ॥ असंकोचेनैवोपप
 न्तोत्पत्त्येवैकत्वमनेन न द्विरित्यपरिहारस्याप्रयोजकत्वात् वाकारः तत्कत्वेवेति वाकारः अतएवैककल्पस्यैव
 मत्त्वादेव एवं वाकारस्य व्यस्त्यनविकल्पार्थत्वे च दूषणाभाससमाधानाभासा इति घटवाक्कालपरिमारादि
 तादौ ववच्छेदकाप्रसिद्धिरिति दूषणाभासः न तद्वादिक्तसमाधानसमाधानाभासः वस्तुगत्योक्तरीत्याऽप्रति
 क्षभावात्तद्वशात्साभासत्वे तत्तेहादिमतस्याप्रयोजकत्वाच्च समाधानस्याभासत्वं प्राहु रिति अत्रेतेन ग्रंथावि
 रोधस्यात्र प्रकर्षः आहुरित्यस्य रसवीजं वकालो घटवाक्कालपरिमारादित्याद्यनुरोधेन प्रथमावच्छेदकत्वा
 भावज्ञानस्याप्यनुमितिहेतुत्वावश्यकत्वे सत्तावाच्ये प्रत्यादितादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य सत्तात्वे
 सत्ताज्ञानाभ्यामंविनैव सत्ताद्यनुमित्यापत्तिः न च साध्यसाधनभेदेन कारणाताभेदात्तद्वितीयावच्छेदक
 त्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वाप्रथमावच्छेदकत्वाभावज्ञानं न हेतुरिति नोक्तापत्तिरिति वाच्यं साध्यसाधनभेदेन

राम.

५०

कारणानामेवैपि सद्येतोऽकसाध्यसाधनस्य लेयादृशज्ञानादनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यत्र सद्येतावसद्येतो
 वातुमित्युत्पादस्यानुभवसिद्धत्वेन प्रथमावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालोद्यत्वा न्कालपरिमाणादित्यादावनुमि
 तिस्वीकारेतादृशज्ञानात्मज्ञावाप्तेयत्वादित्यादावनुमितेरवश्यंस्वीकरीयतायातात् अन्यथा असद्येतुकानु
 मित्वावतिव्याधियारकविशेषाणां विषयकज्ञानस्यैव सद्येतुकानुमितौ व्याघ्रवेन हेतुत्वापत्तेः न च स्वस्वरूपसंबंधरूपा
 वच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुतया सत्तात्वेतादृशवच्छेदकत्वाभावस्यासत्त्वेन न भवति नो सत्तात्वे
 त्यापत्तिरिति वाच्यं तथापि इव्यगुरा कर्मोत्पन्नमवान्तेयत्वादित्यादावत्य तस्य स्वसत्त्वायेत्तयागुदत्वेन स्वस्व
 रूपासंबंधरूपा वच्छेदकत्वाभावस्यापि तत्र सत्त्वेन तज्ज्ञानात् भवेत् विना अनुमित्यापत्तेर्दुर्वात्वात् ननु हेतुसमाना
 धिकरणाभावप्रतियोगिता वच्छेदकायावंतो धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यक
 त्वमेव सामान्यकर्ता तर्हि तया विवक्तिर्न एवं च सत्तावाप्तेयत्वादित्यादौ तादृशमावदवच्छेदकोत्तरात् तस
 तात्त्वमुपादाय तदवच्छिन्नाभाववदित्याद्यवच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धतया तभूतं विनैव तादृशज्ञानादनुमित्या
 पत्तिः कालोद्यत्वा न्कालपरिमाणादित्यादेवमावत्तादृशवच्छेदकमद्येति मात्रं प्रतिगमनत्वाद्येव तदुपा

म. प्र.

६९

सद्यतदवच्छिन्नाभाववदित्याद्यवच्छेदकत्वस्य गमनत्वाद्यौ प्रसिद्धत्वेन तत्र नानुमित्यनुपपत्तिः वस्तुतस्त एकसा
 साधनस्य लेसहेतौ यादृशज्ञानादनुमितिस्तादृशज्ञानसंवेद्यत्रसद्वैतावतुमित्युक्तादस्यानुभवसिद्धत्वेऽप्यसद्वैता
 वतुमित्युक्तादस्यानुभवसिद्धत्वेमाताभावेन सत्तावाभेयत्वादित्याद्यौ प्रथमावच्छेदकत्वाभावघटितव्याप्तिज्ञानस्य
 हेतुत्वमेव न कल्प्यते यीजाभावात् व्याप्तिविशिष्टहेतुसत्वेसाध्यसत्वावश्यकत्वस्यैव व्याप्तिज्ञानहेतुतायां बीजत्वेन प्र
 कृतेन दभावात्तथा च न तत्रानुमित्यापत्तिरिति चेन्न तथापि इदं व्यवधेयमित्यादि नोक्तलघुव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे
 नेव निर्वाहेवाकारस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वमुपेत्य द्विविधावच्छेदकत्वाभावघटितबुद्धेरव्याप्तिज्ञानस्यानुमिति
 हेतुत्वांगिकाद्योऽनुचितएवेतत्सर्वस्य दुरुद्धरत्वात् वस्तुतस्त एकतदंगीकार एव श्रेयान्प्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्व
 घटितमूलानुसारिदीक्षित्यनुसारेणैव परिष्कारस्योचित्यात् इदं व्यवधेयमित्यादि नोक्तलक्षणास्य लघुत्वेऽपि
 दीक्षित्यनुसारितमालक्षणां न रत्वेन एतद्वत्त्वस्य प्रतियोगित्वादिघटिततयागुरुत्वेऽपि यथा सन्निवेशेऽप्येवमर्थ्या
 भावात् अतएवैवाचीनस्याप्रदायिकपुस्तकेऽत्र केचिदित्यादिप्राहुरित्यंतःपाठो नास्ति अत्र प्रमत्त्यादिर्न लक्षणा
 संभवइतीत्यंत एव पाठोऽस्ति तस्यैव लक्षणाशय इति श्वेयं केचित्तु स्वविशिष्टसंबंधीत्यादिलक्षणसंबंधित्वसाध्यताव
 छेदकसंबंधेनैव वाच्यप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकेति तज्जोक्त्या सेनतदर्थे स्वविशिष्टस्य प्रतियोगिकत्वसंबंधावच्छि

राम०

न प्रतियोगिता संबंधेना न्ययेन तस्य च साध्यता वच्छेदक संबंधाभिन्न संबंधित्वयदाथ संबंधे न्ययेन स्वविशिष्टा प्रति
 योगिकत्वविशिष्टसाध्यता वच्छेदक संबंधलाभः संबंधि निष्ठेत्यस्य संबंधित्वेव निष्ठा यस्येति व्युत्पत्त्या संबंधिभिन्ना
 वृत्तित्वलाभेन संबंधलाभः संबंधिनिष्ठे व्याप्यत्वलाभः तथा च स्वविशिष्टत्वादेः स्वविशिष्टा प्रतियोगिकत्वविशिष्ट
 साध्यता वच्छेदक संबंधव्याप्यप्रतियोगिकव्यधिकरणाभावप्रतियोगिता वच्छेदक तत्त्वमित्यर्थः पर्यवसन्नः न च व
 न्निमानुधूमादिप्रादोद्यं घभावयतिगुणादौ घटत्वादिविशिष्टा प्रतियोगिकसंयोगाद्यसत्त्वेन घटाद्यभावत्वादिना
 तादृश संबंधव्याप्यत्वा संभवेन परिभाषिका वच्छेदका प्रसिद्धिरिति वाच्यं साध्यता वच्छेदक संबंधाश्रयवृत्तभावत्वेन
 व्याप्यत्वस्य विवेकतो न संयोगिवृत्तिघटाभावादिना व्याप्यत्वसंभवेना प्रसिद्धेन वकाशतः कालोद्यत्यानकाल
 परिमारादिप्रादावपि गगनत्वादिकमेवावच्छेदकं प्रसिद्धे गगनत्वादिविशिष्टा प्रतियोगिककालिक संबंधव्याप्य
 गगनाद्यभावप्रतियोगिता वच्छेदक तस्य हेतुसमानाधिकरणा तादृशभावप्रतियोगिता वच्छेदक गगनत्वादौ सत्ता
 न न चैवमपि सत्तावान्मेघत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्ताभाववतिसामान्यादौ सत्ता प्रतियोगिक समवायाभावे
 न सत्ताभावस्य तादृश समशयव्याप्यत्वा संभवेन स्वशब्देन सत्तात्वस्योपादात्तमशक्यत्वादिति वाच्यं हेतुसमा
 नाधिकरणाभावप्रतियोगिता वच्छेदकाभावंती धर्माश्रित्येकं स्वविशिष्टा प्रतियोगिकसाध्यता वच्छेदक संबंध

म.प्र.
२३

आप्तेत्यादेर्विवक्षितं न स तावत्स्यापि यावदंतर्गतं न तावत्तमादाय स्वविशिष्टाप्रतियोगिके त्यादेरप्रसिद्धताऽतिव्याप्यभावात्
न च वद्विमाने धूमादित्यादित्यादौ दद्याच्च भाववति पर्वतादावपि वद्विस्तादिविशिष्टाप्रतियोगिकसंयोगसत्त्वेन वद्विस्तादेरवच्छेदक
त्वापत्तिरिति वाच्यं अनुयोगितासंबन्धेन यत्कृदधिकाराविशिष्टसंध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वावच्छेदेन स्वविशिष्टाप्रतियोगिकत्वा
भावाधिकरातातावच्छेदकसंयोगिकसाध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेन तादृशसंबन्धव्यापकत्वस्य विवक्षणीयतया सा
ध्यतावच्छेदकसंबन्धनिष्ठस्वविशिष्टाप्रतियोगिकत्वाभावाधिकरात्वीयनिष्पकत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाधिक
रात्तु व्याप्यभावाप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वस्य लाभेन यवतादि संयोगत्वावच्छेदेन वद्विस्तादिविशिष्टाप्रतियोगिकत्वाभा
वाधिकराताया असत्त्वेनोक्ताय ते भावात् यद्वा स्वावच्छिन्ननिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधीयत्वनिष्ठ
प्रतियोगिकत्वोपनिष्पकतासंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकाधिकरात्तु व्याप्यभावाप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वमर्थः अत
एव विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाभावात्तानि ह्यपि तावच्छेदकत्वाभावाच्च विशिष्टसत्ता
त्वस्य परिभाषिकावच्छेदकत्वकृतिः शेषं पूर्ववदित्याहुस्तद्विना उक्तरीत्ये बोधयतावेतादृशकृत्कत्वनाया अप्रयो
जकत्वाऽऽस्तृत्वादौषस्वदुर्वात्वाद्भेदस्य लभधिकेन नायं दोष इति सत्तावान्जातेरित्यादौ सत्तात्वस्य विशिष्टसत्तात्वतु
ल्यवृत्तिकत्वप्रयुक्ताया हि स्यो दोष इत्यर्थः सत्तात्वस्य विशेष्यभावपर्याप्ततया विशिष्टसत्तात्वस्य विशिष्टविशेष्यतासंब

राम.
२३

सरविरोधः ॥५॥

धेसुपयोपतया विशिष्टसत्तात्वेनिरुक्त रूपसत्तावर्षास्यधिकरणपर्याप्तकत्वाभावादिति भावः नायमित्यनेन स्वातंत्र्ये
 तानन्वेवमित्याद्यवतारणोक्तरोत्याग्रमेववा नेपत्वात्सत्तावर्षानप्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिरुपरोधोदुहृष्टावेतिसर्विते
 अत्रेदमवधेयम् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादिप्रतीतौ विशेष्यविशेषणसंबंधानां सत्तागुणभेदसामानाधिकार्य
 एवादीनां परस्परविशेष्यविशेषणभावापन्नानां मुख्यविशेष्यप्रकारत्वं विशेष्यविशेषणसंबंधवृत्तीनां सत्तात्वगुणभे
 दत्वसामानाधिकार्यत्वादीनां परविशेषणभावापन्नानां तदनाद्यन्नानां वा प्रकारतावच्छेदकत्वं तादृशगुणान्यत्वादि
 किञ्चित्पदानित्यादिप्रतीतौ च विशेषणभावापन्नानामेव त्रयाणां विशेष्यप्रकारत्वे त्रित्वं तद्वर्तितावच्छेदकं गुणभेद
 त्वादिकंच प्रकारकातावच्छेदकं न च तत्किञ्चित्धर्मप्रकारकप्रतीतौ मुख्यविशेष्यतत्विशेषणादेः प्रकारत्वेमानाभा
 व इति वाच्यं तथा सति तद्विशेषणादिसंबंधस्य तत्र बाधबुद्धौ तत्र तद्विशिष्टधर्मप्रकारकप्रतीत्या यत्ते न वेष्टापत्तिः अनुभव
 विरोधात् अतएवोक्तं दीधिति कृता साध्यसामानाधिकार्यविशिष्टयद्गुणधर्मत्वे तु यत्ते साध्यग्रहविना दुर्गहमिति अतएवेदं
 नीलाभाववदिति धीदृशा योनेर्दं नीलघटवदिति शाब्धीः अस्या नीलस्य घट एव प्रकारतया तादृशधियो दुर्वात्वात् तद्वि
 शेषणसंदेहादेस्तद्विशिष्टबुद्धौ स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वकल्पने वगैरेवं मम तुल्यप्रतिबंधकतये तोपयत्नेरिति स्वल्पसं
 बंधरूपावच्छेदकत्वेति अत्रावच्छेदकस्य तस्यावच्छेदकता अयस्येत्यर्थः सत्त्वसंबंधरूपे तस्यैकदेशावच्छेदकतायामन्व

म.प्र.

५

नमः पथा तुते अवच्छेदकस्य स्वरूपसंबंधरूपत्वाभावेनानन्वयापत्तेः। अप्रवेशादिति तथा च स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदक
त्वावच्छिन्नभेदस्य प्रकृतेः प्रवेशादिति पर्यवसितोर्थः पारिभाषिकावच्छेदकभिन्नत्वेनेति साध्यतावच्छेदकस्य प्रवेशादिति शे
षः तथा च स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदनिवेशावता दशावच्छेदकत्वस्यास्य वृत्तिरनयोक्तरीत्या व्याप्तिवा
दासंभवति न देवतप्रकृते तु पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यास्य वृत्तिरनयोक्तरीत्या व्याप्तिवा
च्छिन्नभेदस्यैव निवेशेन वह्नित्वे महानसीयवह्नित्वस्य क्तितावच्छिन्नभेदाभावेनाप्याहिर्दुर्गादेवेति भावः तेनेति अथ
वह्नित्वविषयकप्रतीतेर्वह्नित्वाभिन्नमहानसीयवह्नित्वविषयकत्वेन वह्नित्वे महानसीयवह्नित्वाविषयकप्रतीतिविष
यत्वस्यानिर्वाहादिति भावः यद्दुर्मप्रकारकत्वावच्छिन्नेत्युक्तौ प्रकारतायाः प्रकारनयानिवेशेनैवमित्याशयेनाह प्र
कारतासंबंधेन यद्दुर्मावच्छिन्नेति कार्यतात इति कार्यत्वावहितपूर्वकारणावच्छेदेन कार्यधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकधर्मबलरूपकारणात्वायेत्युक्त्यावस्तुगत्याकारणाभाववद्वृत्तित्वरूपकार्यतानिवेशेनाद्यवमितिका
रणात्परित्यागः सतदं कुप्रकारत्वावच्छिन्नकार्यतातः प्रकारतासंबंधेन एतदं कुत्वावच्छिन्नकार्यतातः एव
मप्येपि ननु प्रमेयत्वज्ञानकारणात्तायां प्रकारतया प्रमेयत्वस्य धूमत्वादित्तिनकारणात्तायां च धूमत्वादेः प्रकारत
या कार्यतावच्छेदकत्वेन प्रमेयधूमत्वादेर्विशिष्टस्य विशेषज्ञानस्य कारणात्तायां प्रकारतायां कार्यतावच्छेदकत्वे

राम.

५

धकाभावश्चतुर्ग्राह्याख्यायां उक्तमसौति धूमाभाववमयोगे लके वत्साभावस्यासत्त्वमिति रीत्ये मर्थः स्यात्पनाहेतोः धूमसाधकत्वेनाभिमत्त्व निरूपहेतोः धूमाभावव
 तीति वक्तव्यमिति शेषः उक्तमसौति धूमाभाववति वक्तव्यरूपेत्यर्थः एतस्य विशेषाग्रहे कदेशे विशेषग्रहे च विशेषाग्रहेति अभिचाराग्रहेत्यर्थः दशाग्रामेवेति
 अभिचाराग्रहदशाग्रामेनेव स्यात्पनाहेतोः साधकत्वे प्रतिपक्षोपपत्त्यास वैयर्थ्यापातादिति भावः अभिचाराग्रहादिति हेतुतावच्छेदकत्वेनाहेतोः साध्याभाववद्वतित्व
 ग्रहस्यैव अभिचाराग्रहतायावत्प्रावाभावत्वेन धूमाभाववद्वतित्वग्रहेपि वक्तव्येन तदग्रहादिति भावः ज्ञानसंभवादिति वत्साभावभावत्वे पस्थितौ वक्तव्यस्याप्युप
 स्थिते इति भावः वलवत्तरानुकूलतर्कसत्वे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्याप्युपाधित्वेन पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्घात इति सामान्यतः कथकसमयोनसंभ
 वतीति विनेत्यंतं कथकसमयंतं भाव्याह वलवत्तरं रेखादिनेति नत्वाभासत्वादिति पूर्वसाधने वलवत्तरानुकूलतर्कसत्वे प्रतिहेतौ पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सत्त्वाधित्वे
 न पूर्वसाधनव्यतिरेकस्याभासत्वाप्रयोजकत्वादिति भावः कथमाभासत्वमिति मूलहंतोक्तं संगच्छत इति शेषः दीधितौ कादाचित्कत्वेनेति किं चित्कादाचित्कत्वे
 नेत्यर्थः व्याख्यायां पूर्वशेषः मिसत्वस्य पूर्वसाधनव्यतिरेकतासंभवरूपो दोषः द्विती योपि आभासत्वासंभवरूपोपि ॥ उक्तोपाधिवा दुस्येवाया
 ख्यारचितामयानुष्टासंतुतवासंतो विद्वांसो निरुपाधयः ॥ १॥ भवानंदी प्रकाशे स्मिन् महादेवेन उक्तं किमिति विषमोपाधिवादस्य प्रकाशः एतांतिमि
 तः २ ॥ सिद्धेश्वरी जयति ॥ इति श्रीमत्पुरुषस्तंभकरोपनामकमुकुटपंडितात्मजमहादेवपंडितविरचिते भवानंदी प्रकाशे उपाधिवादस्य मास ॥ ॥ ॥

यः

५०

84
2

कुल पत्रांश
१७८

॥ इति भवानंदी प्रकाशे उपाधिवादः समाप्तः ॥

२२०

५०